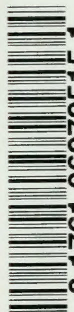
3 1761 06979515 1

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

ГЕОГРАФИЈА — ОРОГРАФИЈА — ХИДРОГРАФИЈА — ТОПОГРАФИЈА
АРКЕОЛОГИЈА — ИСТОРИЈА — ЕТНОГРАФИЈА — СТАТИСТИКА
ПРОСВЕТА — КУЛТУРА — УПРАВА

НАПИСАО

М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ

ПРВИ СЕКРЕТАР МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА, РЕДОВНИ ЧЛАН „СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА“, ПРАВИ ЧЛАН „ОПШЧЕСТВА ЉУБИТЕЛЕЈ РОСИСКОЈ СЛОВЕСНОСТИ“ У МОСКВИ, ПОЧАСНИ ЧЛАН „ХРВАТСКОГ ПЕДАГОШКОГ ЗБОРА“ У ЗАГРЕБУ, УРЕДНИК „ШКОЛЕ“

(С малом картом Србије, и са четири картице статистичке)

II.

У БЕОГРАДУ
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1876

В

РУЈНО, СТАРИ ВЛАХ, РАШКА

Под овим тројним именом разумевамо јужни део Србије, међу Дрином, Медведником, Маљеном, међу обема Моравама и Јастрепцем, и међу врзином која је данас политичка граница између Кнежевине, Босне, и Старе Србије.

У тај опсег, као што се види, улазе окрузи: *ужички*, *чачански*, и *крушевачки*. Ми ћемо их сада разгледати прво као целину, а после један за другим.

СТАТИСТИЧНИ ПРЕГЛЕД
РУЈНА, СТАРОГ ВЛАХА, И РАШКЕ

Редни број	Окрузи	БРОЈ										Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА				
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Ужички . . .	1	3	405	409	33	2	35	21	3	24	104.377	17.844
2	Чачански . . .	1	2	240	243	20	4	24	19	2	21	58.037	11.436
3	Крушевачки . .	1	2	282	285	18	2	20	18	2	20	67.576	13.665
	Свега	3	7	927	937	71	8	79	58	7	65	229.990	42.945

У овом крају Србије места су уопште слабо насељена, и у средњу руку долази на једно место по 245 душа; мање

од ове средине имају чачански (237) и крушевачки (239), а више (255) ужички округ.

Од целог житељства долази на мушкиње 117.849 а на женскиње 112.501, дакле на сто мушких има 95·76 женскиња. У појединим окрузима сразмера мушких према женскима ова је:

у округу:	крушевачком	као	100:	94·04
„	чачанском	„	100:	94·32
„	ужичком	„	100:	97·70

Овај крај Србије, а особито окрузи ужички и чачански, има једну етнографску особину, а та је, да у њему има врло мало Цигана. Кршевити и планински предео не привлачи Циганина; за њега је равница, особито влашка и маџарска![1]

Значајан је овај јужни део Кнежевине Србије још и с тога, што има врло мали број богомоља, а особито мало школа. У средњу руку, долази овде на 2910 житеља једна црква, а једна школа на 3.538 душа. У појединим окрузима размере су различите; тако долази:

	Једна црква на житеља	Једна школа на житеља
у округу чачанском . .	2.418	2.764
„ крушевачком .	3.379	3.379
„ ужичком . . .	2.982	4.391

[1] Говораше ми једном пријатељ један како у Ужицу нема свирача Цигана: „Кад хоћемо, вели, да се провеселимо, морамо поручити за свираче из Ваљева; иначе се игра или уза свирајку, или уз песму коју певају сами играчи".

I

Ужички округ

1 Границе, и планине

Ни један округ у Србији није још измерен, да би се могла тачно знати величина његова; али колико око може да буде поуздано, колико се на просту његову меру може човек да ослони, ми бисмо рекли да је ужички округ простором највећи у Србији. Он је, истина, бројем душа други, јер је пожаревачки у томе први; али земљиштем биће по свој прилици први. Него се томе не треба ни чудити: у садашњи округ ужички ушли су делови од нахије сјеничке, од нахије сокоске, а нешто му се мало придодало и од нахије ваљевске и од рудничке.

Округу ужичком граница је сада, на западу: река Дрина; на северу окрузи: подрински, и ваљевски, као што је већ казано; на истоку: руднички, и чачански; а на југу: река Увац, Тисовица, и нешто сува међа која пролази одовуд Вишеграда, па се спушта у Дрину испод села *Растишта*.

Планинама је ужички округ сав притрпан тако, да је човеку тешко наћи се у леси од планинских повијараца и висова.

На северној страни његовој, најближе ваљевском округу, планине су: *Повлен*, *Букови*, *Дивчибаре*, и *Маљен*, с висовима: *Краљевим Столом*, и *Црним Врхом*. Маљен и Букови помињани су и у ваљевској, пошто северном страном својом, бар Маљен, припада тој нахији.

Даље к југу стоје: *Козомор*, *Субјел*, *Дрмановина*, *Јелова Гора*, *Црнокоса*, и *Смишаљ*.

Све су ове планине одовуд Ужица; а онамо даље, ове су: *Поникве*, *Груда*, *Кошута*, и *Благаја*.

Најпосле иду они висови који се од Дрине пружају к југоистоку, и од којих су главнији ови: *Звијезда, Чемеришта, Тара, Сјекулић, Бјела Вода, Милошевац, Ивица*[1], *Шарган, Виогор, Чигота, Торник, Боровац, Муртеница, Чемерница, Мучањ, Кукутница, Округлица,* и *Јавор*.

Висина ових планина још није измерена[2]; или бар ми не знамо да је мерена, него смо их записивали по оној висини која се представља простом оку гледаоца.

Осем *Козомора*, нема скоро ни једнога голога виса у овом крају; сви су, више или мање, покривени или гором или бар травом, и то, међу осталим, увећава лепоту овога округа.

---

2 Воде

Водама лепим и живим богат је ужички округ.

Од река, највећа је *Дрина*, која га дели од Босне са Заовина до на Бачевце.

Дрина, по речима покојнога *Гиљфердинга*[3], извире у северној Албанији, близу црногорске границе, испод високог брда *Кома* или *Визитора*, и отуда тече готово правце к северозападу кроз Херцеговину: ту се она зове *Тара*. У половини Херцеговине, не далеко од Фоче, слива се с *Пивом*, и обрће к истоку, одакле се почиње звати *Дрина*. За тим се у њу слива река *Лим*, а кад прође *Вишеград*, она окреће свој ток опет к северу, и постаје граница округу о ком ми сад говоримо.

---

[1] Највиши вис на Ивици зове се *Збориште*. На Илијн дан долази многи свет из околних села на Збориште те ту игра, весели се, и гледа: *Авалу* изнад Београда, *Љубишњу*, *Дурмитор*, *Комове*, *Романију;* па кажу да се виде чак и крањске планине.

[2] *Мерење висина* од два ђенералштабна официра, Београд, 1875, није нам ништа могло помоћи.

[3] Боснія, Герцеговина и Старая Сербія, стр. 105. С. Петербургъ, 1859. Осем тога, *Гласник XX*, стр. 333 и 334. Према овоме, уздржах се још за сад примити мишљење које вели, да је *Тара* Дринина притока, а не извор. По правцу самих речних падина, можда би се могло узети да је *Лим* Дрини глава, али тамо нико то не каже.

Дрина је код *Фоче* широка до 100 корака, код *Горажда* 130, код *Вишеграда* 220, а од *Зворника* до ушћа 300—400 корака. Од Љубовиђе до ушћа у Саву могу по њој пловити лађе и са 1000 цената терета.

Дрина је вода брза, и по дну веома каменита и праговита, с тога је тешка за пловидбу. При свем том, спуштају се повелики сплавови њоме чак од Раче, од планине Звијезде, а на чамцу су слазили низ Дрину од Бајине Баште до Лознице и г. Дугалић и г. Јовановић, капетани рачански, са својим породицама.

Од Зворника на ниже, њена се равница веома шири; за то и она туда ћудљиво и бесно мења своје корито, док се не слије у Саву на Рачи.

Преко Дрине су превози: на *Љубовиђи*, више Зворника; на *Шепачкој Ади*, спроћу Лознице; и на *Рачи*, код утока Дрине у Саву. У старије време био је превоз и на *Петричи* код садашње *Бајине Баште*, али је данас затворен.

Увац, речица је такође гранична. Извире више вароши Сенице, из горе Јадовника, код села Дубнице. Увац је 14¾ сата граница Србији — од Буковице до Вучјег Потока. Он се слива у Лим испод вароши Пријебоја; ту је он широк око 40 корака. Увац је више каменита него песковита вода; богата је рибом: пастрмком, младицом, и липеном. Гази се на бродовима. *Кокин Брод,* који је од 1834 године затворен, врло је удесна тачка за прелаз: много боља од Јавора, а туда је и био стари пут између Старога Влаха, Херцеговине, и Колашина, док није ударена граница кнежевини 1834.

Тисовица, мања речица, која долази од Јавора, и два сата је граница Србији, па се онда слива у Увац.

Морава. Ова река има више извора, за то је теже одредити њено право врело. После многога разгледања, ево на што ми сводимо извештај о извору њеном. Морава извире из планине *Голије,* у ужичком округу (Старом Влаху). Она има управо два извора: један је у планини *Јанкову Камену,* и зове се *Суви Извор,* а други је под брдом које се нарочито зове *Голија.* Овај се последњи назива и *Пашина Чесма,* и јачи је водом од оног првог,

који на великој жези и пресушује. Оба се састају у једно корито под планином Голијом, а одатле до под село Јасеновицу зову се *голијска река*, а од Јасеновице се почиње звати *Моравица*. У Моравицу се, по том, стичу многе речице, с десна и с лева. Вредно је поменути реку *Пакашницу*, која истиче из једног малог језерца у *даићској општини*, а слива се с леве стране у Моравицу, под селом *Куманицом*. Ми ћемо се сетити овога језерца, кад буде реч о народним причама у овом округу.

Моравица прима још *медовинско-глеђичку* реку, која тече кроз село Ерчеге, и *будожељску* и *лучку* реку више Ивањице, до које тече право к северу. Од Ивањице она се упућује к северозападу до *Градине* и *манастира Клисуре*, одатле окреће опет к северу до Гугља; до Ариља, док не утече у њу *Рзав*, она се зове само *Моравица;* од Ариља до Гугља зове се и *Морава* и *Моравица*, а од скеле на Гугљу на ниже, зове се само *Морава*, и пробија се кроз тесне и стрмене стене Каблара и Овчара, па, поред Чачка и Карановца, чак до испод Крушевца иде право к истоку. Ударивши у брдо *Мојсиње*, она се повија право на север и од *Сталаћа*, где прими с десна *Источну* или *Биначку Мораву*, тече преко сред кнежевине, и између градине Кулича, и села Дубравице, слива се у Дунаво.

Морава десном својом страном кваси округе: ужички, чачански, крушевачки, алексиначки, ћупријски, и пожаревачки, а левом запљускује опет ужички, руднички, крагујевачки, јагодински, и смедеревски.

С десне стране прима ове повеће воде: *Белицу* (у Драгачеву), *Ибар*, *Рибницу*, *Расину*, *Биначку* (источну) *Мораву*, *Црницу*, *Раваницу*, *Ресаву*, и *Ресавчину*.

А с лева: *Грабовицу*, *Рзав*, *Скрапеж*, *Каменицу*, *Чемерницу*, *Гружу*, *Лугомир*, *Белицу* (јагодинску), *Лепеницу* и *Рачу*, пошто се њих две најпре састану, и *Јасеницу*.

Од извора до утока у Дунаво биће дугачка 60 до 70 сата.

Може се газити на бродовима до Ариља, до утока у њу Рзава, а пловна може бити, да се очисти, до Карановца, који је близу утока Ибра у Мораву.

Велики Рзав, река која се код Ариља слива у Моравицу, извире из *Буковог Дола*. Он прима у себе *Бијелу Ријеку*, и *Мали Рзав*. Све је ово у садашњем срезу ариљском.

Дјетиња. Ова река има два потока, који се састају из више кремански врелâ. Један се зове *Коњска Ријека*, а други *Карачица*. Кад се ова два потока састану испод брда *Страже*, зову се *Дјетиња*[1]. Она иде кроз Ужице, и, оставивши Пожегу лево, пада у Скрапеж, па с њим одмах у Мораву.

Свега тока Дјетиња може имати око 7—8 сата.

Скрапеж извире у планини *Таору*, испод једне стене, и веома је јак на самом врелу. Ова вода најпре има разна имена по селима кроз која тече, али, после села Годљева и Галовића, добија име *Скрапеж*, које носи до утока у Мораву. У Скрапеж се уливају речице: *Сјеница*, *Кладоруба*, *Лужница*, и *Дјетиња*.

Дужина његовога тока може имати 9—10 сата.

Рогачица долази из *Зарожја*, и код Ободњика прима *Дервенту* и реку *Јелашницу*, па се испод места Рогачице, кроз које пролази, слива у Дрину. На овој су води била два старинска моста, које тамошњи људи зову *„латинске ћуприје“*.

Пилица, долази од села *Пепеља*, и испод Бајине Баште улива се у Дрину.

Рача, извире у планини Тари, више манастира Раче, и утиче у Дрину код карауле „на Рачи“.

Бијели Рзав извире из малог језерца *Бурина* у Заовинама. Прима у се Вежању и Полошницу. Испод мокрогорског карантина прима речицу *Камишину*, која долази испод *Груде*, и после се улива у *Црни Рзав*.

Црни Рзав извире испод Муртенице, тече преко Златибора, прима реку *Обудојевицу*, која долази од Црнога Врха, па се онда стиче у Дрину код Вишеграда.

---

[1] Прича се да се та река звала друкче, па једном однела око десеторо деце, која су се купала у њој, и за то се после прозвала *Дјетиња*.

Минералних вода у округу ужичком има неколико.

Кисела вода у селу Прилукама, на 1/2 сата од леве обале Моравице, ниже варошице Ивањице. Зналци још нису казали њене састојке, али је по укусу налик на киселу воду у Буковику. Већ сваког лета доста света долази на тај извор да се лечи. Да би се што удобности набавило за похођане, похвално су се трудили, поред осталих, г. *Кузман Шолаја*, из Ивањице, и бивши срески начелник, г. *Панта Јовановић*.

Бања у Биосци. Ово је врућа, још неиспитана вода. Оправљана је, али, находећи се близу реке, меша се с речном водом од које је тешко одвојити је.

Г. *Обрадовић* тврди[1] да има минералних вода још у *Љубишу*, у срезу арпљском, и у *Дубници*, у срезу црногорском, а ја нисам дознао ништа за те воде.

---

3 Равни

Равницама је сиромашан ужички округ. Највећа је раван без сумње она на којој је насељена варошица *Пожега*, крај *Мораве*, *Дјетиње*, и *Скрапежа*. Има још кључева око *Моравице*, дуж реке *Лужнице*, у *Качеру*, у *Бранешцима* и у *Кривој Ријеци*, али је то све мало према оноликој просторији која је засејана брдима.

Може бити да би *Златибор*, који је заталасана раван, а сав покривен обилном травом, заслуживао да се помене као нека равница ужичкога округа. Истина, Златибор није онако раван као Мачва, брдовитији је и од Стига; али ипак, према околним висинама, и према великој просторији својој (он има у дужину до 6 а у ширину, како где, 2, 3 до 4 сата) он изгледа пре као раван него као земља издробљена у брда. Само што се на њему ништа не сеје, него се гови силна марва за посек и за продају.

---

[1] *Гласник X*, стр. 311.

4 Шуме

Шума је у ужичком округу прилично проређена. Ђенерал *Тидебел*, који је године 1863 путовао по Србији, рече једном пола од шале а пола од збиље за све шуме у Србији: „Я видѣлъ въ Сербіи, вели он, деревьевъ много да лѣсу нѣтъ“. Ове ми речи падају на ум кад разгледам шуме ужичкога округа. Што је год равније, то је већином упољено; остали су стрменитији крајеви с густом и целом гором, али су то или страшне врлети, или места без икаква извоза. До душе планина Звијезда и сви висови, њезини суседи, нису далеко од Дрине, те се ту и струже многа грађа, и на сплавовима спушта низ Дрину; али шта се може учинити с Муртеницом, Торником, Јавором, Кобиљем, и другима, мањ да се диже граница са своје данашње врзине, па извоз грађи да се упути к мору јадранскоме.

Исто тако гора *дивчибарска, маљенска*, може наћи извоза, ако да Бог да се ту на близу отворе какви рудници.

И ако је дакле мала могућност за извоз, опет нам се чини, да је гора безредно сечена, и да би потребно било овом високом и хладном крају дати рационалније упуте за потрошак и очуљавање овога природнога блага.

Гора је јелова, смрчева, борова[1], букова, граничева, церова, растова, грабова, липова, брезова, кленова, јасенова и т. д., а има по негде и тисовине и диволеске.

Има леске обичне, јововине, и свакојакога шибља, али то по жупнијим местима, а по висинама је обично јела, бор, смрча, и бреза, све је друго ређе.

Од дивљине, има: дивокоза, у *Звијезди* и *Милошевцу*; има вукова, лисица, јазаваца, куница, веверица, творова, зечева, и срна (у Маљену), дивљих свиња, по који медвед и по неки рис.

Од тица има: орлова, соколова, јастребова, кобаца, буљина, ћукаваца, косова, жуња, славуја, царића, гавранова, врана, сврака, креја, чворака, сеница, вугá, шева, врабаца, зеба, пу-

---

[1] Грађа од *јеле* и од *смрче* зове се *чамовина;* од бора је *боровина*, а не *чамовина.*

заваца, пупаваца (само лети), ласта, говедарака, дрозгова, водених косова, детлова, кукавица, голубова, грлица, тетребова (у Маљену), јаребица, препелица, дивљих патака (ређе), чапаља, и црних штркова (ретко).

---

5 Рудно благо

Од руднога блага,ваља нам најпре поменути важан проналазак у селу *Сађевцу*, не далеко од Ивањице, 10 сата од Ужица. Ту је нађен *Кобалт кис* (Arsenik Kobaltkies).

У селу *Качеру* има беле земље — креде — која се вади и продаје за писање.

Још се на неким местима помиње по што год као знак од неког рудног блага, али је то још веома непоуздано. Тако

У селу *Годљеву*, у црногорском срезу, један сат од пута који води из Ваљева у Ужице, находи се нека „*Слана Бара*". Она извире из једног брда и стене. Стока, особито крупна, како се пусти, она ту долази и ту воду шмрче. — Исто тако

У селу *Горобиљу*, 1 сат од Пожеге, има бара, из које пишти слана вода. Људи чак причају, да је ту стока ногама одбијала и по неко парче соли; али никакво озбиљније испитивање није чињено[1].

То исто има и у селу *Расној*, на четврт сата јужније.

У селу *Рогама*, 2 сата од Пожеге, има на површини земље неко љускаво камење, које ватра сагорева, а кад гори пушта задах као кад се упале говеђи рогови. У том истом селу, веле, има камења које пуца и мирише на сô кад се тре једно о друго.

Кажу да се нађе у Добрињи, у реци, после бујице, по које парче каменог угља, али се не зна одакле га је вода извалила.

Благаја, планина, на запад од Ариља, веле да је и име добила од врло лепа камена за зидање. Кад су мајстори, тра-

---

[1] Нешто је предузимано 1874. Резултати су још непознати.

жећи камен за Ариље, нашли на овај мајдан, онда су на питање краљу одговорили:

— Нисмо нашли камен, него благо". И од тога веле да је остало и до данас име *Благаја*.

---

6 Остаци од старина

Козјак, испод Рогачице, недалеко од Дрине, на једном вису стари град, који је сада јако порушен.

Вишесава, вис над самом Дрином, између Рогачице и Бајине Баште. Ту је стари град, а био је и шанац за времена Карађорђева.

У летописима се помиње град *Вишесава* који је отео *Махмуд-паша* 1459, заједно с Голупцем, Жрновом, Ресавом, и Белом Стеном.[1] Али по једном запису на јеванђељу из доба Деспота̂ Стевана и Ђурђа, изгледа да је град *Вишесав* или *Вишесава* био негде у Звижду или Хомољу, тек не далеко од Голупца.[2]

Солотник, у селу Солотуши, 1 сат од Дрине, у срезу рачанском. Прича се, да је ту некад вађена со: а у том граду седео је, веле, онај чија су била сољана окна.

Равна Стијена, стари град, на западној страни Рзава. Под градом се зове једно место *црквиште*, где веле, да је била црква тога града. Прича се да је племић тога града био отишао на војску, оставивши у граду жену коју му прељуби његов слуга. Враћајући се племић у свој град, удари путем од Ивице низ *Невољан*, али не могне проћи, јер му је пут био засечен. С тога се планина та прозове *Невољан*. Он удари другом косом, али је жена била наредила те се и ту засекла гора па ватром потпалила. За то се та коса сада зове *Опшјек* (опсјек), и гола је и данас како је, веле, тада сагорела; човек удари низ трећу косу, која је била опет заломљена гором. И ова се прозове *Полом*. Жена, видећи

---

[1] *Гласник X*, стр 274.

[2] *Стојан Новаковић*, *С археолошке изложбе у Кијеву*, стр. 17.

да он већ продре, обеси се о једном дрену који је био никао на граду, а племић дође, запали сам своје дворе, и оде у свет.

Кремна
Поникве } имају свако по једну стару градину, о којима се
Шљивовица

ништа не прича. Само се говори да је у оном граду у *Шљивовици* човек један, пре неколико година, ископао сав ковачки халат, који је био лепо смештен па зазидан.

Градина, више Мачката, 4—5 сата југозападно од Ужица, стари порушени град, о коме се ништа не прича. А на Мачкату је много великог гробног камења римског.

Кућишта, пȍ сата од реке Увца, стара градина, којој се ни име не зна. Даље, у *Селишту*, опет пȍ сата од Увца, има стара црквина.

Мучањ, велико брдо као природни град, на југ од Пожеге, а на северозапад од Јавора. На Мучњу кажу, да је била *Кула Страхињића Бана*. У присоју Мучња имају развалине од старе једне цркве.

Херцеге, село у моравичком срезу, 6—7 сата на југ од Ивањице. Ту има стари град *Херцега Стјепана*. Од Херцега је и село добило данашње своје име.

Гроб Бошка Југовића. Пре 40—50 година, кажу, да је дошао од некуда у Стари Влах један човек који је нашао један гробни камен и развалине од цркве у планини више Ивањице, и казао људима: „Ово је гроб Бошка Југовића; рањен, вели, на Косову, дошао је довде и ту умрьо, па му је ова црква била подигнута за душу.“ [1]

Градина, на десној страни Моравице, према манастиру Клисури, на каменитом чоту, стара градина, за коју нисам чуо никакву причу.

Косјерић, на Црнокоси, изнад села Косјерића, стари град коме се платна још добро држе. Никакве приче.

Субјел, на североисток од Косјерића, стари град на брду *Субјелу*, где се често находе стари новци.

---

[1] *Гласник XXXVII*, стр. 10.

Злоступ, стара градина у селу Тубићу.

Дрмановина, на север од Ужица 3—4 сата, стари град кога се заповедник, веле сељаци, звао *Рван*, па би требало, мисле они, и брдо и град да се зову *Рвановина* а не *Дрмановина*. И српске су се војске ту утврђивале за Карађорђа и Кнеза Милоша.

Манастир Рујно. Под планином Пониквама, ниже села *Биоске* до села *Врутака*, има једно јако врело, по ком је јамачно и село добило име *Врутци*. Код самога врела развалине су од старе црквине, и од других зграда, а около је доста гробних каменова.

Мисли се да је ту био онај манастир *Рујно*[1] у ком је била *штампарија* за српске књиге. Од тога манастира, може бити, прозвала се и цела околина *Рујно* или *Рујна*, те се тако тај срез звао негде до 1856 године.

Г. *Стојан Обрадовић*, у свом опису ужичког округа[2], каже да је нашао и место где је била *Мркшина Црква*. Место то, вели он, да је у атару села *Косјерића*, на реци *Скрапежу*. Макар колико да сам ја за то распитивао, не бејах срећан да добијем потврду тога гласа. Нека би ово, међу тим, подстакло пријатеље наше народне прошлости да разбирају и обелодањују што где дознаду за остатке од старина, не бисмо ли како могли дознати, где је местимице светлила та презаслужна *Мркшина* задужбина?

Још ово није било ушло у штампу, а дође ми г. *Св. Вуловић*, који је ове године походио школе у ужичком округу, и каза да су њега уверавали озбиљни људи, као што је *Поп Јован Поповић* из Субјела, да је *Мркшина Црква доиста била у Косјерићу на једном заравањку источно од садашње нове среске куће, ½ сата далеко*. А ово место није далеко ни од онога старога града у Косјерићу који мало пре поменусмо.

Ариље, велика стара црква, на десној обали речице Рзава

---

[1] У *Гласнику X*, стр. 323. Г. *Стојан Обрадовић* наводи и неке појединости о овој старини. Ја их радо напомињем, и ако их нисам на месту слушао ни од кога.

[2] *Гласник X*, стр. 328—329.

близу њенога утока у Моравицу, у дивном месту, 2 сата на југ од Пожеге, а 4 сата на север од Ивањице.

Црква је грађена од тесаног камена; висока је 6 хвата, а дугачка 14 $^2/_3$ хвата; ширина јој износи 3 хвата, само у певницама има 5 $^1/_2$ хвата.

Ариље је дело побожности Немањића. Прича вели да је подигнута на гробу мученика *Ахилија*,[1] који је ту, проповедајући Христову веру, мученички умрьо. Гробница овога светитеља показује се и данас у средњој цркви, покривена красно изрезаном каменом плочом.

О Ариљу је писао г. *Стојан Обрадовић*,[2] г. *Гаврило Поповић*,[3] и г. *Влад. Поповић.*[4]

Овај је последњи опис најпотпунији.

Живопис цркве ариљске, као и њезина архитектура, већ су обратили пажњу уметника и страних и домаћих. Ми се надамо, кроз кратко време, имати верну и поуздану процену ових драгоцених остатака некадашње уметности у српским земљама. За то се и не упуштамо у описивање које би било дело лаика.

С поља, баш према гробници св. Ахилија која је унутра, има друга дивно срезана гробница. Г. Каниц меће је у врсту давнијих старина, којих има више у околини чак до иза Пожеге.

Близу цркве, баш где је сад школа, била је кула, па је порушена 1847. Кад је та клуа развалнвана, нашло се парче од звона, па коме су остала ова слова *Сте*, па је баш туда прсло.

Из Ариља, кажу, био је родом онај старац *Стојадин* који се борио на Косову, а *Дијете Лауш*, било је из села *Лопаша*, одмах преко Моравице у Драгачеву, где и данас имају Лаушевићи.

Ариље је било јепископска столица, почињући од Светога Саве.

---

[1] У *Кијевском Мѣсяцослову*, 15 Маја, има један св. *Ахилије*, који је био *Иларӣсӣски* јепископ у IV веку, и у Тесалији је, вели се, умрьо.

[2] *Гласник X*, стр. 332—334

[3] *Новине Читалишта Београдског*, 1847—8 године.

[4] *Зимзелен* 1868, бр. 3 и даље.

[5] Сад се не зна ни где је то парче. Слушао сам да га је неки сељак био метнуо као жабицу под воденично коло!!

Последњи јепископ ариљски живео је, кажу, у XVIII веку. Турци су га били уценили, па кад није могао дати уцене, они су га испребијали на мртво име. Сиромах владика, тако испребијан, пође у Ужице на тужбу, али у селу Севојну умре, и ту буде укопан. И Ужичани су, тада, ишли севојначкој цркви. Доцније су Турци запалили ту цркву, па кад су Срби градили садашњу, дрвену, онда је гроб владичин остао пола у олтару а пола на пољу.

Ариље је палио *Ордага* 1806, и укопао је био у темеље *бучук* са 14 ока барута и уместио свештило па оставио, али се то није упалило. Полазећи одатле, он је, кажу, посекао 70 Срба, и њиховим главама окитио коље око цркве.

Код цркве ариљске, с десне стране, укопан је и *Јован Мићић*, који је умрьо на светог архиђакона Стевана 1844, у гургусовачкој кули. Кости су му пренете и ту укопане, месеца Маја 1856 године.

Сад је Ариље световна црква. Њој се иде на велики сабор сваке године на „*Ариљев дан*“, 15 Маја.

Манастир Рача, на речица Рачи, 1 сат од Дрине, а готово толико и од Бајине Баште, од Ужица пак биће до Раче 7 сата пута на запад идући.

Манастир је овај задужбина краља *Драгутина*, који је у калуђерству назван *Теоктист*. Рача је била опустела и порушена, па су је доцније обновили калуђери манастира Троноше. [1]

Садашња црква начињена је на старом темељу, и мисли се да је баш онаква каква је била стара.

Ова је богомоља била кост у грлу силноме Фочићу Мехмед-аги који је онако бесно подвикивао:

„Док запалим Рачу украј Дрине
„И погубим Хаџи Мелентија!

Ми ћемо доцније рећи неколико речи и о овом славном игуману Х. Мелентију, кад дође ред на личности из овога округа, а

[1] Може се наћи што више о *Рачи* у мом чланку „*Манастири у Србији*“, *Гласник XXI*, стр. 65—69.

за сад помињемо Рачу, да се поклонимо својој старини којој је она светао представник, па да идемо даље.

Осем онога што поменусмо довде, на врло много места, у овом округу, налази се римских гробаља, или и оделитих гробних каменова, што су све сведоци римског живота на овим крајевима и римске скултуре. Оваких остатака пуна је околина пожешка. За тим, тих споменика и гробних белега има у селу *Висибаби; Горобиљу*; у *Отњу*, и *Расни*; у *Карану, код Беле Цркве; у Јежевици*; у *Добрињи*; у *Тубићу; у Рогачици*; у *Оклетцу*, на Дрини; у *Пилици*,[1] код *Бајине Баште*; у *Пустопољу*; у *Перућцу; Растишту*; у *Кремнима*; на *Маркову Пољу*, код *Мокре Горе*; на *Мачкату*, и у *Ариљу*, где особито пада у очи камен један који описује г. *Каниц* с особитом пажњом.

У кратко да кажемо, ужички је округ врло богат остацима од старине, сведоцима некадашњега живота и рада у овом крају; али то све још чека знаалца, који ће га проучити, и одгоненути његов тајнени језик, који ми, обични смртни, не можемо ни да разумемо, а камо ли њиме да говоримо.

---

7 Становници ужичког округа

а. њихове историске судбине

Ми не знамо каква је била судбина Ужичана или, боље да кажемо, становника данашњега ужичкога округа, од пропасти српске државне независности до најновијега доба; али имамо неколике чињенице које узимамо као последице њихове историске судбине.

Од тих чињеница, прва је *самоучка писменост* и *пословички говор* њихов. Нигде нема толико самоука, па чак и жена и девојака које би знале читати књиге, колико их има по селима старе кнежине Рујна (а то управо и јесте ужички округ); и ту има највише сељака који знају разговарати пословички.

Пословички се говори на четири начина:

---

[1] На неком камену могу да се прочитају ова слова: ELVA а на неком: ATISAE или само SVM.

1. Са *кр*, на прилику: кр*љу* кр*ди* кр*су* кр*сви* кр*рав* кр*ни* кр*пред* кр*за* кр*ко* кр*ном* (Људи су сви равни пред законом).

2. Са *ци:* ци*а* ци*ко* ци*о* ци*ћеш* ци*да* ци*ио* ци*знаш*, ци*чо* ци*вс* ци*ка*, ци*ио* ци*дај* ци*му* ци*власт* ци*у* ци*ру* ци*ке*. (Ако оћеш да познаш човека, подај му власт у руке).

3 Са *у* и с променом слогова: у*го* м*но* у*ма* *и* у*ди* *љу*, у*ји-ко* у*дно је* у*сле ми* у*а* у*го* *дру* у*воре* *го*. (Много има људи који једно мисле а друго говоре).

4 Са *п* (па, пе, по, пу, и т. д.) на прилику: *Хи*пи *тар* па *од*по *ви*пи *ше*пе, *сре*пе *ћу*пу *пре*пе *ска*па *че*пе. (Хитар одвише срећу прескаче).

И азбуку саму говоре речима овако:

*А*з *Б*оже! *в*иди *г*авране *д*оле! *є* ли *ж*ив? *З*на *И*ван *К*остић. *Л*азар *м*исли *н*ама *о*но *п*оклонити. *Р*ече *С*теван *т*утор *У*рошу: *х*вала *х*ришћанској, *ц*ркви *ч*ачанској, *ш*абачкој: *ј*ер (је) *ј*унак, *Ј*анко *Ћ*ирић (и) *Ђ*орђе *Џ*ацић.

Ми те чињенице узимамо за доказ да су манастири, у том крају, имали велики утицај на народ; и то утицај добротворан. А и како не ће: у *Рујну* су се штампале књиге, у *Мркшиној цркви* такође; у *Ариљу* је била митрополија, а мало ниже, низ Мораву, међу Кабларом и Овчаром, писарница је књига црквених. Све су то биле средине, које су могле, и које су јемачно утицале и на прост народ овога краја.

Ако се ово призна да стоји; и ако се даље не спори, да то већ јесте неки ступањ развитка, онда ми и другу карактеристику Ужичана хоћемо да уврстимо међу последице те веће развијености.

Мислимо, друго, чувени ужички *шеретлук*.

Ужички шеретлук далеко је невинији него што се о њем мисли и говори и близу и далеко. Колико год смо прилика имали да промотримо ту народну особину, толико смо се пута уверавали, да је то највише излив живости народнога духа, огледање своје претежности, своје бистрине, с туђом тромошћу и тупошћу. Шта је цељ сваком ужичком шеретлуку? Ништа друго него надмудрити свога противника. Да ли за какву материјалну корист? Може бити

и то, али свакад је већа сласт сами успех надмудрења, него материјална добит.

Ми то узимамо као доказ развијености у народу. Неразвијен човек тромо мисли, па тромо и говори. Само развијену човеку у устима трепери беседа жива и гипка; само он може да се игра њом; и да влада најтањим нијансама говора, кад хоће пред противником да баци вео на оно што је права садржина његове беседе.

Код толико разглашеног ужичког шеретлука, наше правосудство не нађе да узме с тога земљишта у своје летописе злогласну реч *каиш*, него с краја са свим другог, који није на гласу по шеретлуку.[1]

Па и сами хајдуци нису доказ ни глупости ни моралне искварености. То је последица само једностраног развитка и васпитања народног.[2] Нама, људима из друге поле XIX века, подаљима

---

[1] *Каиш* је коцкарска игра. Предвостручи се каиш па се увије у у котур, и сад треба шилом погодити у замку и добити, или мимо замку, па изгубити. Каишем су назвали прво Убљани превару пред судом: лажном исправом, или ма каквим законским средством које би у самој ствари било лаж. За то се то звало најпре *уски каиш*, а после само *каиш*. Сад се каиш зове готово свака превара.

[2] Ужичанин воли и јаде који су му познати, него и благовање коме није вичан. Он се плаши од свију уредаба и закона којима не зна дух и обим. Ево једне приче: *За што је Јелисавчић отишао у хајдуке.*

I

Неки Турци из Босне пређу на Бајиној Башти и пођу к Ужицу. Било их је тројица, све трговци, и добро наоружани. Неки *Радован Јелисавчић*, отац потоњега *Јелисавчића Павла*, дочека их и потуче, па им не узме *ништа* осем пара што је нашао, а њих с оделом и коњма тако затрпа у неку думачу да им се није нашло ни стрва ни јава.

Из Сарајева дође писмо Кнезу Милошу да је нестало тих Турака. Кнез Милош одмах пише сердару Мићићу. Мићић је познавао све људе, ко је за што; познавао је и Радована. Зовне га, и упита:

— Нестало је неких Турака од Дрине до Поникава, ако ихниси ти смлатио, оно знаш ли ко је?

— Бог ме сам ја, па чини што знаш, одговори Радован.

потомцима *Ђорђа* и *Милоша*, тешко је претрпети да се протест против поретка, који се данас грађанину не би милио, подиже иза

На заповест из Крагујевца, Мићић пошље Радована Кнезу Милошу. Тамо опет испит:

— Јеси ли ти побио Турке?

— Јесам, господару!

— За што, да од Бога нађеш?

— Да их је мање, господару!

— Море, па оно су трговци људи.

— Е, ја то нисам разбирао.

— А шта им узе?

— Ништа, осем оно мало новаца. Друго сам све скрьао у думачу и наћи ће се и сад.

Пише се, и све се нађе, чак и мали ножићи њихови.

Радован остане два три месеца у Крагујевцу, па га после Кнез упути сердару; и доцније он је био буљубаша на рачанској караули.

II

Једног дана кажу момци Радовану, као буљубаши, да онамо на босанској страни, код турске карауле, има дебелих ћурана, па би они хтели да украду кога.

— Како ћете прећи Дрину? упита Радован.

— На кладама; пусти ти нас, па не бери бригу.

— Вала иђте, рекне Радован, као од шале.

Момци пређу, ухвате два ћурана, пренесу срећно, испеку и поједу у сласт.

Међу тим се дотле завео са свим нови ред у Србији, изишао устав, уређене власти, и власници почели судити са свим друкчије.

Прочује се у Ужицу да су покрадени ти ћурани, да се прелазило преко границе, и т. д. И суд ужички пише капетану рачанском (бившем Мићића) да пошље тога буљубашу Радована у Ужице.

Капетан га упути суду с писмом.

Радован дође, руча, па се размисли: сад да иде суду, где је неки нови поредак, неке меденице, неко писање, и т. д., не свиди му се то, него зовне једног познаника сељака, пружи му писмо и рекне: — Славе ти, дотури де то писмо суду; не могу да се задржавам, морам да се враћам час пре кући.

Сељак однесе. Радована потраже пред вратима, да уђе пред суд: нема га; потраже у механи: нема га; у вароши: нигде Радована....

— Е, баш је отишао у хајдуке, повичу сви лојални служитељи.

силаја; али нам се ваља сетити доба, када је то било не само путно, него кад су јуначки синови који су то смели да учине, били предмет народнога обожавања.[1]

Ужички је дакле округ и тим доказао да је он, поред све своје сиромаштине и посности земље, био не мањи међу својом околном браћом, ако их некад у нечем није и претицао.

За време борбе за слободу, ако се на просторији овога округа нису могле гибати велике војске, опет је крви доста проливено, и свуда су се Ужичани показивали као прави јунаци.

И баш устанци народни од 1804 и 1815 доказали су, да су хајдуци и чете хајдучке изазвани месним условима Ужичана. У тврдом ужичком граду, Турака убојника било је свакад неколике хиљаде, а како би се што озбиљно осетило у народу, они су одмах и у Пожегу одвајали по хиљаду и више војника. Кад толика сила заузме та два места, онда народу није остајало нигде могућности да се диже масама, него, према природи земљишта, у хајдучким четама, па тако су Ужичани и радили.

Одмах капетану писмо да се Радован везан дотера суду.

Капетан га зовне, обезоружа, веже, и с два пандура пошље у Ужице.

III

То се покаже поруга за сву фамилију Јелисавчића. Његов син Павле, брат млађи, и синовац од старијег брата, изађу на пут, отму Родована од пандура, одреше, и — сви скупа оду у хајдуке. Сви су они изгинули у хајдуковању, само је Павле надживео све. С њих су читава села расељавана, и толики људи изгубили живот. Павле Јелисавчић говорио је увек: *„за два ћурана отера нас Миљцо у хајдуке и затр и упропасти толики народ, Бог нека му суди!“*.

[1] У Златибору се прича о некаквом хајдуку *Календеру*, који је, веле, водио по 300 друга, који је убио 10 паша, и био арамбаша 70 година! У старост, молио је друштво, да другога изберу за арамбашу, али друштво не хтедне, него су њега носили на носилима, и он им је заповедао. Једном сретне Календер слепца, и заиште уцену, а слепац измахне штапом и тресне га по глави, те тако цар горски падне мртав од слепачке батине!

Од кад је настао мир, и од кад се почело школовати и учити, Ужичана ћете наћи по свим школама, у свим радњама и занатима, и свуда су вредни, разборити, бистри, чуварни и обично власни над собом.

Штета је велика што се, према њиховом земљишту, не учине неке мере, да се тамо развије каква индустрија за коју би било услова на земљи њиховој; али тај округ, чини нам се, тек чека лепа будућност, кад граница Србије оде на море, где јој и јест природна међа.

б. личности чим било заслужне

У ужичком округу родио се *Кнез Милош Обреновић*, и два му млађа брата: *Јован* и *Јеврем*. На овом крају, Милош је и прве доказе дао о својој војничкој способности. Али смо ми њих ипак ставили на чело људи из суседнога, рудничкога округа, једно да буду ближе своме брату и добротвору *Милану*, чије су и презиме примили, а друго, што су најзначајнија дела Милошева започета (а нека и извршена) у околини Рудника.

Алекса Поповић

из субјела, војвода ужички

Кад је Карађорђе, у лето 1805, очистио Карановац од Турака, дође му глас да је Порта одредила Афиспашу из Ниша за београдског везира, и заповедила му: да одмах с војском иде да заузме Београд и да умири Србију. Афис је послао одмах свога *Омер-агу* за муселима у Ужице, да и тамо купи војску, и да буде готов поћи на Београд.

Разабравши све ово, Карађорђе пошље Проту Ненадовића да, с Јаковом и Миланом Обреновићем, гледају на који било начин уговорити с Ужичанима да они мирују, и у бојеве да се не мешају (бар док би он разбио Афис-пашу).

Те старешине дођу с војском, опколе Ужице, и стану га тући из два топа, које су преко Маљена били довукли.[1]

[1] Овда су оно Турци Ужичани, кад су били изаслани на Црнокосу пред српску војску да преговарају, пипали рукама српске топове

лицем на Св. Илију, пошто је варош готово сва сагорела, и турске жене с децом нагрнуле граду, као рој ка грани на којој се хоће да сабије, Турци изиђу и уговоре са Србима: да Ужичани истерају између себе *Омер-агу* нишкога, *Бегу Пављанина*, *Фочића Осман-агу*, и њихову војску, да даду 50.000 гроша војнога намета, и 80 хатова[1].

Кад се овако уреди, онда ти гости турски оду сви у Босну; у Ужицу остану мирни Турци, и *Алекса Поповић*, из Субјела, постане војвода ужички. Огласи се да је свакоме слободно долазити на пазар у Ужице, а за безбедност јемче турски и српски главари. Тако је град остао у рукама турским, а варош и у турским и у српским.

Алекса је, дакле, био управник над Србима, и договарао се с Турцима у сваком мешовитом послу. Он је био више човек управник него војник.

Алекса Поповић, кад је уређен Совет, дошао је у тај скуп, као представник нахије ужичке, а ужичком војском заповедао је најпре *Милан Обреновић*, па после брат му *Милош*.

Године 1815, Турци Ужичани, осетивши устанак у Шумадији, дозову *кнеза Алексу* с још двојицом кнезова у Ужице, и задрже их у граду као таоце. У очи дана када су их хтели погубити, докаже им један Турчин шта их сутра чека. Они ту ноћ навежу појас на појас, и спусте се низа зид градски ка Ђетињи. Ту се Алекса љуто скрља, а сутра дан га Турци ухвате и посеку[2].

Хаџи Мелентије Стевановић

АРХИМАНДРИТ РАЧАНСКИ, ВОЈВОДА СОКОСКИ

Хаџи Мелентије Стевановић родом је из села Бирча, у нахији сребрничкој, у Босни. Књигу је учио по манастирима, а

и уверивши се да нису дрвени, као што је њима казивано, него прави тучани топови, заплакали од зле слутње.

[1] Глед. интересну *Протину* причу о овом догађају. *Мемоари*, стр. 178—184.

[2] Чудновато је да *Јокић* вели, да су Алексу Турци опколили у граду 1813, и да је он тада скочио с бедема, изломио се, и умрьо.

покалуђерио се у манастиру Троноши, у подринском округу. Ишао је у Јерусалим, 1794 године, и кад се отуд вратио, добио је од Турака ферман да може оправити манастир Рачу, у ондашњој сокôској, а сад ужичкој нахији. Он је ту оправку отпочео године 1795. Био је човек отресан, заузет за ствар свога народа, и немрзан изложити се непријатности Бог зна каквој, само да уради оно што је држао да је право, и да је његова дужност.

За њега оно, у почетку 1804, Фочић Мехмед-ага вели:

„Док запалим Рачу украј Дрине,
„И погубим Хаџи Мелентија,
„Кој' је иш'о преко мора сињег
„Те је влашку ћабу походио,
„Пак се узгред у Стамбол свратио,
„И од цара ферман излагао
„За стотину жутијех дуката,
„Да Власима богомољу гради
„Да је гради за седам година,
„Начини је за годину дана.
„Ево има шест година дана
„Како зида покрај цркве куле,
„А у куле набавља џебану
„И по мраку топове привлачи;
„Видиш, јолдаш! да се нечем нада.“

Немамо доказа да је оволику спрему чинио Хаџи Мелентије за устанак, али да је сам био спреман, то је доказано. Још године 1804, он је на Дрини радио сагласно с радњом Срба у Шумадији, и оних у ваљевској и шабачкој нахији, а 1805, у Јулу месецу, он је већ био војвода сокоски, и чувао је тај крај од босанских Турака, а боравио је у Рачи, јер је онда Рача, као што је већ казано, припадала сокôској нахији.

Године 1810, са Миланом Обреновићем и Михаилом Грујовићем, ишао је, као народни депутат, у Русију да ради за војну помоћ Србији. За бављења својега у Русији, добио је златан крст на златном ланцу, који се и сад чува у ризници манастира Раче,

и један бриљијански прстен, који је, по његовој смрти, калуђер Моја предао Кнезу Милошу.[1]

Године 1811 био је изабран за шабачкога владику, и отишао те управљао јепархијом, као администратор, али није још био посвећен за владику. Истина Карађорђе пише 4 Априла 1812 Проти Ненадовићу, да је „намеран саде о Цветима поставити Хаџи Мелентија владиком,“[2] па наређује да „дођу војводе и по три кмета из општина на то весеље“; али се не види да је ово извршено.

Године 1813 прешао је у Срем, и склонио се у Фрушку Гору.

Кад се Србија на ново ослободила, вратио се и Хаџи Мелентије из Срема, и отишао у Рачу, као у своју кућу.

Он је био хром у једну ногу, за то је, у последње време, ишао на штакама. Причају да је једном, гонећи се са сељацима око манастирске земље, у љутини, нагнао хата на некакав јалак те пао с коња и угануо ногу.

Он је преминуо 27 Марта 1824 године у манастиру Рачи, и ту је укопан. На гробу му има плоча с потписом који је изрезао игуман *Серафим* 1851 године.

Мијаило Радовић

Мијаило Радовић родио се у селу Равнима, у садашњем срезу златиборском.

Ми смо помињали раније (стр. 325) да је пред Радовићевом кућом[3] Кнез Милош постао војвода, у пролеће 1807, кад је Карађорђе ишао на Вишеград.

---

[1] Кад се Мелентије вратио из Немачке, Кнез Милош му заиште овај бриљијански прстен, по што га он, као духовник, не може носити. Он не дадне; за то је, кажу, била нека мала омраза између њих двојице.

[2] *Голубица* V, стр. 196. Ово је писмо веома интересно, за то га вреди цело прочитати.

[3] Да је ово било 1807, тврди и Баталака (*Огледало србско* за 1864, свеска 8, стр. 251). — А да је било на овом месту, причао је сам Кнез Милош год. 1859. пок. *Томи Радовићу*, Мијаиловом сину, кад му је овај долазио у Београд на подворење.

Милутиновић, говорећи о славном боју који се догодио у Златибору, на сами Божић, овако вели:

„Ал то дознао Радовић Мијајло
„Свим природе окићени дар'ма
„Каквог игда могла родит' нева . . .
„Телемаку б' сравнио се ласно
„Лиш' у сам себ' и Ментора имав.“ [1]

После овога боја, Карађорђе, на предлог Кнеза Милоша, постави Мијаила војводом, и пошље му диплому.

У свим бојевима који су били на овом крају Србије, помиње се име Мијаила Радовића, и као јунака, и као паметна управника.

Године 1813, не хтевши бегати никуд у туђину, он се преда сили, чекајући прилике за ново спасење.

Кад године 1815 Турци ужички опазе, да се народ у Шумадији креће, они дозову Радовића, с осталим кнезовима ужичке нахије, у Ужице, и затворе их у град, као таоце да се ужичка нахија не побуни.

Ту су они сви лежали неко време, докле се међу тим и српска војска не примакне к Ужицу. Кад Мићић с војском изађе на Љубање, онда Турци свећају да ове кнезове таоце поубијају. То дозна и докаже им неки Турчин, који је у младости покрштаван, и који је кнеза Алексу Поповића звао поочимом.

Кад Радовић, с осталима, дозна шта их сутра чека, они се ноћу о својим појасевима спусте кроз прозор низа зид, и после низа стрмени одсек к Дјетињи, неколике десетине хвата.

Као што је напред казано, од четворице, само је Мијаило остао здрав, и он је Маслаћа изнео на кркачама до на Љубање к Мићићу.

После је он ревно наставио помагати напретку народне ствари све до краја свога живота

Радовић је умрьо у Равнима, своме селу, 1822 године, и ту је и укопан.

---

[1] *Србијанка* III, стр. 99.

Јован Мићић

ВЕЛИКИ СЕРДАР

Јован Мићић родио се у селу Мачкату, у садашњем срезу златиборском. За његова детињства, пребегну му родитељи у Црну Гору, и настане се у Горњој Морачи. У време Карађорђева устанка, врате се опет, и населе у селу Рожанству, недалеко од Мачката. Кад је Кнез Милош, као војвода ужички, командовао на оном крају, Мићић је већ био уз њега момак, и одликовао се у бојевима јунаштвом и отвагом.

Мићић је прво побио Турке *Ломигоре* у Чајетини, и тако обратио на се пажњу. Друго је јунаштво показао на Бауршћу, изишавши на Дринчића хату на мегдан једном Турчину Бошњаку, кога је погубио.

После српске пропасти 1813, Мићић оде у хајдуке, а чим чује за устанак Кнеза Милоша, одмах му дође, и стави се на службу народне ствари. Он се одликовао свуда у бојевима, а нарочито на Чачку, и, после, у Драгачеву, гонећи Турке који су узмицали после пораза на Љубићу. Кад се рат стиша, постави га Кнез Милош сердаром ужичке нахије, а године 1839 учини га начелником онога краја, с чином пуковника. У том је остао до 1842, а тада је пао као човек који је био пријатељ Обреновићима, и намислио је био да бега у Црну Гору, али у Златибору, у месту *Зови*, у једној чобанској колеби, опколи га Миљцо са 200 људи, ухвати, свеже, и одведе у Ужице. Одатле је послан у Београд, где је, кажу, вожен на волујским колима кроз турске улице, на поругу оних у чијим је рукама била онда та сила. Отале је одведен у *Гургусовачку Кулу*, у којој је и умрьо баш на архиђакона Стевана 1844.

Доцније, у Мају 1856, син му Јеврем пренесе кости његове и сахрани код цркве у Ариљу, где је он такође имао кућу и седео понекад.

Мићић је био страшило за Турке на оном крају. Он је и ишао свакад као нека сила. Никад, кажу, не би он долазио у Ужице, у најмирније време, без 40 својих момака. Његови су хатови били из најбољих турских ергела, а рахтови и накити били

су за невероjетну причу. Сам се он носио, живео, и проводио као какав мали источни царић. Све то скупа чинило га je у очима Турака великим и страшним.

Кад се ударала граница Кнежевини Србиjи 1834 године, Мићић je до дивљења ревно настоjавао да нека села и простори не остану ван граничнога плота. Он je још терао, да границу сведе Лимом па на Вишеград, али му то ниjе никако могло да изађе за руком.

Био je човек средњег раста, врло пун, црне масти, али на коњу лак, на пушци поуздан, и хитар, као право чедо златиборско.

Од крви ниjе имао никад никакве грозе.

Њему прича, осем другога, ставља на терет и смрт *Младена Миловановића*, бив. председника савета за времена Карађорђева, коjи je погинуо у Очкоj Гори, више Чаjетине. Поружан спомен оставио je имену своме и са своjе велике слабости према женскоj страни.

Нићифор Максимовић

ВЛАДИКА УЖИЧКИ

Никифор Максимовић родио се 12 Јануара 1788, у селу *Јежевици*[1], у округу ужичком, 5 сата на североисток од Ужица. У манастирима Свете Троjице, и Св. Николе, научио се, још као дечко, читати, писати, и поjати. 12 Јануара 1808, пострижен je у Београду, а за тим je произведен за ђакона и jеромонаха. До године 1811 боравио je у своме постригу, манастиру *Никољи*. За тим се неко време задржавао у *Преображењу* и *Сретењу*, коjа je оба манастира своjим трудом и трошком обновио.

Године 1814, кад je оно био у Преображењу, удари куга у околна села, те je он тада, коjе сарањуjући мртве, коjе молећи се Богу за живе, стекао доста новаца. — Па, говорио je сам: — станем мислити, шта ћу чинити с оволиким новцима? Да идем у Јерусалим, и да дам новце, да се њима поправљаjу и красе цркве у туђоj земљи — не ћу! боље их je на такво што потрошити у нашоj земљи“. И тако отиде те обнови Сретење.

[1] У *Гласнику V*, стр. 293, каже се да je он рођен у чачанскоj Јежевици; али je то погрешно.

[2] *Даница* за 1826, стр. 30

По што је у Београду, лицем на св. Андреју, постављен за архимандрита манастира Сретења, послан је био, заједно с оним чувеним архимандритом *Мелентијем Павловићем*, у Цариград, где патријарах цариградски Константије, 18 Августа 1831, Мелентија посвети за митрополита српског, а Нићифора, одмах сутра дан, за јепископа ужичког посветио је нови српски митрополит Мелентије.

Вративши се у Србију, он је имао своју јепископску столицу у Чачку. И тада је још више настојавао да оправи манастир Сретење, у ком је и боравио често по дуже време. Нићифор је осем српског језика, знао још и грчки. Умрьо је 28 Фебруара 1853 године, у Чачку.

Иза њега дошао је на ужичку јепархију дотадашњи јепископ шабачки, *Јанићије*, и столица је владичанска пренета из Чачка у Карановац 1854.

Нићифор је био човек крупан, пун, под старост врло гломазан. Говорило се много да грамзи за новцем; и остало је, кажу, после њега доста блага, само се не зна куд се деде, и да ли „приста за душу њему или коме његовоме“?

Јанићије Нешковић

ВЛАДИКА УЖИЧКИ

Родио се 14 Јануара 1804, у селу Миланци, у округу ужичком, у срезу моравичком, од оца *Нешка Недовића* и матере *Анђелије*. Крштено му је име било *Иван*, а калуђерско *Јанићије*. Отац његов, Нешко, био је писар у кнеза Косте Рашковића, и код Ше-аге Муратовића, 19 година, до 1804; а после под Карађорђем, код кнезова: *Максима Старовлаха, Аврама Лукића, и Хаџипродана.*

Јанићије се учио у оца до 1820 године, а после је отишао у манастир Каленић, у Левчу. 26 Јула 1826, у Крагујевцу, зађакони га београдски митрополит *Ћирило* (Грк). Године 1831 узме га к себи митрополит Мелентије Павловић, те ту остане до 8 Јуна 1833 год., када је тај архијереј и преминуо. Јанићије се врати у свој манастир, и после га владика Нићифор за је-

ромонаши у Крагујевцу, 24 Септембра 1833. С новоизабраним митрополитом *Петром* ишао је у Цариград, а по повратку отуда остао је при митрополиту до 16 Фебруара 1836. Године 1838 одређен је да надзирава оправљање манастира Студенице; године 1839 постао је члан апелаторијске консисторије. Године 1842 био је надзорник владичиног двора у Шапцу.

25 Августа 1845, поставио га је митрополит Петар за игумана манастира Каленића, а 6 Маја 1847 постао је архимандрит тога истога манастира.

18 Октобра 1849, буде изабран, а 23 истог месеца у београдској цркви, митрополитом *Петром*, и владикама: *Никифором* и *Доситијем*, посвећен за владику шабачкога.

Године 1854 „примоле га, управо наморају“ вели он сам у својим запискама, Митрополит и Кнез, те се премести у Карановац, за владику ужичкога. И тада се ужичкој јепархији дода округ крушевачки, који је дотле припадао београдској.

Као владика ужички, он је добио столицу у Карановцу, а не у Чачку, где је седео његов претходник, покојни владика *Никифор*.

Седећи у Карановцу, владика Јанићије настане да оправи опустелу и у гору зараслу некад славну седмовратну Жичу. Он је то и извршио. И Жича сад служи и моли се Богу за свог обновиоца. Још је он начинио цркву и школу у *Миланци*, свом селу, и цркву у *Прерадовцу*, на добрима манастира Каленића.

Он се сам потписивао „владика ужичко-крушевачки“ од оног доба, кад је крушевачки округ одвојен од београдске јепархије, па придат ужичкој.

Године 1859, добио је панагију од њ. в. цара руского Александра. Године 1858, изабрало га је Српско Учено Друштво за свога почаснога члана.

Године 1858, изабран скупштином, био је члан депутације која је ишла у Букурешт за Кнеза Милоша.

Године 1860 дао му је Кнез Михаило на златном ланцу панагију.

У последње време, почео је нагло слабети, и преминуо је 20

Фебруара 1873 у Карановцу, а укопан у Жичи, у сандуку, који је неколико година држао у својој соби, и путницима показивао.

Он је издао своје неке беседе, и неке белешке за објашњење.

Био је човек необичнога намђења и бистра суђења. Од 1816 године па овамо, мислим да није било ни једнога иоле знатна човека у свој Србији, кога он не би познавао. Велика је штета што то своје знање није оставио после себе, него га је однео у гроб.

Жив, бистар, шаљив, он је био необичан владика међу нашим владикама; владика правог српског типа. Он је био патриот, као да није носио пустињичко рухо; све јунаке, који су се одликовали у борби за слободу, он је узносио хвалом; многима је ударао од студеничког мрамора белеге, на месту где су какво јунаштво показали, изрезавши у камену сам својом руком шта се где догодило.

Учене је људе волео, а науку поштовао и потпомагао.

У живљењу је био скроман до кинизма; а радо је давао сиромашним ђацима, само не колико би ко желео, него колико је сам држао да треба, и да му се може.

Оставио је 1500 дуката ћесарских на помоћ црквеној књижевности. Он је ово учинио још 1870 године.

У књизи „Православна црква у Србији“, на страни 173, налазимо ово: „CH 5. Установљен је фонд од 1500 дуката ћесарских, под именом — *Црквени фонд епископа Јанићија за духовну књижевност* у корист свете цркве православне на вечна времена, да се од интереса на овај основни капитал издају књиге по оцени и решењу саборном[1]“.

Нестаје већ типа старих српских духовника, онаких какви беху: *Стеван Јовановић*, *Хаџи-Мелентије*, *Хаџи-Ђера*, *Хаџи-Рувим*. Владика Јанићије, као да је био последњи представник

---

[1] Нас саблажњава ова опора краткоћа и ледена равнодушност саборскога записника. Зар се није могло бар имеником казати: ко даје те паре; зар се ни једном речју није могло захвалити добротвору? А шта би удило, да је ма где, ма у нотици казано: каква су дела изазвана досад том хришћанско-патриотском задужбином честитога владике Јанићија?

тога појаса. Сад виђамо са свим другојачије типове: или мирјане у мантијама, или створења за која је небо жилиште, а земља долина плача; или, најпосле, људе у којих се бори овакав поглед догматике са струјама народнога осећања, па излазе смешни мученици свога васпитања и својих патриотских задахнућа.

Владика Јанићије биће по свој прилици последњи који је узимао у руке гусле и гудало, не да се њима представи оно што није био, него да озбиља задовољи своје национално патриотско осећање.

Лака нека му је земља српска коју је љубио као прави син мајку своју!

Још нам ваља хвалом поменути неколико људи, о којима на жалост не знамо да кажемо где су рођени, где ли су преминули.

Тако нека је леп спомен међу потоњим нараштајима

Петронију Шиши, кога се разум и јунаштво хвали у битци на *Расници*, у Златибору, где је Скопљак-пашу онако јуначки поразио војвода *Милош Обреновић*. Шиша се владао особито јуначки и на Равњу несрећне 1813 године;

Карамарку, храбром Осаћанину, за кога кажу да је могао запевати на Бауриђу, па да се чује у Соко;

Радовану Којадиновићу, из Заовина. Радован је у битци на Запољу, учинио велику услугу заклањајући одступање српске војске. На Равњу 1813, видећи да пропада све, Радован је сео у сред шанца, кад су већ ушли Турци, и повикао: „Има ли данас јунака да посече Радована Буљубашу." Турчин се један упути к њему; али га Радован обори џевердано̂м на ком је било 44 резотине, колико је њиме Турака убио. Ту је Радован после исечен сав у комаде. Био је човек крупан; црномањаст; ћутљив. Није марио ни за власт, ни богаство, него само да се свети Турцима;

Тобџибаши Томи Милиновићу, који је топове лио и из њих враге био;

Кнезу Максиму из Старога Влаха, из села Штиткова, који је био „силу важан срећом и јунаштвом," који је укинуо шест

браће Белобрковића, Турака, српских крвопија, па с тога, сиромах, и окова допадао[1];

Јови Барјактару, који је на Попиквама, у једном боју, ухватио живо Туре под оружјем, и довео своме старешини Кујунџији, а кад му овај рекне да му робље не треба, него да му Бог поживи таке јунаке, онда Јово пусти Туре под оружјем, и још му да̂ два̄ дуката, па нека одмах иде к својима[2];

Јовану Демиру, из Драженовића, који је био на Кремнима, у вишеградском шанцу.

По несрећи, о овом за сад не можемо да кажемо ништа више до то, да је једном, с неким *Подругом*, *Кањевићем*, *Малим Бојом*, и још с неколико друга, отишао чак у Романију, и ту дочекао и страшно разбио Турке који су били пошли из Сарајева на Србију;

Панти Маринковићу, из Радановаца, који је на Равњу погинуо са своја два рођена брата, и два синовца; и

Радовану Марковићу, из Косјерића, који је такође оставио кости на Равњу. Он је био барјактар, па су му Турци одбили десну руку, а он је одмах узео барјак у леву, и преместио га на другу страну шанца!

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Добриња, село у ужичком округу, у пожешком срезу, на граници рудничке нахије, 5½ сата на исток од Ужица. Има три *Добриње*: *Горња Добриња*, *Средња Добриња*, и *Доња Добриња*.

У *Средњој Добрињи* родио се, око године 1780, *Милош Обреновић*, потоњи Кнез Српски.

Срамота за Обреновиће, код толике њихове потоње среће и богаства, што место рођења овог великог Србина, претка свога, не обележише макар чим, док се није са свим заборавило.

У Горњој Добрињи, Кнез Милош је начинио цркву, поред које, с десне стране, има плоча, на којој пише:

„Овде лежи тѣло поч. Ѳеодора, оца Нѣгове Светлости,

[1] *Србијанка III*, стр. 1—23.

[2] *Србијанка III*, стр. 45—47.

Господара и Княза Србскогъ Милоша Обреновића, кои му и ову свету предстоећу цркву за упокоеніє душе сазида и подиже.

„Престави се месеца Новембра 15, 1802. Вечна му память!“

Тело овог срећног оца било је укопано у Средњој Добрињи, па је после овамо пренето.

Неколико корака од цркве на исток идући, шиба точак живе красне воде, а над њом је чардак. На мраморној плочи, с лица чесме, пише ово: „Ову воду и чардакъ подиже Светлый Господаръ Милошъ Обреновићъ I, Князъ Србскій, 15 Августа 1860, своме оцу Господару (тако) Теодору за душу“.

Мало преко потока, на север, велика је и красна школа коју су опет градили Кнезови: Милош и Михаило. —

Црнокоса, планина на север од Ужица, у срезу црногорском. Преко те косе прелази пут из Ваљева к Ужицу. На Црнокоси су се састали, 1805, ужички Турци с Јаковом и другим српским старешинама, који су ишли с војском и топовима на Ужице. Турски ужички изасланици ту су руком пипали српске топове да се увере, да нису од дрвета, као што се њима причало, и уверивши се заплакали су се провиђајући каква времена настају.

Плијесково и *Жабљак*, које данас замењује *Бајина Башта*, па Дрини, ³⁄₄ сата на североисток од манастира Раче. Ту је био велики шанац који је градио Хаџи-Мелентије, а одржавале су га, после, разне војводе, до пропасти 1813 године. Војске је било и на „Бушинском пољу“, ³⁄₄ сата од Бајине Баште. На тим се местима многа крв пролила за време наше борбе за ослобођење. После Мелентија дошао је у Рачу за команданта војвода Карамарковић, Карађорђев зет, за кога *Јокић* каже да се ружно владао, те га је Карађорђе затворио у кулу, а у Рачу послао *Благоја* из *Трнаве*, који је ту остао до пропасти. А несретње 1813 године, 16 Октобра, пређе *Мемиш Ага* из Сребрнице, опколи манастир Рачу, уђе у цркву и насред олтара закоље калуђера *Исаију*, и ђакона *Јована Обада*. Манастир сав оплени и са свим опусти.

Голија, планина, 7 сата на југоисток од Ивањице. Она заслужује помена и као планина, а у летописима још стоји записано ово: „*1688 лета изгибоше Срби на Голију*“ *(тако стоји)*.

Запоље, место иза Шаргана, недалеко од села Заовина. Ту се прича да је био бој између Турака и Немаца за Принца Јевђенија. Ту су се били Срби и Турци 1809, кад је војвода Милан Обреновић ишао на Вишеград. Са западне стране нашега *Запоља* заселак је *Запоље*, који је данас у Турској. Прича се да је одатле родом био *Јован Запољац*, племић, који се, не могући подносити Турке, одселио у Маџарску. За њим се одселио и много богати неки *Стеван Ковић* из Заовина, који је имао на хиљаде оваца, које су му пасле по Ивици и Тари. Стеван Ковић је, кажу, сребрним чашама служио вино својим гостима, и нудећи их да пију, говорио је у хвалу себи и своме богаству: „Док се год зелени планина *Тара*, док блеји овца *гара*, и док ми се шарени пушка *шара*, ја се не бојим ни *Цара*!“

И сад се познају развалине од кућа Стевана Ковића под планином Невољном[1].

Торник, планина у врх Златибора, где је Милош Обреновић дочекао и славно разбио Агу Бубљевића, који је пошао био са сарајевским Циганима да покори Србе! Вредно је прочитати о тој битци *Милутиновића* песму „*Циганство*“[2].

Таламбас, на Златибору, шанац за време наше борбе с Турцима. Највише је ту командовао војвода Милош Обреновић. Неко време, био је ту старешина и Мијаило Радовић из Равни.

Расница, заселак од општине драгличке, на врху Златибора, пошто се прође између Таламбаса и Доброселице, идући к реци Увцу и ка граници. Ту је сада судница општине драгличке, а ту је Кнез Милош дочекао и славно разбио Сулеман-Скопљак-пашу, биће 1809, кад је бесни био наумио да продре к Чачку, те да покори Шумадију. Од јунака овде се особито хвали Петроније Шиша. И о овом боју вредно је прочитати *Милутиновића* песму „*Благоразумиа сила*“[3].

Мучањ, планина у Старом Влаху, више Ариља, западно од

[1] О овом *Стевану* има и другојачија прича, коју излажемо ниже међу причама овога округа.

[2] *Србијанка*, стр. 36—39.

[3] *Србијанка III*, стр. 123—131.

Ивањице, као какав џиновски самотвори град. Народ прича, као што смо и помињали, да је на Мучњу кула *Страхињића Бана*, али је ту био и шанац Хаџипроданов. Више пута се народ збегавао на Мучањ од Турака. Само с две стране може се узаћи на врх планине, а кад се и та два уласка затворе, онда се може једна чета одупирати великој сили, која би желела продрети на Мучањ.

Кукутница, такође планина у врх данашњег ариљског среза. И овде се једном сусрео Кнез Милош са Скопљак-пашом, победио га, и потиснуо до Пријепоља. Овде је погинуо гласовити јунак српски, буљубаша *Јован Шибалија*. О овом боју ваља прочитати песму *„Спомен о боју на Кукутници“*[1].

Љубање, село више Ужица, на југоисток 1 сат и по. Ту имају два шанца. Прича се да је на Љубањама Лазар Мутап, 1815, дочекао с 3000 људи и разбио 11.000 Турака, које су предводили *Ђул-бег* и *Зенил-ага* (отац и син), и оба су први носили барјаке. Ови су Турци носили храну и џебану Турцима Ужичанима, који су били опкољени. Ђулбег се још био заректао да ће Србију прегазити, и трећи дан напојити коња на Дунаву.

Ова оба вођа турска погину овде, и Срби су, после, тако гонили Турке, да су ови већ „закумили“ Мутапа, да престане гонити их, а они никад више не ће војштити на Србију. Срби одсеку око сто и тридесет турских глава, па их понабијају на мотке на Малом Забучју спрођу града Ужица. Кад Турци из града то виде, и познаду главу Ђулбега и његова сина, од којих су се надали помоћи, они престану одупирати, се и учине са Србима мир. У овом боју хвали се особито јунаштво некога *Гаврила Курћубе* из Криве Ријеке, који је собом убио Ђулбега. Овај Курћуба је, кажу, после морао од нечије силе побећи (да сачува образ своје ћери) и тек пре неколико година вратио му се син и седи у туђој кући у Љубањама.

Поникве, брдо на запад од Ужица, где су била два шанца те пресецала пролазак од Дрине и од Вишеграда к Ужицу. У једном је шанцу био за неко време старешина Лазар Мутап, а у

[1] *Вук*, књ. IV, стр. 525—529. Изгледа ми да је ову песму спевао пок. владика *Јанићије*.

другом, опет за време, Петар Јокић. Овде је једном Прота Милутин Гучанин разбио Ђулбега и Мехмед Бега, који су имали 1500 војника[1].

Кремна, село под Шарганом, 6 сата на југозапад од Ужица, на путу с Мокре Горе к Ужицу. И на самој коси Шаргану,[2] и под планином у равни, више Мољкове механе, била су утврђења — шанчеви. Прича се да су у Кремнима били некад летњи двори Немањића. И доиста има неко старо тесано камење, опет више Мољкове механе, ама као да је римско. У кремањском шанцу помиње се као заповедник *Јован Демир*. У осталом, у многим записима из старијега доба, Кремна нам се представљају као предео, а не само као једно село[3].

Гадаљево, биће село код Градине, на десној страни Моравице, не далеко од *Хаџина Брода*. Ту се помиње да је био један шанац војводе Милоша (потоњег Кнеза).

Глушци, село у срезу моравичком, 14 сата на југоисток од Ужица. На том селу је Милић Дринчић разбио Карахоџића и Водуловића с 8000 Турака.

Сува чесма, једна преседлица на Маљену, куда пролази неки вајни пут, помиње се за то, што се прича да је туда протерао Карађорђе топове 1807, те тукао Ужице.

Дружетиће, село у срезу пожешком, 9 сата на исток од Ужица, где су Милић Дринчић, и Јован Мићић, 1815 године разбили Турке Ваљевце, који су ишли Чачку у помоћ, кад су га оно Срби били притеснили.

---

[1] У *Србијанци* има песма „*Смлачиност*" књ. III, стр. 45 – 46, која прича један случај на Пониквама. И њу вреди прочитати.

[2] Кад се једном сарајевски Ордага, с великом пљачком и многом војском, вратио из Моравице, па се уставио под Шарганом, да ту подели војсци плен и робље, *Поп Захарија*, дед садашњега честитог свештеника *Захарије* из Кремана, и још само двојица Кремањаца, стану час истрчавати у поље с коњма, час пешке, па опет умицати у честу. Кад се већ приближе к Турцима, они повичу: „Хај! станите Турци, не ћете утећи!" Турци се поплаше, мислећи да је потера јака, те побегну к Вишеграду, а многи плен оставе на месту, робље пак разбегне им се буд је које могло.

[3] *Гласник XLII*, стр. 136.

Марково Поље, с оне стране Шаргана, идући к Мокрој Гори, 8 сата на запад од Ужица. Ту има старих гробних каменова: а прича се неверојетан случај да је ту једном војвода Мутап, сам на коњу, срео 40 Турака, растерао их, и, веле, све помлатио!...

Глумач, село, ¾ сата од Пожеге. И ту су Срби имали један бој с Турцима, и потисли их к Ужицу.

Очка Гора, вис више Чајетине, куда пролази пут на Златибор. Некад је тај вис био сав зарастао у густу шуму, а сад се гора јако проредила. У Очкој Гори има нека дубока рупа која се зове „Звекара“, и за коју сељаци држе да нема дна. Прича се на том крају, да су Милићеви момци: неки *Леко* и *Симо Ковач*, убили Младена Миловановића, и бацили га у ту Звекару.

Бајина Башта, варошица, 6 сата на запад од Ужица, ¾ сата од Дрине, у красном месту, где је канцеларија среза рачанског. На Бајиној Башти превезени су преко Дрине у Босну Ужичани Турци, као последњи господари града ужичког, у јесен 1862 године.

Жупањевица, на путу из Ивањице на Јавор, у срезу моравичком, где је неки Громо из *Опаљеника* са 4 друга учинио чудо: разбио 2000 Турака. Вешто изабраним позицијама и маneврама збунио их је и престравио тако да су један на другог скакали, и тако се многи низ врлети поломили.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У данашњем округу ужичком има: 1 варош, 3 варошице, 84 општине, 189 села, 271 заселак, и 17.844 главе пореске (1870 год.).

Ужице, варош на Дјетињи, према брду Забучју, под некадашњим градом Ужицем. Историја града и вароши била је готово једна иста до 1862, а од тог доба некадашњи је град само једна гомила камења.

Држи се да су, у старо време, у град ужички затварани политички преступници; бар се прича да је цар Лазар, после

неке победе на *Попиковици*, затворио у град Ужице *Николу Алтомановића* који је, веле, ту и умрьо.

Више ништа не можемо казати о старој историји овога места.

Тек године 1688, наш летописац бележи само ово: „Узе Анеја капетан Ужице.“

У аустријским војним архивима има једна овака записка: „Године 1690 *Капетан Занилацки* освоји јаки град *Ужице*, и варошицу *Низилицу* (Nisilitza[1] тако!).

Ужице се још помиње у војничким летописима аустрйским и 1717 године; али је тада сва радња Аустријанаца око освајања овога места била всома невешта. Ужице се, с незнатном силом, одупирало врло дуго големој сили цареваца. У тој опсади пало је 220 цареваца, и међу њима 30 Срба (оволико сами царевци признају)! Пред саму јесен, град се преда, и посада буде спроведена у Вишеград.

Мало иза тога, удари некакав *Мехмед*, са 6000 Турака, попали села и вароши, и много робље српско одведе везиру.

У тим истим архивима находимо још и ову белешку: „Године 1738, Јануара 24, оборкапетан српске војске *Јован Ђуришић* (Немци га пишу: Gurschitz) кренуо се из Ужица с 450 друга на *Рачу*: ту је разбио једну чету од 150 Турака. Одатле оде на место *Бегаровину*, где нађе 300 дрвета спремљених за грађу турских лађа, те све то исече и учини неупотребљивим. Мало низ Дрину, нађе он 800 таких дрвета, па и то спали, ма да су, с оне стране Дрине, 500 Турака пуцали на њ. После тога, порушио је у планинама скупоцене турске стругаре и једну џамију, и попалио многе турске куће. Ту га нападне 200 коњаника који су испреко Дрине прешли; али он и њих разбије и потуче, па се врати у Ужице, а једног свог капетана пошље у *Кремна*

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854. стр. 180. Али где је место Nisilitza, и је ли оно добро записано? ја не могу да кажем. Остаје пријатељима из тога краја да ову ствар објасне.

те запали велики хан који је био турски провијански магацин.

10 Маја исте године овај се Јован Ђуришић (Gurschitz) помиње на Морави, где опет туче Турке[1]".

После ових догађаја, до српског устанка, не налазимо ништа записано о Ужицу.

Године 1805 опколили су Срби први пут град и варош Ужице, и баш на Св. Илију (20 Јула) принудили Турке, да уговоре услове мира. Тад су српском војском управљали *Јаков, Милан, Радич Петровић, Поп Лука, Грбовић, Цинцар Јанко, Прота Гучанин, Мутап,* и други[2].

По уговору који је тада углављен између Срба и Турака, град је остао у рукама турским, а у вароши су судили Србима Срби, а Турцима Турци.

Овај уговор, доцније, Турци погазе, те Карађорђе опседне Ужице по други пут, 1807.[3] У овом другом нападању на Ужице јуначки се владао Милош, брат Милана Обреновића, и ту је опасно рањен: тане га је ударило више леве сисе. Мислило се у опште да је рана смртоносна; али, после три месеца, он оздрави, и дође на овај крај с већом влашћу и гласом у војсци.

У овај мах Срби су отели и варош и град Ужице са свим.

Мајор Грамберг, у свом познатом мемоару, 26 Јуна 1808, вели:

„*Ouzitzé*, ancien fort sur la petite rivière Détigna, a des murailles crénelées avec 5 tours flanquantes et avec 13 pièces.

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien, 1854 године, стр. 262 и 263.

[2] О овом првом ударању на Ужице има лепа песма у *Србијанци* I, стр. 99—102.

[3] Има записка да је Ужице узето пред Петров дан 1807. А док је држано у опсади кроз 3 месеца, многа је крв проливена; многи су Турци поскапали од глади у граду: брашно је било у Ужицу за то време, 12 гроша ока, мед 20 гроша ока, месо коњско 2 гроша ока, а со 5 гроша ока. Кад им помоћ није стигла из Босне, они су се предали Србима. (*Гласник XXV*, стр. 80.)

Il est dominé par une proche hauteur que j'ai proposé de fortifier, ce qui a été accepté. La ville qui comptait jusqu'a 12.000 habitants est réduite en cendres.“

Године 1813, казавши на Забрежју да не ће никуд из Србије, Милош је похитао, те опет заузео *град Ужице*, али се није могао одржати у њему без хране, муниције, и других потреба.

И тако Турци, године 1813, заузму Ужице без боја, као што су заузели и Београд, и држали су га до 1862 (а тада је, као што је познато, на захтевање пок. Кнеза Михаила, град ужички расирскан у облаке, пошто су Турци и из града и вароши исељени у Босну.)

Још нам ваља поменути да се Ужице помиње и као столица јепископска у историји српске цркве. Али се управо не зна: је ли и столица јепископска пренесена из Ариља у Ужице, или је само ариљска јепископија прозвана *ужичком*, по већем граду и чувенијем имену?

Истина, пок. *Јоаким Вујић*, у свом „Путешествію“ (стр. 196), каже, да је у Ужицу „била резиденція архіепископа нашега, коя сада до основанія порушена лежи, за то пређе некоєга времена, вели он даље, била є пренесена у Валѣво, а оданде, после, у Шабац!“ На много распитивање о том, ја сам добијао један те један одговор, да се у Ужицу ништа не зна да је ту кад била јепископија, нити ту има какво место с тим именом, а много мање каква баш „порушена резиденција јепископска“.

И онда, кад су се неки архијереји називали: шабачки, ваљевски и ужички, столица им није била у Ужицу, него или у Ваљеву или у Шапцу, као и данас што се владика зове „ужички“, а становао је пређе у Чачку, а сада седи у Карановцу.

Да се вратимо на општу судбину Ужица. Године 1815, после победе на Љубићу, Срби су се прикучили и к Ужицу, и почели га стешњавати. А кад је и Ђулбег на Љубањама онако прошао, онда ужички Турци изјаве готовност да своје односе са Србима уреде на лепо. Кнез Милош то прими, и постави у Ужицу за старешину Србима кнеза *Степана Семегњевца*, а за нахиског кнеза *Танаска Марића* из Добродола. — Кад је год војвода града

ужичкога, Турчин, после тога, имао каква важна посла, свакад је морао, преко кнеза Степана, позвати и кнеза Марића, и овај, кад би год долазио у Ужице, огртао би *црвени бињиш*, који је, као неки знак кнештва, добио од Марашлије. Црвени бињиш значио је да долази народским послом, и да је он глава нахије.

На скоро постави Кнез Милош на све Рујно старешином *Јована Микића*, који је изнајпре седео у Чајетини, па кад му тамо, као на граници,[1] ускоци загрозе животу, онда му Кнез Милош заповеди те се, 1822, пресели у Ариље. А после неколике године, оде опет у Чајетину, и за тим 1839 сађе у Ужице, као начелник окружни.

Неки *Вучић Курлага*, из Стапара, био је буљубаша на Шаргану куда је за онда ишла граница, и наплаћивао је ђумрук (царину) од трговаца који су туда пролазили. Године 1830 удари преко Шаргана с девојком и сватовима Турчин Ужичанин *Амет Кусоф*. Курлага потражи царину. Турчин се одупре, а девојка Туркиња бризне плакати видећи да *Власи* још могу од Турака наплаћивати царину. Најпосле, Кусоф плати што се од њега тражило, али се зарече да ће се Курлаги осветити за то.

Године 1832, 14 Фебруара, сиђе Курлага послом у Ужице кнезовима. Кнезови му кажу да ни по што не иде у *Доњу чаршију*, јер му Турци прете. Курлага навлаш оде баш на дућан самом *Кусофу*. Догодило се да је Турчин у тај исти мах тукао своју жену на горњем боју. Курлага, чујући вриску, викне:

— Не удри, Кусофе, жене!

Турчин измоли главу, позна Курлагу; остави жену, узме две мале пушке, и сиђе на земљу, па, без речи, окреше обе у Курлагу, али — оне не саставе! . . .

— Стани Туро! викне Курлага: — да видиш како Србо бије, и потегне сребрњаком Кусофа у сред чела. Тим метком он рани још једног Турчина. Турци на њега скоче са свих страна, и убију га ту на месту.

То произведе општи неред у вароши. Тај је догађај познат

[1] Граница је тада била ближе овамо: *Шарганом* и *Златибором*.

у Ужицу и у околини под именом: *Курлагина Крајина.* Кнез Милош, дознавши шта је и како је, исели све Србе из Ужица у Пожегу. Тамо се премести и суд (судије су за то време биле: *Стева Радуловић, Иана Радојевић, Павле Стојковић, Павле Вишњић,* и *Јеремија Дешић:* они су долазили наизменце те судили, па опет одлазили својим кућама), а Србима се забрани сваки пазар у Ужицу.

Ужичанима, пресељенима у Пожегу, није говео ни мало ваздух пожешки. Нарочито су јадиковали, да им деца умиру. Турци опет били су остали готово као у опсади. За то су многе молбенице пшле Кнезу Милошу да допусти Србима Ужичанима вратити се у Ужице. И он то допусти једва 1835 године.

Од 1832 до 1862 није било никаква боја на Ужицу. А ове последње године, у нападању на град, запаљена је варош, и изгорела готово сва. Град је, по том, разрушен, а варош, по одласку Турака, регулисана изнова, и сада се диже ново Ужице, које није ни налик на оно старо до 1862 године и ако је на оном истом месту.

Од старина, имају у Ужицу два моста од камена преко реке Дјетиње. Оба су грађевине старе. Г. *Каниц* их меће међу дела из доба српске државе.

Године 1844 у Ужицу је било само 707 душа Срба, а Турака је имало 3695; Срби су имали 1 цркву, а Турци 35 џамија, Срби 1 школу, а Турци 2.[1]

У Ужицу је отворена полугимназија још 1 Септембра 1839 године, па је у јесен 1842 пресељена одатле у Чачак.

Тада је та школа имала само два разреда, а први професор у њој био је *Милан Мијатовић.*

Данас тамо има нижа гимназија[2] са четири разреда и 7 наставника; године 1873 била су само 2 разреда са 4 наставника, и 64 ученика.

На плату наставника у овом заводу потрошено је 1874 ра-

[1] *Милутиновић* (стр. 158) каже да је 1815 године било у Ужицу преко хиљаду јаких породица Турака.

[2] Отворена је у јесен 1865 по закону од 9 Јула 1865 № 1431.

чунске године (кад је било само 2 разреда) 11.915 гроша пор. или 5027·75 динара.

Основна школа мушка има 4 разреда, 5 наставника и 234 ученика.

Женска школа има 4 разреда, 2 наставнице, и 96 ученица.

У Ужицу је суд, начелништво, и бригадна команда за сав округ; окружни прота; пошта, и станица телеграфска.

Црква је зидана 1842.

Године 1870 у Ужицу је било 643 пореске главе.

Имајући Дјетињу, која је у свако доба године једнако једра, а находећи се у крају богатом ситном стоком, Ужице се намењује за какву варош индустрйску. И једна је радионица за сукно и ћебад већ отворена тамо. Ја не знам какви су за сада изгледи овога окушаја, али свакојако крај овај сав заслужује особиту пажњу с врло посне родности свога земљишта, где се земљорадња не може Бог зна како развијати.

Некад су на гласу били неки и неки производи ужички. Тако су у мом детињству чак у Шумадији знали за неке „ужичке опанке,“ које су носили само богатији људи, за ножеве, а особито седла и остале сарачке ствари.

Ужице се некад славило белим хлебом, дебелим месом, и јевтиноћом, а данаске ће бити бар ово последње прешло у област историје.

Има у Ужицу један обичај који нисам видео ни у једној другој вароши. Сељаци из околних села, у пазарни дан, не само да доносе на продају у варош своје сирове производе, него пеку месо и, онако печено, доносе те продају. Против овога су биле тужбе од стране Ужичана чак и на скупштинама, али обичај није још закраћен.

Пожега, мала варошица у округу ужичком, на реци Скрапежу, ½ сата западно од Мораве, а 3 сата на исток од Ужица, у врло лепој равни коју готово свако јутро до пред по дне, или бар док не ослави сунце, притискује густа магла.

Мисли се да је у Пожези некад била голема римска варош која се простирала, веле, чак до Карана и Беле Цркве, а на југ до Дјетиње. И ако има туда доста римских остатака, опет је тешко веровати да је баш оволико велика била та варош.

Осем остатака римских, које су помињали многи путници, има у Пожези, на Скрапежу, једна камена ћуприја, за коју г. *Каниц* вели да је дело српске грађевине. Прича је приписује некаквој богатој були, а ја, и ако бих најволео примити мишљење г. Каница, опет сумњам да не буде и она остала од Римљана, па је доцније Срби, и још доцније Турци, само оправљали.

Народна песма[1] казује да је за време Душана овде седео *Бан Милутин*, као управник овога краја. И у народу око Пожеге помиње се име Бана Милутина, и везује за неке зидине према Морави на Гуглу.

За наше нове борбе с Турцима (од 1804—1815) *пожешком* се нахијом зове оно што је данас чачански округ. *Вук* каже да је *Пожега* варош која има своју нахију,[2] али је чудновато, ако је доиста садашња *Пожега* била главно место садашњем чачанском округу, да она ни једног села свога није имала на левој обали Мораве?

Турци су се иселили из Пожеге године 1830. А године 1832, због „*Курлагине Крајине*“ у Ужицу, Кнез Милош заповеди те се сви Срби Ужичани, и све српске власти преселе у Пожегу. И ту су остали сви до 1835. За то време, Пожега је била главно место свему округу ужичком.

Пожега се сматра као место стратегиски важно. Бар тако мисле новији војници наши. За то је она 1862 била окружена многим шанчевима, за сваки случај. Ту су и барутни магацини за онај онамо крај.

У Пожези је канцеларија среза пожешкога; црква (која је грађена 1839); школа са 2 учитеља а 4 разреда, и женска школа с 1 учитељком; ту има пошта и телеграфска станица.

У Пожези је, 1870, било само 109 пореских глава.

Ивањица је такође варошица у ужичком округу. Она је у оном дѣлу који је некад био нахија сенички. На реци је Моравици, 9 сата на југоисток од Ужица.

Ово је местанце оживело тек откако је овај крај одвојен од Сенице, и придан Ужицу, те је Ивањица постала српско место.

[1] Књига II, стр. 168.

[2] *Даница* 1827, стр. 47.

Оно је живо с трговине стоком, а занати и други промет слабо напредују.

Ту је канцеларија среза моравичкога, пошта и телеграф.

Има цркву, школу са 3 учитеља, и 1 учитељком за женску децу.

Године 1870 било је у Ивањици 222 пореске главе.

Бајина Башта, 6 сата на запад од Ужица, на Дрини. Нова варошица, основана у лепој равни крај речице *Пилице*, где је пре била башта некога *Баје*. Овде је канцеларија среза рачанског; школа; и шанац, подигнут 1862.

Села су у ужичком округу врло мала, за то их и има тако много. Ево их свију поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Ужице □ 1830	643	—				
	I Срез ариљски						
1	*Ариље* □ 1848	156	5	13	Мочиоце	68	10
2	Богојевићи	78	$5\frac{1}{2}$	14	Пресјека	108	$10\frac{1}{2}$
3	Грдовићи	25	$5\frac{1}{2}$	15	Ојковица	95	10
4	Бијела Ријека □ 1854	116	10	16	*Трудово*	48	10
5	Јасенова	51	10	17	Радобуђа	91	6
6	*Бурађа*	42	10	18	Гривска	95	$6\frac{1}{2}$
7	Кућани	39	$9\frac{1}{2}$	19	Ступчевићи	85	7
8	*Негбина*	80	$8\frac{1}{2}$	20	Латвица	64	$7\frac{1}{2}$
9	Бјелеуша	102	8	21	Крушчица	105	$5\frac{1}{2}$
10	Брсково	116	8	22	Чичкова	89	5
11	Висока	110	7	23	Сјеверово	59	$4\frac{1}{2}$
12	Добраче	162	10		**Свега** . . .	1.984	—
	II Срез златиборски						
1	Љубање	79	$1\frac{1}{2}$	10	Качер	111	2
2	Збојштица	28	$1\frac{1}{2}$	11	Мачкат □ 1859	56	2
3	Стапари	225	2	12	Трипкова	58	2
4	Крива Ријека	138	2	13	*Семегњево*	55	6
5	Равни	95	$3\frac{1}{2}$	14	Рожанство	90	$3\frac{1}{2}$
6	Скрьжути	132	3	15	Алин Поток	58	4
7	Никојевићи	53	$4\frac{1}{2}$	16	*Драглица*	51	10
8	Чајетина	220	4	17	*Сјеништа*	85	10
9	*Мокра Гора* □ 1872	220	9	18	Шљивовица	141	4

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
19	*Бранешци*	90	4	25	Кремна	267	6
20	Гостиље	125	7	26	*Доброселица* □ 1870	170	8
21	Дрежник	129	$2^{1}/_{2}$	27	Љубиш	184	9
22	Сирогојно	74	5	28	Биоска □ 1870	290	4
23	Жељине	66	$5^{1}/_{2}$	29	Врутци	52	3
24	Трнава	40	$4^{1}/_{2}$	30	*Јабланица*	114	8
					Свега . . .	3.466	—

III *Срез моравички*

1	Ивањица □ 1838	222	10	35	Бутково	24	14
2	Шуме	33	10	36	*Калуши*	7	$13^{1}/_{2}$
3	Рашчићи	44	10	37	*Грбићи*	9	13
4	Сађевац	31	10	38	Зарићи	16	13
5	Свјештица	54	11	39	Мана	39	14
6	Црњево	21	11	40	*Читлук*	8	$13^{1}/_{2}$
7	Бједина варош	37	11	41	Будожеља	37	$13^{1}/_{2}$
8	*Глијеча*	25	11	42	Комадине	46	$14^{1}/_{2}$
9	*Шљивићи*	10	11	43	Куманица	36	15
10	Шареник	45	12	44	Принчево Брдо	24	15
11	Ченово	32	12	45	Вионица	48	16
12	Маће	15	12	46	Арбулићи	25	18
13	*Ђелкапе*	21	12	47	*Ђопићи*	8	19
14	Брезова	37	12	48	*Рудине*	19	16
15	Коцељ	27	12	49	Чечина	32	17
16	Ђуришићи	32	$12^{3}/_{4}$	50	*Асаново*	10	18
17	Катићи	16	$12^{3}/_{4}$	51	Врмбаје	12	$15^{1}/_{2}$
18	Равна Гора	14	$12^{3}/_{4}$	52	Придворица	22	$15^{1}/_{4}$
19	Опаљеник	31	12	53	Усиље	18	16
20	Јованчевићи	12	12	54	Градина	6	16
21	Миланца □ 1855	8	12	55	*Долови*	4	16
22	Сивчина	15	12	56	Брадуљице	5	16
23	*Калуша*	9	12	57	*Глуцко*	21	15
24	*Јевац*	10	12	58	*Добри до̂*	11	14
25	*Бурјевићи*	21	12	59	*Голуша*	18	14
26	*Баре*	18	12	60	*Ограђеник*	7	14
27	Дајићи	47	16	91	*Врлетнице*	7	14
28	*Бијела Стијена*	13	18	62	*Ајдуково брдо*	4	14
29	*Бабићи*	5	18	63	*Којиновићи*	3	14
30	*Средња ријека*	15	17	64	*Тутићи*	8	14
31	*Кулизино*	8	17	65	*Глушци*	3	14
32	*Јасеновица*	14	17	66	Херчеге	15	18
33	Рогци	48	$13^{1}/_{2}$	67	*Рогопеч*	8	18
34	*Бујићи*	13	13	68	*Површковићи*	7	18

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
69	*Поледице*	6	18	110	*Котлови*	8	19
70	*Зебиђи*	7	18	111	Ратари	9	19
71	*Ђосовиђи*	7	18	112	*Плочник*	14	19
72	*Варјаче*	14	18	113	Планиница	7	19
73	*Дивља ријека*	3	18	114	Коритник	16	19
74	Вучак	14	17½	115	*Гужвиђи*	8	19
75	*Бабиђи*	9	17½	116	*Угљари*	8	19
76	*Ђосовиђи*	4	17½	117	Крљани	10	19
77	*Опорац*	10	17½	118	*Остатија*	11	20
78	*Ладојевиђи*	4	17½	119	Кушићи	24	14
79	*Вукојевиђи*	4	17½	120	*Тисовица*	6	16
80	*Дидиђи*	18	17½	121	*Барице*	16	15
81	*Медовине*	14	18½	122	*Овча стијена*	12	15
82	*Сјеверовац*	[illegible]	18½	123	*Јавор*	3	16
83	*Пал*	5	18½	124	Деретин	22	14
84	*Ступске ливаде*	14	18½	125	Матићи	16	14
85	*Пуцариђи*	7	18½	126	Зечевићи	23	14
86	*Милишиђи*	12	18½	127	Масква	26	15
87	*Карашник*	4	18½	128	Страгачина	13	15
88	*Писковац*	3	18½	129	Братљево	51	16
89	Цмиљевац[1]	54	17	130	Косовица	32	14
90	*Стјеник*	6	17	131	*Манита долина*	17	14½
91	*Чекановиђи*	1[illegible]	17	132	Ровине	20	16
92	*Јевик*	4	18	133	*Руда гора*	13	17
93	Равна Гора	30	17	134	Глеђица	40	17
94	Ношница	11	16	135	*Поткобиље*	10	16
95	*Цвјетковиђи*	10	16½	136	Тигањи	20	16
96	*Видојевиђи*	20	17	137	*Нешовиђи*	23	15
97	Васиљевићи	22	18	138	Прилике ☐ 1873.	5	8
68	*Бојовиђи*	15	18	139	*Подмалич*	23	9
99	*Ковиље* ☐ 1870	9	17	140	*Даријевиђи*	30	9
100	Брусник	20	19	141	*Присоје*	23	9
101	Градац	18	18	142	*Рабреновиђи*	16	9
102	*Папуљи*	3	18½	143	Дубрава	[illegible]0	9
103	*Шопаловиђи*	6	18½	144	*Јевац*	41	9
104	*Ракаси*	2	18½	145	Церова	25	9
105	*Андриђи*	13	18½	146	Клепани	31	9
106	Водице	32	18½	147	Радаљево	36	9
107	*Колијешница*	2	18	148	*Пејовиђи*	35	9
108	Црна ријека	12	18	149	*Махала*	40	9
109	*Љесковица*	10	18		**Свега** . .	2.875	—

[1] Пређе се звало ово село *Трђе*.

IV Срез пожешки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Пожега* □ 1840	109	3	27	Глумач	60	3½
2	*Табановићи*	72	5	28	Отањ	42	3
3	*Гугаљ*	44	4	29	Врањани	54	3
4	*Папратиште*	68	5½	30	*Миљаковина*	13	3½
5	Тучково	26	5½	31	Горобиље	101	4
6	*Лорет*	20	4	32	*Почеча*	24	4
7	*Јељен до*	30	5	33	Милићево село	90	4½
8	Средња Добриња	82	5½	34	Годовик	62	3
9	Горња Добриња □ 1852	68	6	35	Рјечице	45	3
10	Доња Добриња	71	4	36	*Свилајићи*	25	4½
11	Гојна Гора	116	8	37	Роге	126	3½
12	Богданица	58	8½	38	Сврачково	40	4
13	Дружетићи	136	9½	39	Рупељево	85	3
14	Душковци	42	6	40	*Жирава*	11	3½
15	Љутице	76	6	41	Потпећ	58	2
16	Толетино поље	34	7	42	Злакуса	71	2
17	Мршељи	41	6½	43	Поточање	40	2
18	Маови	30	6	44	Крвавци	35	2
19	Дражиновићи	60	5	45	Здравчићи	60	2
20	Јежевица	131	5	46	Горјани	30	2
21	Мађер	20	5	47	Радововци	35	2½
22	*Бакионица*	63	3½	48	Тврдићи	34	1½
23	Прijановићи	56	3½	49	*Ковачица*	20	1¾
24	Каленићи	42	4	50	Висибаба	97	2½
25	Честобродица	55	4	51	Расна	58	2
26	Засеље	74	3½	52	Узићи	35	3
					Свега . . .	2.996	—

V Срез рачански

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Оклетац	128	7½	11	Јакаљ	109	4
2	Гвоздац	104	7	12	Јеловик	57	3
3	Стрмово □[1] 1869.	172	11	13	*Драгсин*	74	3
4	Овчина	108	6½	14	Дуб	71	4
5	Зарожје	106	6	15	Добротин	70	4½
6	Рогачица □ 1832 или Својдруг	122	6	16	Злодô	80	3
				17	Заглавак	138	3
7	Љештанско	110	5	18	Солотуша	166	4
8	Сијерач	71	5	19	Пилица	147	4½
9	Црвица	98	6	20	Придоли	67	4½
10	Костојевићи	87	4	21	Вишесава	92	9

[1] Школа је на *Бачевцима* на Дрини.

Редни број	Имена села	Број порескıх глава	Приближна даљина од окружног места
22	Обајгори	87	5
23	*Бајина Башта* □ 1853 Плијесково	81	6
24	Рача	115	7
25	Бесаровина	94	8
25	Растиште	94	10
27	*Јагоштица*	53	12½
28	*Заовине*	138	10
	Свега . . .	2839	—

VI Срез црногорски

Редни број	Имена села	Број порескıх глава	Приближна даљина од окружног места
1	Маковишта	40	6
2	*Ренова*	18	6
3	*Делићи*	33	6½
4	*Црвени бријег*	20	7
5	*Вукајловићи*	21	6
6	*Дројићи*	31	6
7	*Шепци*	22	6½
8	*Боровац*	30	6½
9	Гостиница	97	2
10	*Пеуле*	25	1½
11	Губин дô	67	2½
12	*Тук*	12	2
13	Рибашевина	79	2
14	Сијеча ријека □ 1851	25	5
15	*Рајић брдо*	19	5
16	*Ребићи*	9	5
17	*Лучићи*	13	6½
18	*Вилотијевићи*	23	5
19	*Обади*	10	5
20	*Гајичани*	18	5
21	*Башићи*	14	5
22	*Станићи*	10	5
23	*Јелићи*	10	5
24	*Вучинац*	10	4½
25	Годљево	30	5
26	*Кучмани*	17	5
27	*Поповићи*	17	5
23	*Ђурићи*	15	5½
29	*Драгутиновићи*	13	5½
30	Цикоте	19	4½
31	*Петровићи*	16	4½
32	*Обреновићи*	10	4½
33	*Гавриловићи*	16	6
34	Полошница	12	6
35	*Матијевићи*	10	5
36	*Томашевићи*	10	6
37	*Чекановићи*	10	6
38	*Руда буква*	15	6
39	*Брезовац*	10	6
40	*Арсићи*	8	6
41	Дубоко	44	1
42	Татинац	18	½
43	*Глувећи*	15	¼
44	*Буар*	59	1
45	*Сињевац*	21	½
46	*Бијела вода*	11	1
47	Радановци □ 1868	30	6½
48	*Маринковина*	14	5½
49	*Шубарићи*	6	6½
50	*Забарк*	12	6½
51	*Обрадовићи*	11	6½
52	*Ђуровић*	10	6½
53	*Чакаревина*	10	5½
54	*Вечевина*	23	6½
55	*Подгај*	16	6½
56	Таор	20	7½
57	*Доцковићи*	12	7½
58	*Гачевићи*	13	7½
59	*Дрповина*	12	7½
60	*Кученани*	13	7½
61	Парамун	34	7
62	Дубница	27	6
63	Дреновци	20	7
64	*Гајичани*	19	7
65	*Кандићи*	17	7
66	*Ђуроевићи*	18	7
67	*Савићи*	10	7
68	Каран □[1] 1867	89	2
69	*Граница*	12	2
70	Каменица	33	2

[1] Школа је код *Бијеле Цркве.*

Редни број	Имена села	Број поресних глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљини од окружног места
71	Беговићи	27	2	99	Росићи	34	7
72	Лелићи	21	2	100	*Глоговац*	21	7
73	*Братиновићи*	14	2	101	Мионица	31	6
74	*Шумице*	19	2	102	*Бајиновци*	28	6
75	*Ралетићи*	20	2	103	Скакавци	59	7
76	Трнава	97	2	104	Крчагово	9	1/2
77	Поникавица	23	1	105	*Гајеви*	14	1/2
78	*Локва*	7	1	106	*Врела*	9	1/2
79	*Брђани*	5	1	107	*Забучје*	9	1/2
80	*Алазовина*	5	1	108	*Виловине*	12	1/2
81	Добродô	47	2	109	*Мендино брдо*	10	1/2
82	Годечево	27	6	110	*Штропац*	8	1/2
83	*Матићи*	10	6	111	Севојно	82	1
84	*Благојевићи*	23	7	112	*Рујевац*	15	1
85	*Крушчица*	26	6	113	*Влаовац*	15	3/4
86	*Ралићи*	33	6	114	Субјел □ 1844	63	5 1/2
87	*Плоцка*	20	6 1/2	115	Мушићи	90	6
88	Стојићи	5	6	116	Тубићи	65	5
89	*Гагићи*	16	6	117	Шевраљуге	28	5
90	*Стојанићи*	24	6	118	Бјелоперице	44	5 1/2
91	*Ридови*	11	6	119	Косјерићи □ 1868	14	4
92	Брајковићи	72	5	120	*Дивчевићи*	23	4
93	*Сикирићи*	16	5	121	*Градина*	33	3 1/2
94	Мрчићи	11	7	122	*Дрмановина*	32	3 1/2
95	*Ражана*	19	6	123	*Палеж*	30	4
96	*Гачићи*	13	6	124	*Ивановићи*	23	4
97	Галовићи	42	5	125	*Бара*	34	4
98	*Суво врело*	15	4 1/2	126	*Долине*	14	4
					Свега . . .	3041	—

Примедба. У Вуковим *Даницама* за 1827 и 1828 налазе се имена села нахије *ужичке* и *сјеничке*. Нахија је ужичка била подељена на две кнежине: *Рујно* и *Црну Гору*; у првој је било 62, а у другој 61 село — дакле свега 123. Сјеничка нахија имала је 83 села, која су готово сва у данашњем срезу моравичком; 7 их има данас у ариљском, а једно (*Книћи*) у драгачевском срезу. У нахији сјеничкој била су још и ова села: *Гребанићи, Длијен, Заскок. Јовац, Клекова, Рас* и *Сјенокос.* При поређивању имена, која је Вук у нахију ужичку ставио, нисмо нашли у нашим списковима села: *Трешњевицу, Раковицу, Дренову, Колишевицу, Дријетањ, Жигиле, Бјелиш, Дуги до,* и *Стрмац.* На послетку и овде примећујемо да су села данашњег среза рачанског у Вука записана у нахији *сокôској.*

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА УЖИЧКОГ

Редни број	Срезови	Б				Р			О			Ј	
		НАСЕЉЕНИХ МЕСТА				ЦРКАВА			ОСНОВНИХ ШКОЛА			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г)
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА И ЗАС.	СВЕГА	МИРСКИХ	МАНАСТИРА	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА		
1	Ужице варош . .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.163	643
2	Арињски	—	—	23	23	5	1	6	2	—	2	12.073	1.984
3	Златиборски. . .	—	—	30	30	6	—	6	4	—	4	20.384	3.466
4	Моравички. . . .	—	1	148	149	9	—	9	4	1	5	17 987	2.875
5	Пожешки	—	1	51	52	4	—	4	2	1	3	16.768	2 996
6	Рачански	—	1	27	28	4	1	5	3	—	3	16 938	2.839
7	Црногорски . . .	—	—	126	126	4	—	4	5	—	5	17.064	3.041
	Свега . .	1	3	405	409	33	2	35	21	3	24	104.377	17.844

Кад број житеља упоредимо с бројем насељених места, онда видимо да на једно место у средњу руку долази по 255 душа. По *Речнику г. К. Јовановића*, овај округ има 217 заселака који при попису људства у 1866 год. нису одвојено пописани, јер се у *Државопису Србије*, III св., помиње у округу ужичком само 191 место. Кад ова места разредимо по броју житеља, онда налазимо да округ ужички има места, која броје

од	100— 200	житеља	8
„	201— 500	„	98
„	501—1000	„	72
„	1001—2000	„	12
„	2000—5000	„	1

Најјаче су насељена места у срезу златиборском, јер ту долази по 679 житеља на једно место, докле срез моравички има само по 120 душа у једном месту.

Бројно стање житељства по полу, у срезу је *рачанском* најнеприродније, јер тамо долази на 100 мушких 100·07 женских,

у црногорском срезу 99.79, а најмање женских има срез моравички (95·64). У целом округу долази на 100 мушких 97·70 женских.

Округ ужички сиромашан је црквама, али колико мало има цркава, још мање има школа. У средњу руку долази једна црква на 2982 житеља, а једна школа тек на 4390 душа! Најмање цркава има срез црногорски, јер тек на 4266 житеља долази једна црква, напротив школама је он најбогатији, јер на 3413 житеља има већ једну школу. Цркава има највише срез моравички (на 2000 душа 1) и ариљски (на 2012 душа 1), али у овом долази тек на 6037 душа једна школа. Кад узмемо да од целог броја душа у средњу руку 13% долази на децу, која су за школу дорасла, онда у срезу ариљском долази на *једну школу* по 780 деце! . . . . .

Да су се државне и црквене власти више старале о црквама и школама у овом округу, можда би мања била потреба тако често проглашавати *преки суд* у овом крају......

Куће су лепше у пожешком и црногорском срезу, па и рачанском, а по селима планинским може се рећи само да су многе тврде, јер су обично грађене да буду и заклон од злих људи. Највише су покривене даском, или кровином, а од брвана су с малим прозорима, на којима је често разапет јагњећи бураг место стаклета или хартије. Собе су ретке; то је нешто ново за овај крај, него се ложи ватра насред куће, па се ту и ноћива и дањива око ватре, која некако изгледа као неко врело живота за сву кућу.

Куће граде сами становници. Врло ретко долази какав мајстор са стране.

Не треба ни додавати, да су ове зграде малоцене. Кад ја једном путовах из Пожеге у Ариље, говораху ми неки људи како се хајдуци неће затрти док се год села „не уџемате“, т. ј., докле се бар по неколико кућа не збију у гомилу.

— Тешко је то извршити, рекох ја, не имајући још потпунога појма о значају предлога.

— Није, господине; одговори ми неки Танасије Глишић: — Није ово Шумадија, где домаћин у подруму опасује своје каце;

него је у неког кулача, у неког талпара, а у неког кровињара, и више ништа око куће. До по дне се може цело село преселити“.

Ово показује колико је танка имовина на кући у ових људи.[1]

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници ужичког округа занимају се сточарством и земљорадњом; нарочито дуж Моравице, Скрапежа, Дјетиње, и Лужнице, јер у тим равнима роди красан кукуруз. По висинама, око Јавора, Мучња, у Златибору, огодно је кукуруза, а винограда̂ нема готово нигде, осим нешто мало у *Гугљу,* 1 сат и по ниже Пожеге, до Мораве, и у *Тврдовићима,* опет не далеко од Пожеге, а можда ће се и у Ужицу наћи која лоза, тек од жеље.

Попис обрађевина од 1867 даје нам ове бројеве за ужички округ:

Кукуруза било је засејано	25141	дан	орања
Пшенице	13899	„	„
Овса	8315	„	„
Крупника	7054	„	„
Ражи	3229	„	„
Јечма	2587	„	„
Ељде	2333	„	„
Проса	333	„	„
Кромпира	1919	„	„

Винограда је попис нашао у целом округу само 165 мотика. А ливада на 45.314 коса.

Конопље је било засејано на 3269 дана, а лана само на 16 јутара!

Најбоље су паше у Златибору, где се сваког лета тови силна марва, и држи се да је месо од оте стоке необично укусно.

Попис стоке од 1866 дао је ове бројеве за ужички округ:

Коња	12852	грла
Говеда	61809	„

[1] *Путничка Писма* моја, где се помиње „кућа за рубљу“. стр. 50.

Свиња	46229	грла
Оваца	180034	„
Коза	37523	„

Кошница је било 5387, и године 1859 имало их је 7647, дакле и ту иде на мањак!

Држава има у Златибору својих девет сувата, које даје под аренду. Ти су сувати:

1 *Крајеви*, са̑т дугачки, и са̑т широки, дају 8800 гр. годишње аренде; 2 *Тусто Брдо*, мало мањи од првога, 7688 гр. аренде; 3 *Велики Шаиновци*, са̑т дугачки а са̑т широки, 7610 гр. аренде; 4 *Доња Рибница*, таке исте величине, 6820 гр. и 28 пар. аренде; 5 *Бијеле Воде*, ¾ сата дуге, а ⅓ сата широке, 6814; 6 *Честе*, 1½ дужине, а сат ширине, 5644; 7 *Буче*, дужине 2 сата, а ширине са̑т, 5480; 8 *Брегови*, по сата и дуги и широки, 5264; 9 *Кобиља Глава*, дуга 2, а широка сат и по, 3300; а *Груда* и *Доња Камишина* уступљене су сељанима на уживање,[1] те они плаћају одсеком за прву 720, а за другу 180 гр. пор.

Осем тих државних сувата, има врло много приватних, с разним именима и разне величине. Причају да је чобанин неки, који је хранио зими стоку на Златибору, па због зле зиме утрьо све што је био дотерао, овако јадиковао:

„Ој *Орлићу*, мој пуни торњу!
„*Жуте Баре*, ђе су моје краве?
„*Виогоре*, мој зелени боре,
„*Камишино*, одрта мјешино![2]

Од воћа има: *јабука:* бедрика, коњуха, памуклија, зукава, вајли̑ка̑, прутовача, пројара̑, петровача, илињача, шербетлија, бутаља, миољача, шареника, градињача, шења̑, тиквача, сенабија, бе-

[1] Највише решење од 22 Авг. 1844, Нр. 1088.

[2] У Златибору, и у свем Ст. Влаху, жале се људи да им говеда страдају од неке болести, у којој мокре крвљу. Они то веле: *крвомуте говеда*. Та болест затире многу стоку, а још се не изучава, нити јој се находи какав год лек.

лица, шеђерлија, и зукава (највећих јабука); *крушака:* јагодњача, јечмењача, шеничарака, београдака, водењака, такуша, арапака, жутица, медњака, куглига, сијерака, карамајлија, илињача, тврдокорака, лубеничарака, лештанака, мајчица, мирисаљака, батава, инџирака, степањака, и бигарака.

Даље, има: трешања, вишања, шљива подоста и добро рађају; има дудова и ораха.

Находе се и лековите биљке: линцура, срчаник, ђипрот, хајдучка трава, оман, одолен, змијина трава, трава од костобоље, вилина косица, разгон, спориш, жиловлак, и трава од црног пришта. — Има и печурака књегâ, или кнегиња (или и „краљица“), за које свет држи да лече од гушобоље.

Најпосле, ваља поменути да дуж Дрине, особито у Бајиној Башти, роди врло добар дуван, који се већ зове *бајиновац*, и који зналци јако цене. Године 1867 било је у овом округу засађено дувана на 137 дана орања.

Према свему што је довде речено, излази да је највећа имовина жива стока. Као што смо већ напомињали, имáће није велико у кутњим зградама, ни у лепим ливадама, родним њивама, или грозним виноградима. Тога нема ни једнога у свем овом округу. Него је све богатство у здравој раси народа, у његовој умерености у јелу, пићу,[1] и свему другом потрошку, и у живој стоци.

Нека је поменуто и то да се у планинама овога округа на више места струже многа грађа, особито даске. Тако у самој Тари, не далеко од Дрине, има 8 стругарâ где се стружу даске, које се махом спуштају сплавовима низ Дрину.

Производи овога округа, који нису за његов потрошак, гоне се или на пијаце друге по Србији, или у Београд, или у Шабац за извоз. Непосредно пак он има излаз преко границе: на Јавору, према Новој Вароши и Сјеници, и на Мокрој Гори, према Вишеграду.

---

[1] У последње време, кад сам тамо путовао, казивали су ми неки пријатељи с тугом, да свет почиње да пије ракије више него што треба. И пиће то троше не само људи, него и жене и девојке, па чак и мала деца!

Од Мокре Горе до Љубовиђе нигде нема одушке за у Босну. Велика је штета што нема отворена прелаза бар на Бајиној Башти, а ту је некад и била скела, па је затворена по изгнању Турака.

е. ОДЕЛО

Мушко је одело готово једнако у свему округу, само што се може да опази, онамо ближе к Јавору, по који хаљетак црвеном бојом обојен, и плавим гајтаном оквирен.

Ово су обични комади мушкога одела: гуњ с рукавима; гуњић без рукава, кршњак без рукава, кожух (ретко), џемадан с рукавима, тозлуци бели, или врани, чакшире беле или вране, и пеленгири; даље, од чохе: јелек, вермен, џемадан потпасач, прслук, чакшире, и тозлуци. Ово нешто купују, а нешто сами режу.

Зими обично замотавају главу црвеним појасовима; по појасу пашу силаје, у којима носе оружје.

Да дуга пушка не би цепала под пазухом хаљину, носе о врату *шарисељ*, на ком некад и ручају, пију из њега воду, бришу о њега масне своје руке, и т. д.

Женско је одело дивно, особито у срезу црногорском: зубун бели без рукава, везен шиком, вуницом, и шљокама, до по врх колена дугачак; зими: гуњић, с рукавима до паса од црвеног сукна с разном шаром (харчем), прслук, без рукава, све од сукна; сукње од разне боје, од беза памучног и конопљаног. — Кроје га сами, јер скоро у свакој кући један од другога учи тај занат. Такве кројаче, народ и тамо зове *терзије*.

Горе иза Мучња, к Јавору, на женама се могу да виде још они стари црвени зубуни, али су већ све ређи; исто тако ретко се где може сада да сретне онај тешки дубасти појас *окованик*, који су жене носиле у старо време.

На ногама носе обично лепе чарапе, и врло укусне ситно преплетене опанке.

На глави пак, жене имају весове и шамије, а девојке само весове. Косу плету већ све млађе онако као и у варошима.

ж. ГОВОР

За Ужичане се већ зна да готово сви говоре јужним говором, и не само да немају погрешака у језику, него су готово сви из реда рођени беседници. Ја још не знам сељака који могу тако лако и брзо отпочети говор с непознатим човеком, као Ужичани; њима не треба ни да се искашљују, ни да се почешкују, ни да се окрећу и замуцкују, него од часа почињу ствар, било правце, било неком згодном причом, али свакад беседом одрешеном, беседом, која се лије из уста вољних и власних вити је како им госа-ум заповеда.

Ко је год чуо пок. *Николу Маринковића Сердара*, из Рогачице, сетиће се оне неверојетне брзине у сватању, оне лакости у одговарању, и оне големе богаштине у изрекама и народним пословицама, које су њему увек биле на врху језика.

Ми ћемо овде поменути само неке особине које падају у очи.

У селу *Пепељу*, у срезу рачанском, у половини села *Овчине*, и у *Кераницима*, засеоку својдрушком, може да се чује: *лиио* место лијепо; сино м. сијено; дите м. дијете, и све друге особине западнога говора.

Ово се још може да чује доле низ Дрину у Љубовиђи и у Ораховици (у срезу азбуковичком).

Глас *л*, у неким се речима изговара много дебље него што га ми доле изговарамо: налик је на *л*, кад га изговори Рус у речи б*л*агодарю, на прилику у овим речима: Би*л*о је снијега; Ва*л*а не ћеш! и т. д.

Да поменем још неколика имена места, која ваља упамтити.

Тако село *Ерчеге*, у моравичком срезу, има ето тако у првом падежу, у другом је *Ерчега̄*, а у трећем и седмом *Ерчезима*.

Како је ово испреметано, да је први падеж као у речи женскога рода, а други су сви рода мушкога, ја не знам.

Реч *Ужице* средњег је рода, и мења се са свим као јајце. Оно се са свим правилно тако и изговара, само што дошљаци, или они који се, без разлога, поводе за дошљацима, могу да погреше против тога правила.

То исто вреди и за име села *Мочиоца*, онога иза Мучња. И то је име средњег рода као јајце, *Мочиоце* (Мочилце).

Прокај Дрине, *прокај* воде хладне, место *покрај*, може да се чује не само у овом округу, него од Лознице на чак до Суповца, готово свуда границом.

Реч, или боље узречица, *бива*, може да се чује у говору Ужичана, особито оних који су ближе к Дрини. „Ја, *бива*, велим тако, а ти чини како знадеш да је боље, и т. д.“

Рачуњати, место рачунати, говоре многи Ужичани; а тако исто и *бијел*, *цијел*, и т. д.

3. ПЕСМЕ, ИГРЕ, ПРИЧЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Још јече гусле с краја на крај ужичког округа, још се у сласт слуша песма која слика живот јунака, па ма и хајдука.

Имајући, по уверавању поузданих људи, 56—60 сатâ границе (од *Бачеваца*[1] до на *Одвраћеницу*[2]), и видећи онамо браћу своју, жудну слободе и братске заједнице, Ужичани се сваки у Бога дан задахњују жељом да се настави прекинута борба, да се дигне врзина, која пресеца на пола оно што је једно, која од рођене браће гради „наше и њине“, која је, најпосле, и могла бити ударена само док траје одморак, док се прибере нова снага. Али како они овим својим осећањем не могу да окрену јевропске прилике, па ни правац политике саме своје земаљске владе онако как о желе: то се машају за гусле, и уз њих изливају жеље своје, а уз њих и казују чему се надају и колико се уздају у се.

Песма уз гусле има у овом округу таку бајну силу, да су некад, у неким и неким приликама, власти забрањивале на саборима певати јуначка дела кога хајдука. „Нека вешт гуслар, говораше ми једном човек који познаје овај крај: — на сабору испева песму о каквом хајдуку јунаку, па сутра чекај глас да је један или двојица од његових слушалаца отишао у Муртеницу, место у њиву, или у ливаду.“

---

[1] Крајње место, караула, на граници подринској.

[2] Крајња караула на граници до среза студеничкога, округа чачанског.

У песми казују они сва осећања срца својега, изливају своје радости и жалости, како су кад задахнути. Ја сам се једном, о летњем св. Аранђелу (13 Јула), десио у манастиру Клисури, када се ту купи велики сабор.

У вече је седео један духовник пред црквом и записивао имена оних који долазе, и имена њихових рођака које они желе поменути. Та се сва имена, ма их било неколико стотина, помињу на вечерњи, а и сутра на служби.

Сутра дан, после службе, зајечаше околна брда од гласовитих али необичних песама. Чудно се позорје разастираше свуда око манастира: скоро на сваком кораку могаше се видети да је по која жена или девојка бацила ком човеку руке око врата, или му једну ставила на раме, а другом се сама подбочила, па запева колико је глава доноси, докле човек или ћути, или и њему теку сузе низ образе.

На моје питање, казаше ми да је то све својта, која се није видела поодавно, па сада, саставши се и разабравши да је по неко у роду умрьо, жали га таком песмом, том запевком, и нарицањем.

Од песама које су постале баш на овом крају, могу се поменути ове:

„Санак снила Кучукова када
Чудан санак а у чудан данак:
У суботу у очи неђеље.
Ђе Ужице тама попанула
Крчагово ружом процватило,
Пола плавом а пола црвеном;
Вију вуци на Теразијама,
Са Татица лајаше лисица,
Нешто пуца са Малих Крушчица
Уз Ђетињу муње сијевају
На Забучју орли пролијећу
Понајвише орли крсташићи,
И међ' њима тица кукавица.
Кад се млада из сна пробудила,
Она прича Кучук-Заим-аги,
Шта је млада у сану видила.

Њојзи вели Кучук-Зајим-ага:
„Зло си снила, горе ће ти бити:
Што Ужице тама попанула,
То ће Срби града освојити,
Што је поље ружом процватило,
Пола плавом а пола црвеном,
То су, кадо, крстати барјаци,
А под њима бијели чадори,
Под чадори српске поглавице:
Пију вино и бистру ракију,
Сутра јуриш хоће на Ужице.
Што су вуци на Теразијама,
Оно јесте Ваљевац Јакове,
И са њиме ваљевска нахија.
Са Татица што лаје лисица,
Оно јесте Лазаре Мутапе,
И са њиме Гружа и Морава.
А што пуца са Малих Крушчица,
Оно јесте Милан од Бруснице,
И са њиме рудничка нахија;
Они вуку убојне топове,
Њима наше обаљују куле.
Уз Ђетињу што сјевају муње,
Оно јесте од Тополе Ђорђе,
И са њиме ломна Шумадија.
У Забучју орли што прелећу
Оно јесте ужичка нахија
И са њоме ломно Драгачево
И пред њима оборкнез Алекса.
А што кука тица кукавица,
Оно јесте прото Милутине
Та од Гуче села питомога,
Са њим кажу тридесет попова
И тридесет црних калуђера
Те се моле Богу без престанка,
Не би л' нашег освојили града."

Друга песма говори о боју на Кукутници, који је, по својој прилици, био године 1809.

„Мили Боже на свему ти хвала!
Да ли грми, да л' се земља тресе?

Да ли пуца Крњо и Зеленко
На Зворнику граду бијеломе,
Те се јека на далеко чује?
Од тог није ништа ни једнога
Већ се бију двије силне војске
У врлетну, ломну Влаху Старом,
На високу брду Кукутници:
Једно војска паше Скопљанина,
Та српскога силна душманина;
А друго је војводе Милоша
Од рудничке на гласу сахије.
Били су се половину данка,
Па кад бјеше око заранака
Српска војска турску надвалила
И ломнијем Влахом поћерала,
Ту се рани паша Сулејмане
У десницу у бијелу руку,
Изгибоше босанске спахије
И мостарске на гласу делије.
Ту погибе Туранбеговићу
Од честите Босне камените,
Погуби га млади Шибалија
Од Мораче, гњезда хајдучкога,
Туна Срби добро задобише,
Па се они рахат учинише.
Но повика са планине вила,
Она зове у српску ордију
По имену војводу Милоша:
„„О, Милошу, српска војеводо!
Ал' не чујеш, али се не плашиш,
Но се уздаш у своје јунаке,
А не чујеш јаде на Морави.““ [1]

Има и трећа песма, која казује како је вила с Јавора јављала Чавић-Мустај-бегу, да на Сеницу иде Карађорђе; али се Чавић томе подсмевао, а доцније се уверио да је све истина, и да

[1] По свој прилици, примећује добро *Вук*, ово је било године 1809. Кад је Карађорђе оставио Сеницу, па потегао Делиграду, а Сулеман-паша, покоривши Дробњаке и све до Лима, ударио преко Старога Влаха на Милоша

му Хаџипродан није породицу измолио од Карађорђа, она би му остала у ропству.

Игре колске, у ужичком округу, зову се: *мачванка; моравица; четворка; плети танац; сакајдо; Ђурђевка; заплет; пљескавац; поломка; остроњанка; зајам; влахиња; полак влахиња; зора; бугарско оро; левакиња; ваљевка; повијорка; чича Глиша; осмица* (која полази једном десно, а други пут лево, и 8 пута у место); и *тројанка* (која полази једном на десно, а три пута у место).

Приповедака које би биле везане за места у овом округу, има неколико. Од оних које не би иначе биле помињане, испричаћемо овде коју.

У општини даљској, у Старом Влаху, има једно мало језерце из кога извире река *Пакашница*. Из тог језерца, прича се, да је излазио некакав вран во, па убијао све сеоске волове који би дошли на пашу око језера. Неки се ковач досети, те своме волу скује гвоздене врхове на рогове, и пусти га на пашу с другим воловима. Врани во-хала опет изађе и побије све сеоске волове, а кад на ковачког вола удари, овај га дочека и прободе. Во-хала се одмах стрпа у језеро, и више не изађе. Али почне град тући усеве за равних 7 година. Људи се даду у бригу, а некакав врач каже им да држе *бденије* у очи *Прокопља* (8 Јула), а сутра дан да носе литију. То чине, и веле да је сад добро!?..

Нéки опет причају да се ово чини, да не би говеда *крвомутила*.

На Златибору има место *Попов Колац*. Прича вели да је некакав поп сведочио неким селима, која су се око тога места прела; па хотећи учинити криво, узео у чизме земље из онога села коме је хтео да помогне, обуо их, и дошавши на то место заклео се: да стоји на земљи тога и тога села. Суд му заклетву прими, и село кривдом оисвоји туђу земљу. Доцније се то проита, те попа на том месту ударе на колац. И сад му стоји колац, јер како један отрули, сељаци начине други.

За планину Тару везана је прича о некаквом *Стевану Ковићу* коју такође бележимо.

У старо време живео је неки *Стеван Ковић* који је био тако богат човек, да је сва планина Тара била његово имање. Он је имао 5000 оваца, 100 крава музара, 1000 коза, 300 коња и кобила у својој рђели. У кући је имао преко 900 душа, које мушкиња које женскиња, а држао је увек и око 50 најемникâ који су му радили, а некад га и оружјем бранили као војници.

Стеванова је кућа била код *Бијелих Водâ*, у планини Тари.

Једну је једину тугу имао на срцу овај богати човек, а то је било, што му се нису држала мушка деца. Једном му каже некакав старац путник да одмах, чим би му се родило које мушко дете, начини какву задужбину: чесму, мост, или цркву, па сваку ту задужбину да назове по имену сина својега. На такав начин, постале су три чесме: *Милошевац*, *Секулић*, и *Митровац*, по три сина Стевана Ковића: по *Милошу*, *Секули*, и *Митру*.

О свом крсном имену, а и иначе, Стеван је лепо частио госте своје: служио им је вино из сребрних чашâ. У таким приликама имао је обичај говорити: „Док ми се шарени пушка *шара*, докле год бleји овца *гара*, и док се зелени планина *Тара*, Ковић се не боји цара“.

Ово, најпосле, дочује и сам цар, па пошље свога делибашу с 300 делија, да му доведу тога мрава који се ни цара не боји.

Делије дођу. Застану Стеванову чељад да купе сено: било је преко 200 купилаца. Навуче се облак. Бојати се било кише. Делибаша, видећи толико богаство и толике раднике, заиште вилâ да помогне уграбити сено од кише. Виле се набаве, и делије навале и сено све упласте.

У вече кажу Ковићу царску заповест. Он делије лепо угости, и још дâ сваком по рубију, а делибаши 10; натовари 50 коња сира, масла и скорупа, и на 20 других понесе првима пиће, и оде цару.

— Ти ли си онај, упита га цар: — што се не бојиш мене, док ти је некаква пушка шара, овца гара, и планина Тара? Како си смео тако говорити?

— Дајем Богу Божје, одговори смерно Ковић: — дајем цару

царево; туђе не дирам, своје браним, радим па имам, па опет се никога не бојим!

Цар се осмене, и рекне:

— Ниси ништа крив! Ишти што хоћеш да ти дам: новаца, земаља, господства?

— На свему ти томе хвала, честити царе; него ми дај неколико раоника и справу на коју се раоник насађује, да се може орати брдовита земља.

Цар заповеди да му се сви коњи натоваре раоницима и ралицама, и тако се Стеван врати кући весео.

После тога не прође дуго време, а Стеван опази у својим зиратним земљама да избија *проклета трепетљикова гора.*[1] То га преплаши. Учини му се да то слути на зло. Мало доцније, одлете му некуд преко 300 домаћих гусака. Стеван рекне, да ће његова кућа остати пуста. Гуске му слете у Дрину, па Дрином оду чак у Саву, и пређу у Срем, и стане се код некакве „Старе Шуме“.

За гускама се, доцније, одсели и Стеван, и настани у Срему; само се прича, да је остало негде код *Бијелих Вода* закопано његово велико благо.

Могле би се, даље, поменути и неке од оних, које се узимљу као доказ да су ови горштаци бистрији од своје браће доњоземаца, Шумадинаца. Ми смо већ помињали ту особину њихову, а овде ћемо, за осветљење њено, испричати оно што смо слушали од људи очевидаца.

Кад је године 1842 Миљцо ухватио Мићића, у Златибору, везао га и потерао у Ужице, сретне га сељак један, чини ми се из Шљивовице, и, видевши Мићића везана, приђе к Миљцу и замоли да му допусти опростити се с „господаром“. Миљцо му допусти. Сељак обисне око везаних ногу Мићићевих па писне: *„Куд нам одлазиш, огријало сунце наше? На ком остављаш ови јадни народ? Куда ће несретна сиротиња ова без твоје руке, без твоје бесједе, господару наш! Ком да се пожали, коме ли да*

---

[1] *Јасика* због дугих петељака на лишћу трепери увек. У народу се то сматра као проклето дрво што никад не мирује. Кажу да је јасика одала Христа сотони па за то је је Бог проклео.

каже јаде своје од сада?“ Говорећи ово, сељак се гушио плачем. И Мићићу су потекле неколике сузе, али ништа није проговорио.

Миљцо се побоји од какве реакције у самих својих момака, па крене спровод, да се тај јаук прекине. Мићића поведу даље, а исти сељак сада приступи к Миљцу, спусти глас, намигне једним оком, и проговори: *„Води крвника преко бијела свијета, да сване овом јадном народу; не пуштај га више међу нас, да си по Богу отац! већ пропишта и мајчино млијеко од његова зулума!*...

Миљцо ободе коња, и оде за спроводом, чудећи се овом нечувеном дволичју. А сељак, одмичући даље к Златибору, говораше сам у себи: *„Опростио сам се с господаром; а и овога сам покадио, дако ми не учини никака зла“*....

Ево још једног случаја:

Неки *Божо Кулић*, који се у свом веку ваљда тек два пута свега и причестио, дође једном рачанском игуману, и рекне:

— Господине, духовниче! ја бих се причестио, ама сам се нешто огријешио — *куснуо сам из лонца, из кога се прељева.* — Ако ми хоћеш духовати и причестити ме, даћу манастиру ждријенца, што га у наше нејма!

— А зар се баш прељева, Божо? — упита игуман, смешећи се на тако красан прилог, и бројећи живље своје бројанице.

— Прељева, Бога ми, духовниче, на све стране.

— И ти баш кусну?

— Куснух, оче духовниче!

Игуман поћути малко, па најпосле рекне:

— Кад није било пола лонца, него се прељевало, хајде причестићу те, што му драго; и тако се ниси причестио има, бој се, двадесет година?

Божо веже ждрепца у манастирски хар, причести се, па, почашћен, оде весео кући.

Сутра дан ето манастирског слуге који чува на Барама манастирску стоку. Он каже, да им нема из ергеле најбољега ждрепца. Игуман седне писати писмо, да се пази на оној страни у Босни, куда је мислио да је лопов одвео ждрепца. Слуга, међу тим, оде

у хар, да види јахаће манастирске коње, а кад тамо, а њихов ждребац везан за јасле. Истрчи без душе игуману, и повиче:

— Господине! еве нашега ждријенца у хару!

— Кака ждријенца? одсече се изненађен игуман: — кад је то мени писао Божо за причешће.

— Какав ојађени Божо? Ово је наш ждријебац." Игуман не може да верује, него пусте ждрепца, а кљусе правце на Баре, у манастирску ергелу!

— Право има Божо, прошапће игуман: — баш се пређева, кад ја остарих овдје па својега кљусета не познајем[1]" .....

Божи је била сласт да изигра игумана за начело: *може се куснути из препуна лонца макар да је и туђ*, за то му је и начинио таку шалу.

Има и један народни епиграм на Божу који је био изишао на тако немио глас са својих дугачких ноката:

„Пропиштало пиле у љусци:
„„Ја не смијем тамо ижљести,
„„Божо ће ме Кулић изјести!"

Ми ћемо још једном имати прилику да поменемо име овога *Боже*.

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

У старије време, округ ужички није био велики као сад што је. Он је имао само две кнежине: Кнежину *Рујно*[2], и Кнежину *Црну Гору*. *Црна је Гора* била од прилике то што је данас *срез црногорски*, а Рујно је имало 62 села око Ужица, и то, од прилике у овом простору: из *Карана*, од *Бијеле Цркве* идући преко *Јелове Горе*, посред *Поникава* на *Шарган*, поред *Бара* манастира Раче, са Шаргана (између Кремана и Семегњева) посред *Златибора*, преко *Муртенице*, изнад *Бијеле Ријеке*, у врх планине *Градца*, па између реке *Грабовице* и манастира *Клисуре* у *Малу Моравицу* испод Ариља, а одатле у *Пожегу*, из Пожеге

[1] О овом случају разбирао је и пок. *Вук Караџић*. Глед. *Писмо његово* у *Архиву Срп: Уч. Друштва*, бр. 929.

[2] *Вук* пише *Рујно* у једнини, али се тамо више говори *Рујна* (мн. сред. рода). Ми смо узели онако како је писао *Вук*.

реком *Лужницом*, у *Каран* к. *Бијелој Цркви*. Сад што је унутра у овом опшестареном кругу, веле тамошњи старп људи, то је права кнежина *Рујно*, и људи из тих села зову се *Рујанци*.

Данашњи *срез рачански* био је део сокоске нахије, као што се у народу зове и данас; срез моравички, или *Стари Влах*[1], припадао је нахији сјеничкој; Пожега је ваљада некад била главно место садашњем чачанском округу, а неколика села пожешка, између Мораве и Маљена, припадала су нахији рудничкој.

Још у почетку борбе против Турака, године 1805 главни старешина над нахијом ужичком био је *Милан Обреновић* који је седео у *Брусници*.

За прво време Кнеза Милошеве владе, видимо у Ужицу неки магистрат, и у њему кнезове: *Атанаска Марића* ужичкога, и *Мићу Арсеновића*, сокоскога кнеза, и кнеза чаршиског *Петра Стојановића*. У округу пак, најглавнији и Турцима најстрашнији био је *Јован Мићић*, који је седео некад у Чајетини а некад у Ариљу, и, најпосле, у Ужицу.

Срез рујански, укинут је 1855 године, а место њега је никао срез ариљски; Пожега је одвојена од нахије чачанске, и тако се не у један мах, него кроз више година, округ ужички заокруглио овако какав је сад, и поделио на шест срезова, и то: *пожешки*, са столицом у *Пожези*: *моравички*, са столицом у *Ивањици* (у овај су срез ушла она села која су пре била под Сеницом); *ариљски*, са столицом у *Ариљу* (ово је један део кнежине *Рујна*); срез *златиборски* са столицом у *Чајетини* (ово је други део кнежине Рујна); срез *рачански*, са столицом у *Бајиној Башти*. Ово је део сокоске нахије, који је дошао под Ужице; и срез *црногорски*, са столицом у *Косјерићу*, под Црнокосом. Само је ово стари срез који је претрпео нај-

[1] У Србији ово су границе Староме Влаху почињући од Дрине: Звијезда, Чемерншта, Тара, Сјекулић, Бјела Вода, Милошевац, Збориште, Шарган, Виогор, Златибор, Муртеница, Мучањ, Градина, к Чемерном, па на Голију преко границе. Управо: некадашњи сав *кадилук нововарошки* јесте *Стари Влах*.

мање изјене. Њему су дата она рујанска села која су одовуд Ужица.

За црквене послове, округ ужички има проту, који седи у Ужицу, и два намесника: у Ивањици, и у Субјелу, који се сви односе непосредно јепархијској конзисторији, и архијереју, у Карановцу

ј НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У овако сиромашном крају није се ни надати каквим већим грађевинама. Свакојако у не мале тековине ваља рачунати путове, који су овај кршевити округ испросецали уздуж и попреко. Тако је, прво, пут од Ужица на Пожегу; пут преко Мораве к Чачку. Ово је сада пут колски, а док он није био просечен, коло се није могло докотрљати у Ужице.

Пут од Ужица к Ваљеву; и ово је једна значајна тековина, ако се не може много хвалити на линија које се тај пут држи, нити његова уметничка удешеност.

Пут од Пожеге уз Моравицу на Ивањицу к Јавору. Ово је један од важних путова, јер многи наши производи том линијом налазе изгоз свој преко границе у Турску, особито ракија, а за војне цели важност је овога пута ван сваке сумње.

Пут од Ужица преко Забучја на Златибор. Ово је линија мучна, скупа, и веома каменита. Ипак је пут просечен тако да се на Златибор може већ изаћи с колима.

Пут од Ужица на Кремна к Мокрој Гори. Овај је пут просечен само до села Кремана; преко Шаргана, до Мокре Горе, остаје још да се просече. Колико је год добитак што је 5 сата просечен, те се могу кола гонити куда пре нису лако могли ни товарни коњи проћи, толико је желети да се и преко Шаргана, ове вековечне сметње, просече и начини пут, какав треба те да се, због тога, не одбијају од Србије толики путници и еспапи, којима би најбрже и најкорисније било туда улазити у кнежевину.

Пут од Ужица на Бајину Башту, и, даље, низ Дрину, до подринског округа. Сви су ови путови, због брдовитости земље, далеко изостали иза лепих путова мачванских или пожаревачких,

али су свакојако, за овај крај, где се пре једва на коњу могло пролазити, данас велики добитак, пошто се њима може путовати и на колима.

Још је просечен пут од Пожеге левом обалом Мораве преко Плоче до манастира Благовештења; а просеца се и од Пожеге преко Смишља поврх Добриње ка Горњем Милановцу.

Осем путова, има грађевина, које такође вреди поменути; то су: среска кућа у Пожези, нова, лепа и пространа зграда; нова среска кућа у Бајиној Башти, такође лепа и пространа грађевина; нова среска кућа у Косјерићу, која је тек довршена. У Ужицу је лепа зграда суда и начелништва, нова и удобна грађевина.

Даље, иду цркве: у Добрињи, задужбина Кнеза Милоша; у Мачкату, трудба народа; у Миланцији, задужбина пок. Владике Јанићија[1], у Рогачици, и у Годовику, трудба народа, а тако и у Пожези.

Сад долазе неколике школске зграде од којих, по скупоцености и пространству, прво место заузима школа у Мачкату, па онда школа у Добрињи, опет задужбина кнезова: Милоша и Михаила; школа у Рогачици; у Виоцци; на Мокрој Гори; у Доброселици; у Бијелој Ријеци; у Миланцији и, особито, у Ковиљу; у Бајиној Башти; у Сјечој Ријеци, и у Карану.

---

[1] Глед. моја *Путничка Писма*, стр. 57.

II

Чачански округ

1 Границе, и планине

Како се звао, у старо време, овај крај који се данас зове *чачански округ*, ја управо не знам; тек у Карађорђево време он се пише „*пожешка нахија*“. Садашње име добио је он тек од владе Кнеза Милоша.

Чачанском је округу граница: са севера, Морава, па и са запада Моравица до *Градине*, а отален узима једну косу на село *Рашчиће*, удара испод *Лисе* на место *Робају*, излази к *Чемерну* и на *Велику Ливаду*, све водомеђом до границе од Турске, после, границом, с јужне стране, до *Рашке*, па реком *Ибром* до испод *Каоне*, а после изађе на десну страну ове реке и удара преко планине *Савине Трпезе*, па слази, између села *Грачаца* и *Врњаца*, у моравску равницу, и онда, поред *Новог Села*, иде право у реку Мораву.

Планинâ је баш доста у чачанском округу. Ми ћемо овде поменути бар оне које су највеће:

Столови, на југ од Мораве, а на десној страни Ибра. Највиши висови на тим планинама зову се: *Голи Стô*, *Царевића Јелак*, *Црни Врх*. Висина је од прилике на 3000 стопа. Овамо иде и *Кобасица*, која није на гласу са своје висине, али је добро памте сви путници, који су имали невољу макар једном преко ње да пређу.

Ђаково, на левој страни Ибра, а на десној од речице Студенице; његова се висина рачуни на 3360 стопа.[1]

---

[1] *Ami Boué, La Turquie de l'Europe* III, 570.

Троглав, лепа с три виса планина западно од Карановца, на левој страни Ибра. Троглав би се могао узети као продужење *Јелице*.

Чемерно, са̂т широко и око 2 сата дугачко, голо брдо, на ком расте обилна паша за стоку. На Чемерну су највећи висови *Ком* и *Гвоздац*. Од Карановца, кад се изађе на Чемерно, може се њим све равним побиљем на Велику Ливаду, на Округлицу, на Јанков камен, и Ступску чешму, на садашњу границу књажевине ка Сеници[1].

Борова страна, покривена је сва гором буковом, јеловом, смрчевом, и другом.

Јелица, планински венац, који се пружа од Троглава на запад, и завршује се *Овчаром* над самом Моравом, западно од Чачка. Највиши висови зову се: *Небош*, *Сарица*, и *Јастребар*. Њезина је висина, од прилике, 1800 стопа.

А најзнатније преседли јесу: *Илоча*, куд пролази друм из Чачка к Ивањици преко Драгачева; *Рајац*, где се прелази из села Јежевице у Губеревце; и *Мрка Стена* под Јастребаром, куда се прелази из Ласца у Каону.

На Јелици је сад већ горе огодно; али што има, то је букова, растова, брезова, и клекова.

Овчар, пластасто брдо на десној страни Мораве баш према Каблару. Морава је, очевидно, на силу пробила себи пут између та два брда, која су као какви џиновски стражари између равнице пожешке која је више Овчара и Каблара, и равнице чачанске, која је на ниже од ота два брега. Овчар је продужење и завршетак Јелице.

Голубац, у Драгачеву, кога су висови понајзнатнији ови: *Крстац*, *Оломљеница*, *Гавриловића Рид*, *Главичор*, и други.

Радочело, вис на десној страни Студенице, западно од манастира, који се може узети као продужење и завршетак од *Голије*.

[1] Овуда је, причају, прошао Карађорђе кад је ишао на Сеницу и на Пазар 1809.

2 Воде

Воде две јаке квасе чачански округ, а ни једна не извире у његовом опсегу. Воде су те:

Морава, која га раставља од ужичког, рудничког, и крагујевачког округа, и које извор и увор ми смо показали, кад смо говорили о ужичком округу.

Ибар је друга вода која код варошице Рашке улази у данашњу Србију, пробија се између *Столова* и *Ђакова*, и, испод Карановца, на један сат, пада у Мораву.

Ибар извире испод планине *Хајле*. Само место где он извире зове се *Иброво врело*.[1] Прве су му притоке *Кошутина Локва* која долази испод Смиљевице, и *Бацуовласка Река*. Доцније се у Ибар стичу: *Црња*, *Ибарац*, и *Букешка Река* с десне стране, а с леве: *Ђуреновићска Река*, *Баштанска Река*, и *Видрењак*. Ибар тече кроз варош Рожај; доцније, у дно Косова, прима реку *Ситницу*, после пролази између града *Звечана* и манастира *Рудица*, испод *Бањске*, где су били двори *Страхињића Бана*. Он је граница Србији од Јаринске косе до вароши Рашке, где прима реку Рашку која извире код Ђурђевих Ступова и протиче кроз Нови Пазар, и с њом заједно упада у Србију. Продревши кроз теснаце од ушћа Студенице до изнад Жиче, он пада у Мораву на 1 сат испод Карановца[2].

Ибар се може газити тек на бродовима, и то кад је вода мала, а иначе преко њега вози скела на Рашкој, на ушћу реке Студенице, и код Карановца. На овој последњој тачци има данас мост на понтонима.

Белица, извире у селу Горњем Дупцу, под брдом Чемерном, па тече кроз Горњи Дубац, Вичу, Кривачу, Гучу, Турицу, Лис, Пуово, Лисице, Лучане, и у Дљину се улива у Мораву. Она има 7—8 сата дужине.

У Белицу се слива, с леве стране, рћанска река, која долази од села Котраже, а с десне стране *Драгачица*, која извире из Јелице, у селу Горачићу, и од које, мисли се, да је цело *Драгачево* добило данашње име.

---

[1] *Васојевићи*, мој чланак, у *Гласнику XXII*, стр. 68.

[2] *Вук. Даница* за 1827, стр. 37, каже да се *Ибар* зове и *Јужна Морава*, него ја то име нисам никад чуо.

Краварица, извире у Ртима, тече кроз обе Краварице, Лопаш и Прилипац, па се у Платовићима улива у Мораву.

Толишница или *Лопатница*. Ова река извире испод планине Чемерна, из три извора: *Змајевца*, *Коњског Врела*, и *Белога Врела*. Тече око осам сата; врло је богата рибом пастрмком, а при утоку у Ибар зове се *Лопатница*.

Дубочица долази с Чемерна, пролази кроз планину која се зове Дубочица, па даље прима и сама то име, и слива се, поред косе *Демероње*, у Ибар.

Студеница је појача речица. Њој је глава управо *Одвраћеница*, која иде на *Остатију*. Одатле пак зове се остатиска река. Па кад се ова и арбулићска река састану више Придворице код Девића, онда постане и зове се, све до ушћа у Ибар, вода *Студеница*.

Рибница има два извора: један је у атару села Брезне, у срезу карановачком, а други је у Жељину (планини), у срезу јошаничком, па се оба та потока састају на дно села Каменице, више општинске суднице. Одатле тече река Рибница, и стаче се у Ибар испод Карановца.

Минералних вода има неколико у чачанском округу, али су све од мање важности и будућности.

Да оставимо врућу воду која избија из моравина корита међу Кабларом и Овчаром, а и с обе стране ове реке, о којој смо говорили кад је била реч о рудничком округу, поменућемо друге неколике изворе од оте врсте:

У селу *Богутовцу*, у срезу карановачком, има нека врућа вода, која, по нахођењу *Барона Хердера*, има нешто кујнске соли, али је она свакојако незнатна.

У селу *Жаочанима*, у срезу трнавском, 3 сата од Чачка, има нека *„рудна вода“* с нешто кујнске соли и сољане киселине.

У *Конареву*, близу Карановца, опет има нека вода с нешто сољане киселине.

У *Атеници*, близу Чачка, има један извор такө исте воде.

У *Студеници*, у самој реци, на четврт сата идући од манастира уз реку, извире из камена, с леве стране, бистра и пријатно кисела вода. Она још није добро испитана, али је штета што је близу реке, па се само онда може да одвоји кад је река врло малена.

У *Трнави*, селу, ниже Чачка, под Јелицом, има извор рудне воде, у којој има нешто сољане киселине.

Барон Хердер за све те изворе, осем Студенице, мисли да су од мале важности.

---

3 Равнице

Равница највећа у чачанском округу јесте она од подножја Овчара па између Мораве и Јелице до ушћа Ибра у Мораву испод Карановца. Дужина те равнице може имати 8—9 сата, а ширина је како где, по један сат, до између Мораве и планине.

Равница *Подибар* од десне обале Ибра, па измеђ Мораве, и измеђ подножја Столова, доле до границе крушевачког округа. И та може бити дугачка 2—3 сата, а широка опет где сат, а где и нешто више.

Осем тога, има нешто равнице, лепе и родне али не велике, између Мораве, гугљанске скеле, и прилипачке цркве; даље, нешто кључева око реке Белице, у Драгачеву, и нешто мало иза Столова у *Baљевцима*, и око цркве *Граца*.

И на неким планинама има равница, као: на Чемерну, на Савиној Трпези, на Великој Ливади, а и на Столовима, само је тамо хладно за усеве, а за пашу је добро.

---

4 Шуме

Шуме је још обилно на *Крњој Јели, Савиној Трпези*, у *Кобасици*, у *Столовима*;[1] само је, због великих стрменй, потешко извлачити грађу из тих планина.

[1] У осоју *Столова* находи се чешће окамењенога дрвећа.

Шума је јелова, борова, букова, белова. граничева, брезова, церова, грабова, липова, јаворова[1], јасенова, и млечикова.

Били су красни гајеви у оној равни између Јелице и Мораве од Чачка до Карановца, па су сада негде јако проређени, а на неким местима и са свим затрвени.

Има да се рече прекорна реч и за околине манастира Студенице, особито за пространа присоја, где је борова гора готово са свим затрвена, а чим се свет тамо мисли после бар грејати, ја не знам. У осојима држи сама природа свој накит тиме што влага дуже у земљи остаје, а у присојима људи нису ништа учинили, да земља не оголи са свим. Тако, докле путник иде, као кроз какав парак, кроз бресничку планину, дотле се одмах, чим изађе на Ђаково, и обрне низ присоје, сусрета он с проређеним борјем и другим дрвећем, које се никако не може звати гором.

Голубац, коса у Драгачеву, покривена је приличном шумом: буковом, церовом, граничевом, лужњаковом, брестовом, и јасеновом; на њему нема ни боровине ни чамовине.

Низ Мораву, по прудовима и кључевима, дижу се шибљаци с великом брзином и обиљем: врбови, ивови, ракитови, и други.

---

5 Рудно благо

Руднога се блага досад мало нашло у чачанском округу. Као поуздано зна се да у атару села *Крушевице*, у планини *Столу*, има руде *графита*, и та је уступљена г. *А. Алексићу*. Исто тако, графита се находи и у атару села *Ковачевца*, у месту *Граовишту*.

У *отрочкој реци*, пола сата ниже грачачке цркве, у самој води, нађени су неки луспаци каменога угља, а из обале га вири више. Кад гори, непријатно задише, а под руком се масти.

На много места, око Троглава и Лопатнице, познају се нека места, где се прича да су биле ковнице, у којима је ливено и ко-

---

[1] Никад нигде нисам видео дивније јаворове горе него (1873) на Крњој Јели и на Савиној Трпези.

вано гвожђе. Народ верује да је то било за некога цара Константина (?)[1].

Вреди поменути овде и лепи бели студенички мрамор, који се вади у селу *Брезови*, на десној страни реке Студенице, 1 сат од манастира далеко.

За цркву Студеницу мрамор је вађен у селу *Брду*: ту је мрамор жути и сигави, а у Брезови је само бели.

6 Остаци од старина

Старина има доста у чачанском округу. Сви споменици из старога живота у овом пределу могу се разредити у две врсте. У једну могу доћи остаци од старих градова, цркава, манастира, и мостова, који данас дремљу у честама и павитњацима, и тек немо помињу оне чије су некад били дело и имање. У другу се могу поређати старе богомоље које, с једне стране, тако исто умеју својим облицима и резбом свога камена много да кажу зналачкоме оку, а с друге продужују и данас ону исту службу рад које су некад грађене. Међу ове последње старине иду манастири: *Студеница*, *Жича*, и *овчарске обитељи*, а од цркава *чачанска* и *јежевичка* (које ће бити поменуте свака на свом месту).

Ми ћемо овде разгледати старине најпре оне које певају, па оне које дремљу; најпре оне које служе, па оне које се руше; најпре дакле цркве и манастире, па градове и развалине.

---

[1] Не ће бити на одмет да овде кажемо причу коју смо чули у Драгачеву пре неке године. Кад су људи из тога краја, године 1848, ишли у Војводовину у помоћ браћи Србима, нашли су, веле, у Банату некакву бабу која је, видећи их из Србије, овако упитала:

— Нисте ли ви, браћо, од *Голог* Троглава и од *Бездрвне* Лопатнице?

— А откуд ти, бако, знаш за Троглав и за Лопатницу?

— Стари су ми, синко, родом из *Бездрвне* Лопатнице, рекне им она. Тамо су биле ковнице руда, па је сва шума исечена и погорела. За то је Лопатница остала *бездрвна* а Троглав *гô*?!

Услуга коју су моралном развитку српскога народа учинили манастири није још процењена. Ми не узимамо на се да овде ту процену изречемо; то би било и много за нас, и велико за ово место. Него идући овако од камена до камена, од развалине до развалине, ми смо свакојако ради да поменемо колико су важне оне тачке на које се стицао наш народ у сваком трепутку свога горкога или слаткога живота. Весео или тужан; здрав или болан; богат или сиромах; срећан или ојађен; појединце или масом згрцавао се Србин свакад и у свако доба под освећене сводове својих богомоља, задужбина славних предака, тих остатака минулих векова, те ту намиривао потребу срца својега: мирио се свакп са собом и са светом; црпао нову снагу за нова трпљења; чистио се и поправљао од своје слабости и — свакад се враћао познатији, приближнији Богу своме, идејалу сваке савршености, представнику сваке блажености за каквом тек људско срце уме да пожуди.

Благотворни овај утицај осећао је и појединац и цео народ. Није оно без узрока што песма кроз векове понавља и од заборава чува понос народни:

„Да ви знате наше намастире,
Наших славних царâ задужбине,
Какови су и колики ли су!
Да видите лавру Студеницу
Не далеко од Новог Пазара;
Да видите Ђурђеве Ступове
Код Дежеве, старијех дворова
Задужбине цара Симеуна;
Да видите чудо невиђено,
Бјел Вилиндар у сред Горе Свете
Задужбину Саве светитеља
И његова оца Симеуна;
Да видите Жичу код Мораве
И код Ибра више Карановца;
Сопоћане Рашки на извору
Задужбине светога Стевана
Српскога краља Првовенчанога;
Да видите Папраћу велику
Виш' Зворника Спречи на извору

Под високом гором Бороговом
Задужбину Вукана жупана;
Да видите Високе Дечане
Код Призрена града бијелога
Задужбину краља Дечанскога;
Да видите Рачу пребијелу;
Да видите лијепу Троношу
Код Лознице на р'јеци Троноши
Задужбину браће Југовића;
Да видите славну Раваницу
У Ресави, ниже Параћина
На студеној р'јеци Раваници,
Задужбину нашег господара
Господара, славног Кнез-Лазара;
И остале српске намастире;
Да видите, па да се дивите:
Какови су и колики ли су!“ [1]

Колико познавања своје отаџбине претпоставља, колико историјских успомена буди, колико ли васпитних утисака оставља ово овако језгровито набрајање светлих тачака у својој земљи!

И зар није историја потврдила ону веру побожних основалаца:

„И Турци ће земљу преузети
А наше ће богомоље служит'?

А представници оне идеје која је тако трајна, тако силна да је никакве превртаније, па ни сами Турци — зло над сва зла — нису могли угушити, заслужују озбиљно проучавање и топлу симпатију нас потомака великих њихових ктиторâ.

Пред прагом мајке свију наших манастира, пред лавром Студеницом, бацивши овако један летимични поглед на значај богомоља од оте врсте, ми ћемо се сада уставити неколико часака да видимо где је и каква је та

Студеница. На 10 сата хода на југ од Карановца, иза планине Ђакова, на десној страни реке Студенице, 2 сата више њенога утока у Ибар, подигао је *Стефан Немања* од 1190—1197[2]

[1] *Књига II,* стр. 211 и 212.

[2] Не може се управо казати година кад је почета Студеница, нити кад је довршена. Него Немања је отишао у Св. Гору 1197 (по П.

дивну цркву светој Богородици, која се у споменицима обично пише: *Лавра Студеничка*, а народ је зове: *Студеница*.

Од старих цркава наших, Студеница је по величини једна између првих, а по лепоти своје форме, по резби свога камена, по скупоћи свога мрамора, она нема пара до Дечана. Жича је велика; Манасија је величанска; Љубостиња је лепа, лепа смерно, тако рећи побожно, али Студеница је чисто раскошна у лепоти својој, особито спољашњој.

Доиста је право што се свуда у околини ове богомоље њезин свети основалац — који се није никад потписивао ни краљ, него само велики *Жупан Рашки* — зове *Цар* Симеун! По овој задужбини његовој морају и најпотоњи веци знати „— — да је доиста *царовао*."

Штоваља да виде очи, то уста не могу да испричају. Слику Студенице треба да има бар свака српска школа. Докле тога не буде, помагаћемо се описима, и ако се зна да су они увек немоћни да представе верну слику саме ствари.[1]

У Студеници је, у раци, сарањено свето тело Стевана Немање,

Ј. Шафарику) а Студеница је дотле већ била пропевала. Морала се, дакле, почети 6—7 година раније. — До западних врата урезао је пок. владика Јанићије годину 1172, као доба почетка грађења, али је сумњати о тачности тога тврђења.

[1] О Студеници су писали: Г. *Каниц* у својим делима о Србији; *Јоаким Вујић* (у Путешествію стр. 111—120); Владика шабачки, *Ђерасим Ђорђсвић* (Найновіи догађаи србске исторіе); *Јосиф Веселић* (137 бр. *Световида* за 1864); г. *Владан Ђорђевић* (у *Вили* за 1865); *Српске Новине* (за 1862 у подлистку моје *Белешке уз пут*), и *Гласник* XXI, стр. 71—79 (мој чланак „*Манастири у Србији*); — Стара писма о Студеници имају у г. *Миклошића* (*Monumenta serbica*, бр. 15 и 16); у *Památky Dřevního Písemnictví Jihoslovanuv*, v Praze, 1851, од пок. *П. Ј. Шафарика*, а на име у животу св. Симеуна Немање који је написао св. Стеван Првовенчани, син његов; и у кратким летописима, на стр. 51, 58, 60, и 68; у *животу* св. Саве који написа *Доментијан* (штампан у Београду 1860 и 1875); и, најпосле у *Гласнику* XV, стр. 305 и 309.

који је у калуђерству назван Симеун, а по смрти „Мироточац“, јер се причало да је из раке његове точило миро.

У ћивоту пак, пред десном престоном иконом, мошти су светога краља Стефана Првовенчанога, Немањинога сина.[1]

У порти студеничкој, с јужне стране велике цркве, имају још две богомоље: *Никола* и *Краљева црква*. За прву, која нема никакве лепоте нити чега особитога, прича се да је грађена пре Студенице, те се у њој служило док је велика грађена, а другу је начинио 1314 године краљ Милутин, и посветио је Христовом деди и баби *Акиму* и *Ани*.

Ова је црквица особито лепа својом симетрӣском формом.

На 1 са̂т хода западно од манастира, уз реку Студеницу, на левој страни њеној, у пећини, находи се *Испосница* и *Ћелија Светога Саве*. Прича се да је овде чувано много драгоцених старих рукописа, па кад су Турци несрећне 1813 године заузели Србију и запалили Студеницу, онда калуђер *Софроније*, који се находио у *Испосници*, побегне да изнесе главу, али не могући те рукописе понети, а не хотећи их оставити варварима у руке, злокобник не смисли ништа боље него их све живој ватри преда! Шта је умнога блага само тада прогутао пламен![2]

Жича; 1 сат на југозапад од Карановца, на десној страни Ибра, под Столовима, бели се и данас ова знаменита задужбина *Стевана Првовенчанога*, коју је градио да се у њој „**поставлають кьси кралие и архиєпискоупие и пискоупие и игоумение**“. И доиста народно веровање казује да се у њој крунисало седам српских краљева, са шта се она и зове „*Седмовратна Жича*“[3].

Црква је висока у кубету 9, а кули 11 хвата; дугачка је пак (с кулом) 22 хвата, 2 стопе и 6 палаца.

---

[1] *Гласник* XXI, стр. 73—76 има интересну причу о том куда су кад преношене ове свете мошти.

[2] Овај несретни случај с тугом помиње и пок. *П. Шафарик* у својим *Památkama*, на стр. III и IV, пред *житијем* св. Немање које написа син му Св. Сава.

[3] За свакога крунисанога владаоца била су нарочита врата.

Драгоцени они записи о постању Жиче већ су сви преписани и наштампани[1].

По месту где је, на равни необичној манастирима, а у неколико и по речима заветнога писма, исписанога на своду под кулом, могло би се мислити да је Жича прво била световна црква, па тек доцније постала манастир. Јер на два места[2] вели се: „Сємоу же прѣсвєтомоу храмоу. . . . и, даље: приложихомь подь власть сиѥи црькви. . .“

О остацима живописа у Жичи ми већ имамо суд својих домаћих уметника. Г. *Михаило Валтеровић*, и г. *Драгиша Милутиновић* снимили су неке слике из те богомоље, изложили их једном у Београду на углед пријатељима те уметности, па су опе после слане и у Кијево на археолошку изложбу.

По мишљењу ова два стручника, живопис у Жичи заузима прво место међу свима које су они дотле видели у нашим старим црквама и манастирима.

Од богомоља из доба Лазарева и Ђурђева, они мисле да Каленић надмаша све архитектуром и живописом; у рудничком Благовештењу нашли су три живописа један врз другога; за то су пак Раваница и Смедеревска црква изгубиле знатан број година од свога уображеног века пред судом ових наших стручника[3].

Жича је дуго била пуста. Тек од 1856 обнови је покојни владика *Јаникије*, који већ у њој борави вечни санак.

Код Жиче је Душан, 1353, скупио војску те предсрео мацарског краља *Лудвика*, претерао га натраг преко Саве, и отео Београд и Мачву од Мацара[4].

---

[1] *Monumenta serbica* са XVIII стр. 11—16. *П. Шафарика*, Památki Listiny 7; Сербскій лѣтописъ за 1828 II, 9—22; Вуича, Путешествіє, 147—154. О Жичи се може прочитати и мој чланак „*Манастири у Србији*“, *Гласник* XXI, стр. 78—81; а још је најкорисније разгледати дело г. *Каница* „*Византиски споменици* у Србији, у Бечу, 1862“.

[2] *Миклошића*, стр. 10 и 13.

[3] *Извештај* који је читао г. *Валтеровић* у II излогу снимака, 14 Априла 1874, у Београду.

[4] *Rad Jugoslovenske Akademije*, II, 82.

Тројица, манастир на западној страни Овчара, на лепом али осојном месту, одакле је леп поглед на западну страну. Црква је, што оно вели покојни *Вук*, као од сира срезана. Не зна се кад је грађена, али се држи да није давнашња; има још прича да су је градили калуђери из Сретења.

У овом манастиру, на једној књизи, има запис о боју на Љубићу 1815. Ми смо тај запис исписали на страни 346 и 347 ове књиге. Овде сад додајемо, ради објашњења, да се речи „одъ насилія турецкогъ Тяи-паши и юшеру Чачку (тако) своіомъ главомь заплати“ — могу читати и овако: „одъ насилія турецкогъ Тяи-паши и у *шеру* Чачку своіомъ главомъ заплати и т. д. И ако би ово читање било путно, онда би нестало бесмислице коју иначе оставља реч Юшеру...

Сретење, такође мали манастир, малко даље на исток од Тројице, у једној северозападној долиници на Овчару. И овде има прича да је бацана круна кад су основаоци хтели да граде манастир; ваљада тога ради једна се долина зове и данас *Корунски до̂*.

Овај је манастир лепо оправио 1818 г. и много обогатио прилозима пок. владика чачански *Никифор Максимовић*. Манастир овај нема нурије, него се обдржава од својих добара.

У Сретењу издржавају каштигу они свештеници и калуђери које судови осуде да трпе затвор.

Ваведење, на десној страни Мораве, у равни на дну једне косе која се спушта од Овчара. Ово је први манастир идући од Чачка уз Мораву. Црква има кубе, а око себе појас, што неки држе да је знак царских задужбина. Она сад не служи.

Чудновато је да се ова негледна грађевина приписује чак Св. Сави и његовом оцу Симеуну. Још се и то прича, да је њихов пристав вукао камен од некуда иза Чачка(!), па у пољу од сваких кола остављао по један камен и од тога онде зидао цркву (данашњу чачанску). Кад су га после запитали шта то ради? он је одговорио: — Ето чачкам нешто. И од тога божем остао Чачак!

Од старина пак које су са свим опустеле, заслужују да се помену:

Градац, стара дивна црква, у жупном месту, на десној

страни реке градачке која се на утоку у Ибар зове *Брвеница*. Градац је од Студенице на југоисток 4 сата а од Рашке на запад 2 сата.

Црква је красан архитектонски створ. Особиту пажњу мора обратити на се лепота мраморних ступова у вратима и у прозорима.

У самој цркви имају две гробнице, срезане од белога мрамора.[1] Околни људи веле за једну да је „Свете Јеле" (21 Маја), а и целу ову цркву зову „*Света Јела*", и 21 Маја сабира се многи народ у Градац на сабор.

Осем Градца, кажу да у студеничком срезу има 31 стара црква од којих данас служе: *Студеница*; *црква* у *Беоцима*; у *Трнави света Петка трновска*, и црква у *Ржаној*. Остале су старе цркве: у *Доцу*; у *Врху*; у *Реци*; у *Брезови* (што се зове *Петрова црква*); у *Дражиновићу* (*Никољача*); у *Ивању*; у *Савову*; у *Милићима*; у *Годовићу*; у *Палежима* (две); у *Косурићима*; *Железници*; *Тепечима*; *Лозну*; *Бањевцу*; *Побрђу*; *Јарандолу*; *Черењу*; и у *Белом Пољу*.

Код ушћа Студенице у Ибар, на левој страни прве реке, стара је развањена црква *Сретење*.

Прича вели да је ту сретнуто св. тело Стевана Немање, кад је преношено из Хиландара у Студеницу. Па је за то начињена ова црква и наденуто јој име *Сретење*.

Маглич,[2] стари већ прилично обрушени град, на десној обали Ибра, око 2½ сата на југозапад од Карановца. Град је овај

[1] Обе су гробнице дивне и чистином мрамора, и простотом облика и савршеношћу резбе. Оне мало што уступају гробницама руских владалаца у Петропавловской крѣпости, у Петрограду, које сам разгледао 1867. Разлика је готово само у том, што у ових у Грацу нема никаква записа а на оним руским има на потиоку по врло кратак запис, н. пр., овакав: „Прахъ Императора Николая I."

[2] Ако је ово име постало од магле, онда је баш право, јер људи, који су ту дуго живели, причају да *Маглич* притискује скоро свако јутро густа магла онако као и Пожегу. Око града има и неколико кућа, то се зове: *село Маглич*; ту људи готово сви раде ове две радње: или лове рибу, или стружу дрвене суде, а нарочито чутуре.

на једној узаној косици која се спушта са Столова, тако да се над њега наднело брдо *Мали Сто*, а опасује га с две стране *Ибар*, с треће пак речица *Магарашница*. Маглич је имао седам кула, од којих су три окренуте к *Ибру*.

Замак је овај јемачно грађен да може затворити пролаз из моравске долине у Рашку, но што је сва прилика да је стари пут ишао долином Ибра, а не онуда куда се вере данашњи.

Маглич некако много личи на град Смедерево, а да ли су та два града и постала у једно време — не могу казати.

Брвеник, јако порушени град на утоку речице Брвенице у Ибар, на левој страни Ибровој. У Хатишерифу којим је обележена граница кнежевини Србији, Брвеник се зове предео а не само град[1].

И овај се град приписује „Проклетој Јерини." И сам пад његов свезује се срамом за њено име. „Непријатељ, вели прича: — дотера под Брвеник много кириџијских коња, који су носили некакве сандуке. Вођ кириџија био је момак угледан, и још он удеси тако да госпођи од града оде за њега врло добра препорука. Она га позове к себи; он опет замоли да му се и коњи пусте у град, да не ноће на равни. Госпођа допусти. Кад сви буду у граду, онда из оних сандука на коњима искачу војници, побију посаду, и освоје град *Брвеник*".

На Јелици, више *Илоче*, лево од пута кад се иде од Чачка у Драгачево, имају развалине од старога града, који је јако порушен. Не разабрах му ни за име ни за доба постања.

У селу *Прилипцу*, на десној страни Мораве, некако према Пожези, под брдом *Крстацем*, има стараградина, за коју се опет вели да је дело Ђурђеве Јерине, и више ништа.

Јанок, место једно на левој обали Ибра, 1 сат од Карановца пошав уз Ибар, на путу ка Студеници. Прича се да је некад ту била варош. И има остатака који то потврђују. Само је Ибар досад већ то место подјео и готово све оборио.

---

[1] *Хатишериф* од 1833 год. у *Матића* Явном праву Сербіе, стр. 44. — Старац један отуда причао је да је тај град у недавнашње време био *брвнима* утврђен.

7. Становници

а. Њихове историске судбине

Чачански је округ врло богат остацима богомоља из доба Немањића; с тога није ни чудо што се у њему ваљда највише може и да чује прича, анегдота, и других успомена о Немањићима, нарочито онима који су ближе ту живели и радили.

Шта више, у околини Студенице, може да се чује приповетка о Св. Сави, каква не може имати никакве заједнице с њиме, већ се свакојако мора мислити да је постала у доцније изопачено доба, само да оправда чињенице које народно осећање није могло да сложи са светим предањима своје народне вере.

Изложени чешћим нападима турским, због знатних споменика из славнога старога доба, становници су чачанског округа дали велики данак расељавању у бели свет, али опет, грејани сећањем онога срећнога доба, кад турска копита није била наступила на српску земљу, они су неговали у души својој неодољиву жудњу за ослобођењем.

У свим ратовима аустриским против Турака, у ратовима који су се сматрали као ратови хришћанства против мухамеданства, чачански је округ имао да се похвали јунаштвом многих својих синова.

Кад је пак, године 1804, устала Шумадија па Турке, Чачани су такође, најпре појединце а после сви листом, прихватили своју народну ствар. А после, године 1814, Хаџипроданова буна показала је најбоље, колико је њима било жао за изгубљеном слободом, и колико им је било мило пустити се у нову, ма и најочајнију борбу.

Ми ћемо, по плану кога се држимо у сваком округу, побројати и овде људе који су заслужили захвалан спомен потомства, али, на жалост, само у толико, у колико смо се могли о ком известити. Нека је и овде изјављена молба свим пријатељима народне историје, да беleже што који дозна о честитим синовима ове земље, која за своје данашње стање и даље наде има да благодари јунаштву, трпљењу, муци, и родољубљу таквих синова својих.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Милутин Илић
ПРОТА

Милутин Илић, прота, звао се некад само: *Прота Гучанин*. Он се родио у селу Гучи, а преминуо је у манастиру Тројици 14 Јануара 1814.

Он је био човек уважен пре устанка Карађорђева, а тада је одмах прихватио ствар народну, и, као војвода драгачевски, био је у толиким бојевима, у којима се одликовао и личним јунаштвом, и даром војводским. Пок. *Јокић* вели за њега да га је нахија слушала „као светога Краља.“

У власти је Прота Гучанин био млађи од Милана Обреновића, који је био старешина над три округа: над рудничким, ужичким и пожешким (а ово је данашњи чачански).

Под протином командом пак били су: *Ковачић* из Горачића; *Милић* из Каоне; *Илија* из Самаила; и *Ђока* син његов (протин) који је погинуо на Сеници.

Аврам Лукић
САВЕТНИК НАХИЈЕ ПОЖЕШКЕ

Аврама Лукића находимо као саветника нахије пожешке још међу првим саветницима године 1805.

Он је рођен око 1760 у ***Рајцу***, селу под Јелицом, 2 сата на југ од Чачка, али је живео у селу *Заблаћу*, у равни моравској, испод Чачка.

Године 1806, Августа 7, Лукић је послан из Смедерева, заједно с *Јеремијом Гагићем*, у Трст, к браћи Србима за новчану помоћ, и, 8 Октобра те исте године, он се вратио с тога пута, и у логору, на Топчидеру, предао је Карађорђу добровољних братских прилога равно 12,750 форината[1].

Године 1807, он је склонио друге саветнике да се писмено жале Карађорђу на Младена и на Милоја. Тада се он зове саветник и за рудничку нахију.

---

[1] *Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 427.

Мало доцније, Аврам је Лукић изабран, и, с Петром Чардаклијом, и Јеремијом Гагићем, послан у Влашку, у главни руски стан, да се договоре о помоћи коју су Срби тражили тада од Русије. И услед радње ових депутата, дошао је у Србију први руски дипломатски агенат[1], године 1807.

Из једног писма архимандрита студеничког Мелентија, које је писао из Земуна, 17 Фебруара 1815, проти Ненадовићу у Беч, видимо да су Турци тражили у то доба од Кнеза Милоша да им преда: Мутапа, Лому, Попа Николу Протића, па и кнеза Аврама Лукића, а Никшић вели да они не ће пасти Турцима у руке, макар сви изгинули.

Године 1815, после победе на Љубићу, Кнез Милош наређује Аврама Лукића да трчи са свом нахијом пожешком (чачанском) на Карановац Јелечанину у помоћ, те да гледају не би ли се Турци карановачки предали, а добре страже да поставе, да не би каква турска војска од Пазара продрла.

Аврама Лукића, Николу Симоновића из Бабине Луке, у ваљевској нахији, и Мијаила[2] Оташевића, повео је са собом Кнез Милош 1815 године преко Дрине у логор Куршид-паши. И ту су њих тројица: Аврам, Мијаило, и Никола, кад се Кнез повратио, и остали као таоци да јемче за његов долазак опет везиру. Још је, кажу, Кнез Милош, морајући даривати све пашине слуге и дворнике, узајмио ту од Лукића сто дуката у злату.

Од њих тројице, Никола Симеуновић се некако испапучио и побегао, а Аврам и Мијаило платили су таоство главом. Турци су

---

[1] *Константин Константиновић Родофиникин* Грк, кога је име често помињано по том у српским пословима. Родофиникин је ушао први пут у Београд 29 Јуна 1807, и Младен га је дочекао грувањем из топова.

[2] У књизи „*Милош Обреновић*“ од *Кнеза Михаила* (на стр. 83) стоји да је ово био *Петар Оташевић*, али г. *Алекса Ироковић*, свештеник из Забојнице, тврди да је Петар Оташевић умрьо код своје куће 1825, а оно је био његов брат *Мијаило Оташевић*, кога је Кнез Милош узео са собом, те је и остао преко Дрине у Босни.

казивали да су умрли од куге, али ко ће Турцима веровати, да их они нису смакли.

Међу тим, г. Ат. Симић, начелник среза драгачевског, на моју молбу, јавио ми је из тамошњег краја овако казивање за крај живота Лукићева: „Турци су, вели, ископали две рупе до рамена дубоке па су у те рупе спустили дупке Аврама и његовог друга Мијаила и око њих су натрпали земљу коју су маљевима набили што су могли тврђе. У такој нечувеној муци живели су ови јадници два дана, па су онда издахнули“.

Лукићева жена звала се *Босиљка*. Она је, после, градила цркву у Заблаћу. Кажу да је са својих стаја скидала даске те задужбину ту покривала све за душу своме мужу, народноме мученику *Авраму*. Бог да их прости!

Хаџипродан Глигоријевић

Хаџипродан се родио у Сеници, близу Новог Пазара. Његово је по оцу презиме *Глигоријевић*, а хаџијом се зове што је био на Христову гробу, у Јерусалиму. То је име он стекао пре него што се умешао у српске народне послове.

Наскоро после 1804 године, измакне се Хаџипродан из Турака, заједно са своја два брата, и, оставивши своје место рођења и домаћу чељад, пребегне међу Србе.

Ћаја везира босанскога на скоро прође кроз Сеницу, идући у Босну; ту чује да су они побегли, па одведе у ропство његову и брата му Мијаила жену и децу, за то, што су они пребегли у Србе. Од ћехаје измоли то робље Хаџимустај-бег Чавић, Сеничанин, велики пријатељ Проданов, и тајно све испрати овамо Продану и браћи његовој.

Радећи својски, с браћом својом, Продан, године 1806, постане војвода у једној кнежини Старога Влаха, која се турски звала *„Дагић-кол.“*

Кад је Карађорђе ударио и Сеницу, онда дође прилика, те Продан врати добро за добро бегу Чавићу. Војска Карађорђева била је заробила Чавића сина и снаху. Продан их измоли од Карађорђа, и пошље здраве читаве кући.

Продан је после војевао до саме пропасти Србије. Кад се Кнез Милош, 1813, предао Делибаши Серчесми, позвао је он, међу другима, и Хаџипродана да се и он преда. Хаџија се, на Милошеву реч, преда истоме Серчесми, у Чачку. Латифага, који је дошао у Чачак за муселима, измоли од Серчесме Хаџипродана, да остане при њему, за народне послове.

Пошто се тако преда, и намести уз Латифагу, Хаџипродан се пресели да живи у манастиру Трнави[1], под Јелицом, 2 сата од Чачка, једно да је ближе своме пријатељу Латифу, а друго да је у месту склоњенијем.

Но куга удари по свој Србији, па дође и у Чачак. Чачани прсну куд који. Латиф, са својим многим момцима, и с великим благом (а харем му и није био с њим) побегне у манастир Трнаву, да би се склонио од те ужасне болести.

У манастиру Трнави био је игуман *Пајсије*, а ту је боравио и Продамов рођени брат *Мијаило*.

Ваља казати и то да се 1813 године многи Србин одметнуо у гору, не хотећи се предати Турцима. Таких одметника било је више чета. Они су тумарали по гори, и са својим рођацима виђали се и разговарали. За њих, и за њихов посао време је кужно врло удесно. Ови су људи смишљали да се опет дижу, али нису видели нигде човека који би могао бити главар томе послу.

Мијаило, брат Хаџипроданов, и игуман Пајсије, мислили су овако исто, и шта су отпочели радити, сад ће се видети.

Латифага, знајући за ове хајдучке чете које су још силније уз овај помор од кога се народ узнемирио, зовне к себи Аврама Лукића, Ђорђа Протића Гучанина, и узме Хаџипродана, па изађе у нахију, да мало народ умири, а чете одметника да растера, или и да побије, ако узможе. То је било по Крстову дне 1814 године, мало те не ће бити баш 21 Септембра.

Изишав тако, Латиф дође у село Лазац, и ту падне на конак у Милозана Миладиновића.

Кад ноћу, ето ти човека из манастира Трнаве[2], који шане

[1] Сад је световна црква.

[2] Именом је био: *Борисав Палалић*, или *Поповић*, из села Атенице.

Хаџипродану, да су његов брат *Мијаило* и игуман *Пајсије* оне Латифове слуге у манастиру повезали, па их везане одвели у планину, да их ко не би застао везане у манастиру, и пре времена разгласио.

Хаџија се одатле измакне, не казав никоме ништа, те одлети у Трнаву; ту момке Латифове пусти, а новце његове задржи.

Латиф пак сутра дан још ништа није знао о послу у Трнави, него оде у манастир Жичу. Одатле пак пошље да се извести шта је. А кад чује, он одмах дође у Карановац те распише на све околне забите, па чак јави и великом везиру у Битољу да се Срби дижу опет, него да брже шаље војске.

Може бити да су момци Латифови везани просто због великог Латифовог блага. кога је било веома много, а они су га чували; али једно што је у народу било врло зло расположење према Турцима, а друго што је Латиф овај догађај увећао и разгласио свуда, пролети као муња и остане у памети свакои чак до данаске: *Буна Хаџипродановa.*

Турци, скоро насељени у Чачак и у Трстеник, почну се одмах узмицати све ближе к Нишу.

А из Груже чак Вучић, Петар Туцаковић, и Станко Милчевић, из Витанаца, предру Мораву, и иза Трстеника, у селу Лопашу, стигну неке Турке; неке потуку, а од неких узму оружје па их после мирно пусте, али себе добро опусате[1].

Мијаило пак и Пајсије, како су повезали момке Латифове, одмах су послали човека[2] Кнезу Милошу, и позвали га да буде вођ устанку. Милош то попреко одбије, казавши да није томе време никако.

Ашинбег, муселим рудничке нахије, чувши за ту буну, дозове к себи Милоша, који је тада живео у Шаранима. Милош му каже да он за то не зна, нити хоће да зна, и чак се понуди да немир сам утиша. Ашинбег се ту побратими с Милошем, па онда с њиме и с нешто Рудничана и своје војске пређе у Чачак, а већ се и из Београда крене везиров Ћехаја-паша ка Чачку.

[1] *Милутиновић*, стр. 72.

[2] Попа *Радована Вујовића*, из Трнаве.

Ашинбег пошље Милоша и Ћорзуку с војском у Небош планину, где се знало да је Хаџипродан с устаницима. Ова војска их нађе, нападне на њих, разбије их, и једног им друга убије.

У селу Горачићу ухвате породицу Хаџипроданову, и игумана Пајсија, а сам Продан измакне, јер га отме мрак.

Хаџипродан, после разбоја, побегне од потере, и пређе у рудничку нахију, дође у село Јешевац к Јовану Жујовићу. Овај га састави с *Николом Вукићевићем*, из села Светлића, који је такође био почео тада бунити и дизати крагујевачку нахију, у којој је он био главни трговац и с народом добро познат. И тако се стану по Гружи и Лепеници прибирати све бољи и бољи људи, да се чак и јагодинска нахија ускомеша, и стане тући Турке.

Ћаја-паша брже пошље из Чачка Ашинбега и Милоша, да и овуда народ уталоже, те Хаџипродан, видећи да ствар никако не успева, обрне са својом браћом и с момцима к Сави. На Великом Дубоком, више Остружнице[1], пређе у Срем. Из Земуна га Немци пошљу у Мухач, откуда је после неколико месеца пуштен, и отишао је у Хотин у Бесарабији, к Србима, који су пре тамо били стигли.

Тамо је, кажу, и умрьо.

Хаџипроданова буна букнула је са свим изненада, у недоба, без пристанка првих вођа у народу; изложила је целе крајеве зверској освети турској, коље је оквасила јуначком крвљу српском: али је, при свем том, дала несумњиви доказ, да је још жив и крепак народ српски, и да десет година живота свога, и борбе за слободу, није прошло без плода за народно васпитање Срба. На први одважан глас, летеле су стотине јунака у нову борбу за слободу отаџбине!...

Пајсије

ИГУМАН ТРНАВСКИ

Ми о овом честитом духовнику родољубу, на своју тугу, не знамо готово ништа, до јуначке његове намере 1814: дићи се на Турке, и, после, знамо његову мученичку смрт.

---

[1] Глед. *Ћајапашино писмо* из Чачка 10 Октобра 1814, кнезу *Аксентију* о *Хаџипродану*, стр. 91 и 92 ове књиге

Ћаја-паша, ухваћеног у селу Горачићу Пајсија, пошто су другари Хаџипродапови разбијени, доведе у оковима само до села Кнића, па га отален одмах пошље у Београд Скопљаку Сулеман-паши, као најлепши дар и доказ победе.

Скопљак[1] га баци у Небојшу само за два дана, па га онда изведе, и. пред варошком Стамбол-капијом набије жива на колац.

Несрећна мајка Пајсијева, Синђелија, којој је и други син Митар био у тамници, у граду, морала је, носећи овоме живоме хлеба, пролазити поред мученика сина свога Пајсија, на колац набијенога. С Пајсијем је заједно, и на исти начин, уморио зверски Скопљак и још 36 Срба.

Милутиновић каже[2] да су Турци навлаш градили кратко коље, како би гладни пси могли мученицима ноге дохватати и одгризати. По неколико дана, вели он, пиштали су ови јадници у грдним мукама, а некад су и ружили и псовали крџалије, који би туда пролазили, не би ли се који год смиловао да их пиштољем дотуче.

Али зверови ни толико милости нису имали.

Поп Филип

ВОЈВОДА СТУДЕНИЧКИ

Поп Филип се родио у селу Горњој Брезови, код Студенице, године 1775.

Њега видимо у реду бораца први пут 1806 године, кад је оно Карађорђе послао на Пазар капетана Радича, и свога верног барјактара Танаска Рајића, Страгарца.

Поп Филип је живо настојавао да се Студеничани придруже устанку, и да се одваже на борбу с Турцима који су били јачи и бројем и бојном спремом.

---

[1] Овог звера често помињемо; нек се зна, да је он био родом из *Скопља* у Херцеговини.

[2] *Историја*, стр. 88. — *Вујић* (стр. 301) каже да је *Пајсије* набијен на колац 17 Декембра 1814.

Први су бој имали на реци *Дежеви*[1], где су били двори Немањини. Бој је био дуг и крвав. Трајао је од јутра до мрака. Али кад Турцима придође нова помоћ из Пазара, они Србе потисну и — распу. Ту је, међу другом славном браћом, погинуо и војвода *Ђура*, под којим је била подгорска нахија[2].

На жалост, ништа даље нисмо могли дознати шта је било с Попом Филипом од 1806 до 1813 године.

Године 1815, видимо га у Темнићу, где, послан од Кнеза Милоша, диже јагодинску нахију на Турке. Ту је он огласио кнеза *Илију Вукомановића* за главног управника свега покрета, а војним радњама под њим управљао је *Милета Радојковић*, из Катуна. Уредивши овако, Поп Филип се вратио Кнезу Милошу[3], на шта је после с њим било опет нисмо могли дознати.

Кад се ратовање свршило, Поп Филип се јамачно вратио кући, где је и погинуо о свом крсном имену, светом Луци, 1820 године. Убио га је неки *Тома Пауновић*, из Горичана. Онда је оглашено да се Томи окинула пушка, те га је убио нехотице, али се у то време пронашало и то, „да је Тома убио Попа Филипа по нечијем наговору“?...

Поп Филип је укопан код трнавске цркве, баш до јужних врата. На гробу му стоји бела плоча, и на њој крст, а без икаква записа.

Док је поповао, причали су ми, имао је обичај, кад иде куд на коњу, носити у терћијама бреме сена, ако тамо сена није било. Носио је свој саплак, из кога једнога свакад пио воду, и друго пиће.

---

[1] *Владика Јанићије* вели: да се *Поп Филип* одликовао у бојевима „на Подгору и Конштанском пољу, и на Столу, и Темнићском боју“.

[2] О овом боју и још о многим личностима и патриотским делима сласт је прочитати делце: „Знаменитіи догађаи новіє српске исторіє од Герасима Георгіевића, епископа шабачког. У Београду, 1838.

[3] *Милутиновића Историја*, стр. 150—151.

Милић Радовић

Милић Радовић, из Каоне, био је под командом проте *Милутина Гучанина*.

Још пре устанка од 1804, показао је колико мрзи на Турке. Једном дођу у село Милатовић Турци Ужичани, као спахије драгачевске, и ту се заметне игра скакање. Милић њих све надскочи; узму се бацати камена, а Милић их и камена све надбаци. Турцима буде криво, па навале на њега. Отац његов, бојећи се сину, стане их развађати, и сина кривити. Милић тргне пиштољ, те скреше и рани једнога Турчина, али обрани и оца свога у велики прст од ноге. Одатле побегне у хајдуке.

Прича се да је 1806, с неколико друга, упао у Стамбол-капију, и растерао Турке из ње. За то га је, веле, Карађорђе поставио војводом у горњем крају Драгачева.

И у свим потоњим бојевима, Милић се владао као јунак. Године 1813, кад Карађорђе и многе војводе оставе Србију, Милић оде у хајдуке.

Букне Хаџипродапова буна, и Милић полети да се на ново бори. Буну Турци угуше, али заробе Милићеву жену и децу. Ту непревојног јунака превије отац и муж, и Милића видимо у Чачку, где се предао Турцима, само да би породицу своју избавио. Турци га одведу у Београд, и баце у тамницу, из које га чудесно некако избави неки пријатељ Турчин, и додржи до времена, кад је оно ослобођен *Јеврем*, брат Милошев, те се и он онда врати својој кући.

Кнез Милош га постави сердаром у Драгачеву, али он наскоро учини некаку погрешку[1], те га, по заповести кнежевој, убије близу Карановца Поп Никола из Мрсаћа. Главу Милићеву пошље Поп Никола Кнезу Милошу, али се ту деси Јеврем, и познавши чија је, заплаче се над њом, и укопа је под неком крушком, у Пожаревцу, а тело му је, веле, укопано где је данас црква карановачка.

У Милића је био рођени брат Сима, који је био јунак као и он.

Кад је Кнез Милош разбио Турке на Чачку, и потерао их

[1] Нисмо могли дознати: шта је управо Милић био погрешио.

преко Јелице, изиђе Сима на Јелицу са својих 37 друга, пред Кнеза и преда му пет товара барута, што је с братом својим Милићем 1813 године био сакрио по буквама.

Кнез Милош, примивши тако лепи дарак, у оно време, 1 Јуна 1815, постави Симу старешином на девет села драгачевских. Сима је умрьо пре тридесет година, и укопан је код каонске цркве. У његових синова има и данас оружја, застава, ковчег барутни, и хаљина које су изрешетане куршумима. На *Боровој Страни* се и сад познају шанчеви Милићеви и Симини.

Бог да их прости!

Хаџи Мелентије Никшић

ВЛАДИКА ШАБАЧКИ

Мелентије Никшић родио се у селу Брезови, код Студенице. Јеромонахом је постао још 1800. За првог устанка српског већ га видимо као архимандрита у том манастиру. Године 1813 прешао је у Срем, и станио се у манастиру Фенеку, где је и свети Краљ био смештен.

Године 1814 Мелентије је био још у Фенеку манастиру, и тамо је радио с другим пребеглим војводама, да би се Србији што год олакшало горко оно стање. У једном писму које је 8 Августа 1814, у Топчидеру, потписао Кнез Милош и још 11 народних бивших старешина, вели се ово: „Вама је слободно, у име сиротиње, ићи цару те просити. Камо архимандрит Мелентије? Камо Стеван Живковић? Камо Миленко Стојковић? Камо Петар Тодоровић Добрњац? Где су? за што се и опет не трудите; трошка ако немате, за што пешке не идете, и леба не просите, док до цара дођете; на путу умирите од глади, и ми, браћа ваша, и род, умиремо сваки минут од страха и зулума по путови...... и опет вас горким сузама поздрављамо и заклињемо у име сиротиње.[1]"

У почетку 1815, на име Фебруара 17, пише Мелентије Проти Ненадовићу у Беч дугачко писмо о стању ствари у Србији, па, из-

[1] *Мемоари Проте М. Ненадовића*, стр. 221 и 222. Цело ово писмо ваља да прочита сваки Србин.

међу осталога вели овако: „Ох, брате мој, не ћете ми веровати, да несретнији часови нису ми дошли него од јутрос како сам слушао речи Милошеве и страдания народна и грјадушту беду на њих“ ....„Но езо беде сада, вели он даље, везир не пушта њега (Милоша) да иде (у народ)“.

Доцније је он прешао, и виђамо га у логорима уз Милоша на Дрини; а за тим је послан у Цариград као депутат, с кнезом Аксентијем. Тамо се он и завладичио и дошао на столицу јепископску у Шапцу, а потписивао се као митрополит шабачко-ваљевско-ужички.

Године 1816, Фебруара 18, издао је Кнез Милош за свештенство уредбу на којој је потписан Кнез, митрополит ужички *Мелентије Никшић* и архимандрит враћевшнички *Мелентије Павловић.* У овој је уредби казано колико могу узимати од народа владике, а колико попови.

На скоро за тим, Мелентије се Никшић нешто замери Кнезу Милошу. Куниберт каже[1] да он, имајући царски берат, није признавао власт Кнеза Милоша; да је био у договору с Марашлијом да му изда главу Милошеву, и да покупи од народа оружје, а паша њему опет да помогне узети сву власт над Србијом у своје руке, онако као владика у Црној Гори.

Колико је истине у овим окривљењима, ми данас не можемо да знамо.

Кнез Милош, дознавши за све то, пошље Марка Штитарца, Петра Цукића (Лазаревића), и Вула Глигоријевића, да владику ненакако у путу убију.

Штитарац, као што вели Куниберт, задржи се у некој механи, а Мелентије прође. Онда он потрчи, дође у Шабац, оде владици у двор, поседи с њим у вече, па се опрости и изађе. Мало час он се врати, и кидише у спаваћу владичину собу да га убије. Но владика је био измакао, осетивши зло које му се спрема, те он ту погуби двоје ђачади, Миту и Милету[2], која су у тој соби спавала. Штитарац, по том, потрчи за владиком, који је био извукао

[1] *Essai historique*, I, 146.

[2] Види доле запис с гроба пок. Мелентија у шабачкој цркви.

кроз грло од пећи која се баш тих дана намештала, стигне га, и посече сабљом.

За тим се врати, и узме нешто од оружја и новаца. Госпођа Маца Цукићка, жена пок. Пере Цукића, прича, да је Пера сам казивао, како га је тај грозни призор тако потресао, да је после дуго боловао. По извршењу тога дела, узимали су шта се ком свидело. Штитарац је хватао оружје; Вуле узме нож, паласке, чибук, и неке ситне паре[1]. Цукић пак, кад види да је све попрскано крвљу, отури, вели, и оно што је био узео.

Ово крвно дело, које ће увек бити камен спотицања у суђењу о Кнезу Милошу, извршено је ноћу 16 Јуна 1816[2]. Тек ако би се доцније открило што поузданије, могао би суд бити правичнији.

Мелентије је укопан у шабачкој цркви. Пок. владика Јанићије узидао му је плочу с овим записом:

„Овде с десна у овом храму код јужнијех при светом олтару врата, почива му бреније телесно трудившег се за србство извесно

Мелентија Симеоновића

Старовлаха, званога Никшића, ужичкога рудничко-ваљевскога пожешкога владике, шабачког архијепископа. Тридесет и шес он поживи лета. За род почи, и памет му вечна; Шеснаестог Јунија почину. Од својијех за .... погину! На хиљаду и осме стотине, шеснаесте Христове године.“

Испод тога стоји још и ово:

„Ту Николић Милета и Забунов Мита — оба здје су починули, тад су с њиме погинули.“

За Мелентија се и сад прича, да је био човек богат; у њега је била снаха за братом, нека Марта, којој је припало много од оних владичиних новаца. Ту је Марту, кажу, после узела к себи Кнегиња Љубица, и удала је за свога некога бр... пок. *Васу Поповића*, из Бершића.

---

[1] После подоста година, Вуле оде на неко кумство, а лопови дођу те му однесу тај нож, чибук, те ситне паре, и још 500 дуката његових пара. Кажу да га је пок. госпођа *Вида* после тога много корела говорећи: „Дођоше лопови за *проклете* ситне паре те ми однеше 500 дуката праве муке“.

[2] *Вук, Грађа за срп. историју*, стр. 138.

Јаћим Шућур
ИЗ ГРАЧАЦА

Јаћим Шућур родио се у Грачацу, и за ратовања од 1804 до 1813 борио се јуначки у више бојева. Особито се прича његово јунаштво на *Мавриђима*, месту преко границе, када су Срби ударили на Пазар. Ту је заробио неку Туркињу, или боље рећи узео је под заштиту, да јој се не би што догодило, као што је могло у војсци, док није родбина за њу разабрала, па је после, као рођену сестру, вратио роду њеном.

За њега кажу, да је могао, играјући коња, прометнути му се испод врата, па се опет вратити у седло.

После године 1813, и он се преда с осталим народом, а мало доцније позову га Турци у Пазар, и ту га, по заповести Адем-пашиној, погубе.

Брату његовом пак Мијаилу, узму најпре 50 кеса, божем да Јаћима пусте, после и њега, с целом породицом, отерају у Пазар, па најпосле пусте и њега и жену с осталом децом, а ћер му Станију задрже. Ова се Станија, после неколике године, обрете у Београду, где је Кнез Милош откупи и врати родбини.

Још се могу захвално поменути (и ако на жалост ништа не знамо о њима) драгачевски кнез:

Ђока Протић, из Гуче, кога су Турци држали у Чачку као таоца, и побегавши, водили га везана са собом, па на догледу Сеници, кад су их већ оставиле српске чете, посекли.

Радосав Јелечанин, из Карановца, који је године 1815 онако славно дочекао Турке у Столу;

Поп Никола из Мрсаћа који је укопан код врдилске цркве коју је о свом трошку и начинио. Даље:

Милован Петрушић, који се на Делиграду, кад су једном Турци јурнули на шанац, начпарио на шиљак, те после остао дуже у некога сељака, и излечио се. Кад се вратио својој кући, затекао је то вече да му дају четрдесницу, мислећи да је погинуо.

Гашовићи Веселин и Милић, били су у боју на Делиграду, и на Пазару.

Ћиро Шукур, из Грачаца, одликовао се у боју на *Жељину,* против Осман-паше, где је погинуо *Ђорђе Митровић* из Вранеша.

Најпосле да поменемо и *Мелентија Марковића*, из села Вранеша, у Подибру, који је био најпре архимандрит у Љубостињи а после владика у Шапцу од 1847 до 1848 године.

Мало је живео овај владика; ми не знамо ништа из његовога живота, што би се могло узети као какво дело за народ. Само ђак његов, садашњи љубостињски игуман *Данило,* који нам је о њем причао, помиње га с неким захвалним осећањем, што им, мислимо, служи на част обојици.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Плоча[1], на Јелици. Овде су српске чете дочекале и побиле се с Турцима, кад су они, разбијени на Љубићу, побегли из Чачка ка Сеници. Бој се ту почео тек пушкарањем, а у Драгачеву, у селу *Ртима,* развије се права битка с топовима, ту стигне и Милош, те Турке са свим разбије.

После тога разбоја, Кнез Милош је оштро запретио да се не дира у породице и имање Турака; него све да се њему доводи и доноси. Он онда све рањенике превије, па и њих и породице турске све испрати у Ужице. Ово је дело и дивно за име српско, и корисно било за народну ствар. Саме су жене турске говориле после Турцима: „Српска је вјера боља од турске; њима Бог мора помоћи“.

Трнава, манастир благовештења, а сад црква, и около село тога имена, под Јелицом, 2 сата од Чачка. Ово је место изашло на глас тим, што је ту био зачетак Хаџипродановој буни у јесен 1814, и оном страшном покољу, који су, после тога, предузели Турци у Србији. Ту је био игуман онај *Пајсије* који је после, са тридесет и шест Срба, жив набијен на колац у Београду.

[1] *Плоча*, на Јелици, једва је била толико просечена да су товарни коњи могли пролазити. Неки *Максим Зеочанин*, старешина у Драгачеву, удари по грош прреза на све оне који пуше, и тим новцима плати мајсторима те просеку *Плочу*, да могу ићи кола, и начини *мост* у селу *Лисицама* под *Висојевцем.* Сад је туда пробијен насип, и задужбина Зеочанинова проширена много.

Пљеиаја, у селу Рашчићу, у врху Драгачева, пећина једна и пред њом црквица. Народ то зове и: *Хаџипродапова пећина*, и његова црква, која слави св. Аранђела; јер веле да је цркву градио он, а у пећину се крио народ, или, бој се, и он сам, кад му устанак није пошао за руком, и кад га је потерала војска турска и српска. Колико је ово причање поуздано, ја не могу да проценим.

Јежевица, црква села Јежевице, под Јелицом, 2 сата на југоисток од Чачка. Песма приписује стару јежевичку цркву *Бану Милутину*, савременику Душанову, који је седео у Пожези. Полазећи на војску Душанову против бугарског краља *Мијаила*, Бан Милутин, међу осталим, овако наручује Љуби:

„Копај мене девет винограда,
У Бањици и у Атеници,
У Лозници и у Паковраћу,
И чувај ми девет воденица!
Низ Бјелицу и низ Моравицу,
Гледај нашу славну задужбину,
Под Бањицом *цркву Јежевицу*"[1].

Лопаш, село у Драгачеву, 5 сата од Чачка, а близу Моравице. Ту је, кажу, трећи дан Тројица 1806 године *Прота Милутин* с *Новачићем*, *Милићем Радовићем*, и кнез *Максимом* дочекао и славно потукао *Ордагу* сарајевског, који је пошао с тврдом намером да поробп Драгачево.

О томе има и једна лепа песма, коју ми ниже саопштавамо на њезину месту.

Прича се, да је из села Лопаша било оно дијете *Лауш*, што се помиње међу јунацима на Косову. Кажу, да у том селу и сад има породица с презименом *Лаушевићи*.

Гугаљ, село где је сада скела преко Мораве на путу од Чачка к Ужицу. То се село, заједно с *Рупељевом* и још друга два у пожешком срезу, помиње у једној повељи Деспота Стефана, да их даје цркви Милешеви[2].

---

[1] *Пјесме*, књига II, 168.

[2] *Monumenta Serbica*, стр. 334.

Небош, планина, помињана је где је била реч о планинама, а овде је ваља записати као место, где је разбијен Хаџипродан 1814, те је одатле после побегао куд ко од његових другова.

Маглич нам опет ваља поменути као место код кога је, 1815 године, Радосав Јелечанин дочекао с мало друга 1500 Турака Пазараца, који су, вођени Махмудагом Љајом, и Јусуфагом Баљејом, ишли у помоћ Карановцу. У ту битку стигао је и сам Латиф из Карановца, те се Јелечанин, најпосле, морао повући, али је и Латиф наскоро оставио кости у Карановцу, у ком се ни други Турци нису дуго одржали.

Овчар, планина, мора се поменути и с несреће која се десила кад су Турци из Чачка 1815 изашли и збег овчарски које поробили, које побили, а које нагнали на Мораву. Ту су Српкиње девојке скакале у Мораву да Арнаутима Турцима не падну у руке; ту су мајке бацале у воду колевке, па и саме за њима грлиле мутну Мораву, само да не буду робиње турске[1].

Котража, село у Драгачеву. Ту је године 1815 Вујо Белокаменац, из тога истога села, с неколико тек момака, предсрео Карамустафу, који је био изашао из Чачка да поседне Драгачево, те тако Турцима, за случај одступања, да обезбеди пут натраг. Главу Карамустафину, по разбоју других Турака, Вујо пошље кнезу Авраму Лукићу, а овај је опет одмах оправи Кнезу Милошу. То је било баш пред главни пресудни бој на Чачку.

Гуча, село у Драгачеву, 4 сата југозападно од Чачка. Прича се да је ту, после српске пропасти, био некакав бој између Маџара и Турака. Турска је војска кажу била размештена на брду *Главичору*, а мађарска на *Гротници*. Турци Маџаре потуку тако, да је на том месту дуго после лежала гомила костију, коју су онда звали „грот костију“. То се место прозове после *Гротница*. Тако се зове и данас. Ту се ископавају разне гвожђурине и други комади од оружја.

Кути, на граници, према Дежевој, у студеничкој нахији. На *Кутима* је био шанац, преко кога је ударила садашња граница.

[1] Има прича, како је Морава изнела једну колевку са живим дететом, а мајка му се удавила.

Дуж ове границе (студеничкога среза) пружа се онамо пода Турцима *Подгорје*, које је било устало на оружје још у почетку 1806[1], када је Капетан Радич био приспео тамо тежећи к Пазару.

Лиса, село и коса, 2 сата северно од Ивањице. Ту је такође био шанац за време борбе од 1804—1813.

Градина или *Радаљево*, прва чот, а друго село, на десној обали Моравице, куда иде пут на Јавор. Ту је такође био шанац за време ратовања од 1804—1813.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у чачанском округу, варошице 2, села̂ 138, заселака 102, општине 54, а глава̂ пореских 11.436 (1870).

Чачак, окружна варош, на десној страни Мораве, малко даље од обале, 1 сат источно од брда Овчара, и од оне клисуре међу тим брдом и Кабларом кроз коју се пробија Морава.

Не знамо ништа о постању ове вароши нити о њеној старој судбини, а ни о имену њеном.

У Чачку има црква која је сад оправљена и дотерана онако како је миловао укус данашњих наших архитектонских васпитача, али која је веома стара и веома ориђинална. Народно веровање приписује је жупану *Страшимиру*, брату Немањином. Богомоља ова имала је чудну судбину: два пута је бивала турска џамија[2], и ово је сада трећи пут што се на њој вѝси крст Христов.

---

[1] Знаменитіи догађаи новіє срб. исторіє, стр. 10—11, и др.

[2] *Вук*, у *Даници* за 1826, стр. 35, каже: да је она тад још била турска џамија. А *Јоаким Вујић*, бивши у Чачку 25 Септембра 1826, за садашњу чачанску цркву каже ово: „Г. Гаврило Пржићъ, чаршинскій кнезъ, мене найпрво одведе у турску джамію. — Ово зданіе доиста єстъ высоко и широко, обаче по моимъ осматриваню симетріє, а наипаче по доказателству достовѣрни лица, коя нѣке стародревне надписе у камену читали єсу, зданіє є іошъ пређе неколико стотина година зидао србски владѣтель Срацимиръ. .... Я дакле съ моимъ другомъ уђемъ у джамію, єрбо є била само претворена, и тамо унутри нисамь ништа друго видіо, него на десной страни неке горе водиме басамаке, на коима намештена стои єдна предикалница, доле пак пред ови басамацы лежи єдна

Оно народно веровање, да је Страшимир зидао чачанску цркву, може да се подудари и с гласом летописа који вели „. . . . Срацимирь сьзда црьковь Богородици Градьць при рѣцѣ Моравѣ[1]."

1 Септембра 1875, кад је копан темељ за зграду окружних власти у Чачку, на 40 корака од чачанске цркве, нађена су три звона, на 4 стопе дубоко у земљи. У једном је 152 оке, у другом 65, а у трећем 12 ока. На највећем има овај запис: **„Сие ꙃвоно приложи прѣѡсвещеныи митрополить градьчки Никифорь прѣсветои чюдотворници градьчкои вь днии благовѣрнаго господина деспота Гюрга."**

На другом звону стоји ово: **„Сие ꙃвоно приложи прѣѡсвещенныи митрополить градьчки Никифорь вь лѣто ѕ҃ѯ҃в.** (6962=1454). **Радое ꙃвонарь."**

Г. Стојан Новаковић, поводом овог драгоценог проналаска, у дужој расправици, доказује да онај у споменицима Градьць у Морави није ништа друго него баш ова данашња чачанска црква[2].

Ако је то тако, онда би постање Чачка узлазило чак у прве дане доба Немањића. Но ми ипак не знамо потоњу судбину главне вароши овога округа све до прве десетине овога века.

Још морамо поменути и то, да се данашњи чачански округ, за времена Карађорђева, па и доцније за прве владе Кнеза Милоша, звао нахија *пожешка*, баш и кад му је управа била у Чачку.

Прича се да су рудничке војводе: *Лазар Мутап* и *Милић Дринчић*, у очи Благовести 1805, са 250 Срба ударили на турску војску у Чачку, које је било много више. Бој је трајао читав дан, а после су Турци побегли оставивши Србима варош са свим.

Од тога доба до 1813, Чачак је био слободан од Турака.

наопако простртa ярчія кожа, далѣ опеть од ове леже неколико асура, чергій, и арара прострти, па коима се Турцы кланяю." **Путешествіе**, стр. 162 и 163.

[1] *Летопис* Шафарика *Památky*, стр. 58, и 59.

[2] *Гласник XLII*, стр. 356.

Године 1808, мајор *Грамберг*, у свом мемоару о Србији каже:

„*Tchatchak*, Bourg et rédoute pour 200 hommes, sur la Morava, dans un terrain choisi[1], mais mal entretenue, 2 bouches à feu ½ ñ.“

Године 1815, Турци, чим су осетили да ће народно незадовољство да добије опасан за њих израз, похитали су да заузму Чачак, као тачку која, с једне стране, влада долином моравском, а с друге, може да држи у стези и руднички округ на левој страни Мораве, и Драгачево иза Јелице, куда им је била потребна своза са Сеницом и Новим Пазаром.

Тако су рачунали вођи најезника, а сиротињска је правда другојачије доносила; и Бог је послушао правду.

Баш на Чачку, и према Чачку на Љубићу, Турци бише поразно надбијени; Ћајапаша погибе; војска му се помете, и страда као ретко где дотле.

По прогнању Турака, Чачак видимо одмах као столицу чачанскоме округу — дотадашњој „пожешкој нахији.“

Године 1831, ту постаје столица јепископа ужичке јепархије, и ту остаје до 1854, када је пренета у Карановац, где се находи и данас.

Полугимназија је отворена у Чачку још пре 1838, па је 1845 пренета у Крагујевац. У Чачку пак отворена је „гимназиска реалчица“ 1869 са два разреда.

Сад у том заводу раде 4 наставника, а уче се 64 ученика.

На плату ових наставника издато је 1874 рачунске године 11.941 гр. пор. или 5027·75 динара

У Чачку има основна мушка школа с 3 учитеља и 150 ученика; и школа женска, с 2 учитељке и 54 ученице.

У Чачку су суд и начелништво за цео округ; бригадна команда; пошта; телеграф; канцеларија трнавскога среза, и један намесник за црквене управне послове.

Године 1873, у Чачку је основан фонад за сиромашне и добре ђаке — први пример међу нашим варошима.

---

[1] Кажу да је био око цркве.

Пре неколико година, у Чачку је отворена и једна пивара, која, не гледајући на добро и обилно вино свуда у околини, ради добро и доноси леп приход газди своме.

Карановац, на левој обали Ибра, 1 сат југозападно од утока овога у Мораву, а 1 сат источно од Жиче. Карановац је на врло лепом месту, у доста широким равницама, око којих су се дигле красне планине, веома романтичне за око.

Нама је непознато како постање Карановца тако и његовога имена. Има нека прича о некаком *кара новцу* (црном новцу), али нам се чини да је веројетније мислити да је она постала после имена ове вароши, и можда баш по њему удешена.

Карановац је већ на измаку оне дугачке равни која се пружа од Овчара до Ибра.

Равница та, приближивши се Ибру, има неколике одсеке; после сваког одсека пружа се глатка раван, само нижа од оне над одсеком. Стари је Карановац био близу таког једног одсека, а сад је премештен даље на исток у раван, која се завршава одсеком над другом нижом равницом, која се опет пружа до самог утока Ибра.

На ивици оне равни на којој је Карановац, стоји шанац из времена борбе за слободу.

Помиње се да је Карановац пао у руке Аустријанцима 1737 али га они нису дуго држали, пошто је, на две године доцније, сва њихова тековина отишла опет Турцима.

Године 1789 узео га је Михаљевић, али и тада га нису царевци дуго одржали.

Године 1805, 18 Јуна, почела га је опсађивати српска војска. Ту су биле ове старешине: Карађорђе, Јанко Катић, Сима Марковић, Васа Чарапић, Ђуша Вулићевић, Станоје Главаш, Капетан Радич Петровић, који је управљао опсађивањем, Младен, Прота Крагујевачки, Прота Ненадовић, Лазар Мутап, Прота Драгачевски, Прота Јагодински, калуђера и попова доста, а војске око 6.000 људи, међу којима 1000 коњика.

29 Јуна, лицем на Петров дан, Турци изиђу из Карановца, даду

хата Карађорђу и врате шепшану коју су били узели 20 Јуна, па их онда Срби испрате до Курилова[1] да иду у Пазар.

[1] Неки *Згура Меметага*, Турчин у Карановцу, досађивао је Србима много, јер је био најбољи јунак. Има песма, како је овај Згура погинуо, и како су Срби ухватили његову краву, па јој везали на врат његову главу, и пустили је те с тим даром отишла у Карановац. Ево те песме :

„Књигу пише Згура Меметага
Из онога шера Карановца,
Па је шаље у Тополу Ђорђу:
„Чу ли, Ђорђе, чу ли Петровићу!
Ласно ти је варакати, синко!
По планини водити хајдуке,
Но ти хајде, мени Карановцу!
Чекаћу те за петнаест дана,
Ако не ћеш доћи Карановцу,
Ето мене теби у Тополу:
Ја ћу твоје попалити дворе
И теби ћу ја одсећи главу,
А Јелену твоју заробити“.
Кад је Ђорђе књигу разгледао,
Ону гледа, другу ситну пише
Једну шаље Чарапићу Васи:
„Купи, Васо, твоје Подунавце
Па ти хајде мени у Тополу,
Ласно ј' терат' по Врачару Турке,
По Врачару, по свом завичају,
Но ти хајде мени у Тополу
Да идемо шеру Карановцу
А на мегдан Згури Мемедаги“.
Другу шаље у Космај планину
А на име у село Рогачу
На колено Катићу војводи:
„Купи, Јанко, све твоје Космајце,
И понеси пушке гарабиље
Па ти хајде мени у Тополу“.
Трећу шаље Сими Борчанину:
„Купи, Симо, све твоје Посавце
И повуци велике топове
Па ти ајде мени у Тополу“.

Мајор Грамберг, у свом мемоару од 26 Јуна 1808, Кнезу Прозоровском, вели ово: „*Karanovatz* sur l'Ibar, nouvellement

Како књиге редом одлазиле
Све војводе редом долазиле.
Прво дође Чарапићу Васо,
И он води своје Подунавце;
Није шала Чарапићу Васо!
Бију за њим седам таламбаса.
А за њиме Катићу војвода,
Танко пева Петар Чевръуга,
Потом знају да је добар јунак
За њим дође Борчанине Сима,
И он води све своје Посавце,
Танко пева борачки Чамџија
По том знају да је добар јунак.
Сјезери се поље од Тополе
Од јунака и од добрих коња.
У Тополи конак учинише
И у јутру кад дан освануо
И кад јарко огрануло сунце,
Напред пође Петровићу Ђорђе
А за њиме Чарапићу Васа
А за Васом Катићу војвода
За Катићем Борчанине Сима
А за њима сва остала војска
Па одоше шеру Карановцу
Отидоше здраво и весело
Паде војска код воде Мораве
Код Мораве, поред воде Ибра.
Кад је прво јутро освануло
Освануло и грануло сунце
Ето иде Згура Мемедага;
На мркову четворе кубуре.
А овако Ђорђе бесеђаше:
„Побратиме, Чарапићу Васо!
Ко ће сада на мегдан изаћи?
Васа спрема свога добра коња
Да он иде Згури на мегдана.
Вели њему Петровићу Ђорђе:
„Побратиме, Чарапићу Васо!
Погинућеш данас на мегдану,

retranché pour 600 hommes et avantageusement placé sur une hauteur, sans canons.“

Погинуће Подунављу глава;
Но ја имам мога зета Пљаку
И под њим је хитра бедевија,
И на њој су четворе кубуре,
Нек изађе Згури на мегдана.
Оде Пљака Згури на мегдана.
А да видиш чуда великога,
Када Туре очи искрвави
Па на Пљаку јуриш учинило,
Куда не би косић пролетео
Туда Пљака са свом бедевијом!..
Ал да видиш Остружничког Чолу
Под њиме је хрома белаћина
Па говори Остружнички Чола:
„Ходи, синко, који тебе чека!
А не терај који теби бега!
А да видиш Остружничког Чола:
Боже мили чуда великога
Чола миче белаћ се спотиче
Згура ће му да одсјече главу;
Али Чола хитар на мегдану
Скочи с коња, пушку преко коња
Чола креше а Згура облеће
Пуста пушка да опали не ће.
Ал говори Петровићу Ђорђе:
„Бре, бећари, за што ви гледате
Што гледате што не помогнете
Вид'те да ће 'накав јунак да погине
Без пусата и без добра коња.
Тад' говори Ђука из Јагњила:
„Ја не марим данас погинути,
Када нема онака јунака.
Па долети на своме вранчићу
На вранчићу коњу коснатоме,
Пружи пушку са коња на Згуру
Заједно им ватру приватиле
И Чоли се гвожђе угрејало
Баш к'о да су у паради биле
Те под Згуром убише мркова

По освојењу од Турака, у Карановцу је најпре био старешина *Радич Петровић*, онај исти који је и опсадом управљао.

Коњ је Згуру притискао био;
Ал допаде Чарапићу Васа
Па потрже сребрну кубуру
Преко људи те Згуру у груди.
Онда викну Чарапићу Васа:
„Побратиме, Петровићу Ђорђе!
Оди, побро, одсеци му главу“.
Ал говори Петровићу Ђорђе:
„Сеци, побро, место моје руке“.
Скочи с коња Чарапићу Васа
Те он Згури одсијече главу. —
Уватише краву мркуљицу
Од хата му улар одсекоше
На вилици главу просекоше
Око врта крави натурише
Да је носи шеру Карановцу.
На чаршију ватру оборише.
Карановац варош попалише.
Долазише буле карановске
Те молише Петровића Ђорђа:
„Господару Петровићу Ђорђе!
Ти устави све твоје војнике
Да не чине силу ђеци нашој!
Њима Ђорђе вако говораше:
„Лако бих ја војску повратио,
Ал не могу *Лому* и *Мутапа*
Цинцар Јанка од Орида града
Јер је Јанко из далеке земље
На далеко кућу оставио
Све од силе турске и зулума;
И *Драгића* и *Павла Кумрића*
Из некаква села Поповића.
И њима су додијали Турци...
Ту се буле јаду досетише,
Позајмљују све боља у горе
Докле суму Ђорђу потпунише.
Узе Ђорђе за Турке откупе
Па отиде у село Тополу.

Кад Радич оде за председника београдскога суда, дође за старешину у Карановац *Антоније Пљака*[1], зет Карађорђев. Ту заповедајући, дао је овај војвода Милутиновићу грађе да спева ону песму која се почиње:

„Мали царе Карановца града!
— — — — — — — —
— — — — — — — —
Ам'де сада на судију света,
Да и тебе правда не мимође[2] и т. д.

Године 1814 и у почетку 1815 виђамо у Карановцу Латиф-агу, који је ту и кости оставио. Те пак последње године, пошто Кнез Милош истера Турке из Пожаревца, похита он брже Карановцу, где су Турци били у опсади. Они су ради били предати се, али самоме Милошу. И он их прими и испрати к Пазару[3]. У тим опсађеним Турцима, било је и војника Адем-пашиних, који је већ израније био познаник и пријатељ Милошев. Милош му пошље писмо и неколике стотине дуката, замоливши га да бар он не удара на сиротињу којој је и онако много муке и невоље.

Адем-паша му на то одговори овакиим писмом:

„Држ'се Бане, за врбове гране!
„Јела расте у небеске стране.
„Коси, Бане, како си почео,
„Тек' од више причувај откосе;
„Ја ћу пјеват' и веселити се
„А Бог дао те свако пјевао,
„Ко радио право и поштено."

Поред свега тога, Адем-паша, ваљда да задовољи своје Турке, удари на неколика крајна села у Драгачеву и попали их.

---

[1] *Антонију* је презиме *Ристић*. Он је родом из Каменице рудничке као што је казано. „А *Пљаком* се прозвао, да заплаши свет", вели *Јокић*. Јер се тако звао један Турчин велики зликовац и српски крвопија.

[2] *Србијанка* III, 107—122.

[3] Могло је бити првих дана месеца Јула 1815.

Године 1854, у јесен, пошто је у Карановцу начињена лепа зграда, пресели се тамо суд и начелништво за округ чачански; а те исте године пренесе се и столица јепископа ужичкога у ту варош доласком познатога, сада већ покојног, владике Јанићија. Суд и начелништво више враћени опет у Чачак у Септембру, 1859, а јепископија је и сада тамо.

Ту је сада столица начелнику среза карановачког; ту се находи и чета понтоњера који воде бригу о мосту на Ибру.

Карановац је начинио красну зграду за школе. Он за сад има само основну школу мушку и женску, у првој је три учитеља и 134 ђака, а у другој једна учитељка и 42 ученице.

Рашка, на утоку реке тога имена у Ибар, 22 сата на југоисток од Чачка. Године 1846 закопана је првом варошица Рашка, која је 1870 имала 61 пореску главу. Тескоба места не ће дати ни овом месту ширити се. За то би далеко боље било, да се настанило у лепом и пространом пољу села Баљевца, мањ ако пок. *Гарашанин,* који је ову варошицу и основао, није мислио, на пространу и красну раван међу реком Рашком и Ибром што је данас на турској страни? Кад та равница буде наша, као што наша и јесте, онда се Рашка има куд ширити.

На Рашкој је карантин, и главни прелазак за Нови Пазар. Туда би ишла и железница, ако би само ми морали примити свезу на Новом Пазару.

На Рашкој је столица власти среза студеничкога; ту има школа основна, а од скора гради се и црква; има пошта; телеграф; карантин, и ђумрук.

Ето колицна се данас варошица зове *Рашка,* а некад је то име захватало велики део краљевине српске. И како су баш те старе *Рашке земље* хватале и јужне крајеве од округа чачанскога, а ваљда и крушевачкога: ми та два округа и стависмо под ото велико старинско име.

На два сата више варошице Рашке, утиче у реку Рашку речица *Дежева.* Од воде ове прозвана је и сва њезина околина *Дежева.* У тој Дежеви, на име, у Митровој Реци, где су били

двори Цара Симеуна (тако тамо свако зове Немању) има, као што ми причаше, красне баште неки Турчин *Сојтарић*. Турчин овај не крати ником набрати *шаку* или *капу* воћа из тих башта. То чини, као што сам рекао, *за севап старога сајбије*, који, и ако је допустио, да туђин овлада његовом имовином, не ће трпети да овај нови газда буде саможив у његовом добру.“

Села су овога округа већином растркана, осем моравских, која су више у скупу. Ево их овде свију:

Редни број	**Имена села**	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	**Имена села**	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Чачак ☐ 1827	510	—				
	I Срез драгачевски						
1	Тијање	60	3	29	Доњи Дубац	63	6½
2	*Пуово*	51	3½	30	Горњи Дубац	86	6½
3	Зеоке	48	2½	31	*Полишница*	9	10
4	Којићи	32	2	32	Вича	117	4½
5	Дучаловићи	88	2½	33	*Кривача*	23	4
6	Ртари	76	2	34	*Брест*	47	6
7	*Марковица*	33	3	35	Гуча ☐ 1848	193	4
8	*Планина*	15	3½	36	Турица	86	4
9	Дљин	107	4½	37	*Велас*	27	3½
10	Лучани	72	4	38	Котража ☐ 1867	94	5
11	*Јелендô*	16	4½	39	*Пшаник*	51	5
12	*Ђераћи*	11	4½	40	*Вучковица*	96	6
13	Негришори ☐ 1873	74	4	41	*Бели Камен*	46	6
14	*Раздоље*	18	4	42	Рти	92	5
15	Лисице	60	4½	43	Горња Краварица	98	5
16	*Крстац*	56	5	44	Лиса ☐ 1869	128	7½
17	Пилатовићи	83	5½	45	*Дренова*	14	7½
18	*Прилипац* ☐ 1867	26	5½	46	Луке ☐ 1874	96	7½
19	Лопаш	97	5	47	*Осаоница*	64	9
20	Рогача	84	2½	48	*Мечке*	25	8½
21	Граб	92	2½	49	Миросаљци ☐ 1868	94	7
22	Горачићи ☐ 1868	227	2½	50	Трешњевица	120	8
23	Живица	45	3½	51	Трбовац	34	6½
24	Губеревци	138	4	52	Вирово	76	5
25	Милатовићи	116	4½	53	Церова	66	5¾
26	Каона ☐ 1868	79	6	54	Доња Краварица	84	4½
27	Властељице	56	5½	55	*Лис*	53	4
28	Брезовица	23	5		**Свега . . .**	3.865	—

II *Срез карановачки*

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Карановац* □ 1823	487	7	21	Брезна	56	13
2	Чибуковац	32	7	22	Каменица	36	10
3	Прогорелица	80	7	23	Метикоше	26	9
4	Конарево	57	7	24	Драгосињци	94	9
5	Маглич	23	9	25	*Кованлук*	19	7
6	*Богутовац*	80	7	26	Ковачи	31	$8\frac{1}{2}$
7	Лопатница	58	7	27	Рибница	79	$8\frac{3}{4}$
8	*Пекчаница*	92	7	28	Готовац	39	$8\frac{1}{2}$
9	*Дедевци*	44	6	29	*Крушевица* □ 1844[1]	111	8
10	Роћевићи	60	6	30	Замчање	15	12
11	*Дракчићи*	43	6	31	Матаруге	80	10
12	Врдила □ 1819	94	6	32	Ратина	76	$8\frac{1}{4}$
13	Буковица	84	5	33	Заклопача	55	$8\frac{3}{4}$
14	Самаили	190	$4\frac{1}{4}$	34	Врба □ 1845	107	9
15	Мусина река	27	$5\frac{1}{4}$	35	Вранеши	156	$9\frac{1}{2}$
16	Мрсаћи	133	6	36	Подунавци	66	$9\frac{3}{4}$
17	*Јарчујак*	42	6	37	Отроци	108	10
18	Грдица	16	7	38	Вукушица	56	$9\frac{1}{2}$
19	Адрани	89	6	39	*Грачац* □ 1843	207	11
20	Мељаница	34	10		**Свега** . .	3.182	—

III *Срез студенички*

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Рашка* □ 1855	61	22	18	*Черење*	22	20
2	*Брвеница*[2]	43	20	19	*Шумник*	8	20
3	*Гостирадићи*	13	19	20	*Боровак*	8	20
4	*Беоци*	44	21	21	*Ушће*	48	17
5	*Брвеник*	9	20	22	*Лозно*	12	19
6	*Читлук*	10	20	23	*Целепи*	6	18
7	*Варево*	38	20	24	*Плавци*	10	18
8	*Власово*	16	21	25	*Камењани*	23	16
9	*Баљевац*	21	$19\frac{1}{2}$	26	*Боровци*	34	16
10	*Жижовац*	8	$18\frac{1}{2}$	27	*Тадење*	16	18
11	*Лучице*	13	19	28	*Сенци*	12	19
12	*Јарандо*	13	$18\frac{1}{4}$	29	*Дољани*	5	18
13	*Побрђе*	18	18	30	*Тепечи*	14	$18\frac{1}{2}$
14	*Луковик*	8	19	31	*Слатина*	8	18
15	*Грачевине*	10	$19\frac{1}{4}$	32	*Железница*	23	18
16	*Паклење*	6	19	33	*Прћани*	11	$17\frac{1}{2}$
17	*Бела Стена*	14	$19\frac{1}{2}$	34	*Краљи*	6	17

[1] Школа је код манастира *Жиче*.

[2] Ова села нису припадала Србији 1822 године.

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
35	*Коњска*	4	$17^{1}/_{2}$	75	*Рудине*	12	$9^{3}/_{4}$
36	*Полумир*	25	$17^{1}/_{2}$	76	*Деспотовица*	5	$9^{3}/_{4}$
37	*Одмење*	17	16	77	*Орља глава*	20	14
38	*Луке*	12	14	78	*Бажаљи*	10	10
39	*Брезова* □ 1864 [1]	62	14	79	*Чаља*	3	$10^{1}/_{2}$
40	*Засад*	28	15	80	*Шолаћи*	7	10
41	*Гуштерице*	19	15	81	*Страиње*	5	$8^{1}/_{2}$
42	*Годовић*	26	15	82	*Дебели јасен*	4	14
43	*Врх*	42	16	83	*Бинићи*	27	18
44	*Ријека*	26	17	84	*Риљин до*	14	19
45	*Палеж*	17	16	85	*Грабовик*	6	19
46	*Гобела*	13	16	86	*Ржана*	9	19
47	*Долац*	20	$15^{1}/_{2}$	87	*Јабланових*	6	19
48	*Врањево*	29	16	88	*Градац*	31	19
49	*Обарак*	14	$16^{1}/_{2}$	89	*Крушевица*	20	$18^{1}/_{2}$
50	*Бресник*	35	13	90	*Сријемчи*	9	$18^{1}/_{2}$
51	*Дубочица*	5	12	91	*Малешево*	5	20
52	*Ђаково*	57	14	92	*Котража*	5	20
53	*Калудра*	5	14	93	*Зарево*	16	20
54	*Растиште*	23	14	94	*Бечвари*	10	19
55	*Савово*	23	13	95	*Доњи Градац*	9	19
56	*Понори*	22	$12^{1}/_{2}$	96	*Чешљари*	9	$19^{1}/_{2}$
57	*Орнице*	8	13	97	*Двориште*	3	20
58	*Главочи*	10	14	98	*Плешин*	28	17
59	*Рудно*	57	17	99	*Бањска*	9	18
60	*Бзовик*	33	16	100	*Жари*	8	18
61	*Камењска*	24	16	101	*Синожеци*	10	18
62	*Дражинић*	24	$16^{1}/_{2}$	102	*Двориште*	8	$18^{1}/_{2}$
63	*Гладнице*	16	18	103	*Боројевић*	23	18
64	*Буче*	8	18	104	*Тлачина*	13	18
65	*Велење*	12	$17^{1}/_{2}$	105	*Ријека*	6	19
66	*Зацкуље*	4	17	106	*Равни*	9	18
67	*Милићи*	30	16	107	*Ладојавићи*	10	18
68	*Раленовић*	10	14	108	*Саси*	11	$17^{1}/^{2}$
69	*Шиће*	4	$14^{1}/_{2}$	109	*Ивање*	12	$17^{1}/_{4}$
70	*Борково*	12	$14^{1}/_{2}$	110	*Бркуше*	9	17
71	*Деспотовица*	4	$9^{3}/_{4}$	111	*Себимиље*	31	19
72	*Мланча*	21	15	112	*Вртине*	12	24
73	*Красино брдо*	5	9	113	*Милатковић*	30	24
74	*Пурице*	3	10	114	*Пињаждо*	12	24

[1] Школа је у манастиру *Студеници;* а пре је била у *Склапницама*, које се место и не помиње у садашњим *Речницима*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
115	*Носољин*	17	24	118	*Трнава*	44	24
116	*Бело поље*	15	24	119	*Драганић*	22	24
117	*Бели поток*	4	24		**Свега** . .	2008	—

VI Срез трнавски

1	Паковраће	40	2	16	Јежевица □ 1851	100	2
2	*Међувршје*	12	2	17	Бањица	85	2½
3	*Риђаге*	30	1½	18	Липница	65	2½
4	Парменац	39	1¼	19	Рајац	87	3
5	Придворица	50	1	20	Слатина □ 1869	68	3
6	*Бељина*	11	1	21	Кукићи	51	2¾
7	Јездина	61	¾	22	Мршинци	107	3
8	Лозница	65	¾	23	Жаочани	43	3½
9	Кулиновци	34	¼	24	Горичани	67	5
10	Атеница	77	1	25	*Бапско поље*	27	5½
11	Трнава	150	2	26	Качулице	95	5½
12	Виљуша	82	2	27	Лазац □ 1851	175	6
13	Вапа	42	1¾	28	Петница	43	6
14	Заблаће □ 1869	68	1¾	29	Премећа	70	4
15	Балуга	27	1½		**Свега** . .	1871	—

Примедба. И у овом округу ми смо упоредили имена села с именима која је *Вук* у *Даници* за 1827 год. стр. 64, штампао, па смо нашли да су тада у нахији *„пожешкој“* била села која данас долазе под округ чачански, и то из срезова: карановачког, драгачевског, и трнавског. У Вука су забележена још и ова села: *Капице*, *Видово*, *Дрвари*, *Бапско Поље*, и *Безбоге*. У нахији пожешкој било је тада 104 села, и одових у срезу је трстеничком, округа крушевачког, само *осам*.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места				цркава			основних школа			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Мирских	Манастира	Свега	Мушких	Женских	Свега		
1	Чачак варош . .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	1.922	510
2	Драгачевски . . .	—	—	55	55	6	2	7	8	—	8	20.348	3.865
3	Карановачки. . .	—	1	38	39	5	1	6	5	1	6	15.270	3.182
4	Студенички. . . .	—	1	118	119	3	1	4	2	—	2	11.502	2.008
5	Трнавски	—	—	29	29	5	—	5	3	—	3	8.995	1.871
	Свега . .	1	2	240	243	20	4	24	19	2	21	58.037	11.436

Кад број житеља округа чачанског разделимо бројем насељених места, онда долази на једно место по 239 душа, али у срезу студеничком има толико насељених места, и она су тако мала, да на свако дође тек по 97 житеља, док у срезу карановачком свако место има, у средњу руку, по 392 душе. Од 243 насељена места, која се, по речнику г. *К. Јовановића,* налазе у округу чачанском, 102 су засеока, који су при попису људства додати дотичним селима, те отуд и долази разлика у броју насељених места, којих је у *Државопису Србије* (III св.) 140 поименце изложено. Ако сва места округа чачанског разредимо по њиховој насељености, онда излази да има места која броје:

	до 100	житеља	4
од	101— 200	„	17
„	201— 500	„	85
„	501—1000	„	30
„	1001—2000	„	4

По попису од 1866 године, округ је чачански имао 29.869 мушких и 28.168 женских житеља; долази дакле на 100 мушкараца 94·32 женскиња. Ова сразмера у појединих срезова врло

је неједнака, јер у срезу карановачком долази тек 91·81 женских на 100 мушких, а у срезу трнавском 99·40.

Премда се за чачански округ не може казати да има довољан број цркава и школа, опет он у томе боље стоји од округа ужичког. У средњу руку долази овде једна црква на 2.418 душа, а једна школа на 2.764 душе.

Куће су по селима махом дрвене — брвнаре, а покривене су кровином. У Морави има их покривених ћерамидом, а од скора су почели неки и зидати куће од камена.

Најважнији део куће јесте онај где гори ватра, и где се готови јело. Соба, где је има, само је за зиму, и то за ноћивање. Око ватре седети душа је Србину, и лети и зими, не да би се баш свакад хтео грејати, него тек да се чисто разговара с њоме.

Мајстори који граде куће (мало боље), обично су из источних крајева, а дрвенаре и кровињаре граде сами сељаци.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници чачанског округа, који су ближе Морави, баве се више земљорадњом, а који су по брдима, више пате стоку: чињеница, која се повторава готово у сваком округу.

Од усева, сеје се: кукуруз (особито жути[1]), пшеница, јечам, зоб, раж, и ситна проја.

Пописом године 1867 нађени су ови бројеви обрађевина у чачанском округу:

Кукуруза	15991	дан орања
Пшенице	2623	„ „
Ражи	2960	„ „
Овса	1169	„ „
Јечма	1078	„ „

[1] Прича се да народ овуда није знао за овај кукуруз до после Кочине Крајине. Тада је народу дао семе од тога кукуруза спахија.

Ељде	611	„	„
Крупника	568	„	„
Проса	142	„	„
Кромпира	457	„	„
Конопље	1344	„	„
Лана, само	11	„	„
Ливада је било на . .	26872	косе.	

Прича се да је кромпир пренет у време Кочине Крајине (1787) из Немачке, и заповест је била издана да свака кућа засеје по 1 плуг кромпира. Сад га сељаци сеју радо, јер, веле, „роди у земљи, па се не боји ни града ни слане“.

Вино добро роди у Јелици, нарочито у селу Паковраћу, у Лозници, у Јежевици, у Печаници, али га по брдима нема, осем само у селу Ушћу, иза Столова. Ту су виногради манастира Студенице; и вино је врло добро. У целом округу нађено је 1867 винограда на 6679 мотика.

Од воћака, има *крушака:* караманака, медунака, базава, жутица, водењака, илињача, арапака, и тврдака; даље, *јабука* има: петровача, тетовака, тврдокорака, зуквача, и других разних; од *шљива:* белошљива, тургуња, маџарака, ситница, и пискаваца; има *трешања* разних, вишања, бресака, дудова пак и кајсија има мало.

Најпосле, сади се у околини Карановца, особито у Подибру, у селу Врби, Подунавцима, и *Курилову*, многи дуван, који зналци хвале да је врло добар. Њега је било засађено 1867 у целом округу на 353 дана орања.

Од стоке нађено је 1866:

Коња	6238	грла
Говеда	44752	„
Свиња	42316	„
Оваца	88660	„
Коза	17394	„
Кошница	3430	

Становници чачанског округа имашнији су они по брдима него они у Морави, а требало би да је са свим противно. У брдима је задругâ више, а у Морави је више инокоштине и пупилâ!

У брдима се вода води *вадом* преко 2—3 сата места, и негде се преводи преко дубоких провала у боровим жљебовима, само да се може навести на њиву или ливаду која се с тога зове *подводница*, а у Морави, где је ласно побринути се о земљи, лежи многа и многа њива неурађена или ливада у трње зарасла!

У студеничком срезу, на неким местима, ору се таке врлети, за какве би се у Морави мислило да су неприступна места, да се њима ни пешке не може проћи.

Заната и занатлија по селима има по негде, и то само за најпрече потребе, као што су: ковачи, колари, качари, и терзије који сукно режу, и бојаџије, који боје пређу и разно плетиво.

Е. ОДЕЛО

Одело мушко у Драгачеву слично је с оделом Ужичана, а у Морави с рудничким оделом; у Студеници пак различно је: тамо се чешће виђа црвено сукно, на прилику, по који јелек и џемадан, а по таком сукну отворено плави гајтан. Људи носе: чарапе, опанке (махом куповне), кошуљу, гаће, зубун, појас, гуњ, чакшире, подвезице, дизлуке (докољене), антерију, силај, а на глави вес. Жене носе: кошуљу, сукњу, сајче (прслук, јелечић), појас, чарапе, опанке, и убрадач (мараму, или шамију), а на леђи зубун. Девојке носе на глави весове без шамија; жене пак са шамијом, и озго још повезују главу марамом или другом шамијом. Спред припасују кецељу, коју зову *скутача*.

У опште се може рећи, да је женско одело лепо, укусно, особито у Драгачеву.

Ж. ГОВОР

Већина становника чачанског округа говори јужним говором. Само у Подибру (на десној страни Ибра до крушевачког округа), и у источној поли студеничкога среза чује се говор источни. Ак-

ценат пак оштри, и с промењеним местом у речима, опажа се још од источнога краја Старога Влаха, а тако се већ и у селима око Ибра зове: дево̂јка, Стани̂ја, Студени̂ца, што се не чује у западној поли чачанскога округа.

Око Рашке, ковачница се зове и *коваоница*, а негде и *догања*.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Још је јек гусала и чест и мио у свем чачанском округу. Песме се певају све које има сав наш народ, а од оних које су везане за места тамошња, ево и овде једне:

Бој на Лопашу

(трећи дан Тројица 1806)

„Боже мили, чуда великога!
Још зорица није забјелила,
Ни даница лица помолила
А од дана ни помена нема,
Полећела два врана гаврана
Од Ужица града бијелога:
Крваве им ноге до кољена
Крвава им крила до рамена
И крвави кљуни до очију.
Одлећеше шеру Сарајеву
Ордагином двору бијеломе.
Како па'ше оба заграткаше.
Зачула их Ордагина љуба
Па је млада пред двор ишетала
И овако њима говорила:
„„Не било вас! двије тице вране!
Двије тице, двије злослутнице!
Зар је мало дрвља и камења,
Ил' зелених по горама јела,
Већ падате на бијеле дворе
Бјеле дворе мога господара?
С кога ли сте врха и планине,
Од кога ли града и крајине:
Нијесте ли од Ужица града?
Не вијесте л' ђе Ордагу мога

И његову убојиту војску:
Све по избор младе Сарајлије?
Је ли дош'о до Ужица војно?
Је л' Мораву мутну пребродио,
Је ли дош'о равном Драгачеву
Је ли с Влахом бојак учинио
Је л' посјек'о црна каурина
Љуту гују Попа Милутина
Од онога Драгачева равна;
Је ли дворе њему похарао,
Драгачево је ли поробио?
Води ли ми танких Драгачевкӣ
Које би ме послужиле вјерно?"
Ал да видиш двије тице вране!
Једна гракће, друга проговара:
„„О госпођо, Ордагино љубо,
Ми смо ради донет' добре гласе,
Али ваља истину казати;
Јесмо, госпо, од Ужица града,
Од њега смо ноћас полећели;
Видјели смо Ордагу твојега.
Ага дође до Ужица града
И доведе шест хиљада војске
Лијепо му бјеше у Ужицу
Шетати се и зијафетити;
Ал Ордага не шће мировати.
Двије ноћи туна преноћио
А кад трећа нојца настанула
Прије зоре и бијела данка
Он поранн, жалосна му мајка!
И отиде низ воду Дјетињу
И одведе убојиту војску
И још с њоме многе Ужичане
Да кадама заробе Влахиња.
Горобиље село проходио
Милићеву Селу доходио
И у њему нојцу преноћио
Па у јутру рано поранио
Те Мораву воду пребродио;
Ал' га туна дочекала стража
И пред њоме буљубаша *Рано*

И са њиме јоште *Карапавле*.
Како стража осјетила Турке,
Одмах с њима заметнула кавгу ;
Но је већа сила у Турака,
Не може им одољети стража.
Одатле се подигоше Турци
Те одоше у поље лопашко ,
У Лопашу табор учинише
Учинише, па се ушанчише.
Глас допаде Попу Милутину
Да му Турци Лопаш заузеше.
Скочи попе к'о да се помами,
Па сакупи три хиљаде војске
Врсне сивке Драгачева равног
И са њима војводу *Новака*
Из зелена села Горачића
Са Новаком *Радовић Милића*
Са Милићем кнез *Максима храбра*
Оде с војском пред Ордагу твога.
Како попе стиже у Лопаша,
Одмах јунак удари на Турке.
Бојак бише цијелога дана
Нит' се знаде ко ће задобити.
И другога дана бојак бише :
Магла паде на земљицу црну
Од онога праха пушчанога
Те се, госпо, вићет' не могоше:
Ко ли гине, ко ли задобија ?
Док допаде Попе Милутине
До Ордаге твога господара ,
Па овако њему проговара :
„„Бре! Ордага, турски капетане,
Оди, море, да се огледамо !
Мало л' ти је шера Сарајева,
Него јаде и овдјена тражиш ?
Стани Туре да се намиримо.“
То изрече, Ордаги киднса
Те му сабљом одсијече главу.
Кад виђеше Турци Сарајлије
И са њима млади Ужичани
Да погибе така поглавица ,

Плећа да'ше, бијежати сташе.
А војска их српска окупила
За Мораву воду прегонила.
Ту погибе много Сарајлија
И са њима четрест Ужичана.""
Кад то зачу Ордагина љуба
Кука млада као кукавица
А превија кано ластавица
И проклиње Попа Милутина:
„„Бог т' убио Попе Милутине,
Турска сабља одсјекла ти главу!
Што погуби Ордагу мојега
И разагна сву његову војску.""

Друга песма из Драгачева

Што Морава мутна тече?
Да ли паша коње поји,
Ил' пашина војска броди?
Нити паша коње поји,
Нит' пашина војска броди,
Већ се купљу двје сестрице:
Магдалина и Калина[1].
Магдалина препливала
Калина се удавила.
Мртва глава проговара:
„Магдалино, сејо моја!
Кад отидеш нашој мајци
Ти не казуј јадној мајци
Да се јесам удавила:
Већ да сам се удомила
Међ' два брега два дјевера,
Међ' двје горе, двје јетрве,
Мрамор камен младожења,
Травица ми заовица
А земљица свекрвица."

---

[1] У Сврљигу се пева овај исти мотив али су имена друга: *Аливера* и *Тодора*

„Тодора се удавила
Аливера испливала" и т. д.

Осем тога, Драгачево је особито на гласу са песама и певања. Многе песме помињу планину Јелицу. Тако се у једној тврди нешто што не знам да ли је истина. Песма вели:

„О Јелице, висока планино!
С тебе ми се шѐр Шабац види,
Испод Шанца мермерли калдрма“ и т. д.

Не знам, да ли се доиста види Шабац с Јелице, јер га никад нисам могао ни разгледати због магловитости оних дана кад сам год бивао на Јелици, али да је с Јелице дивотан поглед готово на све стране, то је цела истина.

Од *прича*, које би биле местимице везане за овај крај, можемо поменути ове:

У планини села *Отрока*, у Подибру, има једно место, које се зове *Разбојиште*. Име ово постало је, по причи, на овај начин: У неко старо доба, на том су се месту биле хале из тога села с халама из села *Јелошњице*. Хале с Разбојишта гађале су оне у Јелошњици *јелом*, а ове из Јелошњице оне на Разбојишту *разбојем*, па се, веле, од тога места прозвало *Разбојиште?!*...

У селу Отроцима, близу кречанȁ, има једна пољана која се зове *Гувно*. За то место везује се ова прича: Два брата имала многу пшеницу, па је врли на том пољу. Један брат био слеп у оба ока, а други видео на оба два. Кад су стали делити, окати напуни бучук житом, па пружи брату, рекавши:

— Пипни, брате, је ли пун?

Слепи дохвати руком бучук, и рекне:

— Добро, брате; пун је.

— Е, ово је мени, настави окати.

Кад изручи жито, он изврне бучук, па по данцету поспе тек неколико зрна, и принесе слепом:

— Пипни, брате, ово је теби.

Слепац дохвати озго зрна, па не знајући колико је ту плитко жито, рекне:

— Лепо, брате, пуно је, сипај то мени!

Тако поделе жито, и спреме се да пођу; али у тај мах — урнише се земља под њима, и они оба оду у бездан.

Испод тога Гумна има извор, па кад год удари киша, људи уверавају да вода изнесе из земље по неко са свим црно зрно пшенице.

Властељица је село у Драгачеву, 5 ½ сата на југоисток од Чачка. За то село везана је ова прича:

„Кад је *Сибињанин Јанко* пропао с војском на Косову, и отуда се вратио сам самцит, преко планина и врлети, дође он у данашње село Властељицу једноме човеку на конак. То је било у очи светих Врачева, који падају 1 Новембра. Домаћин је био свечар. Јанка као путника прими он како је боље могао, и ако није знао ни ко је ни откуд је. За вечером, дође време и здравицама. Између многих других, гости напију и за здравље војводи *Сибињанину Јанку*, где је да је, нека му је Бог помотњик, да сатре силу турску!

То је Јанко и слушао и гледао, али се није хтео казати. Сутра дан пође да иде; домаћин га поведе, да га као непозната човека упути. На растанку, Јанко се каже ко је, и шта је било с његовом војском.

— Него хвала ти на дочеку, рекне он домаћину: — и да Бог да ти се власт никад не укратила, него да си богат и властан до века.

Тај се човек прозове после *Властељица*, али како су, за Турака, све из те породице бивали кнезови, фамилија се та доцније прозове и *Кнежевићи*, а име *Властељица* остане селу и до данас“.

Још ћу овде ставити причу коју сам чуо 8 Јуна 1870 на Рашкој, од неког *Нув-аге,* бућубаше на турској караули, који је родом из Рожаја, по крви прави Србин, а по вери Мухамеданац. И ако у причи дише много турскога даха, опет ја мислим да јој је овде место, јер овај крај баш удара у земље наше у којима је тога доста. Ево приче:

Срећно доба
(Хаир-земан)

Бог је најприје био створио свијет, и све у свијету, па тек доцније инсана (човјека). Док још није било човјека на свијету,

ишли су светитељи и анђели по земљи, и разгледали како је гдје. Једном тако путоваху један светитељ и један анђео, па крај пута видјеше крушку, и на грани јој тица, лијепа, шарена, китњаста, да је се не мореш нагледати, а доље под крушком липсало штене и уцрвљало се, па, бива, гамиже у њему црв ево овако (показује прстима). Она птица слети с гране, и кљуј и гутај оне црвове!

— Ох, Боже, рећи ће анђео, велико је давање твоје; даваш што хоћеш да даш; али што ово даде, да овака лијепа, овака китњаста тица кљује, бива, ови гад?

— А чудно ли ти је? упитаће га светитељ.

— Како ми не би било чудно? одговори анђео.

— Не чуди се; доћи ће неки хаир-земан — неко срећно вријеме — када ће изаћи човјек на земљу. Биће у људи и богаташа, и већила, и мудира, и забита, и мувтија, и хоџа; и биће их лијепих, китњастих, и шарених, ето таких као што је та тица, па *опет ће кљувати сиротињску муку!* ....

Пођоше даље. А то украј пута гори велика ватра, над ватром су три тенџере, двије с крајева пуне, а једна у сриједи међу њима празна. Из оних двију крајних избија кључ и прескаче из једне у другу, прео оне празне. Она, кукавица, пишти од велике жеге, а ни кап не ће у њу да падне.

— Ох, Боже! рећи ће анђео, велико је давање твоје; даваш што хоћеш да даш; ама што даде ово, да се из пуна у пуно прељева, а у празно не ће ни да кане?

— Не чуди се! рећи ће му светитељ: — кад изађе човјек на свијет, биће их богатих, а биће и сиромаха. Богат ће богата, преко сиромаха, звати на гозбе и зијафете, на сиромаха не ће ни погледати ни један, а жудјеће и сиромахова душа да се развесели кано и богаташи....

Пођоше даље. А то испред њих побјеже кучка, скотна, те се једва креће с великим трбухом. Али гле! штенци пролајаше мајци у утроби!

— Ух, Боже! повика анђео, велико је давање твоје; даваш

што хоћеш да даш. Него рашта даде ово чудо, да штенци пролају мајци у утроби?

— Зар ти је чудно? упитаће га светитељ.

— Како ми не би било чудно? одговориће анђео. Тому се никад нијесам надао.

— Не чуди се! рећи ће даље светитељ. По хаир-земану, (после сретнога доба) кад изађе човјек на свијет, настаће хаирсуз-земан (несретно доба) кад ће се све обрнути како не треба. Тадај ће дјеца говорити својему оцу и мајци: *шутите, ви ништа не знате!*

„И то је врјеме у нас, у Турској, настало“, заврши Нуво грохотом се насмејавши „а како је у вас — ти ћеш знати боље“, рече он погледавши у ме и у сву дружину очима које питају.

Игре колске помињу се ове: *четворка; мачванка; левакиња; остројанка; влахиња; ђурђевка; шумаричанка; орловка; устај дико; зајам; бугарка;* и *прогонац.*

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

Чачански је округ, у старије време, био другојачије подељен за управу. *Драгачево* је било за се; *Студеница* за се; *Карановац* с *Подибром* опет за се, а *Чачак* са својим *поморављем* мора да је био за се, али ми о том не налазимо нигде споменâ.

Данаске је тај округ овако подељен: *Чачак* је окружна варош, и односи се непосредно окружном начелништву; а срезови су ови: *драгачевски,* са столицом у селу *Тијању: студенички* са столицом на *Рашкој; карановачки,* са столицом у *Карановцу;* и *трнавски*, са столицом у *Чачку.*

Окружне су власти све у Чачку.

Ту је и команда чачанске бригаде.

Реалчица с два разреда находи се у Чачку.

Прота седи у Карановцу, а у Чачку има намесник, као што један такав има и у Драгачеву.

Поште и станице телеграфске имају: у Чачку, Карановцу, у Студеници, и на Рашкој.

Ђумрук је и састанак на Рашкој.

Владика седи у Карановцу.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од нових тековина има да се помене у чачанском округу:

Пут од Чачка преко Јелице на Пожегу, к Ужицу.

Пут од Чачка преко Јелице и Драгачева, к Ивањици.

Понтонски мост на Морави код Чачка којим прелази чачанско-милановачки пут.

Понтонски мост на Ибру, код Карановца.

Даље, лепа зграда у Карановцу, која је грађена за окружне власти, а сад у њој седи среска власт и чета понтоњерска.

Нова красна зграда за школе у Карановцу.

Нова школа на Рашкој, а сад се ту гради и нова црква.

Нова лепа црква у селу Котражи, која је довршена пре неколико година.

Нова школска зграда у Чачку; а и кућа за окружне власти диже се већ у тој вароши.

III

Крушевачки округ

1 Границе, и планине

Крушевачки округ буди многе тешке али значајне успомене у срцу Србина патриjота. Из Крушевца jе пошла она воjска коjа jе готово сва изгинула бранећи своjу отаџбину; воjска, коjа jе у своjим редовима броjала и рачунџиjу издаjника, и дику међу jунацима, мученика за народну ствар — сокола Милоша Обилића.

Али крушевачки округ обухвата и Копаоник — наjвишу планину у Србиjи, с коjе се види далеко на све четири стране; види се тужно поље Косово, види се Босна каменита, виде се врхови балканских источних огранака, а види се и китнаста земља Шумадиjа, коjа, кад се оно зањуња, у почетку овога века, чак у Шаму каде заплакаше, jер их раjа не уцвели на правди него само своjа права потражи.

Да окружимо оваj округ његовим данашњим границама, те да знамо у коликом се простору покреће сав наш даљи говор.

Крушевачком jе округу граница с jуга Ибар почињући од Рашке па докле и чачанском; оставивши Ибар, граница та, оном линиjом коjа jе показана за округ чачански, слази у Мораву. Овом реком, даље, граница иде до под Сталаћ, и одатле се повиjа уз источну Мораву до мало више Ђуниса, па онда право преко Jастрепца удара у плот, коjим опет иде на Jанкову Клисуру, па преко Копаоника, остављаjући наjвише висове у Србиjи, спушта се у Ибар, коjим слази до на Рашку, одакле ми и почесмо ово наше шестарење.

Копаоник jе наjвиша планина не само у крушевачком округу, него и у целоj Србиjи. Међу Ибром и обема Моравама, као горо-

стасна водомеђа, диже се Копаоник, готово с безбројним висовима, косама и повијарцима, који сви представљају знатне висине, и од којих ћемо ми тек највеће овде именовати. Копаоник је џиновски скуп висова и брдоравања, којих висина, на највишем месту — сувом Рудишту —, прелази и преко 6000 стопа[1].

Копаоник, са свим својим разноименим и разновисним другарима, готово је сав од силикатних стена (гнајза, микашиста и сијенита); само на два места увлаче се у Копаоник уске греде од кречног камена, од *Брзећа* преко *Метође* до *Гобеље*, и од *Жупе* до *Нерађе* идући испод *Козника* к *Плочи*. Цело пак подножје Копаониковог подгорја, и неки виши врхови — куле копаоничке: Треска, Једовник, и Столови (у чачанском округу) — састоје се из серпентина.

На север од Копаоника, виси се брдо *Нерађа*; малко на запад, вис је *Жељин*, брдо с два вршка, које се види из далека и кога висина допире до 4200 стопа. Између овога и *Нерађе* протеже се висока коса *Плоча*, коју географи помињу често као вишу и од Нерађе и од Жељина (веле да има 4800 — 5000 стопа, али се наше око томе противи[2]). Још даље на запад јавља се *Савина Трпеза*, па на север *Гоч*, а на запад даље су Столови, који улазе у чачански округ, где је била реч и о тим планинама.

На југ од Копаоника је голи шиљасти вис *Кукавица*, и *Једовник*, који се последњи у песмама помиње.

На исток од Копаоника, протеже се дуга, не свуда једнако обилно гором обрасла планина *Јастребац*, која се свршава чак код Суповца, на источној Морави, не далеко од Ниша.

На Јастрепцу су највећи су висови: *Три Сестрице*, *Поглед*, *Сјајна Стена*, а преседлице или прослопи најзнатнији су: *Равна Гора*, *Страцимир* и *Прокоп*, где свуда имају карауле. — *Поглед* је прозван тако с тога, што се с њега види сва Топлица у питомој равни.

---

[1] *Др Панчић* вели 1700 метара. (Глед. *Копаоник и његово подгорје*, стр. 4).

[2] Може бити забуна и у том што се не зна местимице тачка коју су мерили и каквим су је именом назвали.

Од свих ових планина, Копаоник је најграндиознији. Он обухвата у себе толике висове, који би, да сами за се стоје, могли обраћати на се и радознало око путника, и марљиву пажњу научника.

Осем тих високих планина, и њихових огранака, у самом округу, ближе к Моравама западној и источној, планина *Мојсиње*, у ставама међу Расином и источном Моравом, обраћа на се пажњу, и то више по причама које живе у народу о њој, него ли по геолошким својствима, или висини својој.

На венцима, који се пружају од Жељина и који су, наравно, нижи од њега, највиши су висови *Поглед, Печени Гроб, Медвеђа Рупа, Огорелица, Жути Крш, Кобиларник, Девојачки Гроб, Дуга Пољана, Равна Гора.* Исто тако, не треба да остане непоменут ни вис *Гоч*, над врњачком бањом, северозападно од Жељина.

На највишим висовима крушевачког округа има горе: јелове, борове, јаворове, букове (највише), брестове, граничеве, јасенове, липове, и т. д.

Од дивљине има: медведа, вукова, лисица, дивљих свиња, срна, зечева, куна, јазаваца, творова и др.; од тица има: орлова, јастребова, буљина, и соколова (у Јастрепцу), тетребова, јаребица, голубова, грлица, косова, дрозгова, славуја, шева, и т. д.

2 Воде

Осем Ибра, који је с јужне стране дуго граница овом округу, квасе њега као граничне воде: западна Морава од Нова Села до Сталаћа, и источна Морава од више Ђуниса опет до под Сталаћ.

А од унутрашњих вода биће на реду да се помене

Расина, која постаје од станишиначке и још једне речице, које извиру једна из *Жељина* а друга из *Гоча*. Име Расина на- стаје тек од села Рогавчине, пошто се оне две реке састану. Расина има долину лепу за око, а родну за усеве. Она тече најпре на исток па тек доцније код села Наупаре[1] окреће на север; про-

[1] Прича се да је одатле Кнез Милош хтео, да се навратн на Крушевац, па намера остала не извршена?!

лази мимо Крушевац с источне стране, и испод ове вароши, на ½ сата, улива са у западну Мораву. *У Расину се стиче и речица Блаташница*, која протиче кроз *Јанкову Клисуру*.

Јошаница, скупља се из више потока; најдужи је онај који долази од Жељина, и протиче испод цркве у селу *Плочи*; доцније он прима *цвљански поток* с лева, *јелакачку реку* с десна и *Велешгицу*, опет с лева, која се стиче у Јошаницу у Бањи Јошаничкој, баш испод купатила. Ова јој речица даје највише воде. А помоћ јој је велика и од саме *Бање Јошаничке*, која бљује своју кључалу воду у толикој мери, да би ту одмах могла млети воденица.

Од села Бање, она пролази поред села Кожукаца, и доцније се слива у Ибар.

Јошаница пада с висине, а тече коритом веома каменитим, с тога она тако хуји; да се близу ње два не привикла човека не могу лагано разговарати.

Рибарска и *Велика Река*; прва долази из села Бољевца, под висом јастребачким, и тече кроз села: *Кругинице* и *Зебицу*, па се, испод В. Шиљеговца, састаје с реком рибарском, те протичу, као једна вода, кроз Каоник и Ђунис испод кога падају у Мораву.

Кожетинска река, која се под косом кожетинском састаје из два крака, и тече одатле на исток, или још на југоисток, на Витково. Код села Пепељевца она обрће к северу, и испод друма трстеничко-крушевачког пада у Мораву.

Ова се река састаје из два крака под самим Кожетином. Леви јој извире у латковачком брду, а десни опет састављају: Мала Дубравица, Планиница, и Сиљевац.

Минералне воде крушевачког округа имају нешто више него све воде те врсте у Србији.

Јошаничка Бања, извире у реци тога имена (а и село се око ње зове тако) онде где се стиче река *Велешгица*, која се у свом почетку зове *Самоковска Река*.

Бања та извире из камена врло обилно, и врућа је 76 — 78° С. По томе је најтоплија вода у Јевропи, нити има себи дру́ге до оне у Бруси, у Малој Азији. У њој нема никаквих минералних делова, а по радњи медичкој, може се мерити с водом у Гастајну, само што је наша Бања много топлија[1].

Мало ниже извора, има једно старо купатило, за које се не зна чиј је рукотвор, а личи на старе римске грађевине од оте врсте.

Кад се једном путови просеку, кад се начине сместишта и набаве потребне удобности: Јошаничка ће Бања текар оживети животом новим, прајатним, и корисним.

Г. *Др Панчић* помиње и оне гвожђане *киже* у планском брду, које могу дати некад врло корисна купатила за извесну врсту болести.

Има прича, да је на једној од оближњих Копаонику планина ручао некад цар Душан, и да је на ручку имао: *јагње сисанче*, зрелих *трешања*, зрела *грожђа*, и *леда*, све произведено природом у околини. У Јошаничкој Бањи готово ће се моћи све то сустизати. Јер трешње тамо доспевају о Св. Илији; леда на Копаонику има прелетњега, јагњади сисанчади такође бива позно, грожђе се пак у Жупи може имати и рано и позно.

Треботин, село на североисток од Копаоника, а 2 сата на запад од Крушевца. Ту извире хладна алкалична кисела вода, која се због обиља угљене киселане, и угљенокиселог натрона мора уврстити[2] у важније наше киселе воде.

Само се још мора порадити, да се начини отока овој води у оближњу (врбничку) реку, и да се набави све што треба за тако место, па ће Треботин бити и пријатно и лековито место нарочито за оне који од многога седења стеку разне омање невоље и бољетице.

Врњци. На северној страни Гоча, у селу Врњцима, ½ сата јужно од пута који води из Карановца у Трстеник, находи се чувена *Врњачка Бања*, у сред села тога имена, у пределу какав

[1] *Др. Панчић*, *Копаоник и његово подгорје*, стр. 10.
[2] Испитао је пок. *М. Рашковић*, проф. на вел. школи.

се само може пожелети. Њезина је температура 27° C[1]. Вода ова у 1000 грама има 2,51 грам сталних делова, и то готово оних истих које садржи вода треботинска, само што се у овој осећа нешто мало сумпорне киселине.

Стручњаци наши и странци пореде ову воду с најчувенијим водама ове врсте у Јевропи: с оном у Емсу, и оном у Карловим Варима, и т. д.

На месту, где је врло ласно доћи, близу варошице Трстеника, где се може много што шта набавити за живљење, под Гочем, где је стоке и млека изобила, вода ова — са својим красним лековитим својствима — има најлепше изгледе у будућности. Само више знања, воље, и капитала!

Рибарска Бања, 4 сата на југоисток од Крушевца, повише села Рибара, а под самим Јастрепцем. Лековита вода ова, била је позната и старима, од којих је било остало једно зидано купатило, које је 1852 срушено, и друго удобно и пространо начињено.

Вода је ова бистра, по укусу нешто бљутава, и удара на сумпор. Топлота је у купатилу од 28° до 30° по Реом., али на самом извору, ова топлота мора бити сталнија.

Испитана вода ова, показала је ове састојке: сумпоритог ваздуха; угљенокиселог натрона; извлака (Extrativstoff); сољане киселине и нешто гвожђа[2].

Вода је та врло важна, и доиста се и походи врло много сваке године.

Вода се та, као купатило, препоручује поглавито у болестима костију и чланкова од назеба, и после убоја; у млитавости и узетости после удара; у отоцима костју и у костобољи; у болестима кожним, и т. д.

Она се и пије с врло великом коришћу у болестима од слузаве коже у стомаху и у превима; кад се изгуби воља на јело; кад је затвор, или тешка столица, кад се пати од глиста, и т. д.

---

[1] Доцније је нађено, на самом врелу, кад је откопано, да је топла 36° C.

[2] *Линденмајер*, стр. 106—108.

Буци, у округу и срезу крушевачком, у селу истог имена, с јужне стране Јастрепца, има нека лековита вода, која, по *Барону Хердеру*, садржи нешто угљенокиселога гаса, и нешто сољане киселине.

Мајдево, село у округу и срезу крушевачком, крај Расине, има неку минералну воду, у којој је *Барон Хердер* нашао нешто сољане киселине, али у малој мери.

Сеземча, село опет у истом срезу и округу, има један извор, кога вода садржи нешто угљенокиселога гаса и нешто сољане киселине. И ову је воду испитивао Барон Хердер. Г. Линденмајер се нада, да би се марљивим испитом нашло више што у овој води[1]. Најпосле *Слатина*, село опет у срезу и округу крушевачком, има једну воду, која садржи нешто сољане киселине, али је свакојако незнатна.

---

3 Равнице

Равни су највеће у крушевачком округу дуж западне Мораве. После оне сутеске више Трстеника где се висови од Гоча с десне и од Татарне с леве стране Мораве тако приближују к обали да чине праву сутеску, почне се раван све више ширити тако, да на неким местима од обале моравске до најмањега брда има више од сата хода. Ово траје чак до Расине и до брда Мојсиња, источно од Крушевца, где се у раван може узети сав простор од Мораве до близу Наупаре, на југ од Крушевца, а ту ће бити читава три сата места.

Осем моравске равни, има још лепих равница око Расине, око витковачке реке, и око реке *рибарске* и реке *велике*, нарочито око села В. Шиљеговца.

Па и сама толико чувена *Жупа* може се пре узети као издробљена раван, него као какав брдовити предео.

Равни има и по највећим висинама Копаоника, само што су то поља за пашу, а нису за обрађивање због велике студени.

[1] *Линденмајер*, стр. 109.

4 Шуме

Ретко је која планина у Србији задржала такав целац биљнога свога накита као *Јастребац*, бар с оне стране, која му је овамо к Србији окренута.

Копаоник је по врховима го на много места, али у осојима, и иначе у удолинама, богат је још обилном шумом.

Тако је исто и на Жељину, а Перећа је и по самом врху свом обрасла шумом.

Они делови венца Савине Трпезе, који се пружају на исток у овај округ и који се спајају с Гочем, такође су обрасли, особито по осојима и равнима, једром и густом шумом.

По највишим висовима Копаоника шума је највише јелова, смрчева, букова, после долази граничева, церова, лужњакова, јаворова, млечикова, и др., као што смо и раније говорили.

Ниже к Морави, красан је гај од Ђуниса до села Гревца, окићен лепим лужњаком и границом, а ређе цером.

---

5 Рудно благо

Копаоник је истина добио име од тога што су у њему од вајкада *копане* руде; али је он тога блага тако пун да ће се још дуго и дуго имати шта да црпе из његових недара.

Ми ћемо овде, благодарећи *дру Панчићу*, поменути само главнија рудна места по тим планинама. Тако је

1. *Рудњак*, више Међуречја на коси, која се спушта са Студене у Гокчаницу. Ту се налази у гвозденој руди — лимониту — особити минерал који досада ван Србије није нађен. Њега је ту пронашао 1835 Барон Хердер, и назвао га *Милошин*, у част пок. Кнезу Милошу.

2. *Плана*, узмеђу Ковачевца и Међуречја идући к Јошаничкој Бањи. Ту је мноштво свакојаких минерала, у којима има и сребра. На стара окна, из којих су некад вађене руде, теку данас читави потоци гвожђевите воде, који сталожавају читаве масе гвоздене руде (палудита), па се онда сливају у јошаничку реку.

Те воде народ тамо зове *кижс*. Барон Хердер обраћа особиту пажњу на овај рудник[1]. А као да ће ова Плана бити она иста која се помиње у писмима Дубровчана Деспоту Стевану Високом[2].

3. У *Лачнојевићима*, испод Ковачевца и Јошаничке Бање, налазе се богате сребрне руде. Барон Хердер вели да су оба ова последња рудника врло важна, и да ће некад ту оживети корисна за земљу рударска индустрија.

4. У *Симоковској Реци*, испод Једозника, имају и сад неке рударске справе по којима се сме мислити, да су се ту до скора топиле руде а и копале су се ту близу, испод бањског Копаоника.

5. *Суво Рудиште*, испод самог врха високога Копаоника; ово је место тако прозвано за то што је доста велики простор — као београдска стара пијаца — сав покривен црном магнетном рудом, која особито с тога пада у очи што је сва околина обрасла врло бујном травом.

6. На североисточној страни од Сувога Рудишта спуштају се две косе, једна *Беќировцу*, а друга *Зовини*. Онде, где се ове косе над Црвеним потоком стичу, налазе се многе закопине, гомиле згуре, и трагови од окана, а у потоку су развалине од неке старе вароши, што све говори за велику важност овога места, кога је на жалост већа страна, при повлачењу границе за Кнежевину остала онамо у Турској.

7. Најважније је место на североисточном подножју Копаоника од става *Реке Беле* и реке *Добродоске* до испод *Грашеваца*. Ту се налазе на простору од близу 6 сата на небројним местима грдне гомиле згуре и свакојаке зграде; ту се причају оне чудне приче о некадашњим варошима на тим местима, о њихову богаству, и о паллу (луксузу) њихових становника. А све то напомиње да је некад у грашевачкој реци рударска индустрија јако цветала.

Кад је све то било? Колико је трајало, ко је покретао ту

[1] Његов *Пут по Србији*, стр. 33.

[2] *Срп. Споменици*, од *М. Пуцића*, стр. 37, 119, и 120.

радњу[1]? Ми на жалост не знамо. А тако исто не знамо ни то: када ће српска памет и снага оживити ова пуста места, и покренути радњу о којој се данас тамо прича као о некаком циновском послу!

Још ваља да додамо, да су сви рудници на Копаонику задржани за државу: ниједан није дат ником под закуп.

6 Остаци од старина

Старинама је крушевачки округ један између најбогатијих у Србији.

Осем споменика рударских које помињасмо кад говорасмо о Копаонику, има још разноврсних остатака од старине давнашње, и из прошлости српске.

Да почнемо онима који најпре падају у очи, и постањем су јамачно старији.

Козник град, на север од Нерађе, на десној страни речице Расине, али високо над њом, на једном омчастом чоту, коме се само с једне стране може лашње прићи, озидан је овај чудни градић. За њега се прича: да се на козама вукао камен, кад је он грађен, и да је у кози јаре провречало од тешка терета. Друга опет прича казује да су они који су га опсађивали, намазали некаким горивом козама рогове, запалили их, па пустили козе уза страну, те се опсађеници од тога поплашили, и предали се.

Чот, на коме је Козник, висок је 2725 стопа, по *Ами Бују*. Кознику се још одржао зид врло добро; стоје му врата за улазак, и пет четвртастих кула са стране. Унутрашњост му је доста пространа, али неравна због стена на којима је.

С Козника је дивотан поглед на све стране докле само очи могу догледати. Кажу да су и наши оцеви, за свога ратовања за слободу, ту држали своју стражу мотрињу, која је пазила на кртање непријатеља.

---

[1] О свему овом врло је интересно прочитати красни и једри састав *Дра Панчића*, „*Копаоник и његово подгорје*“, у Београду, 1864 стр. 1—23.

Обође; на јошаничкој Клисури, између Бање и Јелакаца, на левој страни реке Јошанице, налазе се ове зидине старога града, које се тако зову, и које се опет приписују Ђурђевој Јерини.

Испод Козника, у равни крај Расине, многе су закопине; изоравају се рбаци од судова, гвоздене алатљике, и по који новац. Све показује да је некад било кућа и подрума на том месту. Ту је сада село *Будиловина.* Да ли није овде било оно старо *Будимље,* које Дечански даје у својој књизи заветници *Дечанима?* јер ево како он вели .... мегю Плавомь и Боудимломь конь Козієга Хрьбьта у локвоу[1], и т. д. и т. д.

Црква Павлица. На десној страни Ибра, са̑т и по од Рашке на север идући, има једна мала црквица, већ готово развaљена, за коју се ништа не зна кад је зидана, и ко јој је био *ктитор.* А малко иза ње, велика је *Црква Павлица,* за коју се држи да је дело Немањића. Она је била четвртаста, али, прича се, пре 300 година, некакав *Филип Латин* (т. је. римске вере) имао је свој самоков у *Јошаничкој Бањи.* Тај самоков није никако хтео да проради. Све знање механике није, веле, могло да га покрене. Филип усни да ваља да начини једну „препрату“ цркви Павлици, којој долази народа више него што може стати у њу, па ће му самоков прорадити. Он то учини, и кажу да му је самоков прорадио! Ова доцнија дограда много је грубља од старе цркве. У најновије време, настављена је звонара, и црква сва оправљена. Овом приликом нађен је на своду цркве мртав човек, сав сатрунуо, а од пушке му остала само цев и табан.

Кажу да је изнутра у кубету био запис; али је несрећом замазан кречем кад је црква оправљана.

Градац или *Сребрница.* На ½ сата западно од манастира *Велућа,* на једном вису, коме је ода свуда тешко приступити, находи се градић, испод кога извире поток *Сребрница.* Многи, с тога, и зидину не зову *Градац* него *Сребрница.*

Народ прича да су овај град зидали Латини, и ту им је била ливница сребра, на реци, неколико хвата од подножја град-

---

[1] *Monumenta Serbica,* 95.

ског, где и сад имају неке развалине. Тај град освојили су, вели се, Срби од Латина. А била је некака хала, која је Србима доносила жито и сваки бериһет. Латини ухвате ту халу и закују у Жељину, па тада ударе низ косу на „Велики поглед“, сиђу у Градац (Сребрницу) и град запале, војску сву, која није била побегла, потуку. Војвода у Градцу затвори подземни подрум, а у подруму су три казана блага, и на њима спава змија; још ту има три петачке љуте ракије, и много других драгоцених ствари! Мисли се да то све стоји и данас, само се не зна где су подруму врата.

Кажу да је, пре 5—6 година, неки сељак нашао код Градца једну као јабуку од злата, и продао је неком златару у Крушевцу. Још се ту находе неке гвоздене и тучане ствари.

Кула Тодора од Сталаћа. Над ставама источне и западне Мораве, у брегу, стоји и сада јако опала зидина, коју народ зове *„Кула Тодора од Сталаћа.* Три зида: источни, северни, и западни, стоје још усправо, само су један од другог отпојени, а јужни је са свим из темеља искорутан, до куле пак, где је била капија, стоји зид са сводом. На северном дувару куле има под сами врх прозор, и у њему се познаје моловање још од онога доба. Ово је врло важно за познавање изнутрица у дворовима наших старих великаша. Сталаћ је село; или боље рећи два су села: једно под Кулом, на левој страни источне Мораве, а друго на њеном десном брегу, у алексиначком округу.

Ми не ћемо помињати овде песму о женидби Тодора од Сталаћа, јер и она показује каква је недела и злочинства гледало Смедерево већ под крај своје столичне владе; али не можемо да не испишемо песму: *„Смрт војводе Пријезде“*, у којој се удружује родољубље с витештвом срца Српкиња. Нека нам та песма сама каже, како је Сталаћ пао пода Турке:

„Често књиге иду за књигама,
Од кога ли? коме ли долазе?
Од Мемеда од цара турскога
А долазе до Сталаћа града
До Пријезде војводе Сталаћке:

„„О Пријезда, војводо Сталаћка!
Пошљи мени до три добра твоја:
Прво добро сабљу навалију,
Која сече дрвље и камење
Дрво, камен, и студено гвожђе;
Друго добро, ждрала коња твога,
Који коњиц може прелетети
Засобице и по два бедема;
Треће добро, твоју љубу верну.““
Гледа књигу војвода Пријезда,
Ону гледа, другу ситну пише:
„Цар-Мемеде, турски господару!
Купи војске, колико ти драго,
Под Сталаћа, кад је теби драго,
Удри Сталаћ, како ти је драго
Ја ти добра не дам ни једнога;
Ја сам сабљу за себе ковао,
А ждрала сам за себе ранио,
А љубу сам за себе довео;
Па ти не дам добра ни једнога.“
Диже војску турски цар Мемеде,
Диже војску, оде под Сталаћа,
Био Сталаћ три године дана
Нит' му одби креча ни камена,
Нит' га како може освојити
Ни пак како може оставити.
Једно јутро у очи недеље
Попела се Пријездина љуба
На бедена малена Сталаћа,
Па с бедена у Мораву гледа
Ал' Морава мутна испод града,
Па беседи Пријездина љуба:
„О Пријезда, драги господару!
Ја се бојим, драги господару!
Нас ће Турци лагумом дигнути.“
Говори јој војвода Пријезда:
„Мучи љубо, муком се замукла!
Гди ће бити лагум под Моравом?“
По том дошла та недеља прва
И господа отишла у цркву
И Божју су службу одстојали;

Кад господа изашла из цркве
Тад беседи војвода Пријезда:
„О, војводе, моја лака крила!
Крила моја, с вама ћу летети,
Да ручамо, да се напијемо,
Да на граду врата отворимо
Да на Турке јуриш учинимо
Па шта нама Бог и срећа даде.“
Па Пријезда љубу дозиваше:
„Иди, љубо, у пивнице доње
Те донеси вина и ракије.“
Узе Јела два кондира златна
Па отиде у пивнице доње.
Кад госпођа пред пивницу дошла
Ал' пивница пуна јаничара,
Папучама пију вино ладно
А у здравље Јелице госпође,
Спокој душе Пријезде војводе.
Кад то виде Јелица госпођа,
Та кондиром о камен удари
Па потрча у господске дворе:
„Зло ти вино, драги господару!
Зло ти вино, а гора ракија!
Пивница ти пуна јаничара,
Папучама пију вино ладно,
А за моје здравље намењују
А тебека жива сарањују,
Сарањују, за душу ти пију“.
Онда скочи војвода Пријезда
Па на Турке јуриш учинише
Па се бише и секоше с Турци
Док погибе шездесет војвода,
Њих шездесет, хиљаде Турака;
Тад се врати војвода Пријезда,
Па за собом затвори капију.
Па по потрже сабљу навалију,
Ждралу коњу одсијече главу:
„Јао, ждрале, моје добро драго!
Та нека те турски цар не јаше!“
Преби бритку сабљу навалију,
„Навалија, моја десна руко!

Та нека те турски цар не паше!“
Па отиде госпођи у дворе,
Па госпођу привати за руку:
„О Јелице, госпођо разумна!
Или волиш са мном погинути,
Ил' Турчину бити љуба верна?“
Сузе рони Јелица госпођа:
„Волим с тобом часно погинути
„Нег' љубити на срамоту Турке;
„Не ћу своју веру изгубити
„И часнога крста погазити.“
Узеше се обоје за руке
Па одоше на бедем Сталаћа
Па беседи Јелица госпођа:
„О, Прнјезда, драги господару!
Морава нас вода одранила,
Нек Морава вода и сарани.“
Па скочише у воду Мораву.
Цар је Мемед Сталаћ освојио,
Не освоји добра ни једнога.
Љуто куне турски цар Мемеде:
„Град-Сталаћу, да те Бог убије!
Довео сам три хиљаде војске,
А не водим него пет стотина.““

Тако вели песма; а у животу Деспота Стевана Високог, под годином 1413, казује се како је турски цар Мусија освојио градове: *Соколац*, *Бован*, *Липовац*, па се за Сталаћ додаје ово: **„Подобьно же и Сталакь разграблѥнь бисть. Вь коулѣ же оудрьжа се, градь сьблюдаѥми, благородьнь нѣкыи моужь сы, доньдѣже сь коулою сьгорѣ, и ть ѥлико кьто оть древьнихь доблѥствовавь[1]“.**

Кула Цара Лазара у Крушевцу. Ту је више остатака од давних времена. Прво је *кула Лазарева*, од које се сада још држи нешто мало зида, а иначе је јако порушена. Друго је црква *Лазарица*, која данас служи као парохиска крушевачка црква. Она је мала по величини, али је лепога кроја и изгледа; особито падају у очи два округла, испреплетена, у камену изрезана прозора;

[1] *Гласник XLII*, стр. 307.

над вратима с поља двоглави је царски орао, опет изрезан у камену. Црква је та у новије време поправљена и добила два врло шиљаста торња, који не одговарају округлини њених осталих делова.

И кула и црква находе се на једном обрешку, који је био сав опасан градом, али је тај град сад већ сравњен са земљом, и још, у регулисању вароши, много је камена из његових темеља повађено.

Најпосле, западно од града и неколико хвата ниже, до чесме, има нека стара зидина за коју се двојако прича. Једни веле да је то била џамија, коју је божем начинила ћи цара Лазара, Милева Бајазитовица. Прича вели, да је њој Бајазит у својој престоници био начинио цркву, да се у њој моли Богу по својој вери, а за то опет она њему, у престоници свога брата и матере, начини џамију, да и он има где клањати, кад дође у госте! Неприличну ову причу потире друга, много вероjетнија, која вели да та зидина није ништа друго него обични хамам, који су градили Турци док су живели у Крушевцу.

Демир-капија, у Гочу. Од Трстеника је најпречи пут к Новом Пазару, на *Демир-капију* на Гочу. То је теснац за који се прича да се затворао гвозденим вратима, која су била тако велика и толико шкрипала кад се затворају, и отворају, да се та шкрипа чула чак преко Мораве, у други град, који и сад стоји над селом Грабовцем. По тој шкрипи управљали су се трговци у Карановцу и у Трстенику, те, веле, своје дућане јутром отварали, а вечером затварали!

Манастир Велуће, на два сата, на југоисток од Трстеника. Богомоља има једно кубе, а зидана је циглом и тесаним каменом. Није ништа особито по грађевини. Народ је приписује *Јовану Деспоту*, који се поштује као светитељ.[1] Оправљена је 1833. Црква та кажу да има једну кутију с моштима светога *„Тодора Тирона“*, за које се не зна откуда су и када ту донете.

Крај манастира тече речица *Сребрница*, и људи казују да се и овај манастир пре звао тако, па се после прозвао Велуће по селу тога имена.

[1] Владао је од 1485—1503 († 10 Декембра), а седео је у граду *Купинику (Гласник V*, 225).

Године 1837, ова је богомоља била световна црква, па су тек после дошли у њу калуђери. И сад би је ваљало вратити у парохијску цркву, пошто је, поред осталог, тешко наћи и духовника за њу.

Манастир Дренча, код села Дренче, 6 сата на југозапад од Крушевца, а 4 и по сата на југ од Трстеника, крај потока који то исто име носи, стоје и данас развалине старе цркве *Дренче*. Величином и кројем, грађевина ова личи на Велуће. Пред црквом има један велики бор. Ту су богомољу подигли и посветили Ваведењу свете Богородице, монах *Доротеј* и син му *Данило* 1382 године, и дали јој многа села и имања у државу, као што сведочи веома интересна њихова повеља, коју су издали 2 Марта 1382 у манастиру Жичи[1].

Руденица је стара, порушена црква, 1 сат на југ од Велућа, и припада срезу козничком. Избором камена, резањем, и сагласношћу у деловима, Руденица, мислим, да ни у чем не уступа цркви Лазарици, у Крушевцу. Особито су јој красни изрези око прозора и врата.

Има још и живописа, унутра: испод десне певнице измоловани су човек и жена, а према њима се једва може да прочита ово:

Влькь . . . . брать Стефана Деспота . . . .

Још има нешто записано, али ја нисам могао да прочитам онако на брзу руку.

О постању Руденице прича се у околини ово: близу места где је сада црква, била је руда, где је вађен камен за цркву у Велућу. Наимар, који је градио Велуће, остављао је, крадом, најлепше каменове ту, и лагано градио цркву.

Кад је Велуће дошло до половине, Руденица је већ била готова. Тада дочује Деспот Јован шта је радио наимар, и про-

[1] *Гласник XXIV*, стр. 260—295. У народу се још прича да се Дренча звала и *Душманица*, божем за то, што су је наскоро душмани развалили: „*Почесмо и тек што је довршисмо а душмани не дадоше*“. И овде се приповеда да су виногради били више манастира, па отуд је вино кроз неке жљебове салевано у бачве; најпосле се није заборавило ни то да је село *Шиљеговац* припадало овом манастиру, а за друго ништа нисам дознао.

куне му цркву: „Да Бог да се у њој никад не пропевало, него се свакад крило“.

Друга опет прича казује, како је опустела Руденица. На Св. Илију био је, веле, код Руденице велики сабор. Кад су људи били сели да ручају, опазе да гаврanови и вране, с јужне стране, прелећу преко сабора и све испуштају из кљунова зрна пшенична и кукурузна. Неки од старијих људи рекне да то слути на зло; али му се млађи почну смејати, и тако сви остану ту до ноћи. Народ се после весеља и вечере намести да преноћи ту, и сви поспе као окупани.

Турци, међутим, продру од Јастрепца, дођу у Руденицу, покољу сав тај свет, оплене Руденицу, запале је, и свецима изводу очи.

Сви који су ту изгинули, укопани су више цркве, где се неко гробље одиста познаје и данас.

У овој цркви био је летос г. Валтеровић. Његови ће снимци бити драгоцена грађа за познавање овог споменика и доба његова постања.

Лепенац, стара црква на десној страни Расине, мало ниже испод Бруса.

Манастириште, стара порушена црква у Речици, у селу Башинћима, не далеко од Будиловине.

Рибница, стара црквина на једном избрешку, пола сата на запад од Велућа идући уз реку Сребрницу. Овде многи болесници долазе да се лече од невоља. На извору се умију, у црквишту на плочи полеже, и по који кончић привежу, па иду.

Мојсиње је планина, као један р̂т који се спушта у ставе двеју Морава: источне и западне, и ту, на завршетку тога рта, находи се кула Тодора од Сталаћа, о којој је већ била реч. Мојсиње није велика планина по својој висини, а простора захвата доста. Највиши врх Мојсиња зове се *Делови*. То је красна и пространа раван, где се вежба народна војска.

Народ прича да је у Мојсињу некад било преко 50 богомоља. Нека је тај број и претеран, опет се може да нађе данас доста зидина по Мојсињу, од цркава и манастира, који су некад појали у том дивном крају, а данас су само неме развалине.

Да поменемо тек неколике од оних богомоља од којих се развалине виде и походе данаске.

Мало навише уз Мораву, од села Сталаћа, развалине су од старе црквине која се зове „*Стеванац*“. Црква је ова више здрава него порушена. Само јој је кубе пропало, а сводови су цели. Сва је од тесаног питомог камена.

Више ове, на четврт сата, на врло лепом месту, у сред планине, друга је развалина од цркве. Око цркве је леп орашјак и многе питоме воћке, а малко на запад стоји бунар, зидан још кад и црква, и у њему је красна вода за пиће. Ова се црква зове *Јаковац*.

Прича се да су ове две цркве зидала два брата: *Стеван* и *Јаков*, те се оне и зову по њиховим именима.

Од Јаковца малко на североисток, има црквина *Марица*, на тескобном местанцу, али је је један старац из Сталаћа (неки чича Крста) тако украсио и уредио, да ту, осем човека, ништа не може доћи.

Од ове цркве, на исток уз Мораву, свети је *Дамњан* на утрини, за то се и поток зове *Дамњанић*.

Од Дамњана опет на исток две су црквине, по $^1/_4$ сата једна од друге, најпре *Горчиловац*, а после *Света Недеља*. Ову последњу цркву чува и надгледа један човек из села Брањине. Ту има и кућа за оставу ствари, које се прилажу цркви, и за бораваљење тога човека. У самој цркви има једна велика буква и једна зова.

---

7 Становници крушевачког округа

а. њихове историјске судбине

Имена: *Крушевац* и *Крушевљани*, напомињу с једне стране мирно доба Лазареве владе, и ону јуначку готовност и спрему, да се на Косову одбрани отаџбина, или бар српско име и образ, а с друге подсећају и на оне несреће, које ударише на ојађену столицу цара-мученика и на сав њезин округ после црне године 1389!

Судбина становника крушевачког округа у опште је онака

каква је и снага српског народа. Крушевац је на путу победилачким војскама, а уз то је чувен био и као столица последњег цара српског, па није никакво чудо што је свака војска, која је ишла да притисне Србију, ударала прво на стони град славнога Лазара.

У Крушевцу је већ седео и судио султански намесник, *Синан-беј*, онда кад је Шумадија још била држава за се, под владом својих смедеревских деспота.[1]

На Крушевац су и после ударале оне хришћанске војске, које су тежиле да сили турској учине крај, или да је сузбију натраг у Азију, па су обично пролазиле зло и наопако, све док не уста „кука и мотика“.

А кад „пуче пушка насред Шумадије“, онда и крушевачки округ одјекну на тај глас, и борба, кренута онамо где је последњи пут била притуљена, ширила се на све стране, па и на Крушевац, који је не само прогнао своје насилнике, него се презрењем осветио чак и самом гробу косовског издајника Бранковића.

Кад је сила турска, удружена са српском неслогом, године 1813, вратила опет Србију у ропски јарам, онда је крушевачки округ био између првих који су дочекали и осетили ново зло турско.

Нови устанак, године 1815, није могао одмах да обухвати и Крушевљане. Притиснути јаком турском силом, одељени од Шумадије Моравом, они су морали остати непомични онда кад су браћа њихова у Темнићу, Левчу, па Љубићу, и на Чачку показивали старо своје јунаштво али с новом, бољом срећом.

Тако је то остало до године 1830. У почетку те године, на име, у месецу Марту, на небројна представљања Кнеза Милоша, дође у Србију турско-руска комисија, да означи границе Србији. С руске стране били су: капетан ђенералног штаба, *Коцебује*, љубимац *Дибича*, као председник комисије; *кнез Мосаљски*; и

[1] Турци су отели од Срба Ниш 1375, али као да је он после опет био српски, јер *Брокијер* 1432 до 1433, вели да су га они отели од деспота рашког „пре пет година“, а за сами Крушевац вели да су га Турци узели пре шест година од Срба, а то би некако падало у у годину смрти Високог Стевана, *(Гласник* IV, стр. 213 – 214).

капетани лајтенанти: *Есен*, и *Каменски*. С турске стране комесар је био неки *Хоџаћан*. Њих је спроводио, по наредби Кнеза Милоша, *Јоксим Милосављевић*[1].

Узимајући за основу она места на којима су стојале српске предстраже 1812 године, када је подвезиван *Букурешки уговор мира*, комисија је ова прошла од Дунава Тимоком, па после свуда око данашње кнежевине до у Дрину, и тако је означила линију данашње границе Србији.

Ево на које је тачке ударила гранична пруга између нове кнежевине Србије и Турске по белегама тих комисара[2]:

Од Дунава реком Тимоком на више до села *Вражогрнца* до близу виса *Тупижа*, одатле речицом *Безданицом* на *Вршку Чуку*; на *Затворену Пољану*; на *Остричеву Пољану*; на *Бабин Нос*; на *Китку* (планину), на *Клисуру*, на *Кадибогаз*, *Расовати Камен*; на *Светог Николу*; на *Писану Букву*; на *Иванову Ливаду* (поврх села Репушнице); на *Коренатац*; на *Влахово*; *Периш*, *Лозањ*, *Гољан*, над *Црнољевицу*; *Рибаре*, *Преконоге*; на *Грамаду*; на *Жути Врх*; *Курилово*; *Попчицу*, на реку *Топоницу*, па у Мораву, два сата више Алексинца; Моравом на више на село *Суповац*, па на планину *Јастребац*; на *Јанкову Клисуру*; на *Батотал*, *Лепенац*; *Шометин*; *Бело Брдо*; на *Копаоник*; преко *Јариньске косе* у реку *Ибар*; *Ибром* на ниже до утока *Рашке*; Рашком (на више) у гору *Паресију*; одатле врхом *Голије* на *Вратинице* (ваљда *Одвраћеницу*); на *Јанков Камен*; одатле косом *Јавором* на *Василйн Врх*; одатле *у Ојковичко Брдо*, где је близу река *Увац*. Десним брегом Увца до села *Доброселице*; одатле на *Орлић*, *Виогор*, и *Препелицу* која се налази на врху *Ивице*, *Ивицом* у реку *Дрину*, а *Дрином* у *Саву*.

Али пруга гранична не удара данаске свуда на те тачке. На много места она је знатно померена и највише онамо даље у Турску[3]. Ми ћемо сада поређати овде имена свију караула а оне су обично дуж саме граничне пруге.

---

[1] *Cunibert*, I, p. 307 - 308.

[2] *Србске Новине* од 1834, бр. 9. Има овде имена́ неких места́ за која је врло сумњати да су верно записана.

[3] Ето се ту помиње планина *Ивица*, у ужичком округу, као тачка

Полазећи, дакле, од Дрине сувом ужичком границом, наилазимо код села *Јагоштице* на прву караулу која се зове *Штула*, на даље: *Дикава*, *Плоча*, *Заиоље*, *Столац*, *Балван*, *Дубље*, *Гуманци*, *Цигља*, *Кремљаш*, *Крајчиновица*, *Тусто Брдо*, *Сјеништа*, *Болујак*, *Кокин Брод* (ових су последњих 6 на Увцу); *Трудово* (на сувој међи), *Дебело Брдо*, *Витлишта*, *Кадина Стијена*, *Тисовица*, *Јавор*, (Васплина чешма), *Вучја Пољана*, *Радишковина*, *Васиљевићи*, *Суви Хрт* (Бијели Камен), *Студска Чесма*, *Османпашино Брдо*, *Крњача*, и *Одвраћеница* ($56\frac{1}{2}$ сата границе).

Сад настаје округ чачански, и у њему су ове карауле: *Бањска*, *Кути*, *Голице*, *Борје*, *Анићте*, и *Рашка*. Одавде пре-

---

гранична, а она је читава два сата овамо од границе. Онај *Божа Кулић*, кога смо већ ми помињали, помогао је, кажу, одгурнути граничну линију онамо иза Ивице. Ево како се о том прича: Кад су комисари дошли на Златибор, потражили су да им се каже које је планина *Ивица*. Турци оближњи покажу Ивицу која и јесте; али је *Мићић* не само желео да границу одбије дубље у Турску, него је гледао свакојако да би је свео на сами *Вишеград*. За то нађе стара и честита човека *Божу* који се закуне, понесавши земљу на глави, да није то та Ивица него је чак онамо иза села *Панка*. Он још дода да је тамо била мала рақљата *ивица* (дрво), па јој се један рақаљ оченуо још кад је он био козар. Комисари поверују њему а одбаце казивање Турака, те граница оде иза праве *Ивице* у Турску близу 2 сата.

Кад се све то свршило, многи су у шали дирали Божу: што се тако криво заклео, а он је обично одговарао.

— Да сам дахнуо душом да је до мора наше, не бих се огријешио, јер српско и јесте.

А други су га опет корели што су комисари записали у своје протоколе да је он чист и поштен човек, а овамо се зна да је многе турске коње покрао, па га једном упитају:

— Бога ти, Божо, колико си украо турских коња до сада?

— Бог је тешка клетва, одговори Божа са свим озбиљна лица: — кад ме заклесте, казаћу ви право: украо сам самијех бијелаца толико да не би могли стати одавлен до Ужица (7 сата) кад би се наврстали један до другога!....

Сви се грохотом насмеју такој Божиној исповести, у којој је јамачно било колико шале толико и истине.

лази граница на крушевачки округ, у ком су ове карауле: *Казновска*, *Попово поље*, *Шарпељ*, *Јариње* (ове су све крај Ибра) *Криви Лаз*, *Остраћско Гувно*, *Исево* или *Голиш*, *Гувниште*, *Суво Рудиште*, *Беђировац*, *Кошаре*, *Шошићи*, *Дебела Глава*, *Златарија*, *Магово*, *Мала Липа*, *Велика Липа*, *Равна Главица*, *Церова*, *Мечја Шапа*, *Јанкова Клисура*, *Смрдан*, *Суво Брдо*, *Главнâ*, *Сенокос*, *Црна Чука*, *Добра Вода*, *Мачници*, *Прокоп*, *Страцимир*, *Равна Гора* (свега 39½ сата).

Даље иде округ алексиначки, у ком су ове карауле: *Касапова Чука*, *Три Кладенца*, *Гревачка*, *Јасенова Вода*, *Голешничка*, *Змијина Глава*, *Суповац*, *В. Дренова*, *Шаревац*, *Тешица* (на Морави), *Каписка* (где је капија из Алексинца к Нишу), *Добрујевац*, *Катун*, *Бистровац*, *Баутовац*, *Липа*, *Брестовик* (око 17 сата).

Даље иде округ књажевачки: *Драговац*, *Шупљи Горун*, *Топола*, *Курилово*, *Дебели Дел*, *Грамада*, *Пошошница*, *Коларница*, *Плêш*, *Пернатица*, *Баре*, *Пандирало*, *Младеновац*, *Блато*, *Црквенац*, *Жљебина*, *Причељ*, *Коренатац*, *Шљива*, *Иванова Ливада*, *Писана Буква*, *Расовати Камен*, *Кадибогаз*, *Китка*, *Тресак*, *Суви Кладенац*, *Оштричевица*, *Шашка*, и *Затворена Пољана*; Најпосле

Иде округ црноречки: *Вршка Чука*, *Рајков Суват*, *Дугачки Рт*, *Тупањ* на сувој међи не дошав до Тимока; али, после те страже, граница слази у Тимок испод села Вражогрнца, и Тимоком иде до у само Дунаво.

Ова нас пруга одведе далеко.

Да се вратимо у крушевачки округ. Питање о границама Србије било је решено, карта нове државе српске 1831 године начињена и предата Кнезу Милошу; али су Турци ипак седели у Крушевцу, у Алексинцу, Ражњу, Параћину и другим неким местима. Сва захтевања кнежева, потпомагана и руском дипломатијом, била су узалудна[1].

Кнез Милош се најпосле довије јаду, и поручи првим љу-

[1] Врло је занимљиво прочитати Прилоге за србску Исторію *Љ. Ненадовића* о овој ствари, стр. 17—32.

дима у народу из тих крајева, да сами устану на своје Турке, и да их силом истерају.

Повод к томе даду опет сами Турци и то баш Крушевљани.

У некадашњој столици Цара Лазара живели су у то време неки богати и бесни бези *Френчевићи*, њих три брата: *Селимбег, Зека* и *Смака*. Они су били старином Срби, али потурчени. Кажу да је њихова кућа била она зграда у којој је сад окружни суд у Крушевцу. Живећи у столици некадашњег српског цара, кога су кукавички издали, ситећи погледе своје лепотама Темнића, Левча, Мораве и Ресаве, или дивећи се величини Копаоника, поноситости Жељина, или плавилу Јастренца, Френчевићи су хтели да *имају*, да уживају сваку сласт, сваку лепоту коју год произведе тај по природи сретни предео.

Двојица ових насилника опазе године 1832, у селу Мозгову, у алексиначком округу, две девојке Српкиње, две рођаке, и отму их, потурче на силу, уведу у харем, и узму за жене.

Родитељи тих заробљеница запиште за помоћ; и на тај писак дигне се Крушевац, Жупа, Параћин, Ражањ, и Алексинац као један човек.

Кнез Милош пошље одмах *Милету Радојковића* и *Арсу Андрејевића* међу устанике с налогом да их пред Турцима склањају на мир и покорност, а на само да им кажу, да ни по што не полажу оружја докле се не избаве од насилника.[1]

27. Новембра 1832. *Милета* и *Арса* били су већ у Крушевцу. Ту су затекли устанике на скупу, и чули су од њих изјаву: да оружја положити неће докле се год робље не врати од Френчевића, и докле се Турци не иселе.

7. Декембра 1832, дођу мајке заробљених девојака у Јасику *Милети* и *Арси*, и кажу да јадне жртве жуде за избављењем.

Кнез Милош је ствар радио и мудро, и својски, и врло енергично. Докле је у Цариград и у Петроград слао извештаје и представљао да ће се пламен устанка раширити на све суседне нахије, дотле је са суседним пашама вешто преговарао, румели-

[1] Акат Кнежев од 1832, № 3406.

ском валији послао је свога ћехају *Аврама Петронијевића*, а устанике је подстицао да час пре силом Турке очисте, земљу да заузму, да своје власти изберу, које им је он одмах одобрио и дао упуте у најзгоднијем смислу.

Ево писма које је он писао 8 Декембра 1832 :

„Кметовима, свештеницима и свему народу нахіе крушевачке и срезова алексиначкогъ, параћинскогъ, и ражанскогъ:

„У Крагујевцу 8. Декембра г. 1832. № 3494.

„Изъ више представленія видео сам, како сте се вы подизали на зулум. кои Турцы у вашой (нахіи или срезу) чине, но у исто време и то, да вы не идете ни на цара, ни на везира, ни на царског забита. При том дознао сам и то, да сте ви сви согласно изабрали за членове суда ..... (по имену који буде по гласу списка приложена), а за капетана среског. . . . (по имену). И прво и друго ваше поступанѣ морам одобрити, и за право и мудро признати.

Надајући се, да ћете и совете писма мог к вама од 2. Декембра ове године под № 3439 к срцу свом примити, не изоставлям и ово іош напоменути вам :

Како сте сад сами себи и судіе и капетане среске поставили то треба и да ихъ слушате и да имъ се покоравате и чините, штогод вам кои од њи заповеди. Власть безъ покорности онихъ кои су ју поставили, не значи ништа. Окан'те се свиколици піянства, не скитајте се с чутурама, не убіяйте људи, не арайте єдан другом дѣвојака, не дирайте у Турке. Ово су све богомрска дела. свако овакво дѣло мора суд, кои био да био, строго да суди и казни. Царско, везирско и забитско издаите све на време и без роптаня.

Судіе пак и капетани, од васъ поставлѣни, само о том да настоје, да се мир, тишина. и сваки поредак међу вама, у кућама, по путови и друмови на свадбама саборима и скупштинама одрже ; сваком беспристрасно да суде, доброг и слабог од рђавог и насилног да бране, а ове последнѣ да казне, сваког да поуче, сваком да буду огледало у свему како би се млађи на њих могао угледати. Ако кои Турчин има тужбу какву против Србина, не мойте ви или само ваше судіе и капетани да му суде, но договорте се и посаветуйте с надлежним муселимом, муселими су царски чиновници, њихъ се не оглушавайте !

Пак кад и ви и судіе и капетани ваши овако будете поступали, онда уверени будите, да ће се и царска милост над вама излити,

и да ће вам и сам премил. цар наш зулум скинути, на кои сте се дигли! и кои цару никако није повољан, а друкчіе и себе ћете и мене пред њим застидити, који сам се нћму за вас молио, друкчіе ће вас се свак живи отрести, и оставити под онима, под коима сте до юче стењали, и против кои сте се дигли, пак би они после тоирв знали, како би с вама поступали, и до тога вас доводили да их слушате и покоравате се. Само овако владајући се, као што мало више реко, доказаћете, да нисте пошли на зло и у айдучину, но да вам е само зло додіяло, те оћете да га скинете.

Милош Обреновић
кназ српски.

„Имена чиновника, које је народ изабрао за нахије: крушевачку, ражањску, и алексиначку.

1-во За суд крушевачки: 1. Јован Здравковић из Крушевца; 2. Вучко Мутавџић из Тобоца; 3. Јаков Ђурђевић из Пасјака; 4. Дмитар Илић из Осредака. *У козничком срезу*, Илија Богосављевић, из Кожетина. *У средњем срезу*, Веселин Ћирковић, из Пепељевца. *У моравском срезу*, Илија Павић, из Трњана.

2. У суд параћински: 1. Стојан Вељковић из Параћина; 2 Стојан Јовановић из Лешја; *У Виласту*, Јован Вељковић из Параћина.

3. У суд ражањски, 1. Миљко Штрбић из Омиловца 2. Радосав Петковић из Ћићевца. *У Виласту*, Стојан Петровић из Ражња.

4. У суд алексиначки: 1. Манојло Гокић из Алексинца; 2. Јован Тривунац из Суботинца. *У Виласту*, Милојко Ивковић из Бована“.

На овај начин, Турци су побегли испред побуњенога народа из Крушевца, Трстеника и других места у којима су дотле боравили; српске су власти узеле послове у своје руке, и све по упутима Кнеза Милоша. Остало је било да се расправи сама ствар Френчевића. Ради тога, Порта пошље нарочитог комесара у Београд, куда заповеди да дођу отмичари са својом матером и оним двема потурченим српкињама. Ту су оне морале пред београдским пашом и пред царским комесаром изјавити: је су ли потурчене на силу, или од своје драге воље?

Бојати се било да се сва та ствар не изметне наопако.

Ако ове две жене кажу да су отете од родитеља, да су силом потурчене, и одведене у харем, онда је очевидно да се таки поступци Турака не могу трпети, и српска се захтевања морају једном уважити, те се отргнутих шест округа придружити Србији.

Ако ли, по несрећи, оне изјаве да силе није било, да оне и саме желе да буду и остану Туркиње и жене Френчевића: онда је све пропало. Турци би ствар развукли, и ко зна кад би се Порта могла покренути да изврши одредбе букурешкога и једренскога трактата.

И оне кучке, обучене у свилу и кадиву, мажене и лагане беспосличким харемским животом, кажу, да су већ биле готове да рекну ово последње не гледајући на савете, молбе, и приклињања својих родитељâ.

Дознавши за то, кнез Милош нареди да им се каже са свим разговетно, да ће обе платити главом ако почну говорити по Френчевићима и по Турцима. Ништа их не ће заклонити од српске сабље. Наћи ће се људи који ће отпаднице и у сред харема исећи на комаде. И оне, или бојећи се ове претње, или слушајући глас свога српскога срца, и плач својих родитеља, потврде пред комисаром: да су биле жртва силе, и да ништа толико не желе колико да се врате у своју породицу, у свој народ, у своју веру.

Комисар пресуди: да се оне врате својим родитељима са свим оним што им је било дато, а Френчевићи да плате глобу, и трошкове око те ствари.

Ето тако је свршена та много чувена отмица Френчевићâ, која је била непосредни повод устанку народном и прогнању Турака из Крушевца, Параћина, Ражња и Алексинца.

Него опет није могло бити без крви.

У почетку 1834 године, турски комисар *Ћашиф-Ага* преда сва места од тачке до тачке по карти српским комисарима: Ђорђу Протићу, Јоксиму Милосављевићу, и Јовану Вељковићу, које је је послао Кнез Милош[1]. Али због великих снегова на високим планинама комисари нису могли свуда ударати умке, него су само закрштавали дрвеће да се зна где ће умка бити. Сердар Мићић 1 Фебруара 1834 изађе да удари умке и окрчи гору. Али вишеградски и прибојски Турци томе се одупру. 19 Фебруара ударе они на Мокру Гору и после на Заовине и та села попале и поробе. У мало није дошло до правога рата[2].

[1] *Срб. Новине* од 1834, бр. 1, стр. 2.

[2] *Срб. Новине* 1834, бр. 9, стр. 1, 2, 3, и 4.

Кад су, доцније, Жупљани на тако одређеној својој граници, на Јанковој Клисури, почели крчити шуму и ударати плот, нападну и на њих оружани Арнаути одонуда иза плота; али их Срби дочекају и јуначки одбију. Од тога доба није бивало бојева, али погибалаца има на граници сваке године по неколико. Овде се са Србијом сучељавају Арнаути, а познато је како су они лаки на проливање крви[1].

[1] Кад поменусмо Арнауте, саопштићемо овде нешто и о њима као суседима нашим, и као о народу с којим ћемо свакојако имати више посла у будућности. За те податке имамо да захвалимо пријатељу једном који је, живећи подуже на граници до Арнаута, познао и те наше у многом интересне суседе.

I

Арнаути су племе кога у Турској има толико, колико нас у Србији. Него прави број не зна се баш поздраво, само се овако мисли.

Земља, у којој Арнаути живе, обично се онамо зове *Арнаутлук* или *Арнаут-вилајет*, а неки кажу и *Арнаутска*. У говору нико не каже *Арбанија* или *Албанија*, као што се по књигама пише. А за људе слабо се чује име *Арбанас* и *Албанез*; него се за сваког човека одонуда обично каже *Арнаутин*.

Ова је земља поред Србије почевши од Сенице и Новог Пазара па до Прокупља, а после унутра кроз Турску до Скадра. И ако овим у крајевима на многим местима живе све сами Срби, опет Арнаути узимају да је то њихова земља; по томе, што међ' тим Србима има и арнаутских села, или од самих Арнаута, или помешано и Арнаута и Срба. С тога и не може се поуздано одредити које је и докле је арнаутска земља, пошто су се Арнаути населили и по оним крајевима, који су (бар некад били) чисто српски. И дан данашњи многа арнаутска села носе српска имена, као: *Пребреза*, *Пресешња*, *Попова*, *Драгуша*, *Врбовац*, *Придворица*, *Јошаница*, *Бресница*, и т. д.

Ово показује да су туда живели сами Срби; па кад су ови, после своје пропасти, остављали своју постојбину, онда су се населили Арнаути, или су неки и од Срба, желећи остати на своме огњишту, претворили се у Арнауте и преко своје воље, за љубав имања свога, и да не би били гоњени од Арнаута.

Арнаутлук је, по облику земље, скоро као и Србија: има и брда и долина, и планина и кршева. И тамо рађа све оно што у Ср-

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Кад је оно, у јесен године 1805, погинуо од Турака у Смедереву, војвода Ђуша Вулићевић, и кад су, услед тога, настала

бији, само што има у Арнаутској питомијих места онамо пошав мору. Исто тако у Арнаутској пати се онаква иста стока као и у Србији; а дивљачи има као и по планинама у Србији, само што је свега тога више у Арнаутлуку, за то, што су онамо чешће и веће планине, јер је мање заузета земља насељењем људи.

Арнаутлук би, може бити, дуго још остао ненасељен самим Арнаутима, али су велики део неурађене земље заузели Черкези, које је турска влада, пре неколико година, населила по Арнаутлуку, особито по оним местима, која су ближе српској граници. Говори се да је Турска ово насељење Черкеза наредила у намери неке предохране од сваког нападаја од стране Србије; али су Арнаути ово насељење Черкеза примили као један велики намет на њихову земљу. Јер су Черкези са свим људи рђави: убице, лопови, варалице, нерадници, и што год хоћеш рђаво. И Арнаути би били вољни у свако доба, да их оружаном руком отерају са свога земљишта. С тога Черкези се и нису смели да населе по Арнаутима на мање, него су направили за себе одвојена села на празним местима измеђ постојећих већ села, тако, како би, у свакоме случају, оружаном руком одржали пригραбљену туђу земљу. Па као што Черкези (они што су ближе српској граници) чине штету и становницима Србије, њима нема добре будућности на садашњим местима, која их не сматрају друкчије него као скакавце против којих ће се све живо дићи, само кад згодна прилика дође. Јер и сами Турци не гледају радо ове немиле госте, који им задају толико посла у свачему; па се и они ратосиљају сад њихове помоћи, на коју су у почетку рачунали.

Арнаутлук је сада турска област. *Званично* звао се до скора *Призрен-вилајет* за то, што је у Призрену седео главни управитељ, паша, који је владао том земљом. Него и управу над овим вилајетом често мења турска влада. Као што се Арнаути често буне, особито *Миридити*, који су око Скадра, Турска је намештала у Скадру по једног пашу, који је управо из Цариграда добијао заповест, како да држи онај народ, који је толико против турске владе. А од скора промењено је све ово; па је Арнаутлук потпао сад под *Манастир-вилајет*, који је скоро установљен. *Валија* (главни управитељ) паша седи у Битољу. И од њега зависи сад и Скадар.

непријатељства између Срба и Турака и у Смедереву, и у Шапцу, и у Ужицу: тада су Срби почели нападати на све стране, и заузимати што се више могло од београдскога пашалука.

По природним благодетима, Арнаутлук је красна земља. Тамо би могло много којешта да се уради. Али Арнаути слабо трпе што ново, па сами ништа и не изумевају; а странци опет не смеју да се настањују међ Арнауте, па тако стоји све по староме.

Ко се год отима о Арнаутлук, има право, јер се тамо још може хлеб лашње зарађивати него по другим земљама; али проћи ће доста времена, док продре свест о човечанству и међ Арнауте, који су зли и непромењиви, као што ћемо сад видети.

II

Арнаути су узраста висока, смеђа лица, обично подуга, стаса витка; и по томе су људи лаки. Обично добро пешаче.

По нарави Арнаути су зли. „Љути Арнаути" каже се кад се о њима говори. Осветљиви су што горе може бити. За једну реч која се Арнаутину не допада, може човека лако да убије. С тога дешавају се честа убиства и између самих Арнаута, а особито кад ко од другог народа њих нападне. Освета код Арнаута не може се никад заборавити, особито освета за убијство какво. После толико година, мора се крв вратити на какви било начин. Па није да за осветом тежи родбина или мештани, него је њу обвезан да изврши сваки Арнаутин. И ово је главни узрок, те се чешће дешавају убиства и на српској граници према арнаутским селима. Често Арнаути убију човека из Србије за то, што им се украде или само у Србију пређе какви њихов ловачки кер, па им се одмах не врати на поискавање.

И кад нападају и кад се бране, Арнаути су насртљиви и не помишљају ни на какву другу ствар, него једино на освету. Нису толико јуначни, колико се о њима мисли. На отворено поље слабо излазе на мегдан, него из прикрајка, у шуми и иза буспје обично нападају. Злоћудни су и дивљачни, па им и тврдоглавство не допушта да се натраг узмичу у прилици, и ако опажају слабост своју и опасност од оних са којима се сукобе.

У својој простоти, имају и частољубља, за које гину. Не дају лако да се насрће на њих, и одважно одбијају свако нагађање, па макар ово долазило и од саме власти. У једном месту био је овакав случај: Пандур турски тражио је 20 гроша остатка пореза од једног Арнаутина. Овај није то дао. Пандур хтеде да узме

Тако је, одмах по Божићу 1806, Миленко завладао Поречем, Петар Добрњац је истерао Турке из Параћина, из Ражња и

пиштољ иза појаса Арнаутину, али овај потегне пиштољ на пандура; други пандури притрче у помоћ. На то брат и син нападнутог Арнаутина скоче с оружјем на пандуре, те на месту остану мртви двојица пандура и сва три она Арнаутина — све за 20 гроша!

У понашању, владању са сваким, Арнаути су више љубазни. Радо говоре и приповедају којешта, као и Срби из планинских крајева. Него, ако би ко претерао и у шали што према Арнаутину, он ће се осветити. Жена, деца и сва остала родбина Арнаутину је светиња. Нико то не сме нападати ни бешчастити. Шта више, о томе се не сме водити ни разговор који би и најмање смерао на какву увреду, оговарање или куђење. Био је један случај, да је Арнаутин убио другог, само за то, што је овај нашао ману сестри онога, коју је био узео за жену.

Гостољубиви су као и Срби. Ко им год дође у дом, примиће га пријатељски: даће конак и за јело што имају, не тражећи никакве плате за то. Редак је случај, да је Арнаутин такоме госту, ма које вере он био, учинио каку неповољност, докле се у његову дому бавио. Јер пријем у дом, то је у Арнаута заштита, коју они радо указују. Али са таким истим правом ишчекују ово и од других према себи. И били би готови да освете противно поступање.

За што се завери Арнаутин, не ће лако издати. И то тврдо држање задате речи и вере — јесте тако добра страна у Арнаута, да се тиме могу поносити према осталим народима, који се рачунају да су далеко *образованији*. Та вера зове се у Арнаута *беса;* а онај који је даје или прима, *бесаџија*. Кад Арнаутин каже: *беса бес*, то је највећа заклетва. Ако би ко ову погазио, он је издајник, којег смрћу каштиговати ваља. Не знам ко да настане или да нападне на бесаџију, он не сме бесу погазити. С тога кад се у Арнаутској путује по местима опасним, где и сама власт државна није у стању да даде довољно заштите, узимају путници за спроводнике Арнауте, који тако смело свуд иду, као да за собом табор војске воде. И не памте се случајеви, да ко тада нападне путнике. Јер сваки, који би напао таког путника, не боји се толико његовог спроводника, Арнаутина, колико се неизбежно нада освети оних, који су род овом спроводнику, или и већине осталих, који у томе налазе да се и сами бешчасте и уни-

Алексинца, а *Младен Миловановић* освојио је Крушевац, и учинио границу Јастрепцем.

жавају пред светом, о коме Арнаути не губе рачуна. Па за то Арнаути сматрају као дужност, да одбране сваког таког од сваког нападања, и отклоне му сваку неповољност.

Има случајева да какп Арнаутин прими ког човека из друге вере на своју *бесу, тврду арнаутску веру*, па не ће ову погазити ма да би га и његов рођени брат за то напао. Ако Арнаутину не би било могуће, да дуже одржи задату веру, он ће на леп начин ономе, коме је бесу дао, казати, да се више не узда у његову веру, него да се добро чува.

Још жешће се одржава беса, дана за одбрану против нападања каквог од државне власти. Био је скоро један овакав случај: Неколико Арнаута издалека дођу једноме Арнаутину у село на конак као гости, с товарима барута, који су крадом пренели из Србије у Турску (јер је у Турској забрањено свакоме да продаје барут, него њим тргује држава турска преко закупаца). Домаћин прими госте и њихов мал (сваку својину онамо тако зову). Турска власт дозна за ово, па с пандурима нападне на кућу да похвата и барут и трговце и кириџије с коњма. Али домаћин с оружјем одбије од своје куће нападаче. Кад ови оду да се боље припреме и са јачом силом дођу да нападну, домаћин с домаћима и комшијама потовари на врат на нос товаре барута и проведе кроз село трговце и кириџије, па их упути у планину да бегају. А да се не би траг познао, искупе много оваца и коза, па за коњима натерају, те угазе траг тако, да се овај мучно познавао, кад је турска власт дошла с више пандура, да тражи барут. Па није само с тога, него и иначе, турска власт није могла ништа да успе, нити кога да окриви; јер сви сељани искупе се и на турскоме суду засведоче, да нико ономе домаћину онога времена није долазио, и ако су пандури турски тврдили, да су својим очима у први мах видели и барут и трговце и коње (Ово је било у селу Пљаковићу). Јер ако би се и нашао какп Арнаутин, по њиховом сматрању изрод, да овако што прокаже турској власти, тај би с места платио главом оном Арнаутину, коме би пре шака пао. Тако су дакле сви Арнаути, по својим осећајима, везани један за другог толико, да се не може лако покварити та стега, која је јача од сваке уредбе државне власти.

Живећи више по планинским местима за себе, Арнаути су скоро против сваке власти и управе, која долази од воље другога. Они

На жалост, ми нисмо за сад у стању казати што више о људима, који су се, у овом округу, одликовали у овом народном

мрзе све власти и уредбе, које од оних излазе. С тога се радо и често буне против сваке уредбе, која дарне у начин њихова живота. Тога ради држе се сви на оружју, и бране сваки нападај на њихове обичаје; а кад им одоле сила државне власти, одмећу се и у хајдуке радије, него што подлегну наредбама државне власти.

Арнаути се радо договарају, и неке своје људе, који су стари, или иначе знатни и заслужни, радо слушају, али све *договорно* и по вољи свију. Јер ако би се ко и од оних заслужних мужева појавио као господар над њима, одмах би се побунили против истог, и одрекли му сваку заслугу и старештво. По томе се Арнаути не парниче на турскоме суду; него се измеђ себе суде и наравнавају како се договоре и упуте саветом својих сродника и познаника. Па и за само убиство Арнаути се равнају и мире. Него начин такога помирења дуг је и тежак. Онај, који тражи опроштај, мора положити оружје пред оним, којег моли; и осим многих поклона, које као дар има дати онима што су се трудили за наравнање, мора дати знатну накнаду породици убијеног, особито ако је овај оставио иза себе ситне деце.

На турску владу највише Арнаути мрзе, што их тера у војску, *низам*. Војничка стега и турска навада, да Арнауте употребљују у војсци и на оно, што не треба и не ваља, — толико су озлоједиле и изазвале Арнауте против турске владе, да би је они тако радо терали као кад би у сватове ишли. С тога турска власт и не сме нигде у војсци на једноме месту да држи много Арнаута; него, бојећи се побуне од њих, размешта их по удаљенијим местима, у којима сами не могу ништа да учине међ народом друге вере и обичаја.

Противљење уредбама државних власти сматрају Арнаути као јуначко и народно дело. И у томе не жале ни самог живота. Као доказ тога нека послужи овај догађај: Један Арнаутин носио је из Србије крадом барут, који је у Турској забрањен. Турски пандури опколе га, али он се одупре оружјем. Кад су пандури хтели да га ухвате, он, да не би жив пао Турцима у шаке, запали барут у врећама, које су на колима биле; и сам у такој ватри оде у ветар! И овако дело, по сматрању Арнаута, јесте похвално, и губитак живота није никаква штета према добити, која се очувала у томе, што није додирнуто слободно кретање Арнаута.

послу. Знамо само то, да се као старешине у крушевачком округу помињу ево ови људи:

— —

И ако се Арнаути сматрају као сурови и прости, чудо да се слабо чују међ њима псовке и за људе и за друге ствари. Псовање и вређање речма, у Арнаута је последњи посао, и сваки пут пре ће место псовке доћи убијство, пожар или друге врсте освета каква.

Арнаути немају тежње ни за каквим освајањем или да војште на друге народе; али своје самоодржање готови су да бране својски. За оне, на које би нападали, мисле као за себе, кад би ко на њих налетео. За то ће Арнаутин, у разговору о освајању туђих земаља, паметно рећи: „Свакоме нека остане своје; да сви лепо живимо — сваки на своме огњишту". С тога они и не говоре о каквоме освајању, него се старају да одбране себе од сваког нападања на њихов живот и имање. Јер имовину своју Арнаути цене толико исто колико и сам живот. И за то они често и гину у одбрани незнатног дела своје имовине. У једноме селу, које се зове *Бериље*, дођу Черкези да насеку дрва у забрану арнаутском; али Арнаути скоче и убију двојицу Черкеза. Него и Черкези (осветљивији још од Арнаута) не остану дужни. Они се дигну и попале арнаутско село тако, да се штети не може рачун ухватити.

Не надајући се никаквом добру од државних власти, Арнаути не радо дају порез и друге намете за издржавање чиновника турских. Ове Арнаути сматрају као просте дембеле, који њихову рођену заслугу узалудно троше као трутови. А Турци опет, знајући ово, чудо мрзе Арнауте и, подсмевајући се њиховом простачком начину живлења, називљу их (турски) *илан-јели* (а то ће српски рећи) *змијождери*.

У говору са људима друге вере, и Турци и Арнаути оговарају и куде једни друге. И на сваки начин, Арнаути имају више права. Јер ма да и они нису Бог зна како радни људи, опет не траже од других своју храну, него је сами својим трудом набављају онако и онолико, колико је њима доста, по начину њиховог живљења.

Што су Арнаути овакви, какви су сад, доста чини и вера, коју они исповедају. О томе ћемо сад да говоримо.

III

Арнаута има од три *вере:* највише их је турског, после грчког, а најмање латинског закона.

Арнаути турског закона су као и Турци, што се вере тиче;

Андреја, војвода крушевачки, а зове се и оборкнез, и помиње се и као *„стари капетан“*, што показује да је он био још од оних који су и пре устанка од 1804 носили оружје.

али по обичајима разликују се од мухамеданаца. Арнаути грчке вере српског су порекла и држе закон као и Срби, само што живе међ осталим Арнаутима, и сами себе зову да су Арнаути.

Арнаути пак латинске вере разликују се од осталих Арнаута; и њих остали Арнаути (оних двеју вера) скоро мрзе као да нису Арнаути, називајући их да су „Латини, старе варалице“.

Сви Арнаути нису велики богомољци. Немају својих богомоља. Него Арнаути турског закона иду у турске џамије, које су ретке у арнаутским селима. Арнаути грчке вере иду у српске цркве и манастире; а Арнаути латинског закона имају богомоље по својој вери у варошима, где им и свештеници бораве.

Сви пак Арнаути имају више вере у неке своје обичаје. Од ових су неки *општи* за све Арнауте свуда; а неки су *мёсни*, како је где који *фис* Арнаута, или какви је који крај у Арнаутској. А по томе се разликују и зову Арнаути, као *Тоске*, *Геге*, *Дибралије*, и т. д.

Неке обичаје прости Арнаути сматрају као веру. А ова се састоји у томе: ваља веровати у Бога који је творац свега; не треба чинити другоме никако зло; ваља бранити и чувати своју народност или (како Арнаути веле) веру; и треба држати оно што је остало од старих, ни у чему не одступајући и не кварећи то. Ова вероисповед одржава се и неким приповеткама, песмама; па и саме гусле Арнаути држе као народну ствар.

Једном речи: што је год за одржање народности, то је и вера у Арнаута.

Све што је противно обичајима, Арнаути кажу да не подноси вера. Па и само порекло, они доводе од вере. Као што су Арнаути подељени на *фисове*, племена, они и ово сматрају да долази од вере. Неки *фисови* носе име свеца, којег су некад Арнаути славили, кад су у српској вери били, или га и данас славе Арнаути Срби. *Фисова* има више. И једног *фиса* Арнаути сматрају се као сродници. По тим *фисовима* зову се Арнаути: *Беришани*, *Битичани*, *Гашани*, *Клименћани*, *Красникани*, *Кучани*, *Маврићани*, *Шаљани*, и т. д. Ма које вере да су Арнаути, само кад су од једног *фиса*, они се сматрају као своји; и одакле били, бране један другог од осталих Арнаута, који су другог *фиса*.

После Андреје, помиње се *Ђорђе Симић*, као капетан, и на многим местима као *војвода*.[1]

Пак као што Арнаути немају својих школа, они и не могу друкчије држати веру него у обичајима. Што који зна читати и писати, то су научили: Арнаути турске вере у турским школама; они латинског закона негде по католичким школама, а они грчке вере мало по манастирима и од скора по школама које су Срби установили.

Него и ако је врло слабо распрострта писменост и књижевност у Арнаута, они су (ненакарађени никаким туђим мислима и будалаштинама) од природе бистри и разумни људи. У здравој људској памети могу се Арнаути узети као Срби.

Има још једна добра ствар у Арнаута, коју они чувају као и веру. То је одржавање пријатељства са сваким, с којим је ко имао кака посла. Тога ради, и да би имали више пријатељства, Арнаути држе неко кумство, по коме свако (особито мушко) дете подшишају у седмој години. И онога који извршује то зову *Кумбаракум*, који може бити и од друге вере. И то они сматрају и поштују као год Срби кумство.

Арнаути су и по животу блиски Србима. Да кажемо нешто и о томе.

IV

Начин живота у Арнаута је прост у свачему. Као што мрзе сваку државну уредбу у политичкоме погледу, тако не трпе никаку регулу ни у приватноме животу.

Арнаути и турске и грчке вере живе по селима овако, као и народ у Србији; само су им куће чешће, негде тако у скупу и близу једна до друге, као што су куће по неким мањим варошицама у Србији. И ово овако живљење у скупу морало је доћи једино зарад одбране од сваког нападања, које би се могло учинити у онако ненасељеној земљи, која је до скора са свију страна шумом била ограђена.

Куће су им обично од слабе грађе — од чатме па земљом олепљене, а слабо су окречене; покривене су — неке сламом, неке шашом, неке сеном а неке бујађу. Обично у свакој кући имају бар по две преграде: једна је као оџаклија, у којој мушкарци седе и госте примају; а друга је соба, у којој женска чељад бо-

[1] Овај *Ђорђе Симић* умрьо је у Београду 8 Августа 1827, и сарањен у манастиру Раковици, где му плоча стоји и сада.

После Симића долази *Чолак-Анта Симоновић*.

Здравко Н. војвода, који је био на шанцу у Топољаку од почетка до саме пропасти. Родом је био из Ђуниса[1].

рави. У арнаутским кућама обично се ложи ватра као и у Србији по селима планинским.

Арнаути по селима имају *њиве* и *ливаде*, забране, и остало имање. И ово урађују онако и онаким алатом и начином, као што се ради у Србији по селима. А и женскиње помаже им у тежачким пословима овако као што и у Србији раде жене по неким крајевима.

Стоку држе као и народ у Србији; само што имају и држе више и бољих коња. Јер Арнаути обично јашу на коњма, а и товаре махом носе на коњма, за то, што још немају свуд добрих путова, које они сами неће да праве, а турска власт и не настојава за ово по местима, где она нема потребе за државне послове.

Арнаути пак латинске вере разликују се од осталих Арнаута и по животу и по раду. Они, као и остали Латини, живе обично у скупу по варошима; раде различне занате, и одевају се по чаршијски; махом носе чохано одело, али опет по кроју и начину оног одела, како носе и остали Арнаути.

Одело имају сви Арнаути по једноме кроју: чакшире тесне од сукна — неки од белог, неки од црног а неки (махом по варошима) од црвеног или од чохе; на прсима џемадан истих боја од сукна или од чохе; на леђима гуњ са чевкенима, ишаран с повише гајтана, обично зелене боје, која се узима као народна арнаутска боја; на глави фес с кићанком, а поврх тога бео пешкир, који неки носе и без феса. И ово завијање главе белим пешкирима и лети и зими — јесте једна особина, по којој се Арнаути разликују од других.

У Арнаута је једно одело и лети и зими; само што зими имају кабаницу, тако звани *талаган* од сукна, које се онамо нарочито за ово прави.

Сваки Арнаутин носи *оружје*: по један или два пиштоља и јатаган за појасом у силаву; преко рамена дугу пушку; испод пазуха шарпељ; а око појаса кесе, паласку, мали ножић, огњило, машице и друге спреме.

И за све ове ствари Арнаути имају своје мајсторе у својој земљи. То је познато и отуда, што се пушке и неке друге ствари преносе и у Србију на продају под именом „арнаутске пушке, кесе, и т. д.“

---

[1] *Гласник* III, стр. 143. Ништа више не могах дознати о њему.

Павле Цукић, о ком је била реч у округу крагујевачком, држао је шанац на *Рогозној(?)* и сву Жупу под собом. На његово место, доцније, дошао је *Милош Сарановац*.

Арнаутско женскиње носи се као и Туркиње; само се Арнаутке одевају простије, и махом оним што саме ураде. Арнауткиња има лепих: витка стаса и отресних. Оне по селима не крију се толико колико буле по варошима.

Арнаути се жене на форму Срба по селима; многи сватови на коњма иду по девојку; пуцају из пушака, трчу коње, играју и певају, пију и једу као и Срби; и ма да Арнаутима, по вери као и Турцима, није слободно пити пиће, опет на свадби није ни грехота ни срамота и опити се ракијом, коју и иначе Арнаути радо употребљују као и Срби. Него девојку момак никако не види до првог вечера по свадби; избор се пак чини по оцу и матери девојачкој, опет од стране оца и матере момачке као што је ово некад у Срба било. Жену нероткињу слабо ће Арнаутин држати; него је врати у род. А жени непоштеној и неуредној, Арнаутин не тражи никаквог суда; него је сам остави и другу тражи.

Према женској страни Арнаути су строги и пажљиви; и напуштеност у томе сматрају као грех према самој вери.

Остаје да кажемо још што о прошлости и будућности Арнаута, према њиховим мислима.

V

О историји својој Арнаути мало говоре. Не испитују толико своје порекло, колико се старају да одрже народност и постојбину.

Све што о прошлости мисле, своди се на ово: да су они овакн од како су. И ни један Арнаутин не би никад признао, да Арнаути нису народ за себе, који је тако постао и остаће непрестано на овој земљи, у којој је данас.

Да су они народ за себе, позивају се и на свој језик, који је само њихов.

По арнаутском говору, рекао би човек, да је њихов језик сличан нешто с латинским, нешто с влашким, а нешто с француским речима, особито глас у изговарању речи личи на француско изговарање, јер Арнаути изговарају речи брзо и оштро. Арнаутски се зове Бог *зот*, земља *тока*, небо *цијел* и т. д.; а многе речи, с неким променама у изговарању, може погодити онај који зна латински, француски или влашки.

Арнаути не признају, да су остатак каког пропалог народа,

Над *Јошаницом* је био старешина *Димитрије Кулунџија.* И о овом не знамо много више, а у протоколу Карађорђевом за 1812 годину, № 957, стоји ово: „— — — — да он (Димитрије) у апсу стоји, докле се за право нађе; имеиије његово колико на писму шиљемо, да се расположи и прода, и да се поплаћа тужитељем његовим, које је он од сабора починио од 1809 года, а прије што је било, оно на страну. А после, ни он ни његови синови, да не буду више народње старешине, за преступленија његова, а брат његов *Коста*[1], да буде војвода, да се не батали, јер на Косту никакве даве нема.“

него веле да су самоставан народ и, протестујући што су им се Турци наметнули за господаре, траже коначно ослобођење од њихове владе и управе. Али, признајући да се сами не могу лако ослободити Турака, најрадије пристали би са Србима, да се боре против Турака; само би тражили, да их после Срби не дирају и не терају с њиховог имања. У говору о томе, признају, даље, да су они најближе Србима и по обичајима и по веровању у неке свеце, особито: Св Ђорђа (Ђурђев дан), кога признаје *фис Шаљани*; Св. Николу, којега држи *фис Кучани*, и Св. Арханђела Михаила (Арханђелов дан), којега славе *Климeнћани.* За то Арнаути турске вере кажу Арнаутима-Србима, да су *рођаци* од старине, и да су њихови стари били једно исто, па су их Турци раздвојили. И од тада, кажу, настало је све рђаво, докле је пре и берићет био бољи.

Не отуђујући се овако од Срба, Арнаути су имали тврду веру у Кнеза Михаила: да би их он ослободио од турскога насиља, и да би их оставио на њиховом имању, да мирно живе, а они би њему радо плаћали данак, далеко радије него турскоме цару, који је напустио своје паше и друге чиновнике да Арнауте гоне и кињe.

Кад су чули да је погинуо Кнез Михаило, многи су га Арнаути толико жалили да тугу своју нису крили ни од највећих злотворâ својих Турака. „Јазук на Срби, да изеди онако човек који може да буде главар на сву цареву државу; и свако човек да вели: да Бог поможе! Свaки да је рахат!“ Овако су они обично корели Србе за смрт покојнога Кнеза.

---

[1] Овога *Косту* (*Костаћи-бега*) ухватили су доцније Турци на Остружници, и погубили на Калимегдану, у Београду 1813 (*Милутиновић*, стр. 457).

О Кости и Димитрију има ова песма:

„Протужиле буле у Пазару,
Тугујући каде говориле:
„„Авај нама до Бога милога!
Од зулума силна Косте-бега
И његова брата Димитрија,
Злих војвода од Нова Пазара;
Тугујући Црног Ђорђа моле
Да устави и Косту и Дишу,
Да не пале Новога Пазара.
Карађорђе њима одговара:
„Уставићу све војводе редом,
Ал' не могу ни Косту ни Дишу,
Турци су им брата погубили
Јевтан-брату главу откинули;
На бедем је на шиљак натакли
Ка Штиткову лице окренули
Те да гледа свога завичаја
Недалеко од Новог Пазара.
Не могу их, за то, уставити“...

Још се помињу над Сталаћем неки *Илија*, и над *моравском капетанијом* некакав *Мијаило*, али осим голих имена, ја ништа о њима нисам могао дознати.

Јокић додаје, да је „над тим војводама сам Карађорђе заповедао: другог старијег нису имали.“

Али се из протокола Карађорђева дознаје да је *Ил̂акић* био (1812) старешина „од Моравице до Топољака,“ и да су под њим биле све крушевачке војводе које смо довде помињали.

Као што се из овога види, наши су извештаји са свим сиромашни о личностима[1] из крушевачког округа, али шта ћемо,

[1] Не ће бити с горега ако овде поменемо, међу личностима крушевачким, *Иконију* жену *Петра Ђукића*, из крушевачке нахије. Ова сирота имала је сина *Бошка* (неки веле *Милића*) и ћер *Спасенију* (а неки кажу *Милосаву*). Бошко се умеша у *Хаџи-продановy* буну, прешав у Левач. Турци га ухвате и одведу у Београд. Мати узме ћер, склони је да се жртвује за брата, те обе дођу пешке у Београд, изиђу пред *Ћаја-пашу*, и мајка му понуди ћер

кад ми из целога округа тога имамо само два, и то веома скромна одговора на питања у 6-м броју „Школе“ од 1874. Тако се данас на неким местима мало мари за осветљење отаџбине и њених честитих синова!...

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Врбница, село, 2 сата на запад од Крушевца, у лепој равни кожетинске реке. Ово село бележимо за то што находимо у једном летопису овај запис: **Царь Моусїа 1413 разби деспота Стефана на Врьбници, и расипа Кроушевць.**[1]

Кожетин, као нека мала чаршица, 7 сата на запад од Крушевца, са зиданом 1803 године црквом, на једном чоту, који има под собом велики део Жупе. Ту је био шанац за време рата од 1804—1813. Године 1808, у том је шанцу било 300 војника гарнизона.[2]

Много се по новинама писало: где да се премести среска кућа из Виткова: на *Брус*, или овде у *Кожетин*, па је, мислим, по већини гласова, пренета на *Брус*.

Провалија, између села *Беласице* и *Здравиња*, у срезу крушевачком. Ту је Карађорђе, 1807, предао команду Младену, а сам отишао низ тимочку долину на Неготин[3].

Рогозно, шанац, у ком је најпре био *Павле Цукић*, а после *Милош Сарановац*. Које је ово место, ја поздраво не знам. *Рогозно* је планина и предео. Оно је остало ван границе кнежевине. Находи се између *Новог Пазара* и *Бањске*, па се пружа до *Се-*

да јој пусти сина. Ћаја упита девојку: хоће ли и она то? Сестра изјави да хоће, само брат да јој се пусти. И Ћаја ту буде милостив: девојку узме у харем, а брата јој пусти и преда матери. *Милутиновић*, стр. 93 и 94.

[1] *Даничића Рјечник*, *I*, стр. 496.

[2] У често помињаном мемоару мајора *Грамберга* находимо ово: „*Kostina*, monastère, renforcé par des palissades, et sur une montagne sans eau.“ Сва је прилика да се овде говори о Кожетину, па је ваљда погрешно записано име *Kostine* место *Kožetin*.

[3] Србски Летопись за годину 1827, I, стр. 28.

ничког кола. Рогозно је колико један срез; а планина је *Рогозно* по изгледу као *Кобасица* у чачанском округу. А је ли ту био Цукића шанац? Не знам.

Шиљеговац, село, 3 сата на југоисток од Крушевца. Ту под брдом Ћуковцем има шанац за који се прича да је грађен у време Карађорђево. Шанац овај, веле људи, да је градио некакав *Милан,* и држао се у њему, а кад су Турци од Рибара продрли и на њега се упутили, он је онда, видећи да се не може турској сили одупрети, оставио шанац, и повукао се на запад од села Шиљеговца.

Ржаница, село у козничком срезу, 6 сата на југозапад од Крушевца. Прича се да је ту био бој с Турцима, али више што нисам могао дознати ни о боју нити о месту *Ржаници.*

Жељин, планина, на запад од Крушевца, помињана међу планинама. Прича се да је и ту био бој с Турцима, али се не зна ништа ближе о том.

Лопаш, село, 3 сата на запад од Крушевца. Ту су *Вучић, Петар Туцаковић, Станко Милчевић,* из Витановца, и још неки други, по устанку Хаџипродановy, стигли, тукли, и после боја мирно отпустили Турке Карановчане и Трстеничане, који су бегали к Лесковцу[1].

Змајевац, извор у Јастрепцу, више села Шиљеговца. Прича се да су се на том извору купали змајеви. Одатле је, веле, полетео онај, од кога је, по песми, избавио Царицу Милицу једини *Змај Огњени Вук*[2].

Шаврани, село на левој страни Расине, спрам манастира *Наупаре.* У том је селу био шанац, који је ушао у записницу мајора *Грамберга,* који о њему вели ово:

Schafran, rédoute pour 200 hommes, sur la Rassinia au pied d'une montagne, sans fosse."

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у крушевачком округу, варошице 2, села 213, заселака 69, општина 54, а пореских глава 13.665 (1870).

---

[1] *Милутиновић,* стр. 72.

[2] *Вук,* књига II, стр. 255—262.

Крушевац је главна и највећа варош у округу. Она се налази на незнатном брдоравњу над моравском равницом, 1 сат на југ од западне Мораве, ½ сата на запад од Расине.

Крушевац је изишао на глас од онога доба, када је Цар Лазар пренео у њега своју владалачку столицу. Али за недуга века свога, нова је столица Лазарева уплетена у многе народне песме, које, и ако казују црне дане из српске прошлости, опет уливају неки животворни дух у појасе који настају на нов живот и на нову борбу.

Од старога града и од дворовâ цара Лазара нема данас готово ништа. Град је сав до земље порушен, и од Лазаревих дворова остао је још један једини остатак — *Кула Цара Лазара*, али је и она веома опала.

У средини града, мало на запад од куле, стоји дворска Лазарева црква, која је обновљена, и служи. Црква је ова једна од лепих грађевина ондашњега српскога неимарства. У новом поправљању, у неколико је нагрђен првобитни њезин облик.

На северној страни града, баш до пута, стоје развалине од неке старе грађевине: једни веле од простога амама, а други кажу од џамије, за коју се прича да је дело узајамне трпљивости ћери Лазареве Милеве. Њој је, веле, султан, узевши је за жену, начинио цркву крај двора свога, па и она начини у Крушевцу џамију, да би он имао где клањати, кад би у Крушевац дошао?! Ми смо већ казали да оно прво казивање држимо за веродостојније.

На источној страни садашње вароши има једна рупчага без икаквих других старинских знакова. Прича се да је ту био гроб *Вука Бранковића*, који су Турци поштовали. Али Срби, кад су под Карађорђем освојили Крушевац, ископали су те кости, спалили их, и пепео развејали по ветру, а место где су оне биле, ружили су после како се најгоре може.

То су мало не сви споменици негдашњега Крушевца, споменици који су се одржали до данашњега доба.

Међу тим, Србин не може да ступи у Крушевац а да му се не представе све оне слике, које су се виђале у шареној столици последњег цара српског у првој поли године 1389-те.

Песме су дивно пропратиле све догађаје који су везани за ову варош. Ми ћемо поређати само оно што говоре уста песникова.

Мурат је, као што се зна, на измаку пролећа 1389, изишао на поље Косово. Чим је изишао одмах пише књигу у Крушевац цару Лазару:

„Ој Лазаре, од Србије главо!
Нит је било, нити може бити:
Једна земља а два господара;
Једна раја, два харача даје;
Царовати оба не моремо.
Већ ми пошљи кључе и хараче,
Златне кључе од свију градова,
И хараче од седам година.
Ако ли ми то послати нећеш,
А ти хајде у поље Косово!
Да сабљама земљу дијелимо.“

Лазар одговори тиме што сву српску земљу позове на бој на Косово:

„Да је коме послушати било
Како жуто Кнеже проклињаше:
„„Ко не дође на бој на Косово,
„Од руке му ниша не родило
Ни у пољу бјелица шеница
Ни у брду винова лозица!
Не имао од срца порода
Ни мушкога ни девојачкога;
Рђом кап'о док му је колена!“

Војске се слегоше у широке моравско-расинске равни. Све је спремно за страшну борбу. Већ сутра хоће да се крећу из Крушевца, а у очи тога дана

„Цар Лазаре сједе за вечеру,
Покрај њега царица Милица
Вели њему царица Милица:
„Царе Лазо, српска круно златна!
Ти полазиш сутра у Косово,
Собом водиш слуге и војводе,
А код двора никог не остављаш,
Царе Лазо, од мушкијех глава,

Да ти може књигу однијети
У Косово, и натраг вратити;
Одводиш ми девет миле браће
Девет браће, девет Југовића;
Остави ми брата бар једнога
Једног брата сестри од заклетве."
Њој говори српски Кнез Лазаре:
„Госпо моја, Царице Милице!
Кога би ти брата највољела,
Да т' оставим у бијелу двору? —
„Остави ми Бошка Југовића!
Тада рече српски Кнез Лазаре:
„Госпо моја, Царице Милице!
Када сутра бијел дан осване,
Дан осване и огране сунце,
И врата се отворе на граду,
Ти ишетај граду на капију,
Туд' ће проћи војска на алаје;
Све коњици под бојним копљима,
Пред њима је Бошко Југовићу,
И он носи крсташа барјака;
Кажи њему од мене благослов:
Нек да̂ барјак коме њему драго
Па нек с тобом код двора остане."
Кад у јутру јутро освануло
И градска се отворише врата,
Тад ишета Царица Милица,
Она стаде граду код капије.
Ал' ето ти војске на алаје:
Све коњици под бојним копљима,
Пред њима је Бошко Југовићу
На алату, вас у чисту злату,
Крсташ га је барјак поклопио,
Побратиме, до коња алата.
На барјаку од злата јабука,
Из јабуке од злата крстови,
Од крстова златне ките висе
Те куцају Бошка по плећима,
Примаче се царица Милица
Па ухвати за узду алата,
Руке склопи брату око врата,

Па му поче тихо говорити:
„О мој брате, Бошко Југовићу!
Цар је тебе мени поклонио
Да не идеш на бој на Косово,
И теби је благослов казао,
Да даш барјак коме теби драго,
Да останеш са мном у Крушевцу,
Да имадем брата од заклетве.“
Ал' говори Бошко Југовићу:
„Иди, сестро, на бијелу кулу;
А ја ти се не бих повратио,
Ни из руке крсташ барјак дао,
Да ми царе поклони Крушевац;
Да ми рече дружина остала:
„„Гле страшљивца Бошка Југовића!
Он не смеде поћи у Косово
За крст часни крвцу проливати
И за своју вјеру умријети.““
Па проћера коња кроз капију.
Ал' ето ти старог Југ Богдана
И за њиме седам Југовића.
Све је седам устављала редом
Ал' ни један ни гледати не ће.
Мало време за тим постајало
Ал ето ти Југовић Војина
И он води цареве једеке
Покривене све сувијем златом.

Она се и њему обавије око врата. Иди, сестро, на кулу, вели јој и он, а

„Ја ти се не бих повратио,
Ни цареве једеке пустио
Да бих знао, да бих погинуо;
Идем, сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу проливати
И за вјеру с браћом умријети.“
Пак проћера коња кроз капију.
Кад то виде Царица Милица
Она паде на камен студени,
Она паде, па се обнезнани;
Ал' ето ти славнога Лазара

Када виђе госпођу Милицу
Удрише му сузе низ образе;
Он с' обазре с десна на лијево
Те дозивље слугу Голубана:
„Голубане, моја вјерна слуго!
Ти одјаши од коња лабуда
Узми госпу на бијеле руке,
Пак је носи на танану кулу;
Од мене ти Богом просто било,
Немој ићи на бој на Косово,
Већ останп у бијелу двору.“

Слуга послуша, однесе царицу на танану кулу,

Ал свом срцу одољет' не може,
Да не иде на бој на Косово
Већ се врати до коња лабуда,
Посједе га, оде у Косово.“

Одоше! одоше сви који бејаху за јуначки бој; одоше сви у којих куцаше мушко срце; сви који љубе отаџбину своју; сви који маре за народни понос и слободу!....

И би бој; бој страшан, бој крвав. Два цара оставише главе на Косову. Изгибе све што беше добро и честито, и миломе Богу приступачно. Срби изгубише све, осем поштена образа и јуначка гласа. Проклет да је Вук, који ову дивотну победу коју Срби задобише падом својим, мрчи својим гнусним делом....

Него да се ми задржимо још у Крушевцу, да видимо шта тамо бива.

Страшни гласи са поља Косова враћали су се у Крушевац, и ширили се по свој Србији, те убијали и затирали породице оних, који на Косову оставише главе.

Кад је старац Југ Богдан, са синовима својим, отишао на Косово, баба његова пала је Богу на молитву. Она се молила, вели песма, да јој Бог да̂ очи соколове и крила лабудова, да одлети до места где је битка, те да види Југа старца свога, и девет јунака, синова својих. И Бог јој је примио молитву:

„Она лети на Косово равно:
Мртвих нађе девет Југовића

И десетог стар-Југа Богдана
И више њих девет бојних копљâ
На копљима девет соколова
Око кôпљâ девет добрих коњâ
А поред њих девет љутих лавâ.

— — — — — — —

И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Пак се врати двору бијеломе.
Далеко је снахе угледале
Мало ближе пред њу пшетале:
Закукало девет удовица
Заплакало девет сиротица

— — — — — — —

И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Кад је било ноћи у по ноћи,
Ал' завришта Дамњанов зеленко;
Пита мајка Дамњанове љубе:
„Снахо моја, љубо Дамњанова!
Што нам вришти Дамњанов зеленко?
Ал' је гладан шенице бјелице
Ал' је жедан воде са Звечана?
Проговара љуба Дамњанова:

— — — — — — —

„Нит је гладан, нит водице жедан,
Већ је њега Дамњан научио,
До пô ноћи ситну зоб зобати,
Од по ноћи на друм путовати
Пак он жали свога господара,
Што га није на себи донео.
И ту мајка тврда срца била
Да од срца сузе не пустила.
Кад у јутру данак освануо,
Али лете два врана гаврана,
Крвава им крила до рамена
На кљунове бјела пена тргла:
Они носе руку од јунака
И на руци бурма позлаћена,
Бацају је у крилоце мајци.
Узе руку Југовића мајка,

Окретала превртала њоме;
Па дозивље љубу Дамњанову:
„Снахо моја, љубо Дамњанова!
Би л' познала чија ј' ово рука?

— — — — — — —

„Свекрвице, Дамњанова мајко!
Ово ј' рука нашега Дамњана!
Јера бурму ја познајем, мајко!
Бурма ј' са мном на венчању била!
Узе мајка руку Дамјанову,
Окретала, превртала њоме,
Пак је руци 'вако говорила:
„Моја руко, зелена јабуко!
Где си расла? где л' си устргнута?
А расла си на крилоцу моме,
Устргнута на Косову равном!
Надула се Југовића мајка
Надула се, па се и распаде
За својијех девет Југовића
И десетим стар-Југом Богданом.“......

А како је било у белом двору Лазаревом? Тамо је настала гробна тишина пошто је и Голубан оставио царицу, и потекао у Косово. Ето лете црне злослутне тице, и падају на Лазареву кулу; једна од њих гракће, а друга проговара:

„Да л' је кула славног Кнез Лазара?
Да л у кули нигде никог нема?
То из куле нико не чујаше
Већ то чула царица Милица,
Па излази пред бијелу кулу,
Она пита два врана гаврана:
„Ој Бога вам два врана гаврана,
Откуда сте јутрос полећели?
Нијесте ли од поља Косова?
Виђесте ли двије силне војске?
Јесу ли се војске ударилe?
Чија ли је војска задобила?
Ал говоре два врана гаврана:
„Ој Бога нам Царице Милице,
Ми смо јутрос од Косова равна
Виђели смо двије силне војске;

Војске су се јуче удариле;
Оба два су цара погинула;
Од Турака нешто и остало,
А од Срба и што је остало
Све рањено и искрвављено.
  Истом они тако бесеђаху
Ал ето ти слуге Милутина,
Носи десну у лијевој руку;
На њему је рана седамнаест;
Вас му коњиц у крв огрезнуо;
Вели њему госпођа Милица:
„Што је, болан, слуго Милутине?
Зар издаде цара на Косову?
Ал говори слуга Милутине:
„Скин' ме, госпо, са коња витеза,
Умиј мене студеном водицом
И залиј ме црвенијем вином
Тешке су ме ране освојиле.“

Царица га скине, и пошто се поодмори, запита га за ратнике, а слуга јој стаде казивати:

„Сви осташе, госпо, у Косову!
Ђе погибе славни Кнез Лазаре
Ту су многа копља изломљена
Изломљена и турска и српска;
Али више српска него турска,
Бранећ', госпо, свога господара
Господара славног Кнез Лазара.
А Југ ти је, госпо, погинуо
У почетку, у боју првоме.
Погибе ти осам Југовића
Ђе брат брата издати не хтеде
Докле годе један тецијаше:
Још остаде Бошко Југовићу
Крсташ му се по Косову вије;
Још разгони Турке на буљуке,
Као соко тице голубове.
Ђе огрезну крвца до кољена
Ту погибе Бановић Страхиња.
Милош ти је, госпо, погинуо
Код Ситнице, код воде студене

Ће 'но многи Турци изгинули.
Милош згуби турског цар Мурата
И Турака дванаест хиљада
Бог да прости ко га је родио!
Он остави спомен роду српском,
Да се прича и приповиједа
Док је људи, и док је Косова.
А што питаш за проклетог Вука?
Проклет био и ко га родио,
Проклето му племе и колено!
Он издаде цара на Косову
И одведе дванаест хиљада,
Госпо моја, љутог оклопника."

Ето како изгледа Крушевац после битке косовске!

Ми не знамо колико је времена, после косовске битке, Крушевац био стôно место српском владаоцу; али се не ћемо преварити, ако претпоставимо да је он то био једва донде, докле се и наследник Лазарев, Стеван Високи, звао и потписивао кнезом, а то је до смрти Милице, мајке његове, која је преминула 11 Новембра 1405. Јер одмах, после њене смрти, 2 Декембра, он издаје једну повељу којом потврђује Дубровчанима неке повластице, па је потписује у славном граду Борчу[1] (у данашњој Гружи).

У Крушевцу је, око године 1413—1414, Деспот Стеван Високи имао састанак с турским царем Мохамедом, где су углавили савез међу собом[2].

Крушевац су Турци заузели јамачно наскоро после смрти Деспота Стевана Високог, Лазарева сина, који је преминуо 1427. И *Брокијер*, француски путник, који је пропутовао кроз Србију 1432—1433, вели да су Турци заузели Крушевац шест година пре његова проласка кроз ту варош, па и према томе некако излази, да је Крушевац пао оне године кад је цар Лазарев син умрьо.

Стеванов животописац, *Философ Костадин*, тако и каже да је султан Мурат освојио Крушевац 1427, и Крушевљани су се разбегли куд који[3].

[1] *Monumenta Serbica*, стр. 266—269
[2] *Гласник* XLII, стр. 307 и 308
[3] *Гласник* XLII, стр. 322.

Крушевац се помиње и после неколико пута у нашим кроникама. Тако се каже да „попалише Оугри дрѣва тоурьска подь Кроушевцемь, 1437.“

Године 1455 каже се, да је „Јанкул ухватио Феризбеговића у Крушевцу“.

У ратовима Аустријанаца с Турцима, Крушевац се такође помиње, јер су војске аустрйске допирале и сударале се с Турцима и туда. Године 1790, 4 Јануара, освојио га је Михаљевић са Србима драговољцима, пошто су Турци узмакли. Лазареву цркву, у којој су Турци дотле држали коње, одмах народ очисти, и она на ново пропева[1].

Али није дуго ни то трајало. Свиштовски мир[2] врати све то Турцима, ако и не поврати са свим стари ред ствари.

За време Карађорђево, он је узиман и уступан, а кад је 1813 пао под Турке, остао је у њиховој власти све до пред крај године 1832.

Године 1832, поводом отмице Френчевића, дигне се народ у параћинској и крушевачкој нахији, и, после неколико недеља, Срби заузму Крушевац.

Од тога доба, он је слободан, и развија се лепо.

Данас у Крушевцу има полугимназија[3] или, по новијем називању, *нижа гимназија* с четири разреда. У њој раде 6 наставника, а учи се 91 ученик.

На плату ових наставника дато је, 1874 рачунске године, из државне касе 13.747 гр. пор. или 8.314·60 динара.

Осем тога, имају 4 разреда основне школе мушке и четири разреда женска. У првима раде 5 учитеља, а учи се 300 ђака, а у другима раде 2 учитељке, а походи их 91 ученица.

Зграда за школе у Крушевцу, на старом Лазаревом граду,

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854, стр. 324.

[2] Traité fait à Sistowa 4 Août 1791. Martens V, 244.

[3] Отворена је прво, по закону од 9 Јула 1865 (Глед. моје *Школе у Србији*, стр. 64).

близу цркве „*Лазарице*“, по лепоти својој уступа само великој школи у Београду, а никојој другој у Србији до сада.

Крушевац је средина судска, административна, војна, и црквена свему свом округу. Ту је пошта, телеграфска станица, и трговина доста жива.

У њему је било, 1870 године, 854 главе пореске.

Трстеник, варошица, 5 сата на запад од Крушевца, на десном брегу Мораве, баш према манастиру Љубостињи. Стара се варош звала *Осаоница*, и била је малко више уз Мораву, баш на оној сутесци међу чотовима од Гоча и Татарне. На садашње место премештен је Трстеник тек после 1832, по наредби Кнеза Милоша.

Трстеник има красну школску зграду, има своју цркву, пошту, телеграф, и канцеларију среза тога имена. Варошица је прилично жива, и на лепом месту. Њезина будућност стоји много у свези с напредовањем бање врњачке, која је тако близу до Трстеника. А можда би се, употребивши Мораву као водену снагу, могло надати и каквој живљој радњи у овом месташцу, које окружавају предели и родни и сточни.

Трстеник се помиње као село још за цара Лазара, који га је, заједно с обе Велуће, био дао манастиру Раваници.[1]

Брус, друга варошица у крушевачком округу, 7 сата на југ од Крушевца, на десној страни Расине, под Копаоником. Брус је мало местанце, у врло лепом крају. Има зидану цркву, и красну школу. Ту је и канцеларија козничког среза. Ако се рударство наново развије у Копаонику, ко зна да Брус не ће бити једна од најживљих вароши на овом крају.

Села крушевачка, особито она на источној страни, већ су збијенија него што су она по чачанском и ужичком округу. Већином су лепа, особито она по Жупи.

Ово су имена свију њих:

---

[1] *Monumenta Serbica*, стр. 197.

Редни број	Имена села	Број порескиих глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порескиих глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош			2	*Лазарица*	126	—
1	Крушевац ☐ 1833	854	—		**Свега . . .**	980	—

I Срез јошанички

Редни број	Имена села	Број порескиих глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порескиих глава	Приближна даљина од окружног места
1	Ковачи	38	15	38	Пискања	34	17
2	Баре	43	18	39	Курићи	27	17
3	Војмиловићи	15	15	40	Корлаћи	36	17
4	Боће	35	16	41	Кремићи	22	19
5	Жерађе	15	16	42	Жутице	19	19
6	Коприввица	18	$15^1/_2$	43	Прибеј	16	16
7	Плана	12	16	44	Лучна	12	19
8	Жупања	8	16	45	Бања ☐ 1866	67	14
9	Биљановац	20	16	46	Раковац	29	$12^1/_2$
10	Дубрава	19	15	47	Црна глава	45	13
11	Пупавње	7	17	48	Шутановина	24	13
12	*Гокчаница*	14	14	49	Дрење	19	13
13	Црвањ	24	14	50	Добрчин	11	14
14	Заступље	16	$14^1/_2$	51	*Чомаге*	14	$14^1/_2$
15	Рудњак	29	$14^1/_2$	52	Вележ	23	15
16	Предоли	34	$13^1/_2$	53	Јелацки	56	12
17	Церје	46	17	54	Рокци	66	12
18	Борово	32	14	55	Дубока	9	11
19	Попова река	20	15	56	*Барина*	16	$11^1/_2$
20	Равни	21	14	57	Јарње	41	23
21	Жерађе	12	16	58	Лисина	20	23
22	*Плоча* ☐ 1872	53	10	59	Гувниште	33	23
23	*Врањаштица*	38	9	60	Шарпељ	23	23
24	*Крива река*	65	12	61	Чајетина	14	23
25	Мачковац	16	$12^1/_2$	62	Шипачна	25	23
26	Бачевац	6	11	63	Исево	19	23
27	*Врекићи*	21	11	64	Цепе	16	23
28	Павлица ☐ 1861	35	19	65	Казнојевићи	34	22
29	Поцесје	43	19	66	Рудница	21	$22^1/_2$
30	Рвати	74	20	67	Ново село	31	$22^1/_2$
31	Бадањ	30	19	68	Муре	28	$22^1/_2$
32	Семетеш	40	19	69	Бељак	25	22
33	Бабин поток	4	19	70	Горњи Казнојевићи	44	22
34	Мислопоље	8	20	71	Тиоце	26	22
35	*Шљивовица*	8	20	72	Којичићи	27	22
36	Радешићи	20	20	73	Попово поље	11	22
37	Лазнојевићи	12	19	74	Присојник	5	$22^1/_2$
					Свега . . .	1.939	—

II Срез кознички

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Горњи Вратари*	24	8
2	*Доњи Вратари*	44	$7\frac{1}{2}$
3	*Ракља*	14	$6\frac{1}{2}$
4	*Ботуња*	60	7
5	*Ботурићи*	36	$8\frac{1}{2}$
6	*Грчак*	19	9
7	*Лесеновци*	7	$7\frac{1}{4}$
8	*Разбојна*	59	8
9	*Златари*	93	7
10	*Жуње*	35	7
11	*Стројинци*	35	$7^{1}/_{1}$
12	*Ковиоци*	21	$7\frac{1}{4}$
13	*Равни*	21	8
14	*Јанкова Клисура*	3	8
15	*Богиши*	28	7
16	*Крагујевац*	4	7
17	*Дупци*	60	8
18	*Мошуте*	5	8
19	*Криви брод*	9	8
20	*Доброљупци*	102	7
21	*Жиљинци*	23	7
22	*Игрош*	52	7
23	*Мала Врбница*	29	7
24	*Дренча*	18	6
25	*Тршац*	23	6
26	*Веља глава*	23	6
27	*Братићи*	24	6
28	*Ржаница*	41	6
29	*Ратаји*	133	5
30	*Дашница*	61	5
31	*Тулеж*	36	5
32	*Руденица*	12	$5\frac{1}{2}$
33	*Пасјак*	9	5
34	*Срњани*	6	$5\frac{1}{2}$
35	*Доњи Ступањ*	104	4
36	*Горњи Ступањ*	91	4
37	*Гаревина*	31	$4\frac{1}{2}$
38	*Кожетин* □ 1851	69	7
39	*Велика Врбница*	56	8
40	*Пуовац*	33	7
41	*Лесковица*	24	8
42	*Латковац*	45	$7\frac{1}{2}$
43	*Старци*	6	7
44	*Поповац*	8	7
45	*Витково*	45	6
46	*Стањево*	17	6
47	*Стубаљ*	23	6
48	*Парчин*	16	6
49	*Љубинци*	30	$6\frac{1}{4}$
50	*Новаци*	42	5
51	*Боботе*	35	$5\frac{1}{2}$
52	*Шљивово*	27	6
53	*Брус* □ 1848	84	8
54	*Жиљци*	36	$8\frac{1}{2}$
55	*Велика Грабовница*	83	8
56	*Кобиље*	52	$7\frac{1}{2}$
57	*М. Грабовница*	6	8
58	*Тршановци*	4	8
59	*Дреново*	7	$8\frac{1}{2}$
60	*Дртевци*	5	8
61	*Кочина*	15	$8\frac{1}{2}$
62	*Грашевац*	67	10
63	*Брзеће*	41	12
64	*Ливађе*	27	12
65	*Гочманци*	6	12
66	*Влајковци*	37	10
67	*Радманово*	10	11
68	*Паљевштица*	31	11
69	*Шошићи*	26	$11\frac{1}{2}$
70	*Осредци*	101	9
71	*Мелентија*	25	$8\frac{1}{2}$
78	*Рибари*	67	9
73	*Будиловина*	35	9
74	*Град*	22	9
75	*Лепенац*	78	8
76	*Батоте*	97	11
77	*Брђани*	40	8
78	*Жарево*	43	$11\frac{1}{2}$
79	*Липовац*	59	11
80	*Плеш* □ 1875	56	10
81	*Козница*	34	$9\frac{1}{2}$
82	*Бзеница*	71	11
83	*Стрменица*	34	10
84	*Рогавчина*	100	11
85	*Јабланица*	6	10
86	*Трнавци* □ 1866	64	$5\frac{1}{2}$

Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-них глава	Приближна даљина од окружног места
87	*Вражогрнци*	34	$5\frac{1}{2}$	90	*Суботица*	53	5
88	*Горње Злегиње*	60	$4\frac{1}{2}$	91	*Ћелије*	38	6
89	*Доње Злегиње*	45	$4\frac{1}{2}$	92	*Стрелари*	5	6
					Свега . . .	3.575	—

III Срез крушевачки

1	*Макрешани*	98	1	29	*Купци*	133	4
2	*Дедина*	87	$\frac{3}{1}$	30	*Наупара* □ 1851	59	3
3	*Бивоље*	183	$\frac{1}{4}$	31	*Јабланица*	71	4
4	*Браљина*	47	$2\frac{1}{2}$	32	*Витановац*	58	3
5	*Мрзеница*	25	$1\frac{1}{2}$	33	*Шогоље*	17	$2\frac{1}{2}$
6	*Сталаћ* □ 1870	153	2	34	*Шаврани*	58	$2\frac{1}{4}$
7	*Лукавац*	31	$1\frac{1}{4}$	35	*Доњи Степош*	37	$1\frac{1}{2}$
8	*Читлук*	126	1	36	*Липовац*	21	1
9	*Пепељевац*	191	1	37	*Горњи Степош*	65	2
10	*Мачковац*	127	$1\frac{1}{2}$	38	*Ловци*	16	$2\frac{1}{2}$
11	*Глободер*	167	2	39	*Трмчари*	54	$2\frac{1}{2}$
12	*Лаћислед*	65	4	40	*Петина*	30	3
13	*В. Врбница* □ 1853	48	$3\frac{1}{4}$	41	*Модрица*	62	2
14	*Мрмош*	72	$3\frac{1}{2}$	42	*Сеземча*[1]	28	3
15	*Мешево*	80	$1\frac{1}{2}$	43	*Пољаци*	35	3
16	*Себечевац*	56	3	44	*Дворани*	54	$2\frac{1}{2}$
17	*Дољане*	51	2	45	*Слатина*	10	$2\frac{1}{2}$
18	*Мала Врбница*	25	$2\frac{1}{4}$	46	*Мудраковац*	46	$\frac{1}{2}$
19	*Треботин*	114	2	47	*Текија*	85	1
20	*Вучак*	46	1	48	*Паруновац*	58	1
21	*Церова*	49	1	49	*Прњавор*	13	$\frac{1}{2}$
22	*Гари*	70	1	50	*Капиџије*	53	$1\frac{1}{4}$
23	*Буци*	35	$2\frac{1}{4}$	51	*Добромир*	15	1
24	*Ломница*	100	2	52	*Гаглово*	53	$1\frac{1}{2}$
25	*Буковица*	21	$2\frac{1}{2}$	53	*Пасјак*	45	2
26	*Мајдево* □ 1873	82	5	54	*Станци*	17	$2\frac{1}{2}$
27	*Гркљани*	34	$4\frac{1}{4}$	55	*Мали Шиљеговац*	54	$1\frac{1}{2}$
28	*Штитари*	54	4	56	*Головода*	61	$1\frac{1}{2}$

---

[1] У *Гласнику XXIV*, стр. 264, у повељи датој манастиру *Дренчи* помињу се: „**На Расине село Пѹкаче, и село Лѹкаре, и дворь ѹ Исѹпаре, сь придворицомь, и рѫкѹ Ломницѹ сь всѣми .... и село Сеѕемче на Модрои, и село Слатина, и село Магиерь на срьскои и Влахе Шилѣговьце, сь ѕаселци и мегами и оу Ѕагрьлатои трьгь на Мораве и сь бродомь**“, и т. д. Али где је ова Загрлата (жупа), нисам могао дознати.

57	*Кобиље*	58	2
58	*Бован*	46	$2\frac{1}{4}$
59	*Сушица*	95	3
60	*Позлата*	13	$3\frac{3}{4}$
61	*Мала река*	24	4
62	*Беласица*	27	4
63	*Здравиње*	98	$3\frac{1}{4}$
64	*Каоник*	145	$2\frac{3}{4}$
65	*Црквина*	18	$2\frac{3}{4}$
66	*Трубарево*	47	3
67	*Ђунис* □ 1870	230	3
68	*Зубовац*	36	6
69	*Росица*	26	$6\frac{3}{4}$
70	*Бољевац*	28	7
71	*Рибари*	98	6
72	*Зебица*	27	$4\frac{1}{2}$
73	*Крушинци*	22	$5\frac{1}{2}$
74	*Срндаље*	9	6
75	*Рлица*	17	$6\frac{1}{2}$
76	*Гревци*	51	5
77	*Велики Шиљеговац* □ 1866	192	$4\frac{1}{2}$
78	*Злата*	19	$5\frac{1}{2}$
79	*Бојинци*	7	$4\frac{1}{4}$
	Свега . . .	4.878	—

IV Срез трстенички

1	*Трстеник* □ 1835	198	6
2	*Чаири*	67	6
3	Осаница	49	6
4	*Стража*	12	6
5	Ново село	152	8
6	Рсовци	44	8
7	Гоч	26	8
8	Липова	56	8
9	Врњци □ 1869	111	8
10	Гвоздап	5	8
11	Дубље	36	7
12	Попина	44	7
13	*Штулац*	58	7
14	Руђинци	56	7
15	*Станишинци*	77	9
16	*Брезовица*	71	8
17	*Стублице*	18	8
18	Почековина	52	3
19	*Доњи Рибник* □ 1836	35	3
20	Стари Трстеник	67	3
21	Лопаш	73	3
22	Доња Почековина	37	3
23	Оџаци	152	5
24	*Горњи Рибник*	32	5
25	Горња Црнишава	42	5
26	Доња Црнишава	60	5
27	*Велуће* □ 1866	37	3
28	*Риђевштица*	43	3
29	*Округлица*	34	3
30	*Пуношевићи*	5	3
31	*Јасиковица*	64	4
32	*Буче*	52	4
33	*Камењача*	39	4
34	*Омачница*	117	3
35	*Голубовац*	22	3
36	*Тоболац*	30	3
37	*Стопања* □ 1851	112	3
38	*Бресно поље*	75	3
	Свега . .	2.293	—

Примедба. У Вуковој *Даници* за 1828 год. стр. 228 налазе се имена села нахије *новопазарске*, али су ту имена само оних села, која су Срби имали под својом влашћу 1812 године. Ова имена ми смо упоредили са списком села, која су данас у окр. крушевачком, па смо нашли да ту нису записана села: *Багаше, Бистрица, Блажево, Бозољин, Брезова, Витановићи, Главе, Гочолово, Градац, Градиште, Добра буква, Добројевина, Долац, Драгодањ, Дријен, Добраве, Жежена, Жиголе, Заманица, Засеље, Зрносијек, Ивље, Ирачићи, Јавор, Јелена, Јошје, Кајково, Камен, Костин Поток,*

Крачина, Курилово, Лијештак, Љепосавићи, Љесковик, Марушићи, Мекињаће, Миоковићи, Миолићи, Обаде, Ора, Остраће, Островица, Планиница, Покровеник, Попе, Равниште, Радаковићи, Радојевина, Рвоч, Речица, Родеље, Ссоце, Симичиште, Скугоровина, Слатина, Сочаница, Станулоовићи, Судимља, Тврђен, Трикосе, Тушимље, Улије, Црнитово, и *Чопадија.* Пахија новопазарска у *Вука* је подељена на кнежине: *Јошаницу* и *Горњи Ибар.* У првој је било 59, а у другој 79, свега дакле 138 села. Од ових само 73 данас се налазе у срезу јошаничком, а осталих нема. Из нашег списка данашњих села види се, да су поменута 73 села подељена у срезове јошанички и трстенички; а од села у срезовима крушевачком и козничком, нисмо нашли у *Данци* ни једно.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Манастира	Мирских	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Крушевац варош	1	—	1	2	—	1	1	1	1	2	3.159	980
2	Јошанички	—	—	74	74	—	5	5	3	—	3	11.399	1.939
3	误нички	—	1	91	92	—	5	5	4	—	4	18.164	3.575
4	Крушевачки . . .	—	—	79	79	1	3	4	6	—	6	24.087	4.878
5	Трстенички . . .	—	1	37	38	1	4	5	5	1	6	10.767	2.293
	Свега . .	1	2	282	285	2	18	20	19	2	21	67.576	13.665

У округу крушевачком долази у средњу руку 237 житеља на једно насељено место. У срезу крушевачком једно место има у средњу руку по 305, а у срезу козничком само по 154 житеља. У *Државопису Србије* (свеска III) налазе се дата о попису људства од 1866 године, и тамо је за округ крушевачки изложено поименце 215 места, нема дакле још 22 места, која пописна комисија није засебно пописала, већ их је додала селима, с ко-

јима она чине општину. Кад ових 215 места распоредимо по њиховој већој или мањој насељености, онда имамо у округу крушевачком места која броје до 100 житеља . . 18

до 100	житеља . .	18
од 100— 200	„ . . .	47
„ 201— 500	„ . . .	115
„ 501—1000	„ . . .	34
а преко 2000	„ . . .	1

У округу крушевачком долази на 100 мушких по 94·04 женских, и од ове главне средине не одступају јако ни поједини срезови; јер у срезу јошаничком долази 92·29 женских на 100 мушких, а у срезу трстеничком 95·76.

Црквама и школама округ крушевачки није богат; на 3379 житеља долази по једна црква и школа. Број цркава раван је потпуно броју школа. Највише цркава има срез *трстенички* (на 2.153 жит. 1), а најмање срез *крушевачки* (на 6022 житеља). Највише школа има опет срез *трстенички* (на 1795 жит. 1), док међу тим у срезу козничком тек на 6.055 житеља долази једна школа. Колико ће требати времена, док број школа и у свим срезовима буде према броју житеља бар толики, колики је у срезу *трстеничком?!* . . .

Куће су обично чатмаре па олепљене, и често окречене. Покривене су многе ћерамидом, али је ипак више кровињара. Има и зиданих кућа, али то тек у богатијих људи. Чатмаре и кровињаре граде сами сељаци, а зидане и ћерамидаре махом граде мајстори из Турске које тамо зову *Шопови.*

Око кућа су, као и друкуд, вотњаци, зграде за живљење, за стоку, и за оставу хране и других кућанских алата и справа. Само су све те стаје збијеније, ближе су једна до друге, него што су обично по Шумадији.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Крушевљани, то јест становници тога округа, као и у већине наших округа, баве се о земљи и о стоци. И једно и друго извори су њиховом живљењу и имућству. Само је земљоделье веће

у равнима моравским и расинским, а сточарство је јаче у селима под Копаоником и под Жељином.

Средина пак округа, благословена Жупа, поред хране и стоке, рађа много вино, које је већ чувено као „*жупско вино*".

У равницама моравским, и око Расине, сеје се највише кукуруз, па пшеница, јечам, раж, овас, и крупник; даље: купус, кромпир, лукови, и паприка.

Ево какве смо бројеве обрађевина за крушевачки округ стекли пописом од 1867:

Кукуруза је било засејано	22.690	дана орања
Пшенице	8 227	„ „
Ражи	6.038	„ „
Јечма	3.564	„ „
Овса	3.293	„ „
Крупника	1.490	„ „
Елде	336	„ „
Проса	3	„ „

Конопље 2145, а лана само 6 дана.

Од воћа има: јабука, крушака, шљива (највише), трешања, кајсија, бресака, дудова, дуња, вишања, крушака сланопађа[1], мушмула, ораха, и т. д.

Виногради су, осем високих планинских места, свуда напредни, и раде се просто али с вољом, а највише их има и најбоље роде у *Жупи*.

На запад од Јастрепца, на североисток од Нерађе, и на исток од Жељина — тамо где се ртови од ових висина спуштају готово у равнице, или се преплећу тек као незнатне косице и брежуљци — разастрла се просторија која се зове *Жупа*, која је готово сва покривена виноградима, тако, да тамо рећи: *Жупа* и рећи: *виногради*, значи готово једно исто. Земљиште је тако,

[1] Ових крушака има у источним крајевима Србије, али сумњам да их има даље на запад од Мораве.

да сва својства има за винограде. С тога се ту винова лоза одавно одомаћила[1], и шири се сваки дан све више и више.

Међу виноградима, где је остало места незасађена лозом, начињене су пивнице за вино. Пивнице су једна уз другу, да се једва између њих може проћи. Такав скуп пивница зове се *пољана.* Тих пољана има 26; најмања — Боцка — има 26 пивница, а највећа — Велика Крушевица — има 300 пивница.

Пивнице су ове, као и у Крајини, махом од брвана; покривене неке ћерамидом, а највише кровином, па је озго натрпана винова лоза; неке су дубоко укопане у земљу, а има их и на два боја. На горњем боју има по која соба или оџаклија, где се имућнији домаћини задржавају кад раде винограде, или кад их беру. Ово је тим потребније, што винограде у Жупи имају не само Жупљани, него чак Горњопбровци, и Копаоничани.

Жупско се вино пије у већем делу јужне Србије.

Радња око винограда доста је проста у Жупи. Кад се хоће виноград да сади, онда се место само разоре ако је равно, или се начине ровине *рильцем,* па се у те ровине мећу саднице. Виногради се у Жупи не загрћу, него се држе две покопнице, које су овде довољне за то што се виногради не траве и на кишној години, због вапновите земље. Лоза је махом: *скадарка*, *зачинка,* и *сисача.* Од мотике се добија на родној години два товара вина. Године 1868, која је била необично родна, мотика је давала и до 10 акова вина[2]. Вино се претаче двапут у години: о причести или о св. Андреји, и кад лоза цвета. Старијега вина од три године, нема у Жупи.

Жупско вино, ван Жупе је на гласу као вино врло густо и опоро. То долази отуда што се преноси у мешинама или старим фучијама, и што му се, том приликом, додаје воде, коју никакво црно вино не прима, а жупско најмање. Међу тим на месту, у Жупи, вино је то бистро, питко, необично лепе свеће, често особитог пријатног мириса, по некад особито шећерно, а свакад

---

[1] У општини ботуњској, у месту *Прибојевицу*, прича се, да су били још цара Лазара виногради.

[2] *Др Панчић, Копаоник и његово подгорје,* Београд 1869, стр. 21.

богато алкòлом. Само боља и смотренија радња, па је њему обезбеђено место међу најбољим винима наше отаџбине. Попис од 1867 нашао је у целом округу крушевачком засађених винограда на 29.358 мотика.

Попис 1866 дао је ове бројеве за стоку:

Коња	5.642	грла
Говеда	46.820	„
Свиња	49.230	„
Оваца	136.187	„
Коза	49.572	„
Кошница	5.493	а године 1859
било их је	10.002!!	

Од заната је мало по селима мајстора; има, истина, колара, других дрводеља, и по који бојаџија. *Ковачи* су цигани; Срби се тешко одају на тај занат. Ковачница се и у Горњем Ибру зове *коваоница*, као и у студеничком срезу.

Стањем, имовином, и задругом, јакоснији су брдњаци него Моравци, у овом округу. Многи Копаоничани не само да имају винограде у Жупи, него и њиве дуж саме Мораве. Ово је велик прекор за Моравце, да су своје красне њиве поиспродавали — родна их је земља размазила, па, место добра, учинила им је зло.

е. ОДЕЛО

Мушко је одело већином домаћа рукотворина. Људи носе: кошуљу, гаће, чакшире, гуњче, џамадан, (преклопљен јелек), чарапе, опанке, а на глави вес или шубару. Око веса, и лети и зими, завијају беле пешкире, те изгледају као Арнаути.

Жене носе: *кошуљу*, *завијачу* (сукњу), која није сашивена него се обавије око тела, као каква поњавица, лети носе *јелечиће*, а зими сукнене *гуњиће*, налик на памуклије, и *скутаче*.

На глави жене носе: *ручнике*, који се пружају од пола главе низ леђа до појаса. *Ручник* је откан од основе памучне а потке вунене, и обично је обојен угасито црвеном бојом; по дну је оки-

ћен црном свилом, а богате жене их и парама подвизују. Косу не свијају за главу, него је оплету и савију с обе стране главе у неке гуте, које зову *трвељи*. У ове *трвеље* придевају паре, кићене игле, цвеће, и други накит. И трвеље и ручник покрију белим пешкиром, преко кога опет метну по коју куповну пантљику или марамицу.

У накит се броје: *минђуше*, *ђердан* или *врете* (белензуке) и *огрлице*.

На западној страни округа, жене носе као и у Подибру: *весове* и *шамије*, а не *ручнике*.

Именима аљетака, за овај крај, ваља додати још ова: *кајасак*, *клече* (чарапе) и *пунђа*.

На деци су: *кошуља*, *гаћице* (у источном крају носе се гаћице вунене, врло налик на панталоне), *обнајка* или *вес*; *гуњче*; на мањој *антерија* или *мантаче*, *капица*, *опанке*, *повој*, *и пелене*.

Одело за сваки дан или тку, кроје и шију саме жене, или дају ком у месту мајстору, који је о мало труда научио просту рубу скројити и сашити. За свечано одело иду у варош, или долазе из вароши у села мајстори обично пред велике празнике и у јесен те кроје и шију. Народ ове мајсторе зове „терзије“.

Ж. ГОВОР

Говор је источни у крушевачком округу. Још од Ибра чује се оштри гласоудар на речима, а од Трстеника и Кожетина на исток је са свим онај левачки говор, који поражава својим аксаном и завршецима неких падежа, онако исто као и у Левчу. На прилику: Мила̀н, м: Мѝлан; Јова̀н, м. Јо̀ван; — да̀о сам матере ду̑кат, место: дао сам матери дукат; — срели смо се у његове ливаде, м: у његовој ливади.

Вођевина се тамо *носи*, а не *води*, кад се удаје. Тако се говори и у Нишу.

Виногради се зову *лојза* или *лозја*.

Неодређени начин у глагола̑ обично је крњ: говорит’, ходит’, читат’, м: говори*ти*, ходи*ти*, чита*ти* и т. д.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

И у овом се округу још гуди и пева уз гусле. *Песме*, које су везане за земљу овога округа, већином се тичу боја косовскога, Цара Лазара, и његове куће, или његових војвода. Ми смо помињали неке од оних што се најближе тичу Крушевца. Друге је лако познати свакоме читаоцу по садржини њиховој. Кад би ми све те песме овде излагали, било би врло много. Нека читаоци буду добри потражити их у збиркама народних песама много заслужнога *Вука*, а и у г. *Петрановића*.

Међу тим, ево једне песме испод Јастрепца, која ће у једно бити углед и што се тиче језика:

„Хоро води Јелена девојка
Хоро води, невесела ходи.
Угледа је Милена девојка:
„Ој, Бога ти Јелена девојко!
Каква ти је голема невоља?
Хоро водиш, невесела ходиш?
Хајде море, да се удајемо!..
„Удавај се, Милена девојко!
Мени није до твоје удадбе,
Но је мени до моје невоље.
Одавно ме *Солун* испросио;
Испросио, па нема да *носи*,
Нит' ме носи, нит ми абер праћа.
Још Јелена у *те* ре*чи* беше
Отуд иде Солун младожења.
„Бог помага, Јелена девојко!
„Дâ Бог добро, Солун младожења!
„Ој Бога ти, Јелена девојко!
Да те питам право да ми кажеш.
Мо'ш ли говет' свекра и свекрву?
Мо'ш ли чешљат' до девет девера?
Мо'ш ли учит' три миле заове?
Мо'ш ли појит' девет враних коња?
Мо'ш ли китит' девет златних узда?
Мо'ш ли чуват' два бистра кладенца?"

Она одговара да све то може; и он је тада *носи* своме двору.

Игре колске могу се поменути ове: *четворка, осгроњанка, поломка, мачванка, влахиња, тедена, циганчица, бугарка, српско оро, ресавка, кеца, шеста, сенеда, шљепетанка, завезаљка, ђурђевка, полувлашка*, и *зајам*.

Пре неколике десетине година играле су се ове игре: *оро, левка, стара сенеда, четворка, авала, шљепетанка стара, шетанка, ресавка*, на једну страну, и *коконица*.

Прича̑ има везаних за места и за неке историске личности. Тако се на прилику, у Жупи, прича: да се, у месту Селишту, родио Цар Лазар. — У једном пољу села *Ракље* има бор, о ком се приповеда да је никао од гранчице коју је Царица Милица побола у земљу на дан рођења сина свога Лазара. — У селу Ботуњу има чокоће од старих винограда. Народ прича да је њих садио сам Цар Лазар, и вино с овога чокоћа не може да преври, него остаје свакад слатко.

У два маха се на Косову лила крв турска и хришћанска; први пут 15 Јуна 1389, кад је пало царство српско; а други пут 17 — 19 Октобра 1448, кад је Сибињанин Јанко онако ужасно пострадао на Косову.

Прича се куда су обе те војске ишле од Крушевца на Косово.

Цар Лазар је, кажу, ишао из своје столице све косом, док није сишао у Косово; а Сибињанин Јанко опет све водом Расином, па онда Блаташницом, до *Клисуре*, која се од тада прозвала *Јанкова*, пошто је он провео кроз њу војску. Он је ту начинио и малу црквицу, за спомен проласка свога и своје војске.

Друм брдски, којим се прича да је ишао Цар Лазар с војском, познаје се и сад; али данас пут пролази доле кроз Јанкову Клисуру; и ту је ђумрук и прелазак између Србије и Турске.

Да поменемо једну причу која је везана за цркву у *Кривој Реци*.

Та је богомоља грађена 1618 године. Онда је било врло тешко добити од Турака допуштење да се гради црква. Али неки поп *Вуксан*, који се старао за ту богомољу, оде самом Цару за

ферман. Поп Вуксан је био човек страшан, сав рутав: лице му се није видело од густе браде и бркова. Цару се прохте да се пошали са сиромахом попом, па га задржи да вечера у двору. На вечери рекне те му изнесу меда, само да види како ће се тако рутав поп умрљати. Али се, причају, Вуксан довио јаду: омеди најпре прсте, па онда намаже и згладп браду и бркове, а после се красно сит навечера.

Код оте исте цркве има и гроб некакога *Радосава Јерца*, кога су убили хајдуци. Кажу да је то био грдосија човек; могао је оборити пет људи. Хајдуковао је са својом женом, која је била нероткиња, и носила је оружје као и други хајдуци. Турци потплате девет људи, да га убију. Ови га преваре да га, божем, обрију. Па док га је један натирао, други с леђа ударе с неколико пушака, и убију га.

Жена му оде у Студеницу, и донесе плочу од 11 великих човечијих стопâ, према његовој величини, и стави му на гроб. На крсту је изрезан сам Радосав с великим брковима, с две мале пушке и с фишеклијом.

Жена његова, кажу, отишла је после у некаку варош, и тамо умрла, а није се удавала.

У особине овога округа може се узети још и то што и у њему има гушавих људи! У планинским крајевима нашим од Лознице до Суповца није ретка *вољица* или *гуша* у људи. А највише их има уз Дрину, око Зворника, око Крупња, и у Јошаничкој Бањи, по удолинама Копаоника.

Причају, да су се једном посвађала двојица око једне девојке. Један од њих био је лепши, али гушав, а други ружнији, али без гуше. Девојка би хтела за првог, али због гуше није могла, него се склањала другоме. Они се посвађају и почупају. Онај без гуше шчепа гушавца за ону гушу на грлу и откине му је. У гуки тој, кажу, било је нека смеса као угашен креч. Рана је, потом, зарасла, и он је добио девојку. Противник се, после, љуто кајао за своју наглост. Хотећи учинити своме непријатељу зло, учинио му је једним ударом два добра: ослободио га *гуше*, и олакшао девојци да за њега пође.

Ове боље има још у Поречкој Реци и око Доњег Милановца, крај Дунава

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

За Турака је нешто од садањега крушевачкога округа припадало нахији новопазарској, као што су *Јошаница* и *Горњи Ибар*, а друго под нахију лесковачку.

За Карађорђа, биле су ове кнежине: *Крушевац*, као главно место, с магистратом; *Јошаница; Горњи Ибар*; *Жупа*; и *Моравска капетанија*.

Доцније, кад је Кнез Милош примио управу и овога округа, разделио га је он овако: срез крушевачки, са столицом у *Крушевцу*; срез источно-*моравски*, са столицом у селу *Прћиловици;* срез *коznички*, са столицом најпре у Виткову, па после на *Брусу*; и *јошанички*, са столицом у *Јошаничкој Бањи*. У најновије време, одвојен је за *Трстеник* нови срез, а источно-моравски је предат алексиначко округу.

И тако сад има у крушевачком округу свега четири среза, а средина је окружна, за све гране управе, у Крушевцу.

За црквену управу, сав округ је једно протопопство, коме је столица у Крушевцу.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Међу нове тековине овога округа може се ставити:

Пут дивно насути од Крушевца на запад ка Карановцу, и опет од Крушевца на Ђунис к Делиграду.

Пут од Крушевца на југ на Јанкову Клисуру, где је ђумрук и карантин, као на месту куда једино иду путници и еспапи из овог округа у Турску, и из Турске овамо.

Пут од Крушевца на југозапад, преко Жупе и Јошаничке Бање на Рашку.

Овај пут, од Козника до Бање, просекао је дивно, а о мало трошка и дангубе, честити начелник срески *Милан Шукић* 1873. Мислило се да је то ствар већа од људске снаге, а он је је извршио за некаких 20 — 25 дана само са својим срезом.

Пут од Крушевца на северозапад до Мораве, на навоз на Јасици.

Пут од Крушевца на североисток, к Сталаћу, и к Параћину.

Нове школске зграде, међу којима је најлепша и највећа крушевачка, има овај округ: у Трстенику, у Велућу, у Кожетину, у Трнавцу, у Грбници, на Брусу, Мајдеву, у Наупари, у В. Шиљеговцу, у Јошаничкој Бањи, и у Павлици. Ова је последња собом заличила све сеоске школе.

Цркве су нове: у Бањи, на Брусу, (1836), у Рибнику, (задужбина пок. Кнеза Милана Обреновића II,) а црква *Наупара*. овака као што је сада, грађена је 1835. Ова је богомоља начињена као световна црква, али 18 Марта 1848 (В№ 306)[1] кнежев указ претвори је у манастир, који сада често нема монаха, а и кад их има, тешко да ће измолити рај ктиторовој Клисури, као што смо већ опоменули.

На *Јасици* и на *Ђунису* имају мостови на понтонима преко обе Мораве; а на Сталаћу, и на Почековини на Трстенику вози скела.

Прелаз у Турску је на Јанковој Клисури, као што смо већ поменули.

[1] *Зб. IV*, 159.

Г

ТИМОЧКА КРАЈИНА

Ми улазимо у *Тимочку Крајину* с онога краја који не само да није тимочка, него није никаква *крајина;* улазимо у округ алексиначки. Али смо већ напред придружили овај округ тимочкој крајини, за то, што се он находи дуж границе данашње Србије, а пут којим смо ми досад ишли доводи нас правце у ово суседство Крушевца.

У *Тимочку Крајину* стављамо округе: *алексиначки, кнежевачки (гургусовачки), црноречки,* и *крајински.*

Ево овде укупног прегледа целога тога краја, а после ће њи округ за округом.

СТАТИСТИЧНИ ПРЕГЛЕД
ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Редни број	Окрузи	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Алексиначки .	1	2	119	122	14	2	16	14	2	16	48.136	10.601
2	Кнежевачки . .	1	—	111	112	12	2	14	14	1	15	55.079	11.537
3	Црноречки . .	1	1	44	45	9	—	9	27	2	29	53.284	12.459
4	Крајински . .	1	5	73	79	35	3	38	41	5	46	70.324	16.391
	Свега	4	8	347	358	70	7	77	96	10	106	226.823	50.988

Кад бројем насељених места разделимо број житеља, онда долази на једно место по 643 житеља. Више од ове средине имају окрузи: *црноречки* (1.184), и *крајински* (890), а мање окрузи: *књажевачки* (492), и *алексиначки* (394). Кад сва места, по њиховој фактичној насељености, у категорије разделимо, онда излази да имају

од	100	душа	6
са	101 — 200	„	50
„	201 — 500	„	136
„	501—1000	„	102
„	1001—2000	„	48
„	2001—5000	„	10
		Свега	352

Разлика, која се показује између овог и горњег збира, долази отуд, што при попису људства у 1866 години нису неки засеоци у округу књажевачком засебно пописани, већ су с другим селима спојени. У целом овом крају — *тимочкој крајини* — нађено је пописом људства 1866 године 226.823 житеља, и то: 116,389 мушких, и 110.434 женских, дакле на сваку стотину мушкараца долазе по 94·83 женских. Више женских од ове средине имају окрузи: *књажевачки* (95·76), *крајински* (95·22), и *алексиначки* (95·11); а округ *црноречки* има мање (95·35).

Године 1846 имали су окрузи, које смо назвали *тимочком крајином*, 157.146 житеља; за 20 година нарастао је број житеља са 69.677 душа, или са 44·94 процента, т. ј. годишње множење износи 2·21 процента, а према томе број житеља у овом крају удвојио би се за 31·5 годину.

Број богомоља и основних школа у овом је крају доста знатан, јер једна школа долази већ на 2.140, а једна богомоља на 2.946 житеља. У појединим окрузима долази:

У ОКРУГУ:	ЈЕДНА ЦРКВА НА ЖИТЕЉА	ЈЕДНА ШКОЛА НА ЖИТЕЉА
крајинском	1.529	1.850
црноречком	1.837	5.920
алексиначком	3.009	3.009
књажевачком	3.672	3.934

Највише школа, према броју житеља, има округ *крајински*, а најмање округ *књажевачки.* Богомоља има највише опет округ *крајински*, а најмање *црноречки.*

I

Алексиначки округ

1 Приступ, границе, и планине

На овом се округу најбоље види колико је незгодно држати се административне поделе при описивању земље. Али није вајде: како смо почели, онако морамо довршити, доскачући тегобама како где можемо и умемо.

Овај је округ склопљен из комада који су, за Турака, припадали нешто Видину, нешто Нишу, а нешто Лесковцу, и добио је средину у месту *Алексинцу*, које је са свим нова варош. Дâ ли Бог, да се и Ниш врати у заједницу српских градова, Алексинац ће морати свој смерни сјај уступити старој вароши, која се поноси чак и рођењем Јустинијана, кога броји међу праве Нишлије.

Него да се манемо ми тога прорицања; не приближује се Нишу онај који говори о њему, него онај који иде к њему. И тако ћемо ми сада бележити што мислимо да је вредно знати у маленом али лепом алексиначком округу.

А пре свега, биће добро да ошестаримо комад земље, који је данас Алексинцу округ, и о ком ми имамо да говоримо.

Она иста линија, коју смо, као крушевачку границу, провели од источне Мораве на југ право уз Јастребац у плот, западна је *граница* и овоме округу. После она иде све плотом, који се држи најпре *Великог*, па после *Малог Јастрепца*, док не сиђе на *Суповац*, где је ђумрук и прелазак у Турску, одатле граница слази у *Мораву*, и иде том реком на северозапад до спрам села *Тешице* (на левој страни Мораве), па изађе на десну обалу Мораве, и удара право у брег, где је *Капија*, кроз коју пролази друм алексиначко-нишевачки; одатле се упућује к северозападу до реке

Топонице, па, не дошав баш до села *Пирковца*, у књажевачком округу, повија још више на северозапад изнад манастира *Светога Стевана*; обухватив *Голак*, иде она до планине *Девице* к северу, а одатле се упућује на исток до *Васиљске Гламе*, па онда, измеђ села *Скробнице* и *Церове*, удара на вис *Крстатац*, а од Крстатца право на *Шиљак Ртња*. Ртњевом косом спушта се она к *Витошевцу*, и доцније *Јовановачком* (Шупељачком) *реком* слази у велику Мораву испод села *Ћићевца*. Моравом овом иде до под Сталаћ. Ту се прима источне Мораве, до повише Ђуниса, до границе крушевачке, где и јест тачка од које смо потерали шестар.

Ето смо ошестарили цео комад земље, који узимамо за предмет своме садашњем говору, а то је алексиначки округ.

Планина највиша у алексиначком округу, а и у свој Србији после Копаоника, јесте горостасни вис *Ртањ*. Он је избио у небеса на оном планинском повијарцу који се од Балкана пружа на југозапад, имајући лево реку *Нишаву*, а десно *Сврљишки Тимок*. Коса се ова протеже до над сами Ниш, а неке гране своје пружа и над Алексинац, па се повија на север или на северозапад, те удара, у Ртањ. Од Ртња се после гранају многе друге косе, једне к југу, а друге к западу; неке опет на *Самајац* надилазе *Криви Вир*, спајају се с *Малиником*, с *Беланицом*, с планинама *хомољским, мирочким*, и *мајданпечким*, и ударају чак у Дунаво.

Ртањ изгледа као какав џиновски троугли пласт, зденут од самих кречних стена. Највиши врх његов зове се *Шиљак*, на темену кога једва ако може стати педесет људи. Од Шиљка на исток и на север омчаста је стрмен, а на запад се пружа коса као какво џиновско раме. Завршетак те косе зове се *Големи Врх*, а преседао међу *Шиљком* и *Големим Врхом* зове се *Преслаш*; западни пак каменити одсек Големога Врха зове се *Кусјак*.

Висину Ртња мерили су *Барон Хердер, Ами Буе*,[1] и неки наши научници.[2] Први му даје 4750 париских стопа, други 3600 до

[1] *Гласник* XXI, стр. 168 има белешке оба прва научника.

[2] *Мерење висина*, и т. д. *израдила два ђенералштабна официра*, *У Београду*, 1875, 8-на, стр. 59. — Овом књижицом ми бисмо се служили с особитим задовољством, али нас је од тога уздржавала

3900, а трећи 1570 метара. — Са Шиљка Ртња диван је поглед на све стране. Високи у облаке већ замакли врхови балкански, лепе падине тимочка и моравска, озбиљни наш Копаоник, представљају се очима удивљена гледаоца с таком величанственошћу, да чисто све то не може да смести у се. На овом се врху ласно сватају и неки природни појави, које би човек узалудно дуго објашњавао простим људима.[1]

Врхови су Ртња без шуме; на њима има само траве; на северној страни, пониже од венца, има горе јелове, на западној букове, церове, граничеве, јасенове, и т. д., а на јужној страни се коси сено, и тови стока. На југозападној страни, у пола висине, находи се пештера, која се зове *Леденица*. Пећина је та с почетка тесна, после се рашири, и јест доиста један редак појав у природи. У њој се свакад с пролећа накупи леда, који целог лета лежи смрзнут, па се тек у јесен почне кравити, тако, да га тек у зиму нестане.

Од Ртња се пружа једна коса, као што је већ речено, на запад, до планине Јошанице, па се одатле повија на југ, те, поврх села Јошанице, Рујевице, Врбовца, и Трубаревца, удара у речицу Моравицу, где чини познату *Бованску Клисуру* или сутеску. Друга се коса одваја правије ка западу, па, спуштајући се све ниже и ниже, раширује се у простране брдоравње међу *Делиградом* и *Ћићевцем*, и тако удара у Мораву, где она с десне, а

разногласност у мери висинâ једних истих тачака, коју смо у њој опазили, а мерење су то извршили два човека који су у свему радили договорно.

[1] — Нека ми сад нико не каже, причаше ми 1874 године луковачки кмет: — да гром бије чак из небеса. Једном на Свете Тројице изиђем ја на сами Шиљак Ртња. Дан је био ведар и сунце је грејало како Бог хоће. На један мах се пружи магла пода мном и састави Малиник с Ртњем до *Преслаша*. Мени је горе грејало као и пре, али пода мном почеше муње севати и грмити. Ја сам гледао и чудио се: горе до небеса ведро, а под мојим ногама земља се пролама од грмљавине и кише. Кад у вече сиђем у село, имам шта и видети: киша се така излила, да у мало није све Луково Тимок однео.

Мојсиње с леве стране чине ону подугачку сутеску или клисуру кроз коју се пробија источна Морава од Ђунишке скеле, или од Св. Романа до Сталаћа.

На косама ова два правца, највиша ће бити мозговачка планина *Буковик*, на север од села *Мозгова*, а на самом је Буковику највиши вис *Рожањ*; најшири је брдоравањ *Мечка*, између *Јовановца* (Шупељака) и *Ражња*, а и *Серезлйно Брдо*.

На оној коси пак која удара у Ртањ с југоистока, и која је водомеђа Тимоку и Моравици, ваља поменути ове тачке: вис *Крстатац*, превоје *Новаковац*, и венце: *Огњишник*, *Бездан*, *Дугачки Трап*. Од Дугачког Трапа на југ гомилају се све вис до виса. Ту су: *Озрен* и *Слемен* над селом *Милушинцем*, јужно од Бање. Озрен има више врхова, од којих се могу поменути ови: *Равниште*, *Ковиљача*, *Мечији Врх*, *Баругџија*, *Јанијал* (баш над бањском школом), *Орловчиќ*, *Велики Камен*, *Мали Камен*, *Остра Чука*, *Јерменчиќ*, *Гаврانчиќ*, *Зоринац*, *Самар*, *Кљештевица*, *Бршљански Камен*, *Црнобарско Шиљегариште*, *Танка Коса*, *Батиничко Бйло*, и *Жарница*.

Преседлй на Озрену има више, али су важне две преко којих иде пут у предео *Голак*, који је на јужном крају бањскога среза. Те се преседли зову: *Калдрма* и *Караулиште*, куда је ишао пут од Бање к Нишу.

Озренове се косе пружају на исток, на запад и југ, те он изгледа трокрак. Од Озрена долазе и они венци изнад св. Стевана, који се после спуштају к Топоници и к Морави.

Као што се види, све су те планине на десној страни Мораве у алексиначком округу; на левој пак страни, почињући од *Суповца* к западу, диже се прво *Мали Јастребац*, па за њим *Велики Јастребац*.

Ово је продужење онога Јастрепца, који смо помињали у крушевачком округу. Он је овде граница алексиначком округу с јужне стране, и водомеђа за Мораву и Топлицу. Од Јастрепца пружају се на север благе косе, које се спајају с брдом Мојсињем, које се находи у ставама двеју Морава, и ту чине ону клисуру или

сутеску, кроз коју се пробија источна Морава од Св. Романа и Ђуниса до升алаћа, и коју смо ми поменули мало пре.

---

2 Воде

Вода највећа која тече кроз алексиначки округ јесте

Источна[1] *Морава*, која се стаче с источних огранака *Шаре* планине[2]; протиче кроз *В. Гујлан* (Guilan), *Ново Брдо*, *Врању*, и *Лесковац*. На кнежевину Србију наступа она 2 сата испод Ниша, код састанка *Суповца*. Не далеко од тога места, на њој има леп нов мост од камена. Осем других река, још не доспевши до границе *Србије*, прима она, 2 сата више Суповца, код *Курвин-Града*, *Топлицу*, која долази од *Беђировца* на српској граници; с десне стране, близу Суповца, слива се у њу река *Нишава*, која долази од истока с Балкана, и пролази кроз варош *Ниш*. Ниже још прима *Топоницу*, која извире у *Девици*.

Ушав у кнежевину, Морава се упућује право на запад, остављајући на својој левој страни красну и родну раван од *Суповца* до *Ђуниса*, а на десној страни варош *Алексинац* и *Делиград*. Пробивши се кроз мојсињску сутеску, она се под Сталаћем састаје с Моравом западном, одакле се обе скупа управљају на север кроз средину Србије.

Моравица, постаје од потока из села *Сесалца*, *Богдинца*, и *Милушинца*, који извиру из западне стране *Дугачкога Трапа* (који везује *Богданицу* и *Ртањ*), а највише воде добија из врела код Читлучке цркве које се зове „*Истоци*." Одатле иде на запад, малко нагињући к југу; протиче поред варошице *Бање*, одакле добива доста воде из оних врућих врелâ; испод Бање

---

[1] Ова Морава има више имена: *Биначка* Морава, јер пролази кроз *Бинач* (*Monumenta Serbica*, стр. 263); *Крива Морава* (*Monumenta Serbica*, стр. 246); *Јужна Морава* пишу је новији писци; али по што *Вук* тврди (*Даница* за 1827, стр. 37) да се *Ибар* зове *Јужна Морава*, ми смо примили име *Источна Морава* као најумесније. *Бугар-Моравом* називала се она у званичном језику.

[2] *Драгашевић*, стр. 157; *Миленковић*, *Гласник* XIX, стр. 275.

прима речицу *Врмџу,* која извире повише села тога имена из јакога врела; и *Јошаницу* која извире у јошаничкој планини. С лева пак, осем других потока, прима *Градашницу* која извире у Озрену, и на којој има, 3/4 сата западно од Бање, водопад 6—8 хвата висок.

Моравица, пробивши се кроз *бо̏ванску клисуру̑*, удара на села: *Бо̏ван*, *Суботинац*, *Краљево*, и, поред *Алексинца,* слива се у Мораву. Дужина корита ове речице може имати 8—10 сата.

Топоница, извире из планине *Девице* из више извора, од којих су два понајјача: један се зове *Бела Река*, а други *Диздаров Поток,* који, кад се састану у атару села Давидовца зову се само *Бела Река.* Ова река удара, даље, на *лабуковачко ждрело,* на село *Лабуково, Поишницу,* и ту прима *рашиначки поток* (од св. Аранђела) и *копајкошарску реку,* па прелази, после тога, преко границе књажевине између стражаре *Драговца* и *Бреста,* испод села *Гојмановаца* и *Попшице.* Онамо преко границе удара на село *Крављe,* па онда на село *Топоницу.* Испод овога села тек ова се река почиње звати *Топоница,* и слива се у Мораву према Суповцу. Ова је река дуго била граница међу књажевачким (гургусовачким) и алексиначким округом; она се често помиње и у ратовима нашим од 1806 — 1813 године, а и после.

Ражањска река, која иде из Буковика, и слива се с десне стране у Мораву, између цркве светог Николе и села Браљине.

Јовановачка река, долази испод брда *Ветрње,* прима више потока до испод поште јовановачке (шупељачке), и утиче у Мораву испод села Ћићевца.

Дреновачки поток, долази из Буковика од Језерске Пољане, тече поред старог селишта *Дреновца,* и поред Делиграда, па пада у Мораву. На корито овога потока наслоњени су сви шанчеви који су сачињавали делиградска утврђења.

Турија, извире из Јастрепца, близу села Вукање; тече право на север, и улива се с леве стране у Мораву, више села Тешице.

Минералних вода нема много у овом округу, али једна вреди за све. То је чувена *Алексиначка Бања*, 4 сата на север од Алексинца, на јужној страни Ртња, под планином Озреном.

Ова се бања зове и пише још и *Сокôбања*, за то што малко више ње, на једном грлу од стена, кроз које продире Моравица, има стари градић, који се звао *Сокô*.

Вода је ова позната одавно. Још Римљани тражили су лека у њезине силе; то се потврдило остацима од зграда римских, које су ту биле.

Има прича да је некакав војвода путовао с војском, па пао на поћиште у раван где је сад Бања, а тешко га болела једна рука. Војници, тумарајући које куда, нађу на врело вруће воде, и кажу му. Он, од муке, почне своју руку парити на тој врелој води, и, за дивно чудо! осети лакост. Остане ту још неко време, и рука му се излечи.

Он је, вели прича, после тога начинио прва купатила.

Вода та на извору има $46^2/_{10}$ ° + Целзијевих, а у самом купатилу, где се меша с другом хладном водом, има 39° Целзијевих. Од овог главног извора, ¼ сата према југоистоку има други извор од $36^8/_{10}$ ° + Целзијевих,[1] који се зове *Бањица*. Овај се извор држи да је врло лековит.

Хемӣски испитана, вода ова има угљенокиселога гаса, воденосумпоровите киселине; сољанокиселе горакнуће земље, и сољанокиселог натрона; а Барон Хердер, 1835, нашао је још и нешто мало гвожђа у њој.

Сви путници, који су ову воду видели, хвале је као лековиту и добру.

Шта још има интересно о овом месту, ми ћемо казати кад буде реч о Бањи, као варошици.

Вреди поменути и изворчић „*Ђерђелез*“, у једној ливади у Озрену, где су Турци, за своје владе, обично чинили богомољу за кишу, кад запече суша. И „*Лептерију*“, ниже вароши, на 15

---

[1] *Барон Хердер, Рударски пут по Србији*, стр. 26. — *Др. Линденмајера, Опис минералних вода у Србији*. стр. 111—116.

минута, одвише хладан извор, на ком се купају грозничави; а до овога близу, има један врућ, и један слан извор, оба без имена.

Бања Кулинска, на левој страни Мораве, под Малим Јастрепцем, 2 сата од села Тешице, све уз реку Турију. Вода је прилично млака, и многи свет иде и купа се у њој онако прво-битно, како се обично прости људи купају, да се излече. Иначе је ова вода још неиспитана.

3 Равни

Равницом веома красном и родном, од Суповца до села Љубеша, може да се поноси алексиначки округ. Дужина ове равнице може изнети 5—6 сата, а ширина, је како где, негде сат и по, негде сат, али је ретко где мања од ½ сата[1] места.

На десној страни Мораве није тако глатка раван, али опет од Алексинца уз Моравицу до Мозгова, и одатле до Делиграда, све су долине и брежуљци и за око красни, и за усеве родни.

На западу округа има равнице од Сталаћа до испод села Ћићевца, дуж велике Мораве.

Најпосле, у срезу бањском, од Клисуре до Читлука, 5—6 сата дужине, находи се међу планинама један велики басен, кога средином тече Моравица. Ту је опет доста равнице, а свуд унаоколо оградила су висока брда.

Басен је овај где шири где ужи, али ће бити најшири између села Јошанице и Ресника, где ће имати око 2 сата, а најужи је на *Превалцу* више Бање, где је оно град Соко, над самом Моравицом.

На средини ове равни, на путу из Алексинца у Бању, у месту *Требичу*, подигао је, 1860 године, пок. Кнез Милош красну чесму, од тесана камена, за спомен свога повратка у Србију, 1859 године.

---

[1] У овој равници, код села Тешице, до *Шаревца* (државне земље), има место које се зове *Оризиште*. Ту причају да је, у старо време, сејан *пиринач*. И сад се, веле, познају ваде куда је навођена вода на те усеве.

Могао би се поменути и предео *Голак*, брдоравањ који је изнад *Св. Стевана*, и у коме има 7 села, која су сва у приличној равни, само високој и доста каменитој.

---

4 Шуме

Шуме највеће у овом округу бише: у осојима *Малог* и *Великог Јастрепца*; у оном комаду земље од почетка бованске Клисуре до села Бôвана и недомак Св. Стевана. Даље на Озрену, у Јошаничкој планини, у Буковику, и нова млада шума која се тако бујно диже по брдоравњима *Мечке*, од Делиграда до Јовановца, где је год људи штеде и чувају.

На Озрену расте: буква, липа, мечија леска (или диволеска), граб, јасен, горун, цер, леска, брест, млеч; а има по неки јавор, дрен, дивља вишња, дивља трешња, глог, а поред воде јошика, паздреновица, јорговина, жешљика, и трње.

У Јастрепцу опет има горе: растове, букове, липове, јасенове, јасикове, лескове, церове, јаворове, и т. д.

У другим гајевима највише је цера и границе.

Сва је шума од Делиграда до Јовановца млада, а по другим поменутим местима је обична стара.

Од дивљине има: медведа, вукова, дивљих свиња, срна, јелена, у Јастрепцу и у великим планинама; а иначе свуда зечева, лисица, творова, јазаваца, куна, видара, и др.

Од тица има сваких врста, какве се виђају у осталој Србији; само око Скорбнице, на исток од Бање, виђа се дивљих кокошака.

---

5 Рудно благо

Од блага које се находи под земљом, зна се до сад да има *Мрког угља* у селу *Орешцу*, 9 и по сата на североисток од Алексинца, под косом Дугачким Трапом.

Још се помиње у Бањи, да има црвеног а и белог мрамора, али, веле, још није вађен. Колико је ово поуздано, као и какав је баш тај мрамор, ја не могу за сад још ништа казати.

---

6 Остаци од старина

Старинâ су пуне нарочито ивице бањске моравичке падине. На свим местима, куда се у њу може ући, стоје развалине од градића и неких утврђења која су очевидно дизана да затварају те проласке. Најбоље се, од свију, одржао до сада град

Соко или *Соколац*, ¼ сата више Бање, на једној сутесци, кроз коју се пробија Моравица. Сутеска је веома тесна, јер стене с леве стране, где је град, и стене с десне стране Моравице готово су ударила једне у друге. Прича вели да је господар града Сокола, у том теснацу, затварао пролаз Моравици биволљим кожама и другим које чим, па је вода после топила сву ону дољу навише ка Читлуку, те се с тога граду није могло прићи. Кад би вода дошла до велике висине, она би *превањивала* преко једне преседли на оној коси, која се спушта с десне стране к Моравици, и долази до према самом граду, који је на најнижој некој преседлици. Та се преседао зове и данас *Превалац*, и прича додаје да је то име дошло од тога што се туда *превањивала* вода доле к Бањи.

У опште се мисли да је градић тај из римскога доба, али г. *Каниц* уверава да је он дело српско. Што се у њему налази римских цигаља, то је, вели он, могло бити унето доцније у презиђивању.

У *Животу Деспота Стевана Високог*[1], помиње се у околини *Сврљига* град *Соколници*, а и *Соколац*. Веројетно је да је то баш овај градић над Бањом.

Врмџа. Сат и по на северозапад од Бање, на једној кречној стени, у селу *Врмџи*, имају зидине од старога града Врмџе. Зидине су те јако порушене. О постању и паду овога града задржала се по нека и нека реч у народа у околини. Тако се говори : да су га зидали латини ; да је све човек до човека стајао и додавао камење један другом до горе на врх. Од силних терета, што је теглио народ, кад се тај град градио, веле, да је дете у мајци проплакало.

---

[1] *Гласник XLII*, стр. 306, 307.

Песма једна додаје да је град овај градио један човек, и назива га само „*један добар јунак*“. Кад га је начинио, благо силно похарчио, и народ упропастио кулуком, онда се, вели, покајао:

„Што ће мени кула од камена?
„Мајке немам да ми у њој седи;
„Сеје немам да ми воду носи;
„Љубе немам да се по њој шета?
„Отеретих јадну сиротињу
„Док наградих оваку бездају:
„И у мајци сироче процвиле;
„Ја потроших благо за недраго,
„На висину воду сам извео
„А оставих сиротињу жедну.“

Вода је, веле, била на чункове доведена једном косом из далека. Кад је непријатељ, после, отимао Врмџу, није могао украстити воду опседнутима. Баба их научи како да дознаду куд пролази вода. Каже им да коњу ајгиру не даду воде за 9 дана, па онда да га поведу онуда куда мисле да је проведена вода. И где коњ стане копати ногом и рзати, ту да траже водовод. Тако су урадили, и нашли су воду, пресекли је, и град се предао.

Готово на југ од Врмџе, а на запад од Бање, на десној страни Моравице, баш над садашњом клисурском механом, имају опет на једном чоту развалине од старог градишта, које се зову *Брестанско Градиште*.

Прича се да је то била кула *Дели-Радивоја*, брата *Старине Новака*. Ту је, веле, он седео и чувао да не продру Турци у бањску долину, а ако продру, да докаже Новаку, који је опет имао своје утврђење на брду *Новаковцу*. Кад су Турци продрли он је, веле, викнуо: „Мој Новаче, нама овде нема више стана.“

Близу тога градишта, $^1/_2$ сата на север, до села Врбовца, има једна стара црквина, за коју се опет не зна ни време постања, нити онај који је је подигао, а зове се *Сопот*. О Св. Николи летњем, 1872, нека болесна по уму жена била је узбунила многе људе, објавивши да је њој јављено у утвари, да је у тој цркви закопана круна Душанова, и многи новци. Сељаци су сада то место очистили и држе га у огради.

На југ од Бање, куда иде пут уз Озрен, помињана је речица *Градашница*, на којој је водопад. Око извора ове воде имају остаци од некака града; а био је ту и некакав манастир *Св. Јована*. И испод водопада у стењу има некаква зидина, али се ништа о том није могло чути да се прича.

На изласку из клисуре, кад већ хоће да се рашири раван к Мозгову и к селу *Бовану*, на левој страни Моравице, стоје опет зидине од градића Больвана, који се, као и толики други, са свим непутно приписује „Проклетој Јерини."

Прича се још и данас да је *Бован* био, у старо време, велика варош и да се чак и сад у Стамболу пише *Град Бован*[1] и *Паланка Алексинац*.

Бован је доиста био у старо време живо трговно место. Царица Милица са својим синовима, 1395, наређује, да се ѿ **Больвана всѣко годище по петь сьть крꙋшац соли** даје манастиру Св. Пантелије у Св. Гори.[2] Године пак 1413 опсео га је турски цар *Мусија* и принудио на предају.[3]

Крáљево, село, на ½ сата северно од Алексинца, на путу који води у Бању, крај реке Моравице. Ту у пољу, на десној страни реке, имају зидине од некакве солидне грађевине, од добро печене цигље. Изгледа као да је био некакав хамам, ама велики, или је нешто друго. То, и име *Краљево*, навлаче на разне помисли, али причања нисам чуо никаква.

Вампирско гробље. Кад се изађе из велике бованске клисуре идући к селу *Бовану*, где је велики мост на Моравици, а десно се одваја пут на Мозгово, зове се место то *Вампирско гробље*. Ту су, за владе турске, закопавали оне Србе, који су се у општем гробљу, божем, били повампирили. Знакова нема никаквих.

---

[1] Кажу да је стари цариградски пут од *Ниша* к *Београду* ишао од садашње наше границе: на *Таш-Ћуприју* уз косу поред *Катуна*, *Добрујевца*, *Станаца*, *Пруговца*, уз *Коњску Пољану*, поред *Обле Главе*, *Дебелим Врхом*, *Седим Врхом*, низ *Бованску Пољану* у *Стари Бован* (град), а даље се не познаје куд је пролазио.

[2] *Гласник* XXIV, стр. 273.

[3] *Гласник* XLII, стр. 367.

Од *Нерића хана*, пошав к Алексинцу, десно од друма, кажу да имају остаци од неке старе вароши, али их ја нисам собом разгледао.

На десној страни речице Турије, код села *Кулине*, имају развалине од некаког градића. Народ прича да је то била кула некога Турчина *Арадина*, кога је погубио *Љутица Богдан*. По тој се зидини, веле, и село прозвало *Кулина*.

На левој страни јовановачке (шупељачке) реке, баш према мосту којим иде пут алексиначко-београдски, на једном врху, има стара градина која се зове *Градац*.

На западној страни Ртња има стара црквина, која се зове *Калуђер*. Прича се да је то био манастир, па се после, кад је опустео, прозвало место *Калуђер*.

Јерменчић, манастириште, у Озрену, у месту *Јерменчићу*, на 1 сат југозападно од Бање. То је стара црквина, и од 1864 године једна је жена почела будити радознали свет, да долази на то место, те је данас оправљено, и већ има 15—20 хиљада гроша капитала.

Свети Роман, манастирић, на десној страни источне Мораве у једној јарузи, 4 сата западно од Алексинца. Богомоља ова заслужује да се помене за то, што се постање њено везује за име Цара Лазара. Иначе је са свим незнатна по архитектури и по својој правој историјској судбини, ако какву има. Прича се да је је начинио некакав слуга Цара Лазара, који је чувао стоку цареву, па ту, у утвари, добио заповест да начини цркву Светом Роману, који је на том месту преминуо као пустињик. Ово је један од оних седам Синајаца, који су побегли с истока и станили се сви од ове Мораве до Дунава: *Роман* ту, један у Светој Петци, *Ромило* у Раваници, *Григорије* у Горњаку, један у Витовници, један у Туману, а један преко Дунава, у Базјашу. — Друга прича вели да је основалац Св. Романа имао брата *Нестора*, који је начинио цркву на левом брегу Мораве, $^1/_2$ сата од обале и села Витковца, у славу Св. Нестора.

Овде је лицем на васкрс издахнуо, на Делиграду тешко рањени, славни капетан *Жика*, основалац Делиграда.

А овде је умрьо, 16 Октобра 1862, и владика *Стеван Ковачевић*.

О овом се манастиру може видети нешто више и у *Гласнику* XXI, стр. 12 и 13.

Липовац или *Свети Стеван*. На 2 до 2½ сата од Алексинца на североисток идући, код извора *Реке* (од које се после сав тај крајић до Мораве зове *Река*, а то су села: Липовац, Станци, Добрујевац, и Катун), находи се малени манастирић, који има једно кубе. Дугачак је 17 корака, а широк је 7½ корака. На њему ништа нема вредно пажње, осем околине која је за дивљење, а унутра над западним вратима има запис који показује ко је ту богомољу градио и када. Тај је запис штампан и у *Monumenta Serbica*,[1] и у мојим *Манастирима у Србији*[2], и још на неким местима, али како је препис у неколико различан од оригинала, који сам ја летос сам верно преписао, то га овде и излажем свега: **Къплъщенїємь сна и сьпоспешенїємь стаго дха. Азь Ге(р)ман смерени и последни вь инокихь потрудих се о стомь . . . . . вьзмогохь и уставихь общє жити вь немь, да єгоже изволи Бг по мнє вь немь жити и наученльствовати, молю и закланаю Христомь, tако да не разорить нь и потврдить: аще ли кто дрьзнеть разорити, да разорить єго Бг и да є проклеть . . . . ни храмь сы вь днн благовернаго К н е з а С т е ф а н а вь лѣть ѕѱз. † Азь к н е з С т е ф н ь сь братомь моимь В л ь к о м ь[3] приложихь Крнки Моравѣ сь вьсеми старинами (тако) нко . . . . и виногралє у Липовци. Слава сьвршителю Богу вкы амннь."**

Манастир је под самим одсеком кречних стена. Више олтара на неколико корака избија врело, које се зове *Река*, и на коме, мало ниже, меље воденица. А горе на шиљку од једне стене развалине су од старог градића *Липовца*[4]. Манастир дакле има над собом стене, рекао

---

[1] Стр. 245.

[2] *Гласник* XXI, стр. 13 и 14.

[3] Што је год проређено, то је писано црвеним мастилом.

[4] У *Животу Деспота Стевана Високог* (1413) стоји: **„Прѣють Моусїа Липовьць и плѣнени и разграблени людие єго иже вь нем бише“**. *Гласник*, XLII, стр. 307.

би човек за облаке припојене, под собом има низбрдицу све до Мораве, преко које се шарени дивна раван источноморавска и поносити Јастребац.

Ко год жели да се нагледа природних дивота, не ће се кајати ако се потруди да проведе вече и јутро у манастиру *Св. Стевана*; а ко то учини једном, сумњамо да не ће пожелети још који пут.

Нозрина. На левој страни Мораве, 1¼ сата на југоисток од Алексинца, на путу од Прћиловице к Суповцу, у сред красне равни, имају неке велике умке, које народ зове *Гомиле*. Мисли се да је то дизано ради неке обране. Народ прича да су људи све у торбама носили земљу те насипали те *Гомиле*. Да ли ово не буду какви стари гробови — могиле?

---

7. Становници

а. њихове историске судбине

„*Тешко земљи куда прође војска*“! У овој народној изреци казане су све историске судбине становника алексиначког округа. Настањени у долинама и притокама двеју река: Мораве и Моравице, које су свакад биле најудеснији путови за највеће војске турске, које су врвеле с истока на запад, становници су ови претрпели све што турска војска може да учини покореном хришћанском народу.

Чак и у најновије време, које су запамтили многи и данас живи људи, тамо Турчин није дозвољавао да Србин може попети црвени вес, нити ишта од црвене или зелене боје, нити је Српкиња смела повезати главу шамијом. Мушки су само смели носити *беле сукнене хаљине*, и *појасове брођем обојене*, а жене *тулбене* и *ручнике*. Пројахати пак коња кроз чаршију, није смео Србин, мањ да онај час плати главом за ту своју дрскост.

Ја се доиста дивим снази народнога духа који је могао све то издржати, и опет, на први глас о устанку, кренути толике борце за слободу. Сила турска, честим пролажењем и затирањем, као да

их није умртвила, него још привикла да се слободније сретају с опасностима. Кад је, у почетку 1806, Петар Добрњац пошао уз Мораву десном страном к Нишу, онда су Параћинци, Ражањци, и Алексинчани устајали као на весеље; и Турци су из тих места истерани за врло кратко време. А Делиград, Бања, Каменица, Топољак, Бели Камен, до века ће бити помињани, јер су сва та места затопљена немереном крвљу честитих становника алексиначког округа.

Они, истина, нису записани као вођи, јер су дочекали и примили устанак са свим готов, уређен, који је своје вође био стекао у ранијој борби, те је и управа била у њиховим рукама, и њихова су имена бележена, али су ипак Ражањци, Бањци, и Алексинчани заслужили потпуно признање од нас — потомака њихових — за своје мушко јунаштво у боју, и за дурашност у трпљењу ратних оскудица у опсадама.

Никад се међу овим уредним и скромним синовима мајке Србије није нашло ни немарника за народну ствар, нити страшљиваца од ратне смрти, а на њих су увек ударале највеће војске турске.

Године 1832, кад оно Френчевићи учинише онаку отмицу у пркос српској слободи, српском образу и вери: онда они који су добро још памтили шта је био Делиград, усташе од Параћина па до Алексинца. Кнез Милошеви изасланици *Милета*, и *Арса*, јављају Кнезу из Јасике, 4 Децембра 1832, да су били у Ражњу, и да се народ сав из параћинске и ражањске нахије дигао и отишао к Алексинцу.

Путови Добрњца и шанчеви Живини, види се, нису били ни мало заборављени.

Кнез Милош је одмах, 8 Декембра 1832, потврдио, за судије и управнике народу овога округа, људе које је сам народ изабрао. Кнез је хитао да устанком Турке очисти из свега округа, па одмах да уведе законити ред и безбедност, како се ни с које стране не би могла наћи или подметнути каква нова сметња, те да се овај округ још не придружи својој мајци отаџбини. И његова енергија и мудрост, а народна одушевљеност за слободу, бише наплаћени пуним успехом. Турци бише прогнани, насилници

каштиговани, отете српске ћери бише враћене у своје породице, и становници алексиначког округа сташе опет у братску заједницу, да заједнички живе и раде, и да се спремају да пођу и даље уз Бинačку Мораву, те да покају на Косову Цара-Мученика.

б. личности чим било заслужне

Капетан Жика

Покојни Јокић овако лаконски прича за *Капетана Жику* и за постање Делиграда:

„Дође, вели он, неки *Жика из* Маћедоније[1], доведе неколико бећара, и начини, ниже села Вукашиновца, шанац који се прозва *Делиград*. Он покупи још бећара и постави им старешине: *Николу* и *Стрељу* над бећарима нишевачким; *Циду* над онима из Лесковца, а *Першу* над свима осталима. С овим бећарима он оснажи и утврди Делиград, би се јуначки, и погибе ту за веру српску. Бог да га прости[2]!“

Једном о васкрсу, Турци су мислили да су Срби већином отишли кућама, а Делиград оставили с мало војске, па за то ударе големом силом на шанац, а особито на „велику капију“. Срби се, и ако их је било мало, јуначки одупру и, најпосле, сузбију Турке, који ту оставе много својих војника̀ мртвих и рањених. Међу мртвима остао је један буљубаша и један барјактар. Овог је последњег убио Србин, који је имао необичан надимак — *Крстикаша*.

У том одбијању Турака, Жика, слободећи Србе, изађе на бедем и повиче: „Не бојте се, браћо! утекоше Турци!“ Али га баш у тај исти мах згоди злотвор у прси, и он падне. Одатле га однесу у манастир Светога Романа, где умре на сами васкрс, и ту је и укопан. Онако у мукама, на велику суботу, заискао је млека да се напије, али му нису дали због поста.

Жикин је век био кратак, али ће му се име славно помињати, докле се год успомиње Делиград.

---

[1] *Јокић* вели да је родом из Маћедоније, а други опет кажу да је био *Далматинац*. Исто се тако разликују приповедачи и о његову имену: једни га зову *Жика*, други *Жикић*, а трећи и *Цика*.

[2] *Путничка Писма*, стр. 97 — 98.

Ђорђе Крагић

Ђорђе Крагић, родом из Скорица, из округа алексиначког, био је старешина над малом нахијом ражањском. Под његовом влашћу био је неки *Милић* из Ћићевца, и они су махом чували Делиград.

Године 1809, Ђорђе је био са Стеваном Синђелићем у шанцу на Чагару, кад су оно Турци ударили на Стевана, и на друге шанчеве на Каменици. Ту је Ђорђе оставио главу, заједно са Стеваном и другом јуначком дружином својом.

После тога био је старешина син његов, *Петар*, који је погинуо у Делиграду.

Стреља

Стреља, војвода лесковачки. Кад је Капетан Жика утврдио Делиград први пут, и прикупио неколике стотине бећара, онда је он тим бећарима поставио старешине: *Стрељу, Першу, Николу*, и *Циду* од Лесковца. Овако лаконички казује приповедач[1] имена, која су можда пуна историске садржине.

За Стрељу знамо да је остао жив до 1812 годнне, да се тада звао војвода лесковачки[2], али да се није удаљавао од Делиграда и Топољака.

Мислим да ће бити погинуо на Мечки, после другог устанка 1816 године.

Још се помињу: *Крстикаша*, из Послонца; *Илија Бимбаша*, из Скорица; *Поп Марко*, из *Мозгова; Живан Михаиловић* и *Рака Чуља*, из Јабуковца; и *Марко Црвењак*, из Јасења; али, осем ових имена, ништа више поуздано нисам могао дознати о њима.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Делиград[3]. На данашњем великом насипу који води од Параћина к Алексинцу, кад се прође Ражањ, и Серезлиио Брдо, па

---

[1] *Пок. Петар Јокић.*

[2] *Карађорђев протокол* № 776, 1450, 1492, 1556.

[3] Ја сам слушао од оца свога, да се Делиград прозвао тако због својих утврђења и због јуначке обране; и да су Турци, после, на

се угледа лепа падина Бинaчке Мораве, очи путника Србина жељно траже да опазе прослављена *делиградска утврђења*, за која се толико говорило и говори, кад се год поведе реч о српској борби за слободу. Али место очекиваних утврђења, он види само једну дољашицу, којом протиче поток *дрсновачки*, на лево од кога пукла је не баш са свим глатка равница готово до самог Алексинца, и равница се та благим нагибима спушта на југ к Морави, како где: негде над воду, а негде у нижу равницу, која се после опет пружа до саме воде.

Са запада и севера брда, а с југа Морава заграђује ову раван, у дну које, под самим брдом, били су нанизани они страшни шанчеви, које није било доста прозвати градом, него још *делиградом*, а то ће рећи *Градом Јунака!*

До године 1806, на том месту није било никаквога шанца. А тада, кад се оно Петар Добрњац, сагласно с општим планом

тај *Делиград* (јуначки град), довукли некакав *делитоп*, и тукли Делиград, па му опет нису могли наудити.

Митрополит Стратимировић записао је 4 Јуна 1809 (*Гласник* II, 211) да је то место било „селце зовомо негли Курвин град, но побѣдою нѣкоею Сербовъ над Турками прославлено, и нѣкими ровами отъ Сербовъ опкопано, воспріяло имя Делиград.“ У *Летопису* пак (1827, I, 43) каже се, да је „решено у српском савету, 1808, да се Србија зове: *Сербија*, а не *Сервија*, и градић *Курвин град* — да се назове *Делиград*; а како се̏ с тога велика неслога догодила међ саветницима, то се најпосле одложи да се зове *Деливарош*.“ Међу тим, *Курвин град* је чак иза Ниша, а не овде где је Делиград. — *Мајор Грамберг*, у свом извештају (26 Јуна, 1808) каже за Делиград ово: „Delegrade: Deux camps retranchés sur la Morava, chacun pour 500 hommes dans une plaine; cet endroit dispute le passage de Nissa dans l'interieur.

6 piéces de canon de 1 à 3 ℔.

A juger de l'êtendue du ci-devant camp des ennemis, il s' y trouvait jusqu'a 10.000 Turcs, qui, après avoir bombardé la redoute servienne pendant six semaines, n'ont pas osé l'attaquer et se sont retirés. (Разборъ сочиненія *Н. А. Попова*, од *В. Богишића,* стр. 138 и 139).

напреднога војевања, пружи на Параћин, Ражањ, и Алексинац к Нишу, тада, прича пок. *Јокић*, капетан *Жика* први избере то место, и ископа шанац на њему. Шанац је тај био најпре малешан, и само кољем ограђен. Али како се осети да сила турска иде велика (румелијски валија кренуо се био на Србију с големом војском, и са 14 топова и неколико кумбара), тако се ту приберу скоро све војводе српске из источне половине Србије. Док је Карађорђе, са западнима, давао отпор војсци босанској, дотле се на Делиград слегну: *Петар Добрњац*, са шест хиљада војника, и два топа; *Станоје Главаш*; *Вујица Вулићевић*; *Вуле Илић*; *Кнез Јевта*; и *Антоније Пљако*. Тада је Делиград још бољма утврђен.

На тако утврђен Делиград, ударе Турци, у лето године 1806, свом силом својом. Нападање је било страшно, и трајало је дуго.

Срећом, дођу весели гласи са Мишара; чује се да, после победе над Кулином, иде Делиграду у помоћ и сам Карађорђе, с победоносном војском мишарском. То Турке јако обезвољи. У то некако пукне једном гром, и удари у турску џебану, те им је сву спали. Турци се још више помету, и, најпосле, одступе.[1]

То је била прва крвава опсада Делиграда, која је стала много глава и с једне и с друге стране.

После тога, Турци су на Делиград чешће нападали, али су свакад бивали јуначки одбијани. За све то време, у Делиграду је био главни старешина војвода *Петар Добрњац*. И док је год он тамо управљао, све је ишло добро и напредно. Још после његових победа над скадарским Ибрахим пашом, 1806, певало се по Београду:

„Господар Петар на цареву друму:
Он ми чека седам паша војске,
И осмога царева везира.“

Године 1809 дође у Делиград за врховног старешину *Милоје Трнавац*, и одмах се војска подели на присталице Милојеве и Петрове. После пропасти на Каменици, Турци ударе и на Де-

[1] *Српске Народне Пјесме*, књ. IV, стр. 210—225.

лиград. Према српским утврђењима, низ Дреновачку косу, начине они 7 шанаца, и довуку делитоп, те навале тући Делиград. Против те навале подигнут је шанац на јабуковачком месту, преко друма београдског. Шест недеља тукли су га без престанка. Ево како Сима тада описује Делиград:

„Делиграде, зајажало турства,
Соперниче самог Цариграда
Прождиравши коње и јунаке!
Вечно на те жалети ће каде
Особито сад овога пута
И ако те овладаше врази
Изнурив те ал не надсиљевши!
Жикић крив је што г' на крв намјени.
Тек да јоште палисадâ не би
И тад' ништа кô ни дотле њему,
Већ топов'ма шест недјеља дана
Цјепаше их, цјепље л' одламане
Горе бише, већма изгрдише
Нег ђулета, и кумбаре тешке
Дан — ноћ у град капавше из неба;
Прејаднило с' већ свакоме бјеше
Прем смјењива једна другу војска
Прокрадав' се измеђ' врагâ ноћу,
И свјежа би заступила града
Од недјеље опет до недјеље.
Ал' Домузград што с' осветла овда
Јер Миленко брањаше га бодри
С Танасијем Чарапићем крепким
И с Главашем, незнавшим уступат'!
Навираше отети га Турци,
Раскопати, поравњати одмах,
Да им отле не пакости с' више
Ол' из њега бар истјерат' Србе
С топов' седам' не патишућима,
И сав шанац разровити одмах;
Изгибоше, поваљаше с' туда
Око истог неголема шанца
Тоске пушке, арнаутске ризе,
И бјелаче, обагрене крвљу;
Картач не ће шале ни лијека!

Нег' и најзад преко свега тога
Принудише с' оставити Срби
Делиграда и остале шанце
— — — — — —
На Јасику измакну се отле".

Турци се тада спусте десном страном Мораве чак до на Петку, на Дунаву. Гушанац удари преко Црног Врха ка Крагујевцу, али га славни Рајић дочека и разбије, као што је казано у јагодинском округу; једни ударе од Јагодине друмом ка Смедереву, али на Липару буду дочекани, страшно разбијени, и сузбијени натраг. А кад још Руси, доле, почну прелазити на десну страну Дунава, онда се тргну и они Турци с Петке, и повуку к Нишу.

Године 1812 находимо у *Карађорђевом Протоколу* (стр. 91, № 1102 пред 1105) да је у Делиграду био ђумрук, и да је за службу на ђумруку био одређен и послан *Алекса Дукић*.

Године 1813, Делиград је дочекао сву голему силу турску. Бој се био и дан и ноћ не престајући. Колико је јуначких глава пало само за тих неколико недеља!! У једном нападању на шанац близу Мозгова, где се десио случајно јунак *Јован Курсула*, побегне му сеиз и одведе бедевију, те се он борио на другом коњу, и, с 15 рана, стигао у главни логор у Делиграду. Кад га је ту *Иљако* запитао, шта жали? одговорио је: — „Ништа ми није жао, него моје старе мајке, и што ми се не деси стрина (бедевија), да се сит насјака насечем, а хатова сам се доста најахао." Борба се продужавала на Делиграду и после бегства Карађорђевога готово шест недеља. Тек око Светог Томе (6 Окт.) оставила је последња посадна војска свој јуначки Делиград, и сваки је војник пошао да разбира где му је породица потражила заклона.

Данас је на оном месту, где је био најглавнији шанац, начињена дивна школа, и млади Срби, потомци великих бранилаца делиградских, моле се Богу, јутром и вечером, за свете душе народних јунака и мученика.

Каменица, село, северозападно од Ниша, 1/2 сата далеко, које се наслања на данашњу границу Кнежевине Србије према се-

лима: *Попшици*, *Копајкошари*, и *Грбавчи*, која су с ову страну плота. Много у Србији има места, која се зову *Каменица*, али ни једно то место не ће бити тако дубоко урезано у памћење Срба, као *Нишевачка Каменица*, која је, поред свега тога, дипломатском деобом остала ван Србије. Граница је повучена одовуд тога крвавога села.

Ми се на овоме месту морамо уставити, да поменемо догађаје у Србији 1809, који су сви везани за оно што се зби те године на овом селу Каменици и около Каменице.

Кад је, у почетку пролећа 1809, изашло време примирју, Срби, приправљени тада боље него икад дотле, ударе на Турке свом силом својом, па четири стране. *Кнез Сима Марковић* (место Јакова Ненадовића, који је боловао од ране) и *Поп Лука* пређу преко Дрине да побуне Босну; *Милоје Петровић* удари на Ниш; *Миленко Стојковић* спусти се низ Дунаво, да се састави с Русима; а *Карађорђе* и *Милан Обреновић* ударе на Сеницу, и на Вишеград, да се саставе с Црногорцима, и да одвоје Босну од Цариграда.

Војске ове, на три стране, поступе срећно унапредак: преко Дрине, испод Зворника, опколе Бању и Бијељину, а више Зворника, Сребрницу и Вишеград, и ухвате планине босанске на обадве стране.

Миленко, начинивши шанац на Текији према Адакалу, пређе преко Мироча, те освоји Брзу Паланку, и, саставши се с Русима, опколи Кладово. Милан Обреновић попали и освоји Вишеград.

Карађорђе, разбивши[1] на Суводолу силнога пећскога пашу, освоји Сеницу на јуриш, и, преко Васојевића и Дробњака, састави се с Црногорцима, по том опколи Нови Пазар, и варош узме на јуриш, а Тур и се затворе у град.

Али се од Ниша догоди несрећа која све то поквари. Војска, на овом крају, дигне се из Делиграда к Нишу, и најближе шан-

[1] На Суводолу је и број и положај био на страни Турака. Карађорђе је у један мах био опкољен силном турском коњицом; али војвода *Вуле Илић* избави све превећ дрским војничким лукавством. Он се, на свом брзом арапском коњу, залети међу Турке, вичући турски из свега грла: *Побегоше Турци*! То начини у војсци турској толики неред, да су је Срби после са свим потукли.

чеве начини на Каменици, по̂ сата од Ниша, а чете пројђу чак иза Ниша. Шанчева је било шест: први на *Чагару*, с ове стране Нишаве. Ту је био старешина *Стеван Синђелић*, из Грабовца, у Ресави; други, у *Горњим Матѐвцима*, где је био *Петар Добрњац* и *Вељко*; трећи, више *Матѐваца, одонуд Каменице*, у ком је заповедао *Илија Барјактаровић*, из Извора, у ћупри̂ском округу; четврти у *Каменици*, где је био главни командат *Милоје*; пети шанац *изнад Каменице*, више цркве, у ком је био војвода млавски *Пауљ*, из Мељнице; и шести је био у *Доњим Матѐвцима*, где су били *Милојеви бећари*.

До ове године, као што је већ помињано, над делиградском војском био је старешина *Петар Добрњац*, а у почетку ове године постане главни командант *Милоје Петровић*. Ова два човека нису живела у љубави међу собом, те за то и није било јединства у радњи свих оних војска̂ које су се уставиле биле на Каменици, и око ње, да отимају Ниш.

А како Руси не пређу одмах преко Дунава, ваљда због болести и смрти кнеза Прозоровскога, то велика сила турска похита Нишу у помоћ. Бојева је бивало скоро сваки дан, али су Срби Турке одбијали од свакога шанца. На један пут, Вељко оде с коњицима да брани Гургусовац, а, мало за тим, оде и Петар Добрњац њему у помоћ. Турци угоде (у среду по светој Тројици[1]) те баш тада свом силом својом ударе на српски шанац на *Чагару*, у ком је био *Стеван Синђелић*, војвода ресавски. Очевидци причају каким је редом ишла турска војска на ово клање, а не борбу: изиђоше, веле, коњици турски прво све бели, па зелени, па алатасти, па дератасти, па најпосле црни, а пред њима два коњичка топа. Пошто свршише до̂ву (молитву), избацише два топа, па се почеше лагано приближавати к шанцу на Чагару. Само се, веле, осуо један плотун, па су одмах јуришили на шанац. Синђелић се, са својима, држао јуначки, али ко ће сили Божјој одолети?

[1] На једном листу, у минеју за Мај месец, у београдској цркви, записано је да је тај несрећни бој био 19 Маја 1809. (Сей день (19 Маја) ужасна баталіа са Агаряни бысть на Каменици близь Ниша 1809.) Ово потврђује и записка *Лазара Поповића*.

Војници српски из других шанчева нису притрчали у помоћ Синђелићу — или што нису могли без коњика, или што Милоје није дао: ово је данас тешко пресудити. О узроцима ове пропасти разно се говори. Еле, кад Турци својим мртвацима напуне ендеке, и живи, преко мртвих, навале у шанац, и стану се клати и чупати са Србима, онда командат од шанца, ресавски кнез *Стеван Синђелић*, потегне из пиштоља те упали џебану, и, с многим Турцима и с оно Срба што је још било око њега, одлети у ветар[1]. Тако пропадне сав овај шанац осем неколико људи, који су се међу Турке умешали и некако остали. Кад то виде Срби из других шанчева, они оставе и шанчеве и топове, па побегну к Делиграду, а Турци се наклопе за њима, те и од њих многе побију и растерају.

Које у шанцу, које после у повлачењу к Делиграду, узима се да је тада изгинуло на три до четири хиљаде људи.[2]

Кад Карађорђе чује за ову несрећу, он одмах похита к Делиграду, да би уставио Турке да даље у земљу не продру, а

[1] *Милутиновић* је опевао овај крвави бој и славну смрт *Стевана Синђелића*. У тој песми, која надима Србину груди кад је чита, имају, између осталога, речи једнога војника кога је Стеван испустио из шанца пред највећи тренутак:

„Стеван нам је војвода остао
Сам у Турц'ма, наске испустивши,
Тко б' изиш'о, да за њега каже,
Нек му стара не нада се мајка,
Вјерна љуба за бољег удаје;
А он пиштољ у џебану здими,
Дигну себе, но и Турак мноштво,
Што их год се ту десило близу
Све у лагум, у небеса л' живе
Нек причају Азрети Алији
Срб' јединн шта их потријебља;
Себ' прегорјев највише се може.
Сами Турци признавали после,
Много хиљад' да на број их мање,
Чак побједе клонили се такве“.
(*Србијанка* III, стр. 170—174).

[2] *Гласник* III, стр. 153.

пише и војводама, које су биле прешле у Босну, да се врате, и да стану на старе своје позиције.

Тако је несрећни пораз на Каменици обуставио на све стране победоносно оружје српско; а да тога није било, како су Руси, на скоро после тога, прешли преко Дунава, ко зна како би војна 1809 године била свршена!

Ћеле-кула. — После боја на Каменици, управо после клања на Чагару, паша нишки обрече по 25 гроша за сваку главу српску, која му се донесе. Ћурчијама Србима заповедио је те су их дерали, па је коже пунио памуком и слао у Цариград, а од лубања је озидао *Ћеле-кулу*, на ¼ сата од Ниша, на цариградском друму.

Кула је та четвероугаона, висока око 15 стопа. Има у наоколо 56 редова глава, а у сваком по 17, дакле свега 952 главе. Главе су међу циглама кречем углављене. Унутра, кажу, да нема глава, него само с поља. Село Каменица од ове је куле на север једно ¾ сата, између Горњих и Доњих Матеваца, а стражњим својим делом, одовуд од Србије, наслања се на једно камените брдо.

Кад ветар дува, онда неки тужни зук из свих оних сувих лубања као да напомиње потомцима Синђелића какви треба да су, где се брани народни образ и народно право[1].

Паша је нишки, причају даље, био заповедио да се хришћанска телеса стрпају у неки јарак и загрну земљом, а сутра дан се присетио, и наредио да се загрнута телеса опет одгрну, да их разнесу и поједу пси. И то су све хришћани морали радити.

Ко је крив за грдну несрећу на Каменици? Општи је глас још онда бацио сву кривицу на Милоја, као главног заповедника, за кога се чак говорило да је божем примио лубеницу пуну дуката; али не ће бити то, него је он крив што се примио старешинства над човеком који је од њега био и старији и заслужнији,

---

[1] *Ламартин*, у свом *Путу на Исток*, вели: „Скоро ће и Ниш бити њин (српски); но онда нека они ову знамениту кулу у целости сачувају. Јер ће она њину децу учити: шта вреди независност народа, показујући каквом су је ценом њихови оцеви платили и откупили“. *Голубица* II, стр. 103.

што је узео оно за што није имао никаквих способности. А криви су, не мање, и они који су му то дали.

Поток *Липовац* и *Дреновац*, на север од Делиграда, где су једном Турци, кад су се враћали из Мораве, дочекани, те им отето 80 робова и одсечено 300 глава.[1]

На Липовцу је убијен крушевачки бег *Френчевић*, и заплењена му сабља. После пропасти 1813, његов је брат убио два човека тражећи ту сабљу, али је није нашао.[2]

Мозгове, село, 3 сата на северозапад од Алексинца. Ту су, 1813, за једну ноћ саградили Срби шанац. У овом је шанцу био војвода *Новачић*, из Горачића. Ту је *Јован Курсула* допао оних 15 рана. Одатле се повукао к Делиграду *Петар из Скорица*, војвода ражањски, и погинуо. А Мозгово вреди да се помене и за то, што су одатле биле оне две девојке *(Мара* и *Милкана)* које су крушевачки безн Френчевићи из мозговачких винограда 1832 отели и потурчили, али су оне после враћене, као што је казано на свом месту.

Јовановац, место, 6 сата на запад од Алексинца, под брдоравњем Мечком, где је пошта. Звало се у старо време *Шупељак*, и тако је забележено на старијим картама; а од год. 1859 прозвано је Јовановац, по имену *Јована*, брата Кнеза Милошева.

Још ћемо узети неколике редове из рада поштованог г. *Мијатовића*,[3] да пријатељи наши тамо на месту могу боље пропитати за места која се помињу у путника. Тако ево прво турскога путописа само од Ниша до Јагодине. Ово се види из „дневника петог војног похода султана Сулејмана против Карла V, године 1532“:

„12 Јуна 1532, султан у Нишу. 13, Одмор; диван; посланик краља Фердинанда пољуби у руку. 14, Шатор великог везира диже се. 15, Конак недалеко Калоне (?); мали марш. 16, Јабуковце (?). 17, Гарметовић (?). 18, Извор Добрање (?); пређосмо на мосту на Моравн начињеном, не далеко од Видина (?): врло

[1] *Гласник* III, стр. 156.

[2] *Гласник* III, стр. 156.

[3] *Гласник* XXXVI ,стр. 148, 206, 207.

дуги марш. 19, Пролаз кроз кланац на конак у Јашинче (погрешно место Јагодину)[1]; дуг марш."

Ето колико се хоће да замучи царев син, да запише места кроз која пролази, и која затире!!

Други је путник *Стеван Герлах*, који, путујући у Цариград, 1573, од Параћина до Ниша помиње ово: „Путовасмо две миље (од Параћина) па дођосмо на чесму поред брдашца једног; мало за тим остависмо на лево селанце једно с добром хладном водом и дођосмо да ноћимо у Спахићој(?). Ово је мало и ружно место, лежи међу две планине; око њега има прилично њива и винограда; у њему има леп каравансерај од камена и оловом покривен, а и једна мала џамија одмах поред њега[2]. — Сутра дан у по дне приспемо у Ниш. Где је сада тај *Спахићој?*

Кад се овај путник вратио из Цариграда, опет је помињао места, која се нас тичу.

Тако каже: „Не далеко од Шарћоја (Пирота) имају развале од старог замка, за који се прича да је био двор *Милоша Обилића*, онога што је убио Мурата" (стр. 522).

За Ниш вели: „Овдешњи су становници Срби; њихов поп спада под Пећ" (стр. 527).

„Из Ниша, вели он, кренусмо се 2 Јула (1578) и дођосмо у Спахићој. Овде седи један спахија с осам Јаничара, те исисава оно мало Хришћана који су ту и без цркве и без свештеника. — Путујући даље преко брда и доља, дођосмо у српско село *Русу*, које је ослобођено од тимарника и од оних што људима кожу деру. Једном су у овој околини хајдуци отели све дарове које је немачки цар послао био султану. Али сељани из села Русе узму све те дарове од хајдука, па их лепо пошљу султану у Цариград. На ово их султан ослободи од свију дажбина."

„Од Спахићоја Параћин је далеко својих 5 миља (око 10 сата)."

Да ли се може дознати где су ова места сада? Да ли Гер-

[1] А да ово не буде место *Јасике*?

[2] Причају да је све ово било у садашњем *Ражњу*, за који се вели да се некад звао *Ђурч*, али да се звао *Спахићој* не зна нико.

лахово *Русе* није данашња *Рујишка*, село у алексиначко-ражањском срезу, 4 сата од Алексинца?

Цивцибара, селанце на један сат северно од Алексиначке Бање, к Ртњу. Сад овога имена нема у *Речнику* г. *Јовановића*, а било је у опоме г. *Гавриловића* (оно је можда упало у село Мужинце).

На овом селу, *Добрњац* и *Пауљ* из Мељнице, дочекали су с 800 Срба и славно разбили 6000 Турака, које је предводио *Осман Пазванџија*, с *Јусуф-Агом*, хајаном из Берковице, с *Поречи-Алијом*, и пиротским хајаном *Рушен-Агом*.

Срби су ту тако разбили Турке, да су се ови једва у Видину опоравили. Пазванџији је тада скочио на длану злий, од чега је после и умрьо.[1]

Топољак, јако утврђени шанац, закопан готово кад и Делиград. Топољак је у равни на левој страни Мораве, код села Гор. Љубеша и Витковца. Он је помињан међу местима крушевачког округа, а сад припада у алексиначки округ; био је утврђен шанац да не да Турцима левом страном Мораве продрети у Крушевац, као што им је Делиград опет пресецао пут на десној страни те реке. У Топољаку је 1812 било 300 војника гарнизона.

У „*Срб. Летопису*“ за 1827, I, стр. 32 и 33, помиње се место *Ћипровац*, где је Хуршид-паша, 2 Августа 1807, разбио Србе, после десет сата борбе. Срби су се, вели се тамо, тек код Алексинца могли уредити. Где ли је то место? Да ли ово не буде *Чукуровац*, у лоћичкој општини, у Моравци?

Момин Камен. На три сата идући на исток од Бање уз Моравицу, испод пута који води Књажевцу, над водом, у једној и иначе сутесци, има једна усправљена стена као какав џиновски пласт сена. Та се стена зове: „*Момин Камен.*“ Прича се да је отац појурио своју ћер да каштигује, што је волела момка који њему није био по вољи. Девојка побегне на ту стену, и озго скочи доле у пропаст, те се сва разбије у комаде. Момак, рад кога је она то учинила, кад дозна, изађе на исту стену, и скочи с оног истог места. И сад им обома сељаци показују гробове под стеном крај воде.

[1] *Србијанка* I, 113—115.

Мени овде пада на ум оно што вели Тропошац, да је *Деспот Ђурађ*, 1444, за Угрима „ходилъ даже до тесныхъ вратъ называемыхъ *Момина Клисура*, и по всѣхъ мѣстахъ твердихъ повелѣ утвердити пути и засѣши." [1] Да ли није „*Момин Камен*" и „*Момина Клисура*" једно исто место? Бар је тешко не помислити да јесте.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у алексиначком округу, варошице 2, села 119, а општина 43. Глава пореских било је, 1870 године, 10.601.

Алексинац, [2] окружна варош, на утоку речице Моравице у Мораву, 44 сата југоисточно од Београда; источно од Крушевца, а западно или југозападно од Кнежевца.

Варош је нова. [3] Прича се да је град *Бован* био некад многољудно место, а Алексинац је тек мала паланка.

Он је освојен од Турака у почетку 1806, али није могао бити средина управи за то, што то нису допуштала различита и променљива војна кретања онога доба.

Помиње се да је, у среду, 22 Августа 1806, око Алексинца био страшан бој цео дан. А кад је освојила већ ноћ, Турци су се повукли. [4]

До године 1833, док није постављена граница кнежевини Србији, Алексинац је био и од Ражња мање важан. У Алексинац су премештене окружне власти из Алексиначке Бање тек о Сретењу 1835 године.

Данас у Алексинцу има црква, која је зидана 1834; основна школа мушка и женска са четири разреда; у првој раде 4 наставника са 226 ученика, а у другој 2 наставнице с 80 ученица; има и реалчица [5] с 2 разреда и са 4 наставника и 38 ученика.

[1] *Гласник* V, стр. 105.

[2] У околини се чује и стари облик *Алексинце*; али се ова нова форма већ утврдила.

[3] *Ami Boué* мисли да се Алексинац за Римљана звао *Rappiana*, а ја бих пре упитао да ли то име не означава место *Бован* или *Краљево*?

[4] *Писмо К. Јовановића, Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 433.

[5] Отворена је по закону од 9 Јула 1865, у јесен те године („*Школе у Србији*, стр. 64).

На плату ових наставника издато је рачунске 1874 године 5800 динара (13.776 гроша пореских).

Ту је велика средина за телеграфску мрежу; а тако исто и ђумрук велики и карантин.

Трговина је, држим, најживља провозна из Турске за Аустрију и даље у Јевропу, и одовуда у Турску.

Око Алексинца су, 1862 године, пограђени многи шанчеви, за случај каквога судара с непријатељском војском.

Алексинац, као што се дигао пошто је ударен гранични плот, тако ће и пасти кад нестане плота: он ће се онда утопити у Ниш, као средину много већу и удеснију.

Алексиначка Бања, на 4 са̂та северно од Алексинца, на гласу је са својих врућих извора, на које свакога лета долазе многи невољници да се лече.

Место је ово било велико и многољудно у старо време; то се потврђује многим остацима од старих обиталишта и рбацима судова, којима је засејан простор на ком је садашња варош. Али, прича се, пошто Турци обесе неког владику у Бањи, житељство се стане смањивати, док најпосле није варош постала као какво сеоце.

Године 1690 освојили су Немци Бању од Турака, и у њој запленили 3000 дуката и 500 коња. У том боју било је 3000 „Раца“—Срба, а само 200 Немаца[1].

Године 1737, опет су је освојили Аустријанци од Турака с 500 хусара, а друго су опет били Срби.

Ђенерал Шметау том приликом вели о овом месту: „Варошица Бања врло је красно место; ту има и један стари градић који изгледа веома давнашњи; имају и купатила за која се каже да су дивотна. Озидана су од мрамора, и држе се врло чисто. Турци ту долазе са свих страна, па чак и из Азије“.[2]

О овом грофу *Шметау* вреди рећи још две три речи: Г. *В. Богишић* је нашао у једној париској библиотеци *Мемоар* од овога господина грофа, писан 1774 француском краљу *Лудвику XV.*

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854, стр. 180.

[2] *Mémoires secrets par Mr le Comte de Schmetau*, Francfort, 1771.

Шметау ту предлаже да се, поред две подунавске кнежевине, Молдавије и Влашке, подигне и трећа — *Србија*, и да јој се он постави за владаоца. Шметау је чак доказивао да он води своје подрекло од *Цара Лазара Гребљановића.* [1]

Бања се помиње много чешће од Алексинца, нарочито за нашега ратовања за слободу.

Први пут отео је је Вељко од Турака у пролеће 1808. И ту је имао више пута бојева с Турцима, јер су га чешће оптицали са свију страна. Један такав бој прославио је својом песмом *Сима Милутиновић:*

„Шта би рекао, Ахилесу древни!
Богосине и свепоспешниче,
Да си откуд сјећао се Бање
И допад'о игре с' нагледати
Ратоборни Срба и Турака? . . . .
Само ти б' се раздрагало срце,
Смјештати га не б' ти могле груди,
Језику б' ти омакнуле с' рјечи:
„Право Вељко, вјечитога љупче!
Тако негда Пелеид је тркао
Кроз Тројане, вјечно л' Илијадом,
Мухама му врази се чињаху! — “
Дошло једноч одабране војске
Крџалије убојника љута
Из преваре облетели Бању
Да затеку, како и дожеле
Соко-Вељка на домишту своме;
Ал' им шипак! . . . Летун спреман вазда,
Крила су му неуморна дана
И грудима продират' облаке;
Вељко имао хљеба и џебане,
Мало друштва него прекаљена
Ђе л' је витез ту је и тврдиња.
А међу то еда и Србови. . . .
Отпре им се, приступит' им не да
Те на домет пушкам ручницама . . .
Осташе с' врази наоколо
Пpичекати, да им витез клоне

[1] *Глас Црногорца* од 9 Августа 1875, бр. 31.

Вјечног спие свему л' отпоривче
Вељко с' титра, ни хабера нема,
Пушкам стреља и лубардам' таре,
Пак пијуца винка и ракију,
Хоро игра, пјесме попијева,
Док и штокад свог појаше Кушљу,
Сам излети, прокомеша Турке,
Враћа с' јунак с неколике главе
Смије крвцу, а на коље исте;
Тад' за софру међ' дружину вјерну.
Било б' 'вако док би с' догрдило
Дошлој војсци, пак би с' измакнула
По злу свему . . . кад спавају и пси,
Но у јаду, да с' и горем виде,
На плећа им ударише Срби
Танасије млађи Чарапићу,
И Вујица с храбри Браничеци,
Када л' их је тек угледао Вељко,
Јахну брже виловита хата
Ком по с грива сама унатечце
И дан и ноћ сплеће и расплета,
Пак искрсну пред капију града
Викну к Турцим: „Ево Хајдук Вељка!
Предсретај га и тко ј' од железа!"
Грмне грлом, а кубуром сложи,
Док и кроз њих те међ' Србе браћу:
„Добро дошли! браћо витезови!
Ми смо амо здраво и весело.
Бијемо се, ал' не од пô пива;
Него кад сте довле с потрудили
Хајде овчас ви насрните с двора
А изнутра ја ћу испанути
Са свим мојим до последњег друга,
Да их часком с очи̑ уклонимо
Пак на скупу и уједно братски
Дана празник и разбиће врага
Небо славећ да просветкујемо!"
То им рекао, и таки се врати
Па кроз Турке и пушак' им праску
Те међ' своје, као к тићима орле,
Од гмижећа заштитит' их врага;

Свуд топовма наредно бити
А сам диже пешца и коњика
Тај час надво, и нападе Турке,
Кано магла раван и долове;
С плећа они, а без промашања
И што мрже с насртањем слепим,
Та скочили б' низ Мосора[1] крше
Камо л' не би Бању оставили
Халовити, но и плахи Турци."[2]

Године 1809, после несреће чагарске, нутно је мислити да су Турци и Бању одмах опсели. У Бањи је био Вељко, и њега је одатле избавио Карађорђе 9 Јула 1809.[3] Бања пак остане Турцима.

Кад, године 1810, Руси пређу преко Дунава, и на позив Карађорђа, гроф Орурк, с једним одељењем војске, похита к Делиграду, онда га Вељко поведе Тимоком и кроз планине и кршеве, да како ударе на Бању, и да је од Турака отму. То је било између 11 и 23 Августа 1810. Турци су се били опкопали шанцем. Испред Бање стојала је турска коњица. На њу пошље гроф Орурк волинске улане и козаке, а ладошку чету упути да заузме брдо које је с леђа граду. Улани и козаци разбију турске коњике, а Ладошци заузму брег, одакле одмах јурише на први шанац, у ком је било 400 Турака, с једним топом. Шанац отму на јуриш за пô сата; од оних 400 Турака, у животу их остане 90: други сви изгину. Паша, који је био у главном шанцу, видећи тај пораз, преда се, и буде пуштен, пошто се обвеже, да те војне не вojује на Русе. Од стране Руса и Срба пало је 126 људи.

Овај је бој могао бити или 22 или 23 Августа, јер се вели да је гроф Орурк, одморивши се у Бањи само неколико сата[4], приспео 23 Августа 1810 у Делиград.

---

[1] *Мосор*, планина у Далмацији.

[2] *Сербијанка* III, стр. 70.

[3] *Писмо Карађорђево*, писано 12 Јула 1809, у Ћуприји, *Мемоари Протини*, стр. 309.

[4] Кад су Руси, после тог одмора, скомандовали војсци да се креће, па се у тој команди чуле речи: *Напсред—марш!* (што се изговара: Наперјод — марш!) наши су помислили да се заповеда *на Пирот!* па се убезекнули: куда ће сад на Пирот? а Делиград их зове?

Бања је, после тога, била у српским рукама све до 1813, али је Вељко премештен у Неготин. У Бањи и околини помињу се као старешине: неки *Иван,* кога је Вељко наменио за старешину у Бањи још пре него што је био отео Бању од Турака; у шанцу на *Пољаници* био је неки *Милисав.*

Кад је Бања, после 1833, враћена заједно са својом околином Србији, био је у њој суд за сав округ алексиначки од 1834 до 1835, а после је премештен у Алексинац.

Године 1837 начињена је тамо велика зграда за посетиоце бање, и сваки дан све се више градило угодности за такве госте.

Црква је начињена 1835, а школа 1837. Обе су ове грађевине већ издале.

Сад је у Бањи канцеларија среза бањског; телеграфска и поштанска станица.

Окружена планинама где се држи многа здрава стока, у равници у којој рађа сваки усев, у варошици, где се може имати сваке угодности, на лепу насипу, којим је лако доћи — Бања, као вода за лечење, има све услове за развитак и врло сјајну будућност.

Бањани се мало баве трговином дућанском. Они готово сви раде земљу и пате стоку. Овде се тку добри покровци, вреће, зобнице, и друге ствари од кострути.

Ра̂жањ, као варошица, на 4 сата западно од Алексинца, на путу београдско-алексиначком, има тек 137 пореских глава. У њој има неколико механа и дућана; црква и школа. Прича се, да је ту од старине био некакав каравансерај, покривен оловом, још нека велика зграда, и једна џамија. Кажу да се то место звало *Ђурч.* А по Стевану Герлаху ово као да је баш онај Спахиној, који он помиње.

У почетку овога века, Ра̂жањ је био већа варош од Алексинца. За то се и нахија ова звала ра̂жањска. У нашем ратовању за слободу, бележи се освојење Ра̂жња, у Фебруару 1806, онако

[1] Име се ово чује и *Ра̂жањ* и *Ра̂жње.* Ово последње је чешће, и можда је правилније; али је прво отело мах.

исто важно као и заузеће Параћина и Алексинца.[1] Кад је овај крај придружен Србији године 1832, онда је окружна власт алексиначка била у Ражњу од 1832 до 1834, па је одатле пресељена у Бању, откуда је тек премештена у Алексинац.

Села алексиначког округа ово су поименце:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
	Варош						
1	Алексинац □ 1833	961	—				
	I Срез алексиначко-ражањски						
1	Претртковац	42	$6\frac{1}{2}$	26	Подгорац	93	6
2	Брачин	88	$6\frac{3}{4}$	27	*Малетина*	30	5
3	Браљина	57	$4\frac{1}{2}$	28	*Манастирско*	20	$4\frac{1}{4}$
4	Маћије	22	$5\frac{1}{4}$	29	Праскоча	48	4
5	Церова	20	4	30	Мађаре	64	6
6	Бобовиште	122	$1\frac{1}{4}$	31	Варош	44	$5\frac{1}{4}$
7	Краљево	71	$\frac{3}{4}$	32	Ражањ □ 1851	137	5
8	Вакуп	74	$\frac{1}{2}$	33	*Чубура*	25	4
9	*Шетка*	74	$5\frac{1}{2}$	34	Рујишка	64	4
10	Витошевац □ 1864	146	$6\frac{1}{2}$	35	Црни Као	51	$4\frac{1}{2}$
11	Глоговица	58	$\frac{1}{2}$	36	Ћићина	32	$1\frac{1}{2}$
12	Бујмир	34	$1\frac{1}{4}$	37	Рутевци	179	2
13	Јабуковац	43	3	38	Станци	65	2
14	*Јасење*	40	3	39	Пруговац	44	$2\frac{1}{2}$
15	Вукашиновац □[2] 1851	88	$2\frac{1}{2}$	40	Црна Бара	31	3
16	Добрујевац	66	$2\frac{1}{2}$	41	Алексиначки		
17	Катун	83	2		Липовац □[3] 1871	71	$2\frac{1}{2}$
18	Брадарци	61	2	42	Бован	78	2
19	Мозгово □ 1860	206	3	43	Суботинац	131	1
20	Плочник	43	7	44	Лучина	113	6
21	Појате	102	$7\frac{1}{2}$	45	Сталаћ	201	7
22	*Ражански Липовац*	24	3	46	Смиловац	112	$6\frac{1}{2}$
23	Послон	50	$3\frac{1}{2}$	47	Скорица	132	7
24	Пардик	45	$5\frac{1}{2}$	48	Радошевац	63	7
25	Грабово	32	$6\frac{1}{2}$	49	Ћићевац □ 1851	280	$7\frac{1}{2}$
					Свега . .	3.799	—
	II Срез бањски						
1	Скробница	107	10	3	Орешац	57	$9\frac{1}{2}$
2	Церовица	33	9	4	Читлук □ 1853	273	8

[1] *Писмо К. Јовановића* од 7 Фебруара 1806, у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 399.

[2] Школа је сада на самом *Делиграду*.

[3] Школа је код манастира *Липовца*.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
5	Милушинац	155	$8\frac{1}{2}$	19	Јошаница □ 1873	148	8
6	*Богдинац*	50	8	20	Врбовац	124	$4\frac{1}{2}$
7	*Рујиште*	96	10	21	Трубаревац	93	4
8	Сесалац	108	9	22	Ресник	121	5
9	Дуго Поље	189	$7\frac{1}{2}$	23	Поружница	60	$4\frac{1}{2}$
10	*Николинац*	104	8	24	*Језеро*	67	4
11	Блендија	76	$7\frac{1}{2}$	25	*Преконози*	50	4
12	Мужинац	108	$7\frac{1}{2}$	26	*Рсовац*	51	4
13	*Бели Поток*	38	$7\frac{1}{2}$	27	Лабуково	49	6
14	Шарбановац	117	$6\frac{1}{2}$	28	Гојмановац	25	6
15	Трговиште	66	7	29	*Раденковац*	65	6
16	*Жучковац*	72	8	30	Ново Село	34	$5\frac{1}{2}$
17	Врмџа □ 1852	194	$7\frac{1}{2}$	31	Бања □ 1837	355	4
18	Рујевица	37	8		**Свега** . .	3.122	—

III Срез моравски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Мрсољ	153	1	22	Кулина	32	$3\frac{1}{2}$
2	Житковац	94	$\frac{3}{4}$	23	Вукање	86	$4\frac{1}{2}$
3	Доњи Адровац	94	$\frac{3}{4}$	24	Љуптен	47	4
4	Прћиловица □ 1852	117	$\frac{3}{4}$	25	Породин	36	4
5	Бујмир	51	2	26	Гредетин	74	2
6	Тешица □ 1855	190	2	27	Пешчаница	38	$2\frac{1}{2}$
7	Лужање	145	$1\frac{1}{2}$	28	Радевац	44	3
8	Нозрина	117	$1\frac{1}{4}$	29	Крушје	39	$2\frac{1}{2}$
9	Стублина	54	$1\frac{1}{4}$	30	Јаковље	43	3
10	Суповац	53	$3\frac{1}{2}$	31	Горња Суотна	37	2
11	Велики Дреновац	107	3	32	Доња Суотна	21	$1\frac{1}{2}$
12	Дашница	38	$2\frac{1}{2}$	33	Горњи Адровац	33	$1\frac{1}{4}$
13	Грејач	88	$2\frac{1}{2}$	34	Каменица	22	2
14	Лоћека	63	$2\frac{1}{2}$	35	Лознац	24	2
15	Врћиновица	84	3	36	Корман □ 1873	132	2
16	Честа	33	$3\frac{1}{4}$	37	Трњани	178	$1\frac{1}{2}$
17	Голешница	19	3	38	Горњи Љубеш	32	2
18	Чукуровац	25	3	39	Срезовац	23	2
19	Шурић	15	$2\frac{1}{2}$	40	Доњи Љубеш	84	2
20	Мали Дреновац	25	$2\frac{1}{2}$	41	Витковац	67	$2\frac{1}{2}$
21	Копривница	62	$2\frac{1}{2}$		**Свега** . . .	2719	—

Примедба. Кад имена села у овом списку испоредимо с именима која је *Вук* 1822 год. из арачког тефтера исписао и у *Даници* 1828 г. штампао, онда налазимо да под ондашњим именима данас више не постоје ова села: *Кошеви*, *Прњавор Св. Романа* (у кнежини

ражањској), *Влашко Поље*,[1] *Косовци*, *Лукава*, *Градашница* (у нахији бањској) и *Дреновац* (у нахији алексиначкој). У кнежини ражањској, која је спадала под нахију *параћинску*, било је 23 села, у нахији *бањској* (без кнежине *сврљишке*) било је 26, а у нахији алексиначкој 22 села. Села која се у *Вуковом* списку не налазе, штампана су у нашем списку курзивом. Цео срез моравски био је у оно време још ван српских граница.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА АЛЕКСИНАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Алексинац варош	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.954	961
2	Алек. ражањски	—	1	48	49	4	2	6	6	—	6	17.207	3.799
3	Бањски	—	1	30	31	5	—	5	4	1	5	14.350	3.122
4	Моравски	—	—	41	41	4	—	4	3	—	3	12 625	2.719
	Свега . .	1	2	119	122	14	2	16	14	2	16	48.136	10.601

Овај округ има свега 122 насељена места; кад овај број разделимо бројем житеља, онда долази у средњу руку на једно место по 394 душе. Међу тим по попису људства од 1866 године деле се сва места према њиној насељености у шест категорија, те тако има места, која броје

до 100	житеља	3
од 101 — 200	„	33
„ 201 — 500	„	58
„ 501 —1000	„	24
„ 1001—2000	„	3
„ 2001—5000	„	1 место, а то је

варош Алексинац.

[1] *Влашко Поље* има у срезу заглавском округа књажевачког.

Мало пре поменутим пописом људства нађено је у округу алексиначком 48.136 душа, и то: 24.671 мушких, и 23.465 женских, долази дакле на 100 мушких по 95·11 женских. Сразмерно највише женских има у срезу бањском (98·15), а најмање у срезу моравском (93·46).

У овом округу има 16 богомоља, а толико исто и основних школа; долази дакле једна богомоља на 3.009 душа. У срезовима

	једна црква долази	на	једна школа житеља
алексиначко-ражањском	2.535	„	2.535
бањском	2.870	„	2.870
моравском	3.156	„	4.208

Куће су све од плетара, олепљене, покривене кровином (старије) или ћерамидом (новије). Унутрашњи распоред онакав је као и у крушевачких кућа: кућа (кујна), соба (једна или две), диванана, и малко трема пред вратима на која се улази. Сељаци најрадије живе у кући (кујни) око ватре. У соби спавају само зими, а иначе у њој држе разне ствари.

Мајстори су, који куће граде, највише Лесковчани и Пироћанци.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Алексиначки округ има красних земаља за обрађивање, а има и просторија за стоку са свима удобностима које тражи та имовина. За обделавање је најудесније лева страна Мораве од Суповца доле до оне сутеске на Св. Роману. А и на десној страни уз Моравицу до Бована, па и доле дуж Велике Мораве, од Сталаћа до Ћићевца, земље су равне и веома родне.

Кад су, године 1867, пописиване обрађевине у Србији, нашло се засејано у овом округу:

Кукуруза	21.221	дан орања
Пшенице	11.496	„ „
Јечма	8.087	„ „
Ражи	3.532	„ „
Овса	3.547	„ „

Крупника	467	дана орања
Кромпира	318	„ „
Проса	4	„ „

Конопље је било засејано на 1299, а лана само на 45 дана.

Дувана је било засађено на 709 дана, и он се хвали као најбољи у Србији.

Винограда је било на 25.308 мотика. И вино је у опште добро, а местимице има га које, кажу, не уступа жупским, па чак ни крајинским винима.

Ливада је било на 22.685 коса.

Пшеница се највише хвали у равници *Гајеву*, код села Мозгова.

На левој страни Мораве, око села Тешице, у оној дивној равни, има поље *Оризиште*, где се прича да је некад сејан пиринач.

Од питомих воћака има *јабука:* тврдојака, зуквача, црвењача, петровача, илињача, али су обично тврде и од рђавије врсте. Налази се по негде и *кржљика*, које не расту у висину више од колена, и које рађају готово до земље. Даље, има *крушака:* караманака, сладаца, водењача, видовака, такуша, јечмењака, спраца, гутаваца (великих арапака), и других.

Трешње нису на гласу; махом горакну.

Шљива има: ранака, маџарака, белошљива, сурунака, прапорака, и трношљива. И оне нису на гласу.

Кад је, године 1866, пописивана стока у Србији, нађено је у овом округу:

Коња	4.362	грла
Говеда	27.952	„
Свиња	41.529	„
Оваца	147.466	„
Коза	50.319	„
Кошница	3.100	преседа, а го-

дине 1859 било их је 7418!..

Стоке је највише у срезу бањском, нарочито по селима у Голаку, Озрену, и око Ртња.

Осем земљорадника, само у Алексинцу и нешто у Бањи има људи који живе од заната или од трговине. У Бањи су на гласу мутавџије, који тку покровце, вреће, и струнице.

Од радњâ, *ковање*, *бојадисање*, и *механисање* сматрају се у овом округу као скитачки занати, а *шивење* и *трговање* свак милује.

Прелази преко границе у Турску, у овом округу главни су: на *Капији*, на десној обали Мораве, 2 сата више Алексинца; на *Суповцу*, на левој страни Мораве, 3 сата више Алексинца.

Стање је становника средње, нема великих имаћника, али нема ни бескућника. Задруге се боље држе по брдовитим селима. Родна моравска раван и овде је малко размазила своје господаре и разлабавила задружне везе.

е. одело

Мушкиње носи: *чакшире*, *џубе* (дугачко до испод колена, без рукава), гуњче, подвезнице, јелече, појас, канице, кошуљу, антерију (кучињаву или памучну), чарапе (кратке), врвце (од козине) место каиша, и опанке; на глави носе: шубару од целе овче коже, а постарији људи носе полушишану, или јагњећу; још припасују силаје, богатији носе ципеле или чизме, и велики црни гуњ, без рукава, с *куглом*.

Чобани, да се не би росили, и да се не би одирали кроз трње, носе *скорње* (од козје мешине, с чупом напоље, начињене ногавице као широке панталоне).

Женскиње носи: кошуљу (памучну или конопљану), канице, прегљачу (кецељу), опрег (сукњу), литар поврх сукње дике ради, јелече, свилену антерију, марамче око врата, огрлицу (с белим новцима или дукатима), око главе место мараме крпче (пешкир), чарапе, опанке, и врвце (место каиша); зубун (дугачки), хаљину дугачку, ћурче, као мушко гуњче, а рукави му мало дужи од лаката, свуд около оивичено ширитом место гајтана.

Ткиво за ово одело већином је рукотворина самих жена и девојака, само се за кројење и шивење некога парчета плаћа нешто „терзијама“.

На глави жене носе ручнике и трвеље, као што смо поменули у источној поли крушевачког округа.

Ж. ГОВОР

Говор у овом округу по акценту припада говору који се чује у свој моравској долини, па прилику: говори̏ти, копа̏ти, коси̏ти; Мари̏ја, пшени̏ца, лива̏да, и т. д.

У падежима има онога што и у Левчу: „Даје своје сестрѐ. место: Даје сво*ој* сестр*и*; Ђак је у шко*ле*, место: у шко*ли*; видео сам га у лива*де*, м: у лива*ди*, и т. д. Седми и четврти падеж мењају се тако, да се врло често употребљава четврти где је место седмом падежу. И седми се падеж обично свршује на *х* место на *ма*, на прилику: по њива*х*, м. по њивама; на кућа*х*, м. на кућама, у јама*х*, м. у јама*ма*.

У глаголима, у првом прилогу, негде се не претвара *л* у *о*, на прилику: *Бил сам; дошал је јучер; говорил ми је*, и т. д.; а у неким селима, особито ближе к Нишу, не само да се *л* претворило у *о*, него се још и ово *о* претворило у *а*, уз које још стоји и по једно *ј*, на прилику: „Говори*ја* је Марко да дође, па га ето нема", и тако иде: *радеја*, место радио; доша*ја*, м. дошао; учи*ја*, м. учио; прода*ја*, м. продао, и т. д.

У неких глагола, врло се често чује прво пређашње време, а у неких се тако обилази око тога времена па се говори оно сложено прошло време, као да онога првога и нема.

Предели се казују придевом средњега рода, на прилику: ***Бањско, Ражањско, Нишевачко,*** и т. д.

З. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Као што је познато, двема највећим долинама које управо и чине сав овај округ: долином Мораве и долином Моравице, ддле су готово највише оне војске, које су некад грозиле свој хришћанској цивилизацији на западу. Куд су те војске пролазиле, тамо су се и уста малој деци затискивала да не плачу, а камо ли да је одраслу човеку било до песме и певања. За то јамачно и данас

тамо мало имамо песама, и ређе чујемо гусле и певање међу одраслим људима.

Женскиње пева; али се ни његове песме не одликују ничим особитим. Можемо ипак поменути неке које миришу на велику старину. Те су песме везане и за неке обичаје, који су негде већ ишчезли, а негде се још држе.

Тако се, на прилику, о Коледи пева ова песма у овом округу :

„Ој хубава Коледо, мала момо, Коледо!
Духну ветар, Коледо, мала момо, Коледо!
Те издуха, Коледо, врана коња, Коледо!
И на коњу, Коледо, бојно седло. Коледо!
И на седлу, Коледо, мушко чедо, Коледо!
И на чеду, Коледо, самур-калпак, Коледо!
За калпаком, Коледо, кита здравца, Коледо!
Да је здраво, Коледо, мушко чедо, Коледо!“

На левој страни Мораве, има обичај, опет старински, да у Белу Недељу, девојке у селу устану пре зоре на један сат, скупе се насред села, и ту наложе ватру, па око ватре играју и певају, а кад буде у свануће, узме свака девојка по један угарак, па, идући све к води, певају ову песму:

„Скоч' коло! скоч' коло! да скочимо,
На реку, на реку, Јабланику!
Код реке, код реке, Јаблан седи,
И код њега, и код њега, Јабланика.
Русе косе, русе косе, она мије,
Танке шивке, танке шивке, она плете.
Ој хубава, ој хубава, најбоља девојко!“[2]

Кад сврше песму, онда побацају угарке у воду, и разилазе се.

О Ђурђеву дне, и о Св. Николи летњем, иду још *краљице*. То бива овако. Обуку се осам девојака: четири од њих носе голе ноже јатагане, и зову се *краљеви*, а четири иду за њима без ножева, и зову се *краљице*[3].

---

[1] *Гласник XXXII*, стр. 121, у мом чланку: „*Живот Срба Сељака*“.

[2] Ова се песма пева по два пута.

[3] Подсећамо да се баш овако не зову на другим местима, где још краљице играју. Глед. под шабачким округом, стр. 515.

Кад оне тако обучене иду, певају ову песму:

„Паун лети низа село, Ладо!
Пауница за њим лети, Ладо!
Стан' почекај мој пауне, Ладо!
Да ти перје понаредим, Ладо!
Да ти киту понакитим, Ладо!

Кад уђу у чију авлију, онда певају:

„Искочите Латинке, Ладо!
Да видите краља и краљицу, Ладо!
У пребеле чарапе, Ладо!
У прежуте папуче, Ладо!

Кад уђу у кућу, оне четири с ножевима ходају у накрст, а оне четири без ножева певају ову песму домаћину:

„Свети Петар вино пије, Ладо!
Под дрветом божуровим, Ладо!
Пролетеше два голуба, Ладо!
Нарусише Петру вино, Ладо!
Проговара Свети Петар, Ладо!
Дајте мени остре ноже, Ладо!
Да убодем два голуба, Ладо!
Дадоше му остре ноже, Ладо!
Те убоде два голуба, Ладо!
Из њих лети црна крвца, Ладо!
Те попрска Петру скуте, Ладо!
Ој, хубава најбоља девојко!“

Полазећи из куће, певају:

„Остан' с Богом, равни дворе, Ладо!“

Не ће бити с горег да овде изложимо што се прича о граници српској између Алексинца и Ниша. Најбоље је послушати *Ајрадин-бега*, сада жалосног турског буљубашу а потомка некадашњих скендербегових јунака, како говори *Стојану Шегртану:*

„Стојане, кузун[1], то бег-Милошево син (Кнез Михаило) сврза у песница сва политика маџарлијска (европску). Твоје Срби велико шејтан, Стојане! начиниште ујдурма; отераше, белћим, бег-

[1] *Јагње*; то се говори уз реч.

Милошево син, узмише оно *Црно Ђорђ*. Наше султан верува, а њему на!! (објахује нос с два прста и представља како су Срби метнули султану наочари). Срби, шејтан, послали бег-Милошево син да сврже политика... А га сврза у песница, врни га на семо, и опет кажи на наше султан: револучијо! менимe кназ! опет верува, хакмак!....

„Догјоше и татко и син му; Шумадија се стегна! На! (показује рукама колико се и како Србија спремила). Умре оно наше цар *Абдул-Меџид*. Умре и старо бег-Милош. Стана цар Абдул-Азис. Ово помушко, ха!!! Зема си стари тефтери, е ги гледа, гледа, и најде си: че от нишко кале до при плот, има 60 сахат. Пита своји агалари, и му казват: Неје истина 60 сахат; Срби се прикучили при сам кале. Цар чини мезил једно паметно човек на Ниш. Тој си влезна при паша, и му говори:

— Да ми спремиш кони и сјуруџији за *шест дена;* ћу си идем *дори до српски плот.*

— А што ће чиниш за шест дена: *иште бу плот!* и од пенџер му го казва.

— Јок, ефендум!

— Евет, ефендум!

Тој си не верува. Јахна си на коњ, зема си сахат: и на коњ иде у сахат гледа: окје ли излезну 60 сахат. Уште не мина 2 сахат, а сјуруџи стал.

— Аде, бе!

— Јок, ефендум!

— За што, бе?

— Не може даље, ефендум!

— Како не може, бе?

— Па плот, ефендум, граница, Србија!

— Што, плот! какво граница? какво Србија? треба 60 сахат от нишко кале до Србија.

— Јок, ефендум!

— На траг! вичет буљубаш сос шиљата пушка (српски стражар).

— Ха̏!!!! чини царско човек . . . Е се врна на Ниш. Врна се при паша, и пиши тако мазбата на султан:

— На хат со сахат сам ишал: от нишко кале до при плот нема ни 2 сахат!!

Цар се чини серт, и пиши тако књига на бег-Милошево син:

— Мори Милошево син, какво је то мусаведа; како си земеш толки вилајет? Не ли пишат тевтери че от нишко кале до при плот има 60 сахат? Какво је то седепсузлук од тебе за мој лице? Него да врнеш што си земал; знаjеш, татко ти замре, достук јок! да не те сторим резил пред краљови!!

Зема си татарин таја књига, јахна си на коњ и: ха̏, ху̏! ха̏, ху̏! ха̏, ху̏! дојде си на Белиград. Го водат у конак при бег-Милошево син. Ама што ће ти кажем конак? Бре ќроз муздраци, бре кроз катани сос голите сабли — го водат, го водат, бре! на четири капије док да излегне при него. Бег-Милошево син си седит на шилте, пије си духан, и гледа једна хартија, поголема от мали килим, и сос тики иглици бодет по неја (казват че пишани друм на софијско кале). Татарин си чини темена, темена, темена, и му дава књига. Зема си књига, тргна си својп окаљки (наочари) и гледа си књига, гу гледа, гледа, гледа! Фрли гу крај себе, удри си у длани, и викна: *Кјатип!* Влезна си кјатип, топтан а ла франга, и си прилепи нога уз нога че мислиш неса две него једну ногу и имат. Му дава књига бег-Милошево син. Кјатип гу гледа, гледа, гледа; ништа не говори.

— Што је то, каква је то књига?

— Ефендум, вели кјатип, мјухур је од цар, ама . . . .

— Видим и ја че је мјухур от цар, ама се чудим што пишет како да је от говедар.

Кјатип смигна с рамешки, и не чини реч.

Бег-Милошево син тргна си калем, и на таја сама књига записа:

— Похубавечко си погледај тије тевтериње, царе; има 60 сахат, ама по за Ниш, на куд тебе, моја дедина! Ако ми и умре татко, ја и Шумадија сме живи: твој дослук не ми треба! Несам

заборавил ја ни тија пари што ги башта ти изеде на мој татко пре толки години[1]! Мудро си седи, да не си хладиш нокти!....

— Хâ!!!! Сега би цар седел мудро, ама *беше!!*[2] *Сокол, Ужица,* нâ!! (показује длан, хотећи рећи да је сад тако равно где су пре били ти градови); а белиградлије на Ниш в гости; хâ!!!........."

Оваких се разговора међу Турцима може чути више, само ко би умео ступити с њима у servisеслук: нарочито се Арнаути одликују таквим познавањем међународних односа и етикета!!

Од колских игара, играју се ове: *крива бањка, катанка, мачванка, чачак, орловка, проломка, бугарка, остроъанка, циганчица;* новије су: *четворка, влашка, Неда гривне, устај дико, зајам, дурминка, тедена, ресавка, басара, мечка* (у место), *косовац, пођох у Бању, ђурђевка, параћинка, лепа Маца, нишевка.* Варошке игре, које иду као каква прилепљива болест, и не помињемо. Тако се чак под Озреном може да види: *трамблан, шотиш-полка, валцер, мазур-полка,* и све друге којима нас спољна западна цивилизација тако брзо усрећава.

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

Чудновато је и тешко објаснити за што су делови овога округа, за Турака, припадали онако разним управним срединама. Тако је нахија *бањска* имала под собом кнежину *Сврљиг*, и припадала је *Видину*, као управној средини; нахија *алексиначка* није припадала Нишу него *Лесковцу;* а кнежина *ражањска* била је део нахије параћинске, која је опет била под *Лесковцем.*

За време Карађорђа, како су на овом крају били готово без

[1] Прича се тамо да је Кнез Милош слао неком паши (Шкодралији?) неке новце, које су Турци узаптили, али се у народу верује да се те паре морају вратити кад му драго ономе чије су.

[2] Ово значи: доцкан! Кажу да је у Лесковцу дуго стајала батаљена нека бина па јој повађени дирeци у течају времена. Од тога се начинила пословица: „*Беше* дирек у лесковачкој бини“.

прекида велики бојни судари, тако није ни могло ништа стално бити утврђено за управу. Тек су Бања и Делиград били неке управне средине, бар свако за своју околину. За ђумрук се зна да је био у Делиграду[1].

За владе Кнеза Милоша, и то после 1832 године, власт окружна била је у Ражњу од краја 1832—1834. За тим у Бањи до 1835, а те године, о Сретењској скупштини, пренета је власт у Алексинац, где је и сада.

Данас тај округ има свега три среза: *моравски*, који држи сву леву страну Мораве до Јастребца и до крушевачког округа, са столицом у *Прћиловици*, селу, на левој обали моравској, 1 сат на југ од Алексинца.

Алексиначко-ражањски, који држи од границе десну страну Мораве, до бованске клисуре, па до ћупријског округа, и велике Мораве, са столицом у *Алексинцу*.

Бањски, који држи бањски басен, Голак, и сва села у притоцима Моравице више клисуре, са столицом у *Бањи*, 4 сата на североисток од Алексинца.

Окружна средишска управа сва је у Алексинцу.

Ту је средишска телеграфска станција, ђумрук, карантин, бригадна команда, и окружни прота.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине, у овом округу, ваља узети:

Пут од Алексинца к Београду на северозапад идући до границе ћупријске, који се од Делиграда једним краком одваја преко Мораве на *Ђунис* ка Крушевцу.

Пут од Алексинца преко Бање ка Књажевцу на североисток идући.

Пут од Суповца до Ђуниса левом страном Мораве.

Пут од Бована до Делиграда.

Сви су ти путови насути шљунком, и врло су удесни за путовање.

---

[1] *Карађорђев Протокол*, № 1102, стр. 91.

Од зграда нових и лепих ваља поменути

Зграду за окружне власти у Алексинцу; за тим школске дивне зграде: у Витошевцу, у Делиграду, у Мозгову, у Корману, у Јошаници, у Прћиловици, у Светом Стевану, и у Читлуку. Лепа је школска зграда и у Алексинцу, само је недовољна за број ђака који се у њу стиче.

Од цркава нове су: у Алексинцу; у Читлуку; у Тешици; у Ражњу; и више обновљених богомоља на старим порушеним темељима.

II

Кнежевачки округ

1 Границе, и планине

И сад ме обузима нека милина, кад се сетим оне дивне панораме која се разастире на све стране пред очима гледаоца који, с висине *Плеша*,[1] разматра не само долину *Нишаве* и *Сврљишкога Тимока*, него готово сав кнежевачки округ.

Замишљајући се и сада на оној висини, рад сам да разгледам део Србије који за овај мах чини предмет моме говору; да обележим, колико боље узмогу, правце којих се држе огранци балканских коса, које се разасипљу на запад у кнежевину; да проведем реке долинама њиховим; да поменем места која су ма по чем заслужила да се сачувају од заборава; и, најпосле, да бацим поглед у куће и у живљење своје браће под Балканима и „на Тимоку на златну потоку“.

Кнежевачки је округ онај део Србије који се најдубље пружио на исток, у турску царевину.

Границе су му: са запада, округ алексиначки, онако како је већ казано за тај округ; с југа је плот који га раздваја од Турске, и који удара на ове тачке:[2] на *Драговац, Шупљи Горун, Тополу, Курилово* (одакле се најлепше види Ниш), *Дебели Дел, Грамаду* (где је ђумрук и састанак), *Пошошницу, Коларницу, Плеш* (највиши вис), *Баре, Пандирало* (опет ђумрук и састанак), *Младеновац, Блато, Црквенац* (где и нема плота), *Шљиву, Иванову Ливаду, Писану Букву, Расовати Камен,*

---

[1] Може се загледати у моја „*Путничка Писма*“, стр. 131 до 136.

[2] Границом до Турске, на свима су овим тачкама карауле (стражаре) српске.

Кадибогаз, *Китку*, *Треску*, *Суве Кладенац*, *Остриќевицу*, *Шашку*, и *Затворену Пољану*; одатле слази у *Тимок*, па онда се наслања на округ црноречки, на *Тупижницу*, и иде ка *Крстацу*, где је граница алексиначка.

По простору, округ овај долази међу најмање округе у Србији.

Планинама је богат књажевачки округ, и тако испресецан бреговима, да је тешко наћи полазну тачку за причање о тој чудесној некадашњој игри природе.

Мислим да ће читаоцима бити лакше разумети мој говор ако почнем овако:

С истока, од средине Бугарске, пружају се високе балканске косе и висови; оне се разасипљу на све стране, али им је главни правац с истока на запад. Дошавши до над садашњу границу Србије, косе се те нешто понижују, и у нека три крака улазе у књажевину, па се тек онда разгранавају у мање повијарце, или се дробе у оделите висове.

Први је крак балканских висина онај који се одваја на северозапад, и прелази у Србију, као *Бугарска Глама*, па се повија к северу. Највиши су му врхови: *Бабин Нос*, *Китка*, *Глама*, *Расовати Камен*, и *Смиловица*.

Други крак улази као водомеђа која дели притоке сврљишкоме и трговишкоме Тимоку. Он долази од *Бабине Главе*, прелази у нашу страну више *Пандирала*, код карауле *Младеновца*, и ту се зове *Јеленак*. На овој грани или коси ово су висови: *Доброславице*, *Горунов Дел*, *Микулов Дел*, *Тумба*, и *Грнчар*, одакле се коса већ спушта ка Књажевцу.

Трећи крак улази у Србију код Модре Стене, управља се на југозапад, и водомеђа је Нишави и Тимоку. Највиши су врхови на овом повијарцу: *Мали Врх*, *Црни Врх*, *Голи Врх*, *Перинатица*, *Голубињак*, *Плеш* (највиши), *Килова Чука*, *Лесков Врх*, *Јованов Трап*, и *Грамада*, па се онда та коса понижава и чини врло благу водомеђу Тимоку и Морави, докле се не стане дизати у *Озрен*, који има приличну висину, и који је поменут у алексиначком округу.

Са западне стране округа кнежевачкога подиже се опет Ртањ од кога косе и огранци улазе и у овај округ. То су: *Тупижница* и *Маглен*, највиши висови кожељских планина, које се дижу на исток од Ртња, а на левој страни Тимока.

Још ваља поменути на југ од Кнежевца два брда: *Богданицу* и *Капилију*, између којих се пробија Тимок клисуром, на којој је стари град *Сврљиг*. Богданица се пружа на исток, а Капилија на запад. Најзнатније преседли за прелажење преко ових брда зову се: *Врли Камен*, *Јарковац*, и *Виногради*. А северозападно од Богданице је планина *Девица*,[1] која се спаја с Озреном.

Горе на овим планинама има: букове, граничеве, церове, кленове, грабове, брестове, јасенове, липове, глогове, брекињеве, диволескове, лескове, врбове, растове, ивове, трепетљикове, јаворове; даље, има: јоргована, зове, дивљих трешања, дивљих вишања, пшешкодре (ваљда паздрена), црног глога, клокочевине, и др.

Од зверова и дивљачи има: вукова, лисица, јазаваца, куна, срна (мало), дивљих мачака (ређе), медведа, јелена, кошута (ређе), зечева, веверица, и др.

---

2 Воде

Тимок је главна река не само овога округа, него и свега овога дѐла кнежевине. Он има два извора, па, наравно, и два крака. Ова се два крака састају испод вароши Кнежевца. Први се зове *Сврљишки Тимок*, јер тече покрај старога града *Сврљига*. Овај Тимок извире у *Бабиној Глави*[2], у пиротском округу. На Пан-

---

[1] За име „*Девица*“ кажу да долази отуд, што се у тој планини, на месту *Ковиљаку*, налазе неколики природни каменови у такој форми, као да су какве девојке окамењене.

[2] Мени су летос на месту говорили, да је глава овом Тимоку у *Бабиној Глави;* пок. *Миленковић (Гласник XIX*, стр. 277) вели да он извире између планина *Орлана* и *Бабине Главе;* а поштовани г. *Мачај*, који је најбоље могао дознати за ову ствар,

диралу улази он у Србију, и одмах за тим понире у понор, кроз који иде близу 300 хвата, па онда, код села *Периша*, истиче из камените пећине. Овај је понор врло интересан; њега би ваљало проучити; јер ма колика вода да се улије у грло понору, на изласку доле не бива већа, него као обично што је. И кад сена, кладе, и друго што унесе Тимок у тај понор, доле се на изласку не виђа ништа од свега овога. Рекао би човек на изласку, да се вода из какве велике дубине диже, а не да тече с висине на ниже.

Одатле тај Тимок, примивши *манојличку реку*, тече на запад до села Нишеваца, управо, до клисуре на којој је град *Сврљиг*. Дотле Тимок прима с лева *црнољевичку реку*, *белоињску реку*, и *Калницу*, која долази од села Грбавче, а улива се у Тимок код Нишеваца.

Од Сврљига, како изађе из клисуре, Тимок се упути право к северу, а кад пређе Књажевцу, чисто се окрене североистоку, па после се управи к северу, и већ тај правац држи док не падне у Дунаво.

Испод Књажевца, на ¼ сата, прими он с десне стране и

Трговишки Тимок. Ова река има више воде, него она у коју утиче, за то многи њу зову *Велики Тимок*, а ону прву *Мали Тимок*, али се мени чини да је правије ставити на прво место ону прву, нарочито због дужине тока, а и због правца њезине падине.

Трговишки Тимок извире с *Равног Бучја*,[1] у пиротској нахији, на два сата од наше границе, и, код карауле *Коренатца*, улази у Србију, па, по што прими реке: *репушничку*, *доњокаменичку*, *жуковачку*, и *трговишку*, пада у Тимок Сврљишки

каже: да он „извире код села *Паижа*, у *Пироту;* шестигабарска и витановачка река глава су овом Тимоку“ вели он (стр. 287, *Гласника XIX.*)

[1] И о извору ове реке има разног казивања. Тако су мени летос казали у Манојлици, да он извире „с *Равног Бучја*“. Пок. *Миленковић* забележио је да он „извире с јужне стране Балкана, више села *Равног Бучја*“, и т. д. *Др Мачај* пак вели: „извире у пиротској нахији код манастира Св. Николе, до села Берчловца и Врстовца“.

испод Књежевца. Он тече на северозапад, а пошто се састане са сврљишким, узимају правац к северу, као што је већ казано.

Од Књажевца до Вратарнице, Тимок има једну дивну карлицу (басен), која је друга већа равница у овом округу. Од села Вратарнице тече он кроз сутеску до села Грљана, па му се долина опет шири чак до испод села Вражогрнца.

У Зајечару прими с лева и трећи *Тимок* (кривовирски), који се зове и *Црна Река.*[1] Испод Зајечара већ се ретко где може газити; одатле му је тих ток, а дно махом песковито. У њему има доста рибе, и нека особита врста, коју тамошњи људи зову *Верозуб*, и која много личи на шарана, само што су јој шкрге мање и бleђе, а и ужа је од шарана. Тешка бива 3—5 ока. Укуса је особито доброг. Вата се само лети, месеца Јуна и Јула.

Из тимочкога песка некад се испирало злато.

Од Вражогрнца је Тимок граница Србији све до Дунава.

На њему имају многе воденице, око којих је бивало често великих спорова између власти српске и турске на граници.

Као што је главна вода свега овога округа Тимок, тако и притоци готово сви, мањи и већи, падају у њега. Само на јужном крају округа, иза оне водомеђе која везује Плеш с Ртњем, неколике воде обрћу на југ и сливају се у Мораву, као што су: *Девица* или *Голема Река*, која извире у планини *Девици*, прима *лабуковачку*, *цирковачку*, и *попичичку реку*, и код карауле *Драговца*, прелази у Турску, па се после улива у Мораву, под именом *Топоница*. О њој је казано више у алексиначком округу.

Од оних које се још уливају у Тимок могу се поменути:

Калиничка река, која извире у селу *Влашком Пољу*, на исток од Ртња, пролази кроз село *Бучје*, где има леп водопад, и слива се у Тимок испод Књажевца.

Долином ове речице просећи ће се најкраћи пут на Честобродицу и Ћуприју к Београду.

Јелашничка река, која долази од Расоватог Камена, тече на запад, и, после 6 сата тока, близу града *Равног*, пада у Тимок.

---

[1] *Црна Река*, *Црни Тимок* (кривовирски), а онај од Књежевца опет некад се назива и *Бели Тимок*, за разлику од Црног Тимока.

Клисура, која извире код страже Кадибогаза, тече на запад близу 5 сата, и пада у Тимок.

Змијанац, излази из *Голе Стене*, и пада у Тимок. Он завршава ону лепу тимочку карлицу, која се од Књажевца пружа до те воде.

Врбичка река заслужује да се помене и за то, што о њој има народно веровање, да је она била већа, па је је нека вера, у старо време, затворила сланинама и оловом. Кад је вода та затворана, прича се да је сипана у извор плева и црвена боја, па је то вода изнела код *Грљишта*, и тако се сада тврдо држи, да је овој реци и грљишкој (1 сат на север) једно врело.

Од минералних вода, могу се поменути само три, и то веома незнатна извора.

У селу *Ргошту*, 1 сат од Књажевца, има извор бистре, пријатне воде, која је прилично топла, али даље неиспитана.

У *Нишевцима*, 4 сата од Књажевца на југ, у самом кориту Тимока, има вода 11° Р. топла, а ближе неиспитана.

У *Лешници*, у атару села *Плужине*, 4½ сата на југ од Књажевца, хладан минерални извор.

Ни један од ових извора није ближе испитан, нити тачно опредељен.

---

3 Равнице

Равнице је врло мало у књажевачком округу. Највеће биће оне две тимочке карлице (басена): од *Црнољевице* до *Нишеваца*, више *Сврљига;* и од *Књажевца* на ниже до *Змијанца*. Прва је дугачка око 2 сата, а широка по ¼ до ½, највише ¾ сата; а друга је дугачка 4 сата, а широка ће бити највише један сат.

У овим равницама, особито у последњој, рађа свакојако жито: пшеница, кукуруз, јечам, овас, крупник, и раж, а и разна варива и поврће, да не може боље бити.

4 Шуме

Кнежевачки је округ већ прилично оголео: маторе је горе у њем скоро нестало. Раније смо помињали каквих дрвета има тамо. Ваља још додати да ће у том округу бити највише диволеске, на прилику, повише села *Васиља*, идући к Сврљигу, има је толико као у каквом шумадинском забрану церића.

Него су већ многи врхови остали без свога биљнога накита. Околина *Пишеваца*, један део *Тупижнице*, околина *Кожеља*, *Голема Глама*, поражавају сувим каменом место шуме или бар траве.

Долина тимочка, особито од Кнежевца до Вратарнице, богата је орасима онако као и долина дринска од Лознице на ниже.

5 Рудно благо

Рудним је благом врло сиромашан кнежевачки округ. Он је сав препун кречнога камена. У планини села *Иричевца*, 4 сата од Кнежевца, вадило се олово за Турака. Сад се тим нико не занима.

Угљена лигнита нашао је на више места г. *Мачај*, а особито: у *јелашничкој реци*, на југ од *Новог Хана*; у *Вини*, 2 ½ сата на југозапад од Кнежевца; у *Подвису*, *Жуни* (Жлни), и у *Бучју*, које је последње место 3 сата на запад од Кнежевца; а кажу да га има и у *Белој Реци*, не далеко од Св. Аранђела. У *Новом Кориту* има камена бруса.

Да поменемо овде и неколике пештере, које се находе у овом округу:

1 *Преконошка пештера*, на по̂ сата од села *Преконоге*, 5 са̂та на југ од Кнежевца. Ту су три пештере, али је средња најзнатнија. Она се зове *Шакрна страна*. Улазак је у пештеру низак, да се једва може насатице ући. Кад се та теснота прође, удари се на прву шупљину, али ипак малу. Сад се иде даље, и сводови се почињу дизати и ширити; почну се блистати, као да су посути драгим камењем. Овај се део пештере може сматрати, вели г. *Мачај*, као каква огромна гробница, јер се ту находе небројени остаци свакојаких препотопних животиња. Одавде се иде опет у

другу просторију. Пролазак је љигав, и ваља се чувати да се човек не оклизне у бездан. Но у праву велику пештеру се тек одатле ваља спуштати на конопцу, па још много пузати, докле се у њу дође. Ту се виде ствари дотле невиђене: не зна човек, да ли је у каквој цркви с олтаром, амвоном, и полијелејима, или је међу неким мраморним стубовима; на неким крајевима стоје као кошнице, или као огромне главе од шећера, и Бог те пита шта није.

Вода капавица једина прекида, и то веома лагано, ову нему тишину, овако дубоко под земљом. А вода и гради ова чудеса којима се дивите у пештери.

Испод ове пештере находи се друга, која се зове *Голема Шакрна*. Улазак јој је простран, и она је широка 5 хвата. И ту има неких окамењених костију.

Трећа је мало на југоисток, и зове се *Равна Пећина*. Она је изнутра сва црна од некаквога гара. У њој има до 5 хвата дебео сталаклит.

Код Вратарнице, 4 сата на север од Књажевца, под брегом *Голином*, има пештера, која се зове *Топлик*. Из ње излази вода, за коју се држи, да је врућа. Г. *Мачај* је нашао да је она топла 9° по Р. Пештера је готово сва округла, до 5 хвата висока, и око 16 кубних хвата широка. На сред пештере пада врло јака жица воде, која тиме гради на 3 хвата висок, и 2° широк, округао сталаклит.

Још ваља поменути пештеру *Леденицу*, која се налази на *Тупижници*, планини између села *Мањинца*, *Бучја*, и *Кожеља*. У пештери овој находи се лети неколико педи леда, а зими га нема. Сељаци га ваде и носе по саборима те хладе вино и воду, кад је врућина. Откуда је то, тешко је погодити. Биће да они најбоље погађају, који мисле да то долази од тога, што се врло споро изједначава температура подземних празних просторија са спољашњим ваздухом. Зимња хладноћа врло споро разлађује камене слојеве, који чине пештеру, и тек кад она дође до ступња где се леди, онда се на пољу све почне кравити, због летње топлоте.[1]

---

[1] *Гласник XIX*, стр. 306.

6 Остаци од старина

Књажевачки је округ пун остатака од старина; међу њима има их доста који су везани за догађаје или личности из славнога доба српске историје.

Стеван Првовенчани, у животопису оца својега, *Стевана Немање*, каже да је, после смрти цара Манојла (1180), у Цариграду настао **инь царь люты и крьвопролитель и раздроушии миръ сь прѣподобьнымь и светымь**, што Немању изазове да устане на оружје и да придружи држави својој земље у којима су живели Срби, али у којима су још заповедали Византињани.

Удруживши се, дакле, с угарским краљем, *Белом III*, Немања освоји од Грка прво *Средац*, (данашњу Софију). У то Бели умре жена, те се он врати у своју постојбину, а Немања продужи рат „**и силою своєю** освоји **градь Перникь, и градь Стобь, и град Ѕемльнь, и град Вельблоужды, и градь Житомитьскь, и градь Скыпьль, и градь Лѣшьскь оу дольнемь Полоѕѣ, и градь Градьць, и градь Призрѣнь, и градь славны Нышь, и градь Скрьлигь и градь Равьныи, и градь Коѕьль. Тѣхь градовь ськроушь и до коньца основаниꙗ ихь изькорѣнии, не оста бо камы на камени иже неськроушише се**[1].

И од толиких градова, ми данас можемо слободно да разгледамо само развалине града *Сврљига*, града *Равног*, и *Козеља* (Кожеља), који су сви у књажевачком округу; **славны градь Нышь** можемо испрема себе гледати тек с брега Курилова, а десет осталих притискује тама *нове* Византије. . Да почнемо Сврљигом.

Град је *Сврљиг* на левој обали тако званога Сврљишког Тимока, на самој омчастој ивици онога веома интересного теснаца кроз који је пробила та речица, почињући од села Нишеваца па до села Подвиса. Од градског подножја па доле до воде Тимока са свим је стрмен одсек, а висина му може имати неколике десетине хвата. И с друге стране исто је тако и стрмена и каменита обала.

---

[1] *Житије Светог Симеуна*, у *П. Ј. Шафарика*, *Pamatky*, и т. д. стр 8.

Теснац тај траје, мислим, 5—6 сата. С њим се може упоредити, колико ја знам, само *Дервента*, више Раче на Дрини, и, у малом, *клисура горњокаменичка*, коју је пролокала река репушничко-папратска.

Од града Сврљига стоје данас само две куле: једна обла, а једна четвртаста. Град је дугачак 100, а широк 43 корака. Грађевина изгледа да је мешавина римскога и доцнијега наимарства.

Западно од града неколико хвата ниже, у дољи под стеном, познају се остаци од вароши. У новије време, ту су седели Турци. Сад се то место зове *Варош*, а има тек 40 кућа; његова пак *Палилула*, заједно са засеоком *Мечијим Долом*, једва броји 15 кућа.

Некад је ту било много више живота и рада; то не сведоче само неме стене; него и писани споменици. Одломци *Сврљишког Јеванђеља*[1] доказују да је ту некад било и живље врело духовнога живота, да су писане књиге, које су шириле видело и љубав међу људима!

Данас све то дремље у развалама и, као суворхо дрво, чека да из жила избије изданак, доказ новога живота и трајања.

Сврљиг је од Књажевца 4 сата идући на југозапад; а од њега до Ниша биће 5 сата идући на југ.

Град Равни. Од овога града леже сад пусте развале недалеко од села *Равне*, на левој обали Тимока, испод Књажевца, близу *Новога Хана*. Он је био дугуљаст четвероугаоник; дужина му је 120, а ширина 75 корака. На сваком углу била је по кула, и на сваком платну по две, међу којима су јамачно била врата.

Многи знаци тврде да су овде боравили још стари Римљани.

Од овога града ишао је пут тимочком долином на север кроз *Вратарницу* к Дунаву, а други се одвајао на исток кроз *Кади-богаз* у садашњу *Ашчар-Паланку*.

У овом граду *Равном* састао се *Стеван Првовенчани* с мађарским краљем *Андријом*, измирио се с њим, и веселили су се ту 12 дана. Ту су они даривали један другога чашама скупоценима, и

[1] *Гласник* XX, стр. 244 — 264.

коњма чудиима, који су били „обложени и утворени златним браздама, што су се сијале као сунце“[1], и т. д.

Првовенчани даље прича, како се на њега био дигао грчки цар да му отме што од земаља, али га он затвори тако да се није могао вратити, и тек на молбе краља Андрије остави га да иде с миром.

Кожељ. На северозапад од Кнежевца, око 3 сата хода, на једној кречној коси од *Тупижнице*, развалине су старога града *Козеља*, који је сада веома порушен. Ништа особито није остало од старог његовог живота. Само под градом има село које се зове *Кожељ*, и ту је развалина од старе цркве која је била 27 корака дугачка, а 15 корака широка. Ту је нађен један бео камен, као полумесец, и на њему су неки само ово могли прочитати ...... **Вь лѣто ...... ѕѱ.ꙁ (= 6707 = 1199?) цђрствоующемоу .... Д Априлиꙗ** .... Друго је све изобијано тако, да се није могло прочитати.

Кажу да је ова стара богомоља била доста добро одржана, али је исквaрена онда кад се градила кнежевачка црква, па је било заповеђено да се камен одатле носи за нову цркву.

Каква је то варварска мисао? уништавати то мало проповедника прошлости, да се начини грађевина, за коју је, бар у Кнежевцу, ласно било наћи камена! Зар се чедо нема чим другим заранити, него да се реже на режњеве мајка његова?! — Тешко народу који у свом животу и раду не зна за јуче, нити мисли за сутра, него хоће да живи само за *данас!*

Градиште, до села *Градишта*, 3½ сата на исток од Кнежевца, на једној кречној стени, има стари градић, за који се не зна ни чиј је ни кадашњи је. Ту је један сељак изорао хаљине, које су, место гајтана, биле све сребрним токама искићене; још су изоравани неки суди, све од самог сребра.

Јаношица, у ошљанском атару, североисточно од Кнежевца, стари развањени градић.

---

[1] Вреди прочитати крај *Животописа Стевана Немање*, у *П. Ј. Шафарика*, стр. 27—29.

Ветрен, на исток од Новог Хана, 2½ сата даљине, стари градић.

Венац, брдо више манастира Суводола, на ком је такође био некакав градић, који је сада порушен.

Још их има: у *Д. Каменици*, на *Грнчару*, у *Бучју*, у селу *Преконогама*, *Кулишту*, и т. д.; али се ни о ком ништа не прича.

У Доњој Каменици, 2 сата на исток од Књажевца, на десној страни Трговишкога Тимока, има мали манастирић *Света Тројица*, задужбина српског деспота *Лазара*, најмлађега сина *Ђурђа Бранковића*. Црква је ова са свим незнатна грађевина, али се у њој сачувао био над средњим вратима овај запис овако искакаћен . . . . . **нз . . . . . оц҃а . . . сил . . . . хр . . . сты . . . . тр҃ . . . десп . . . Лазар . . . въ л҃ѣ . . . ѕцѯє** (6965 = 1457).

За овога деспота наши домаћи летописи казују да је венчан деспотским венцем 18 Декембра 1446, да је с оцем својим владао 10 година, а, по очиној смрти, сам годину и 26 дана, и преминуо је 20 Јануара, у петак, у 4 сат ноћи, 1458[1].

Мало ниже овога манастира, баш у селу *Доњој Каменици*, на левој обали Трговишкога Тимока, уза саму школу, стоји мала црквица *Михаила Абоговића*, који најпре беше велики војвода[2] Деспоту Лазару, а после другар у влади жени његовој, што га је и главе стало[3].

Црквица је малена, и готово личи на неку кулу више него на цркву, ама је лепа; особито јој је живопис био изредан; али га је свега изгрдило време и турска пакост. Сам Деспот и Деспотица измоловани су на три места:

С леве стране западних врата, и он и жена му у свештеном оделу, и под затвореним крунама. Од записа је ту остало само ово: **Михаиль Деспоть вь х҃ї Б҃а благовѣрни** . . . .

Западно од десне певнице опет су њих двоје, без круна и без икаква записа, држе у рукама цркву, и дете једно стоји уз њих.

---

[1] *Památky*, *П. Ј. Шафарика*, у летописима, стр. 73 и 79. Година постања манастира у г. *Мачаја* (*Гласник* XIX, стр. 345) забележена је 6956, али ја мислим да је то штампарска погрешка.

[2] *Památky*, и т. д. (у летописима) стр. 79.

[3] *Мајков*, *Историја*, стр. 121.

На горњем боју, као на хору, над женском црквом, с десне стране, опет Деспот и Деспотица; само је ту она с десне стране у круни и с великим минђушама, а он с леве, гологлав, и с двоје деце уза се.

Барањица, на југоисток од Кнежевца, заслужује да се помене због неких старих римских каменова, који сведоче да је ту негда било живо место, и да је имало јачих свеза с градом Нишем. Више што могу читаоци наћи о Барањици у врло марљиво израђеном чланку Дра *Мачаја*, у *Гласнику* XIX, стр. 340 — 342. И г. *Каниц* помиње ово место, и доводи га у свезу с градом Равним. Нека његова тврђења о односима међу ова два места за њиховога некадашњега живота, мени се још не виде довољно чврста, али му хвала што је тим већма обратио пажњу онима који се баве испитивањима од оте врсте.

Свети Аранђео (или *рашинска црква)* 5 сата на југозапад од Кнежевца, сада световна богомоља, а некад је била манастир.

Стара је црква, у поправљању, 1865 године, изгубила свој први облик, а нема ни онога записа који је показивао ктиторе ове богомоље и време када је постала.

Међу тим, у народу се прича ово:

— Живела су, веле, некад у Руднику два брата: *Вуја* и *Груја*.[1] Један од њих оде у свет по служби, а други остане дома.

После много времена, онај што је остао код куће, обогати се, и зажели да разбере што за брата свога. Чуо је био да му је брат у Цариграду, па се крене на ту страну, да се нађе и види с њиме. Путујући, дође на место где је сада црква светога Аранђела. Ту је била нека механица, у којој се он устави да руча.

Још није био ни сео за ручак, а путем од истока приспе други путник, и одседне и он да се одмори и поруча. Седну заједно да ручају, и почну распитивати један другога: одакле су, ко су, и куд Бог да који путује?

Овај с Рудника каже да тражи брата.

А онај с истока опет рекне да се родио на Руднику, да је

[1] Имали су и сестру Никосаву.

давно отишао у свет, и сад иде да тражи: има ли ко жив од рода његовога.

Сад се познаду, и пољубе као права браћа.

За спомен тога срећног састанка, сазидају они доцније — тако вели прича — цркву *Светоме Аранђелу*.

---

7 Становници књажевачког округа

а. њихове историске судбине

Како је још од памтивека тимочка долина била један између великих путова који су везивали с Дунавом средину данашње турске царевине у Јевропи: то је и округ о ком говоримо имао да поднесе доста невоља од турских војска̀, кад су се оне, у свом напредовању, гибале из падине Нишавине у падину тимочку, или када су се, гоњене хришћанском силом, повлачиле од Дунава к средини својих земаља.

То често пролажење великих војска̀ могло је учинити да се дуж тога пута популација знатно измеша, и у велике измени. Једни су се уклањали испред велике војничке силе, а други су се настањивали на остављеним местима. Међу осталим, то је знатно радило и на говор Сврљижана и Тимочана.

Али све то не само да није утрло толике сведоке старога српскога живота у овом крају, као што су: Равни, Св. Тројица, Каменица, Сврљиг, Св. Аранђео, Гургусовац, и т. д., нити умалило осећање за народну независну заједницу: него као да је још оснажило жудњу за ослобођењем.

Устанак у Шумадији 1804 ширио се, истина, на све стране, као што иду звездане зраке, али је ипак она зрака, која је ударила на Честобродицу и Криви Вир, најдаље отишла од средине своје. Види се колико је радосно дочекана у Сврљигу, на Тимоку, и у Заглавку.

Године 1815, округ се овај није могао придружити устанку Таковском за то што је био притиснут великом турском силом. Тек године 1833, пошто оно султан изгуби битку против Мисираца, и

пошто руска војска, као савезна султану, некако поста господар сваке радње на Босфору: Кнез Милош осети да је наступила згодна прилика удружити свој рад са жељом становника овога краја, те тако, у пролеће 1833, букне на Турке устанак, који се заврши тим да се округ овај опет врати-мајци-отаџбини.

Још доцније, у Новембру 1833, *султански хатишериф* (од почетка месеца рецепа 1249 године) огласи да предели *Гургусовац* и *Сврљиг*, који су били отргнути од Србије, морају се њојзи придружити.[1]

На тај су начин Сврљижани, Заглавчани, и Тимочани враћени опет својој матери отаџбини, којој се труде да буду вредни и срећни синови.

Не ће бити с горега поменути овде да су многи Сврљижани, за време ратовања за првога устанка, дигнути из својих села и расељени у разна места у Србији. Ми смо то поменули у београдском округу. То је чињено да се склони нејач од непрекидних војних најезда̂ и судара̂.

Као што турска најезда није могла смањити осећање за слободу, нити уништити свест о прошлости српској у овом крају: исто тако није она могла уништити ни неке утицаје вере и цркве. Нигде нисмо опазили толико жеље за обнављањем старе славе Божје, колико у Сврљижана и у Тимочана. Толики људи, жене, и чак девојке, тамо траже и откопавају старе цркве, и објављују вољу Божју с онаким веровањем с каквим су дихали стари пророци. Од свих оваких фанатика највише је, у последње време, изишао на глас неки *Милета Н.* из села *Жуне* (Жлне), у заглавском срезу, који оно што му се присни или на јави причини, објављује у пуној вери као вишу вољу која се мора послушати.

Б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Ваљало би и овде да одржимо ред кога смо се држали у свему своме спису: да побројимо личности које су рођене у овом округу, а учиниле су какву већу услугу своме народу. Али нам

[1] *Матић*, Явно право Србіє, стр. 44.

са тога краја није било никаквих бележака о каквим вођима народним, било у рату, било у каквом другом раду напретка.

Покојни *П. Јокић*, који нам је досад био увек најпоузданији вођ, овде казује уједно покрет у Бањи, у Црној Реци, и у Сврљигу, и то врло лаконски:

— — — „Вељко, вели он: — постави неког *Милисава* над кнежином црноречком; неког *Ивана* над Бањом; неког *Крсту* из *Сливја* над Сврљигом, и неког *Тошу* над Гургусовцем. Он тако наименује народу старешине (у јесен 1807), а Турци су још владали тим кнежинама. По том се измакне у Криви Вир, те зимује. У пролеће 1808, удари он на Бању, и отме је. Узме сврљишку кнежину, и ту остави *Крсту* из Сливја за буљубашу; после узме Гургусовац, и ту остави *Тошу*“.

Ето то је све.

Вељко из Црне Реке, а други чувени вођи с Делиграда, изгледају нам, према оном крају, онако као велики и гранати растови који допуштају да се у хладу њиховом могу дићи тек спћушне и нежне биљчице, величину пак сваку вуку они у се и стапају је са својом величином.

У новом устанку, 1832 и 1833 године, морају се поменути имена: *Голуба* из *Јошанице* (бањске), који је предводио устанике, и *Кнеза Милете Радојковића* и *Милосава Ресавца*, који су у име Кнеза Милоша ствар прихватили и довршили 1833.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Грамада, 5 сата на југ од Књажевца. Ту је прелазак из наше стране у Турску, за Ниш. То је једна преседао на водомеђи Нишаве и Тимока, којом прелази пут из једне падине у другу.

На Грамади је, око половине Октобра године 1811,[1] Карађорђе с Младеном, кнез-Јевтом, и Милетом из Катуна, дочекао Рушид-пашу, који је ишао с 8000 војске, разбио га, и одбио од Србије.

Нови Хан, 2 сата на север од Књажевца, на путу к Зaје-

[1] *Голубица V*, стр. 178.

чару, у красној долини тимочкој. Ту је, кажу, била нека кула[1], и у њој је седео неки субаша *Омер*, као последњи власник њезин. Године 1833, Срби су ту кулу запалили, а Омера је убио неки *Петар Арнаутин* (тако је прозван), родом из Селачке.

Суводо, манастир, 3 сата на север од Кнежевца, где је, 1810, био неки сукоб између Срба и Турака. Срби су ту изгубили битку, а Турци су оплениили цркву, и миздрацима изболи свецима очи.

Вратарница, на 4—5 сата северно од Кнежевца, село и камени теснац, кроз који протиче Тимок после лепе новоханске карлице (басена), све до повише сêла Грљана.

Тај теснац, као једини пролазак тимочком долином, врло је важан. Њега су Римљани звали „*Passo Augusto*“.

Ту су се догађали многи судари међу разним ратницима. Године 1737, кад су се Аустријанци повлачили из предела које је још *Иринац Јевђеније* био отео од Турака, Маршал Кѐвенхилер остави један батаљон, да заклања његово повлачење к Београду. Турци стигну на Вратарници тај батаљон, и, 9 Октобра 1737, свега га исеку. Само два човека изнесу главе.

Прича се да је она „Латинска црква“ била озидана за спомен овим војницима. Али је то тешко веровати, пошто се Аустријанци, после тога доба, никад нису пружали чак довде, нити им је влада била дуга[2].

Кадибогаз, на исток од Кнежевца 4—5 сата. Туда је ишао пут из Тимока у *Белиградчик*, док није повучена граница између Србије и Турске. Пут је ишао од Новога Хана уз реку *Клисуру*, а сами теснац добио је, кажу, име *Кадибогаз* оваким случајем: Неки кадија путовао на коњу из Белиградчика у Тимок. Хајдуци га дочекају у теснацу, и викну да стане. Над њим је био одсек висок, а под њим пропаст дубока. Он се не хтене предати, него гурне коња и слети — у пропаст! Хајдуци га опет ухвате; али, видећи да није ништа ни њему, ни коњу, па ни самом такуму,

---

[1] Другачије се звала *Адлија*.

[2] *Kanitz*, стр. 312 и 313.

опросте му живот. С тога се тај теснац назове *Кадибогаз.* Ту је сада караула.

Дервен, место на путу од Књажевца ка Грамади, 4 сата на југ, а сат од Грамаде на север идући, на десној страни Сврљишкога Тимока.

Ту је сада канцеларија среза сврљишкога, и једна механа.

Ми то име помињемо за то, што се у Сврљигу пева једна песмица, у којој се чује овако име. Ево те песмице:

„Јелено, мори, Јелено!
„Ти ли се најде, мори Јелено!
„Ти ли се најде, Дервен[1] да чуваш?
„Дервен да чуваш, карван да бројиш?
„Чујно ли је, видено ли је?
„Мома војвода да будне
„На двеста душе сејмени
„И на тридесет војвода?

В. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У овом округу има: 1 варош, 107 села, 4 засеока, 54 општине, и 11.537 глава пореских (1870).

Кнежевац, званични *Књажевац* (некадашњи *Гургусовац*), окружна је варош, малко више самих ставâ сврљишкога Тимока и Тимока трговишкога. Идући од Алексинца и од Бање, Кнежевац је на североисток, а од Зајечара је на југ.

Не зна се постање ове вароши, нити се зна шта је кад с њом бивало прошлога до века. Она се од вајкада звала *Гургусовац.* Народно веровање тврди да је то име дошло од имена *Гргура,* најстаријег сина *Ђурђа Бранковића,* а брата *Деспота Лазара.* Како се у близини овде находе задужбине: Лазарева, и Абоговићева, то не ће бити са свим без основа ни ово народно веровање, и ако је тешко казати колико је управо у њему историске истине.

Биће то, да је у старом Гургусовцу, управо на овом чоту

[1] Реч *дервен,* рекоше ми да турски значи: стражара, где седе војници који чувају околину од хајдука.

где су још остаци од *куле*,[1] био некакав градић још из давних времена, који су Турци, у своје време, заузели, и држали онако како су они све умели држати. Около се димило неколико кућица, и у њима се животарило како се могло живети под Турцима.

У ратовима Аустрије с Турском, помиње се и Гургусовац 1737, када су га Аустријанци заузели били без боја, пошто су се Турци испред њих повукли, али су га наскоро опет уступили Турцима, кад и сву осталу Србију.

За Турака, Гургусовац се, у својој околини, највише звао *Тимочка Паланка*. То му се име може да чује још и данас.

У првој десетини овога века, Вељко га је освојио од Турака, али не за дуго; јер су године 1809, после пропасти на Каменици, Турци опет овладали и овим местом.

Године 1810, 4 Новембра, руска војска с две стране, једна уз Тимок, а друга с Делиграда с графом Орурком, стигне под Гургусовац, пошто најпре разбије турске коњике, који су изишли били пред њу. Орурк опседне одмах утврђење, и стане га тући из 18 топова. Ноћу Турци учине испад, да би се пробили; али буду узбијени. Други дан, Орурк скупи на једно место 12 топова, и стане тући у једну тачку, да провали зид, а нареди да се спрема што треба за јуриш. Наскоро падне кула и један део зида. Одређена за јуриш чета флигел-ађутанта Заса пође напред. Турци се поплаше, пусте се у преговоре, и предаду с условом: да се пропусте кућама, без оружја. Гарнизона је било 800 људи. Утврђење са четири топа, и са свим што је унутра нађено, предаду Руси Србима. С покорењем Гургусовца, отргла су се од Турака два среза, у којима је било више од 80 села, која су дотле зависила од Турчина који је био као старешина у Гургусовцу.

Руси су, после тога, отишли низ Тимок у Влашку, а Срби су остали у Гургусовцу[2].

---

[1] У једној народној песми, где се казује за смрт Мићићеву, вели се ово:

„У тананој *Вренчевића кули*
„Крај Тимока, више Гургусовца".

Да ли је та кула кад год припадала *Френчевићима*?

[2] Михаиловскаго-Даниловскаго, Описаніе Турецкой Войны, стр. 15 и 16 уз превод П. Бартенева.

Година 1813-та каква је била за сву Србију, така и за Гургусовац.

Године 1833, о Ђурђеву дне, народ је био устао против Турака, и после мале чарке, у којој су погинула три Србина, Турци су се склонили и иселили, који у Ниш, а који у Пирот. Побуњени народ, који је дошао на Гургусовац, предводио је *Капетан Голуб* из Јошанице бањске. После су стигли *Кнез Милета Радојковић*, и *Милосав Ресавац*, који су извршили исељење Турака. И тако је Гургусовац ушао опет у састав Србије, и после се помињао само као место страшно с оне злогласне куле, у коју су затворани политички кривци 1844 и 1857 године....

Године 1859, Јануара 17, Кнез Милош, у проласку своме из Влашке за Београд, нареди те се запали *Кула Гургусовачка*, а саму варош назове Књажевац, место дотадашњег имена њезиног.

Поред свега што појимамо гнушање старога Кнеза на црну „*Гургусовачку Кулу*“, опет жалимо што је старо име овога места замењено новим. Места, као и славни људи, само могу губити променом имена, а добити не могу готово никад.

У тој вароши станује окружни суд, и начелништво, окружни бригадир, прота, и начелник среза заглавскога.

Има реалчица с два разреда, 4 наставника, и 31 учеником. На плату наставника ове реалчице издато је 1874 године 12.126 пореских гроша = 5105·68 динара; има, даље, четири разреда основне мушке школе, и четири женске. У првима су три учитеља и 160 ученика, а у другима две учитељке и 56 ученица.

У Књажевцу има мајстора: свећара, лончара, терзија, абаџија, калајџија, ћурчија, бојаџија, папуџија, поткивача, мутавџија, пушкара, кантарџија, кујунџија, ћерамиџија, дунђера, и трговаца. А вреди поменути да се ту тку и красни ћилими, готово као и они у Пироту.

Других вароши нема у овом округу, осем што се Нови Хан, на путу из Књажевца у Зајечар, отима да изгледа као нека чаршица, а место му и јесте доста за дивну варош.

Села су у овом округу већином збијена, све кућа уз кућу,

и може се рећи да су доста лепа. Ево њихових имена, с бројем глава у сваком.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Кнежевац □ 1833	739	—

I Срез заглавски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Ргоште	69	1
2	Орешац	91	1½
3	Васиљ □ 1853[1]	162	2
4	Глоговац	28	1
5	Балановац	109	2
6	Грезна	40	1
7	*Слатина*	44	2½
8	Зоруновац	76	3
9	*Топла*	38	2½
10	Вина	105	2½
11	Булиновац	36	2
12	Зубетинац	134	4
13	Влашко поље	50	5
14	Бучје □ 1864	286	4
15	Доња Соколовица	61	3
16	Лепсна	47	2½
17	Ваљевац	90	2
18	*Стогазовац*	56	2½
19	Дречиновац	32	2¼
20	Каличина	29	1
21	Потркање	33	2
22	Штипина	54	1
23	Доње Зуниче	95	2
24	Горње Зуниче	69	1½
25	Берчиновац	71	2
26	Локва	63	2
27	Алдинци	136	5½
28	Репушница	30	5½
29	Радичевац	72	5
30	Балинац □ 1873	87	4½
31	*Шарбановац*	16	4
32	Причевац*	47	4½
33	Папратна	68	4½
34	Деановац	92	4½
35	Старо Корито	51	3¼
36	Градиште	15	3¼
37	Дрвник	31	3
38	Трговиште	71	1
39	Штитарци	49	1½
40	Видојевци	20	2
41	Жуковци	63	2
42	Горња Соколовица	31	2½
43	Кандалица	44	2½
44	Штрпци	149	2½
45	Доња Каменица[2] □ 1851	239	3
46	Горња Каменица	176	3½
47	Крента	69	3
48	Мучибаба	87	3½
49	Понор	82	3
50	Жуне(Жлне) □ 1870	160	2
51	Црвење	105	2
	Свега . .	3.960	—

II Срез сврљишки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	*Божиновац*	33	3½
2	*Топла*	180	3
3	*Бели Поток*	63	3
4	Галибабинци	135	4
5	Радмировац	51	4½
6	Давидовац	97	4½

[1] Пре је школа била код цркве *Св. Василија.*

[2] Пре је школа била у манастиру *Светој Тројици.*

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
7	*Пирковац* □ 1852[1]	13	5	24	Црнољевица □ 1851	82	5
8	*Попшица*	82	5	25	*Рибари*	94	4½
9	*Сливје*	37	5	26	*Лозан*	81	5
10	Лалинци	264	5	27	*Округлица*	80	5
11	Копајкошара	36	5	28	Гулијан	133	3
12	Грбавча	171	5	29	*Бучум*	57	2¾
13	Плужина	120	4½	30	*Тијовац*	46	2¾
14	Нишевци □ 1851	153	4	31	*Бурдимо*	133	3
15	*Миљковац*	5[illegible]	3	32	Перин	95	4
16	*Драјинац*	124	3	33	Околиште	66	3
17	Мерџелат	65	4	34	Гушевац	87	3½
18	*Жељево*	32	3½	35	*Манојлица* □ 1866	84	4
19	Шљивовик	115	3½	36	Луково	144	4½
20	Преконоге	181	5	37	Влахово	70	3
21	Извор	210	3	38	*Палилула*	16	3
22	*Ђуринац*	53	4½	39	*Мечиј До̂*	22	3½
23	*Бело Иње*	72	4½	40	*Варош*	65	3½
					Свега . . .	3.594	—

III Срез тимочки

1	*Мањинац*	74	2½	12	*Вратарница* □ 1873	230	5
2	Кожељ	190	3	13	Извор	225	4
3	Равна	100	2½	14	Селачка	165	3½
4	Дебелица	148	3	15	Јелашница	124	2½
5	*Дреновац*	93	3¼	16	Јаковац	145	2¾
6	Трновац	125	3	17	Ошљани	205	4
7	Врбица □ 1853	189	3½	18	*Ново Корито*	166	6
8	Боровац	149	4	19	Нови Хан □ 1844	232	3
9	Мариновац	199	4	20	Петруша	42	3¼
10	Бела река	216	6		**Свега** . .	3244	—
11	Заграђе □ 1853	230	5				

Примедба. Вук Караџић штампао је у *Даници* за 1828 г. имена села нахије *гургусовачке* и *бањске*, која кад упоредимо с именима у нашем списку, налазимо да има сада много више села. Имена села која онда нису била, штампана су овде курзивом. У *Вуковом* списку налазе се имена ова два села, којих данас више нема, то су: *Пустокравље* и *Козје*. Нека опет села другче су у *Вука* записана, тако су: *Маличани* место *Каличина*, *Кањиште*

[1] Школа је код *Св. Аранђела*.

место *Околиште*, *Виђ* место *Вина*, *Золновна* место *Зоруновац*, *Лукву* место *Локва*, *Алинци* место *Алдинци*, и још много других промена, које могу бити и саме штампарске погрешке.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КНЕЖЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: вароши	варошица	села и зас.	свега	цркава: мирских	манастира	свега	основних школа: мушких	женских	свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Књажевац варош	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.057	739
2	Заглавски	—	—	51	51	4	1	5	5	—	5	19.128	3.960
3	Сврљишки	—	—	40	40	6	—	6	4	—	4	17.920	3.594
4	Тимочки	—	—	20	20	1	1	2	4	—	4	14.974	3.244
	Свега . .	1	—	111	112	12	2	14	14	1	15	55.079	11.537

У целом округу има дакле 112 насељених места, и кад овај број упоредимо с бројем житеља, онда долази у средњу руку на једно место по 492 житеља. Најјаче су насељена места у срезу *тимочком* (по 740 душа на једно), за тим у *сврљишком* (по 448 душа). У *заглавском* срезу најслабије су засељена места, јер у њему долази тек по 375 душа на једно место. Пописом људства од 1866 године нађено је у округу књажевачком само 106 места, дакле 6 мање; кад ова места разделимо по њиховој насељености, онда имамо

	са 100 душа	2	места
од	101— 200 „	13	„
„	201— 500 „	53	„
„	501—1000 „	31	„
„	1001—2000 „	5	„
„	2001—5000 „	2	„

Попис људства, чињен у 1866 години, показао је да у округу књажевачком има свега 55.079 душа, и то 28.136 мушких, а 26.943 женских, долази дакле на 100 мушких 95·76 женских.

Више од ове главне средине има срез сврљишки (96·51), а остали срезови имају нешто мање.

Кад број богомоља и школа упоредимо с бројем душа, онда долази једна богомоља на 3934, а једна основна школа на 3672 душе. У срезовима долази

у срезу	ЈДНА ШКОЛА НА ДУША	ЦРКВА
тимочком	3.743	7.987
заглавском	3.816	3.826
сврљишком	4.480	2.987

Највише школа има дакле срез тимочки, а највише богомоља срез сврљишки.

Куће у Тимочана и Сврљижана обично су с једном собом и кујном. Кујне су много веће од соба. Испод куће је подрум, озидан каменом. Готово пред сваком кућом има трем, који се тамо зове *дивaн* или *дивана*.

Куће имућних људи покривене су ћерамидом, а у сиромаха сламом; олепљене су и једне и друге земљом, често тако белом као што је креч.

У собама зими спавају; у њима увек држе оружје, и неке судове, као што су: земљанице, чутуре, стаклета, и т. д. За спавање има по један кревет, исплетен од прућа; по њему је, од овсене сламе, вешто исплетен простирач, место душека, а поврх тога су поњаве од вуне или од кучина. На источној страни стоји икона (обично од хартије). О празницима сви се према њој моле Богу.

Уобичајило се, да се сад свуда у собе намештају плехане пећи, које се ложе изнутра.

У кујни (кући) спава се лети око ватре, која се готово редовно ложи насред куће; ту се готове јела; у кући је ковчег за брашно, и за оставу хлеба, и све остало посуђе.

Дивно чудо, да се у подрумима држи рухо, које се тамо зове *парамање*, и неки судови за преручивање пића, што се с пивница доноси кући; ту је сав *смок*, а имућнији домаћин ту негде сакрива и новце ако их има.

На „*дивану*“ се лети седи и ручава, а зими се наместе премете, те се остављају хаљине: кошуље, чакшире (зову их беневреци), чарапе, сукње, покривачи, и т. д.

Око куће ретко који домаћин да има житницу, âр за коње, и друге сувоте за стоку и оставу. Све им је то у пољу, које зову „*државa*“, н. пр.: „Ударићете на овà поток, па онамо на моу *државу*, и једнàк уз брдо“, и т. д.

Неки имају читаву кућу у тој својој „држави“, у пољу (њивама), где живе са свим својим чељадма, а у село долазе тек о празнику, или „на заповест“.

Куће граде сами сељаци, а има и нарочитих мајстора који прелазе из Турске те граде људима скупоцените стаје.

г. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Тимочани се јако баве земљорадњом, а и сточарством. Дуж Тимока претеже земљорадња, а по планинама сточарство, премда се земља готово свуда обрађује врло марљиво и врло успешно.

Од усева има: кукуруза, пшенице, овса, ражи, јечма, крупника; од поврћа: кромпира[1], купуса, лукова, цвекле, паприке, и т. д.

Попис обрађевина од 1867 дао је ове бројеве:

Кукуруза је било засејано .	41.228	дана орања
Пшенице	28.799	„ „
Овса	15.252	„ „
Ражи	14.003	„ „
Јечма	12.093	„ „
Крупника	5.360	„ „
Проса	2	„ „
Ељде	1	„ „

Конопље је било на . . . 7.555 дана, а лана на 109 јутара.

Тимочани саде и винограде, који врло добро роде. Књажевац је сав у самим виноградима, а вино у селу *Врбици*, на Тимоку,

[1] Говори се да се у Тимоку, пре Карађорђева времена, није знало за кромпир?!

и још у неким брдима, мало нешто уступа крајинскоме. Винограда је било у целом округу, 1867, на 25.631 мотика.

Од воћа има: шљива, јабука, крушака, дуња, кајсија, бресака, трешања, вишања, дудова, ораха, и т. д.

Попис стоке, 1866 дао је ове бројеве:

Коња	5.651	грло
Говеда	25.816	„
Свиња	20.588	„
Оваца	160.141	„
Коза	61.642	„
Кошница	2.965	преседâ, а го-

дине 1859 било их је 6833!...

Овде је место да кажемо што и о *бачијању*, старом обичају, који сам само у овом округу видео још потпун и пунозначајан.

А шта је то *бачијање?*

Бачијање се зове заједничко држање и музење ситне стоке. То бива овако:

Већ од половине месеца Маја, кад се хоће да почне *струга* или *бачија*[1], одлуче се од музара оваца празови и све јаловиње, па се то чува одвојено. И тек се о Св. Томи (6 Октобра) пуштају празови у овце, и то бива с општим великим весељем.

Музаре пак, одвојене од празова и од јаловиња, мешају по њих 10, 15, 20, 30, па и 35 домаћина, уједно, па та сва тако помешана стока иде заједно на пашу, има једне чобане, и на једном се месту музе по реду који је за тај посао усвојен од памтивека. Домаћини се ти знају од више година, и, без важног каквог узрока, ни један не иступа из те бачи̑ске заједнице.

Број тако помешане стоке може изнети 500, 800, 1000, а и 1200 брава музара.

Место за мужу, које се зове *струга* или *бачија*, мора бити крај какве воде, и удесно за тај посао. Ту се начини какав вењак за склониште судова; ту гори ватра, и увек има по ко год.

[1] У Сврљигу се чују оба ова имена: и *бачија* и *струга.*

Помешаној тако стоци одреде се, заједничким договором, чобани, којих број зависи од броја стоке, али их обично бива по тројица, од којих се први зове: *ћехаја*, други: *потћехајник*, а трећи: *погоњач*. Стока сва, тако измешана, зове се *сагмал*[1], или просто: *стадо*. *Ћехаја* је старешина чобанима; он води рачун о примљеној и помешаној стоци, коју мора раздати свима *бачарима* по рабошу, кад се бачија сврши, а друга двојица изгоне стадо на пашу, и нагоне на мужу из *струге* или *буџака*.

Овим чобанима плаћа се различито, а најчешће стоком. У овом последњем случају, *ћехаја* добија обично 7 оваца за лето, *потћехаја* 4 ½, а *погоњач* 3 ½ овце.

У дан одређени за мешање стоке, сваки бачар догна своју стоку, и преда је ћехаји. Овај прими, и зареже у рабош: колико је примио, да може толико вратити, пошто се бачија сврши. Кога домаћина буде највише стоке, тај се прозове *стадник*. Њему сви други указују неко одличје; његова се реч највише слуша, и он *први* долази да музе стадо на бачији; он може и да каштигује чобане, и никад нико није не признавао стадникове власти.

Пошто стока, тако помешана, преноћи прву ноћ, помузе се у јутру сва скупа, и од тога млека граде се *белмужи* (нека врста цицваре) а и подсири се, те се од те груде нешто шаље свештенику, који ће светити водицу на бачији (неки ово и не чине), а нешто се пошље и другим одличним људима у околини, као *првина од бачијања*.

Та стока оде сада на пашу, а кад се приближи вече, онда се сва пригна к бачији, где је већ сваки бачар приспео са својом чељади, донео судове, и наместио столицу на вратима стана, да му је лашње мусти. Стока се сва затвори у *стругу*, па се лагано изгони, а сваки своје бравче, познајући га по ровашу, и иначе, прихвата и музе у свој суд.

Кад тако свак своје помузе, онда стадник, као неки старешина, узме *мерне судове*, те свакоме на по се измери млеко, и то се све зареже у рабош. Према количини сада помузеног и измереног млека, одреди се ту колико ока припада сваком бачару

[1] Ово је реч турска и значи овце музаре.

за цело лето. Исто се тако ту утврди којим ће редом долазити бачари да музу, имајући на уму и то, да је млеко у пролеће жиђе, а пред јесен гушће. Тако неком долази да више пута помузе све млеко од целога стада, а неком само четвртина од једне муже, према умешаној стоци, и према количини млека, сад намузенога.

Пошто се млеко тако премери, и утврди ред бачијању, онда се сва стока измеша наново, па настане заједничка вечера и весеље и игра до нека доба ноћи.

Ово се зове *пре̏мла̑з.*

Судови којима се мери млеко зову се: *зиђ* и *чаша.*

Том приликом певају се многе песме. Осем оних које су штампане у мојим *„Путничким Писмима“* (од стр. 139—141), ево још неколиких:

I

„Што ме мило с вечер да погледам
Где кметови редом наседали;
Редом седе, рујно вино пију;
Ту овчари бело млеко мере:
Двеста *зиђа*, пет стотина *чаша*.
Златне чаше, сребрни зиђове“.

II

Хеј овчару, цвеће мирисљаво!
Пије ли ти сиво стадо воду?
А овчарин тихо одговара:
„Бога вама, хубаве девојке!
Кад питате, право да вам кажем:
Да би пило, не би ни блејало;
Двеста пише, триста прескочише,
А пет стотин' у брег ударише
Па отоше у Пролош планину;
Тамо им је струга саграђена,
Испред струге једно ново ведро
И на ведру та тнка цевара...
Њу ми узе тоја лудо младо
Па излезе на дел горе
Па засвира у тнку цевару,
Жално свира, тужно изговара...
— — — — — — — — — —

III

Бога моли љубава невеста:
„Духни ветре, духни горњанине!
Те обори иње од планине,
Да излезнем на Витош планине,
Да погледим доле низ планине:
Пасе ли ми војно сиво стадо,
Пасе ли ми траву детељину,
Пије ли ми воду непијену
Леже ли ми хладу нележену".
Што молила, Бога умолила.
Духну ветре, духну горњанине,
Излезла је на Витош планине,
Погледала доле у равнине,
Видела је своје младо војно:
Оно пасе траву детељину,
Оно пије воду непијену,
Оно лежи хладу нележену.

IV

Горо, вита горо!
По тебе ли расте
Каћун жуто цвеће?
Девојке га брале,
У киту га виле,
Горе га давале,
Па горе говоре:
„Немој горо, да прокажеш,
Што, горо, виђујеш!"
Гора им говори:
„Гора шта виђује
Да она казује,
Она би посвула
Од врх' до корена,
Али не казује
Што гора виђује".

V

Павле прође, гору разговара,
Гора Павлу потихо говори:
Бога тебе, Павле јуначине,

Ал' си жењен, Павле, ал' нежењен?"
Павле горе потихо говори:
„Несам жењен, нит' ћу да се женим
Дор не узнем девет браће сестру,
Да ме зову девет шуре „зете!"
И десета њина стара мајка".
То дочули девет брата сестре
Па градили девет Београда
И десету кулу од кремена,
Затворили своју милу сестру.
Седела је до девет година,
Кад настули година десета,
Таг отиде Павле, добар јунак,
Па си окну Милицу девојку:
„Јеси л' жива, Милице девојко!
Милица се из град' одзиваше:
„Још сам жива, ал' је рђав живот".
Павле разби девет Београда,
И десету кулу од кремена,
Па си узе Милицу девојку,
Одведе је на своје дворове.
И звали га девет шура „зете'
И десета њина стара мајка".
Што је рекал Павле добар јунак,
Што је рекал, то је јунак свршил.

Ово певање и весеље траје готово целу ноћ.

Доцније, кад коме дође ред да бачија, он крене сву своју чељад на бачију, где имају општи судови, а и он своје донесе. Ако му, по размеру, припада толико млека да само једном преко лета дође на бачију: он од једном сврши сву бригу око муже и сирења за цело лето.

Млеко се бучка обично ноћу по хладовини. Тај посао раде момци и девојке. Ту је свакад весеље и певање по сву ноћ.

Кад се у јесен већ приближи време да бачија престане, и да се овнови пуштају у овце, а то је прва пола Октобра, обично о Светом Томи (6 Октобра), онда се опет бачари скупе и договоре кад да престане бачијање, и кад да сваки своју стоку узме од ћехаје. Ћехаја им се тада обично моли да му допусте мусти

оно млеко од раскинућа бачије до повратка оваца свакоме бачару, доказујући да су преко лета болеле чобане руке од муже. Обично им се то допушта, и то се млеко зове *рукобољ*, и ћехаја га с чобанима праведно подели.

Празови се пуштају у овце с неком великом пажњом и свечаношћу. Много се чини да је праз добар, и да обрiче добру приплову на пролеће.

Кад сваки бачар прими своју стоку по рабошу, онда се бачија свршава.

Тај обичај стоји од памтивека, и врши се сваке године. Још досад није познато да је на нашим судовима икад било око тога парнице. Каква је то дивна снага у народнога обичаја!

Бачија има још у срезу голубачком, у Хомољу, и у Копаонику, где се одржало шума и паше за стоку. Било их је и око Мораве, али се сад већ изобичајиле, пошто је земља постала потребнија за обрађивање него за пашу.

Биће на свом месту, ако овде кажемо што и о неким јелима која готове и једу Сврљижани.

I Мрсна или блажна јела

1 *Чорба*, од сваког меса, или живине, готови се као и свуда, закисели се сирћетом, а негде и грешем.

2 *Кушус*, кисео, ситно се исецка тако да се може кусати кашиком, и кува се с пастрмом говеђом или свињсћом.

3 *Наголо*, само месо с луком црним или празом, готови се као обична *јанија*.

4 *Ђувек*, готови се овако: најпре се месо прокува у лонцу, а у велику земљану чинију (која се и сама зове *ђувек*) накрижа се лука (црна или праза), и наспе пиринча колико треба. Сад се оно месо из лонца преручи у ту чинију; чинија се стави на жар, а покрије вршником, по ком се опет поспе жар, и тако се оно јело укува и укрчка, па се онда једе као печење.

Овако се јело готови и у дубоким тепсијама, и тада се и сам тај готовац зове *тепсија*.

5 *Пржене паприке на масти*. Испеку се, или, боље рећи

упаре се најпре зелене паприке у врућем пепелу, па се онда искрижају у тигањ, у растопљену маст, и успе се колико треба чистога брашна, и разбије неко јаје, па се то све добро упржи, и после једе.

6 *Гибаница.* Развију се 20 кора *(јувака* или *обги),* па се свака за себе на угрејаном вршнику малко просуши, а у тигању се размути сир у растопљеној масти, у што се успе и мало воде, па се добро измеша. Сад се смести једна кора или обга у тепсију, па се по њој поспа кашиком оне смесе од сира, масти, и воде, и тако се поспа између сваке обге, док се не сложе свих 20. После се тепсија метне на жар, а покрије вршником, по ком се поспе жеравице, те се испече.

Исто се овако меси *гибаница* и у Рипњу (београд. округ).

7 *Белмуж.* Ухвати се сир од небучканог млека, па, пошто се оцеди од њега сурутка, метне се он у бакрач, који је нарочито за тај посао намењен, те се растопи, и кад добро проври, успе се, колико треба, проjиног, а некад и пшеничног брашна, па се једнако меша, а непрекидно ври док се год не покаже масло, и док се оно тесто не почне окретати у маслу, а тада је већ добро. Неки у то јело мећу и ситно исецканог лука, а неки не мећу. Ето то је *белмуж.*

8 *Каша.* Забрка се у тигању брашно, вода, и маст; истроши се нешто сира, и накрижа мало црна лука. И то се добро упржи, па се зове *Каша.*

9 *Пиктије* кувају се као и свуда, само што се при разливању не требе од костију; и, у мале чанке, сипа се по мало и туцане паприке.

10 *Купусник,* готови се као и гибаница, само што се међу обге, место сира и оног којечег другог, меће кисео исецкан купус, а може и пресан, пошто је најпре малко прокуван у бакрачу, па оцеђен од воде, и малко на масти упржен.

11 *Зељаник.* И он се готови као гибаница, само што се у сир, маст, воду, и јаја меће ливадско зеље, или лишће од цвекле, па се тим посипа између јувака, и испече.

12 *Јајченик.* Размути се неколико јаја и пројина брашна у

млеку (или у води, ако нема млека), тепсија се намаже машћу, па се у њу саспе она горња смеса, и под сачем испече.

13 *Гологлавник.* Размути се пројино брашно у води, као скроб, па се онда поспе по дну целе тепсије и подоста, по том озго наложи се обарено ливадско зеље, помешано са сиром, а и неко се јаје у то разлупа; по врху тога опет се поспе онај скроб, и, пошто се испече под вршником, врло је укусно јело.

Сиромашнији људи и у вароши ово често готове.

14 *Подробица* — оно што се начини од црева и џигерице бравчета, у што се меће и мало лука, паприке и бибера, па се то онда зашије у прасе или јагње које ће се пећи, те се испече унутра у печену браву.

15 *Чолама* зове се јело од зечијег меса, које се готови онако исто као и червиш од пилетине.

II Посна јела

1 *Орешњак*, готови се онако исто као и гибаница од истуцане орахове језгре са зептином, луком, туцаном паприком, и водом, колико је потребно.

2 *Печење* (посно). Накрижа се црна лука на котуриће, а тако и кромпира, успе се пиринча, поспе туцаном паприком, налије водом у тепсији, и под вршником се крчка док не увре вода. То се зове *посно печење.*

Остала су посна јела простија, као: пасуљ, сочиво (леће), боб, грашак, и т. д., и готове се као и свуда.

Стање становника кнежевачкога округа може се проценити најбоље по овом што довде казасмо о њиховом занимању. Ми можемо додати процену томе само у две три речи: *оно је у опште добро.*

Д. ОДЕЛО

Готово сви Тимочани носе једнако *одело*; разлике су тако малене од Св. Аранђела до Вратарнице, и од Бучја до Манојлице, да се не вреди чак и у таке ситнице овде упуштати.

Ево како се носе, на прилику, Сврљижани: мушки облаче и

лети и зими чакшире (без гаћа), а горе имају кошуље, у којих су недра и зарукавља тако дивно извезена, да је милина разгледати тај дивни рад женских руку; по кошуљи облаче фермене и гуњеве, који су на грудима раздрљени и лети и зими; на главама носе шубаре од јагњеће коже; а неки сами плету себи шарене капе од вунене пређе. Те су капе и лепе и врло пробитачне.

Само стари људи носе до колена беле доламе, закопчане на грудма, и то највише зими, па, поврх тога, фермен и гуњ, а доле тесне беле чакшире.

И стари и млади носе на ногама дугачке сврљишке чарапе, које се обувају поврх ногавица од чакшира, па онда опанке, који су сашивени пртеном узицом, место опутом, и, место шумадинских каиша, притежу се за ногу узицом од кострети.

Жене носе трвеље, онако како смо описали у крушевачком округу; девојке се пак, поврх веса, тако забрађују марамама, да се многима једва виде очи, нос, и уста. Иначе је све веома слично с крушевачким пошивом.

Збиља! мора се приметити, да у изради неких хаљетака на Сврљижанкама и Тимочанкама имају неке разлике, на прилику, на њиховим чарапама, али то само вично око може да распозна.

е. ГОВОР

Говор је у Тимочана и Сврљижана претрпео многе утицаје с историјском судбином ових крајева.

Неколике речи и облике ставићемо овде, да се види колико има разлике у говору њиховом од обичнога нашега разговора, а у песмама, које су претходиле или ће доћи доцније, то се види још боље.

Тако, на прилику, они се питају, кад се састану

А. Што е, море?

Б. Ништо лошо; салт добриња, хвала Богу!

А. Па што дојде?

Б. Тек да си чиниме: живо? здраво? или: да се нешто научиме (да разбере).

Имена неких хаљетака другојачија су, на прилику: *бсневреци*

чакшире), *гаће* (гаће), *крпа* (марама), *ремени* (каиши), *доколенке* (женске чарапе), *дреја* (зубун), *опредљача* (кецеља), *кушак* (вратна марама).

Аксан је оштар, и обично на последњем или претпоследњем слогу, н. пр.: дете̏, вино̏, држа̏ва, Тимо̏к, Сврљи̏жани и т. д. На прилику: „Идем ја јутроске у моу (не моју) државу, а зајац те пред мене; ја скреса пушку, а она, жена, слага“.

Ово *жена* означава псовку, и често се чује у говору у том смислу.

Ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле су овде ретке; само у граничним караулама, и негде у пандура, може путник да их види. Овде се обично свира у свирајке, које су двојаке: велике и мале. Мала се свирајка зове *фрула*, а велика *кавал*.

Ево неколико песама из Тимока, из којих се може бар у неколико видети језик Тимочана, и предмет њихове поезије, а и њихова сила творења.

Стојан и Рада

„Стојан иде од орање
Бела Рада од белило.
Стојан Раде говорио:
„„Стани, Раде, да вревимо:
Хочу ли ти к ночи дојдем?
„„Стојане, лудо полудо!
Не ли смо пуста роднина?
Тата и чича, два брата,
А ми с тебе братанчета?
Стојан си Раде говори:
„„Ћути, ћути, бела Радо!
Дл'бока вода брод нема,
Широко поље зглед нема,
Јалова овца греј[1] нема,
Сугаре јагње лој нема,
Убава мома род нема.“
Јоште си Стојан говори,
Духнуше вйор-ветрови
Та су ги оба однели.

[1] Мрс, млеко.

Куд Стојана пронели,
Сирове горе увеле,
Бистри кладенци посâли.
Куда су Раду пронели,
Суве се горе развиле,
Суји кладенци протекли.

Немске делије

Вино пију дванаест делије
На Гмитрове дзидане пивнице;
Вино пију па се додумују,
Да опоје Гмитра и Мијајла
Да заљубе младу Гмитровицу,
Гмитровицу и Мијајловицу.
Хитра била млада Гмитровица,
Те је хитра немски разбирала,
Па говори Гмитру и Мијајлу:
„Љубе Гмитре, и баје Мијајле!
Вино пијте, а не опијте се!
Е се Немци немски додумују
Да опоје Гмитра и Мијајла,
Да заљубе мене Гмитровицу,
Гмитровицу и Мијајловицу.“
Вино пили, па се не опили.
Та не могли Немци да заљубе[1].

Света Петка и Недеља

Ова гора трага нема,
У корен је уписана
Света Петка и Недеља.
Света Петка свечу држи,
А недеља мушко чедо.
Света Неда говорила:
„Света Петко, стара мајко!
Нâ ти чедо, дај ми свечу
Да запалим равно поље!
Нêте људи да празнују
Свету Петку и Недељу,

---

[1] Ова песма као да је постала у време немачке, ма и кратке, владе у том крају.

Свету Петку огњем гору,
Свету Неду косом косе“.
Света Петка говорила:
„Света Недо, мила ћеро!
Немој поље да запалиш,
Саг је поље преродило,
И на земљу претегнуло.
Када буде у недељу,
Сабрате се сви сељане
Сви сељане и кметове,
Сви кметове и попове,
Сви дванаест калуђере,
Пречетете ситну књигу,
И нас обе споменути,
Таг че с' људи уплашити
И нас обе празновати“.

Где је цвећу најбоље

Раван камен до камена,
По њег здравац до колена,
Мене прате да га берем,
А ја јадан како берем?
За дан, за два, стручак набрах,
За недељу — кита добра.
Лепа кита проговара:
„Не дајте ме на момчету,
Мен' момчета грубо носе:
Лети, зими, у силави;
Не дајте ме на невесте,
Невесте ме грубо носе:
Лети, зими, за образа;
Подајте ме на девојке,
Мен' девојке лепо носе,
Оне мене увијају
Те играју русалију[1]
По сав града по Совију,
Све излезне те мен' гледа“.

[1] *Русалије* или *Росалије*, или *Русаље*, зову се *Краљице* на источном крају. И сами их Власи зову тако. У кнежевачком округу имају многа гробља „Росалиска“. И ту се прича да се краљице морају исећи кад се двоје сретну где год.

Материна клетва

Мајка Јелу сас кошуље клела;
Черко, Јело, пусте ти остале,
А Јеле се врло сажалело,
Па отишла на велика друма,
Створила се дрво брекиња.
Поврвели слепци светогорци,
Па си седли у хлад под брекињу,
Откршише грану од брекињу,
Направили танке лавутарке,
Засвирили танко гласовито
Докарали Јеле на гласове.
Говори им дрво брекињица:
„Бога вама, слепци светогорци!
Ви ходите редом по вилајет,
Отичете у Јелино село,
Заредите од врата до врата,
Тревичете моју стару мајку,
Засвирите танко гласовито,
Е га би ми мајке дожалело“.
Слепци Јелу лепо послушаше,
Отишли су Јеле на дворове,
Засвирали танко гласовито,
Докарали Јеле на гласове;
Тагај јој се мајка сажалела
Дор да пита слепци светогорци
Ге најдоше Јелине гласове
Ге најдоше где је привануше. . . .
Ге станула, душу испустила.

Пошла за Хајдука

Закукала сива кукавица
Жално кука на жално нариче:
„Клета да си моја стара мајко:
Што ме, мале, даде за хајдука?
Вас дан ради, ноћу хајдукује,
Вас дан су му порте затворене,
А сву ноч су, мајко, отворене.
Зорно доба у дворе доходи,
И доноси крваве доламе,
Мене тера на Дунав на воду

Да му перем крваве доламе.
А ја не знам где си Дунав тече.
Дунав тече проз Урида града (?)
Ја си отох на Дунав на воду
Да му перем крваве доламе,
Па му бркну у свилне џепове
У џепове бурма позлаћена
Од мојега брата најмлађега!
Заклал ми је брата најмлађега!
За војно ме и жалба и неје,
За брата ме клето срце боли".

Иван куне гору

Иван мину проз гору зелену
Ем мињује, ем гу љуто куне:
„Еј, да Бог да̑ зелена горице,
Усанула од врх до корена
Што у тебе хладне воде нема
Да напојим и себе и коња".
Дочула га вила из горицу:
„Стан' Иване, не куни горицу,
Стан' не куни, и ја знам да кунем.
Ја̀ излегни горе на ис'ође,
На ис'ође зелена ливада,
На ливаде зелено орашје,
Под орашје два бистра кладенца,
Па си напој и себе и коња, и т. д.

Преотето драго

Гору језди младо нежењено,
Гору језди, гора се лелеје,
Траву гази, трава се разрева,
Воду гази, вода се разлева.
Грана му је калпак соборила
Из калпак му ситна књига пала
Ситна књига земље говорила:
„Жен' се младо, не оженило се!
А јунак јој потихо говори:
„Ситна књиго, жалбе ми не давај!
Та ја сам си и од себе жалан;
Та ја бих се одавно оженил'

Мајку имам, она ми далеко;
Оца имам, јако остарео;
За мен' нема никој да се труди.
Па си нађох слику и прилику;
Али ми 'у други преотеше".

Пловдинка девојка кудиоцу

Синоћ прођох кроз Пловдина града,
И видех си Пловдинку девојку,
Плава беше, ал ми мила беше.
Пратих брата, да ми је испроси.
Брат је проси, три гласа доноси:
Један глас је: „Сањива, дремљива!
Други глас је: „Од лоша је рода."
Трећи глас је: „Љута као змија."
Таг говори Пловдинка девојка:
Кој' ми вели: „Сањива дремљива",
Не нашал си санак у болести!
Кој' ми вели „Од лошега рода!
Не нашал си родак у болести!
Кој' ми вели: „Љута кано змија",
Змија му се на срце савила!

Девојку очи превариле

Какав јунак спрема села шеће?
Од село се штитом заштитује
А од сунце сас белу мараму.
Угледа га убава девојка,
Теком текла те мајке казала:
„Леле, мале, какво добро видех!
Од село се штитом заштитује
А од сунце сас белу мараму;
Леле, мале, ја би га узела".
„Вај, вај, ћеро, преварила си се.
Он је јунак одавно ожењен,
На руке му једно мушко чедо,
У руке му дивит и хартија,
По прилике писар ће да буде.
Љубу љуби танку Анђелију:
Очи су јој два бистра кладенца,
Веђе су јој морске пијавице,

Лице јој је као лист хартије,
Уста су јој шећерна кутија,
Танка снага, танка конопљица,
Дојке су јој два драга камена“.

Ево из тимочке долине једне песме, која је постала у оно време, кад је Тимок по други пут ослобођен од Турака (1833 године):

„Књигу пише Вуја Буљубаша
Па ју праћа Милошу јунаку,
Да сабере три хиљаде војске,
Да заварди Тимочку Паланку,
Да искара Турци Видинлије.
Што је рекал Вуја Буљубаша,
Све је створил Милош добар јунак:
Сабрал си је пет хиљаде војске,
Завардил је Тимочку Паланку,
И искарал је Турци Видинлије.
Ласно Милош те граде узима:
Ни се бије нити пушка пуче;
Лако иде војска Милошева,
Лако иде далеко се чује;
Чули су је Турци Видинлије,
Па се они од глас поплашили;
Сви си Турци из град излегоше,
Све се поље видинско поцрни
Да гледају Милошеву војску.
А напред је Милош добри јунак,
По њега су коњи деветаци,
По њег иду на одбор јунаци,
Коњ до коња јунак до јунака,
Барјаци им као и облаци,
А миздраци како танка гора,
Танке пушке, шарене арбије.
Ситне књиге цареве беседе
Што се Милош с цара додумује.
Па говори Милош добар јунак!
„Лако, лако, моја тешка војско!
Лако, лако, и Видин ћу узет',
Искараћу Турци Видинлије,
Пројурнћу хата кроз Видина.

Докле су Турци проводили своју гадну вољу по Тимоку, морало им се скупљати најмање по 10 девојака, па би они седели, а оне би се ухватиле у коло, и, лагано играјући, морале би певати оваку песму:

„У Аге лепа постеља:
Сошице стручје босиљка,
Билца су цвеће страторово.
Пуста душа девојачка,
Када легне да тужно мирише,
Кад устане, она да издише“.

Ово је био почетак игри и другим песмама које су им певане.

Тимочани! колика је срећа, што је образ ваших сестара и љубâ спасен од оте поруге!

Игре су колске ово: *балканка*, *орловка*, *катанка*, *србијанка*, *мачвачка*, *остроћанка* (зову је оштрећанка), *поломка*, *влахиња*, *четворка*, *коштенска*, *„на оро“*, *ручевица*, и *каравлашка*. А Бога ми продире (као што је, на прилику, у Новом Хану) и: *брза полка*, грозни *валцер*, и др.

Овде ће бити добро да поменем неке обичаје о свадби, и о Ђурђеву дне, које нисам помињао досад ни у *„Путничким Писмима“*, нити у *„Животу Срба Сељака“*.

Пре свадбе бивају тако звани

„Огледи“

Младожењин отац позове своје сроднике и пријатеље, испече прасе, или јагње, а свекрва намеси толико хлебова да се може напунити једна врећа: уз то иде и један аков вина, и један ракије, свекрва умеси и један особити колач, на који се метне кита, поднизана новцима, и једну погачу. Све се те ствари натоваре на волујска кола, па се онда иде девојачком дому, а уз пут гајдаш свира; проводаџија иде путем напред; пред свим тим иду и певају две девојке које се зову *певице*.

Дошавши кући девојачкој, први улази проводаџија, а за њим остали. И ту обично затеку више друштва; поседају за совру, и почну јести и пити. Ту се домаћини договоре и погоде, шта ће

ко за свадбу купити и донети. Кад се то уреди, проводацнја скида оне ствари с кола, и доноси, и то најпре погачу и чутуру вина. На погачу метне колач, на колач ону киту с новцима, и до ките јабуку. Колач, киту, и јабуку отац младожењин преда матери девојачкој. За тим донесе бурад с пићем, па врећу с хлебом, и печење. Кад с тим уђе у кућу, он рекне: „Благословите!“ На што сви одговоре: „Бог да благослови!“

Ту вечерају, ноће, и остају до сутра после по дне. Тада пак *млада укошка волове*, и свекар, са својима, одлази кући. Сав овај обичај зове се *огледи*. На „огледе“ не долази младожења!

Свадба

Свадба се почиње још у петак у вече. Војводе донесу барјаке кући младожењиној, па се враћају сваки својој кући. У суботу се скупе четири девојке; узму пуно сито цвећа и младожењину кошуљу; попну се на дрвљаник, и ту вију венац и певају. Кад венац исплету, слазе с дрвљаника, и једна метне сито на главу, па тако уђу у кућу. То бива још у зору, у суботу. У вече, у суботу, скупе се сватови, и тек кад се добро смрачи полазе девојачкој кући. Тамо седе док не сване; кад сване, брат изведе девојку, и преда је деверу; девер јој да нову обућу, пустивши и какав новац у обућу. Сад иду на венчање, па се опет враћају девојачкој кући; ту ручају и седе до после по дне. Ту млада дарује све свате. Што претече дара, стрпа се у две вреће па њих натоваре на коња, кога мора јахати свекар. Млади доведу коња те га она узјаше ставши најпре на једну столицу, коју по том сву исцепају секиром. Мати вођевине раздаје сватовима лепчиће, који се зову *колачи*. Вођевина, седећи на коњу, окуси мало ракије, а што остане, она излије преко себе натраг. Одатле се крену, и младиног коња до пола пута води њезин брат. Чим дођу до пола пута, младожења и момак му на коњма отрче кући, узму крчаг с ракијом, и изађу пред сватове. Ту пију, па онда иду даље кући. Свекрва их чека пред вратима на столичици. Сватови певају:

„Соко лети, соколицу носи.
Чиј је соко, чија л’ соколица?

Излезла је младожење мајка:
„Мој је соко, моја соколица“.

Лажља[1] ухвати коња за улар, и тако три пута обиђе млада свекрву. Кад то учини, даду млади накоњче, које она пољуби трипут, подигне у вис, и преда га. Сад јој даду сито у коме има мало пшенице и вуне. Она најпре просеје пшеницу, после почешља вуну, и тек тад слази с коња. Чим сиђе, здрави се са свекрвом, која је паше неком подвезицом од које један крај остане дужи, да за њега поведе младу унутра. Младожења стоји до прага у кући, и размазавши на прсту меда, даје га млади да окуси. Свекрва сад проведе снаху три пута око ватре, и после се већ седа за вечеру.

Тек сутра дан доносе гости част: погаче, хлеб, печење, и т. д.

Мали гости

Кад прође недеља дана, долази младин отац у гости, те се ту веселе, па онда одведу младу очиној кући, где она остане недељу дана, и после долази за њу свекар те је води.

Велики гости

Кад прође година дана, онда пријатељи иду један другом у гости, и седе по три дана. Тек се то сматра као крај свадбе.

Ђурђев дан

На дан пре Ђурђева дне у вече, изиђу четири девојке на неко место; ту певају и песмом скупе друге девојке и момке те се ту отпочиње игра, која траје до 2 сата ноћи. После игре, крену се сви одатле и иду у поље, где вечерају. После вечере опет играју. Пред зору беру цвеће па дођу на какав извор те вију венце. Венце донесу свако својој кући, па онда нађу дубок вир, и једно друго гурају онако с оделом у воду, докле се са свим не исквасе. За тим се одмах враћају кући, преоблаче се, и свака девојка узима бакрач и два венца; мањи и већи, па иде струзи. Тамо су овце дотеране, и сваки отац седа на стругу. Њему даду

[1] *Лажља* се зове нарочито нађени шаљив човек коме је дужност да шалом весели свате.

најпре једно јаје те га закопа у земљу; после му даду бакрач, који он спусти на место где је закопао јаје; за бакрачем даду му један венац којим се бакрач окити, за тим један хлеб, толики, да покрије бакрач. Хлебац је овај бушан на среди; на њега метну брдо; на брдо чешаљ, а на чешаљ прстен. Кад све то наместе, онда он кроз све те ствари промузе ону овцу која се тога пролећа прва ојагњила, и њојзи обеси о врат онај мањи венчић. За тим помузе све овце. Ту се код тора руча, и оно се млеко подлије.

На Ђурђев дан рано узму маказе и *бележе* (роваше) јагањце. Дотле је јагањцима било слободно трчати и пасти по усевима. А сад, пошто стеку белеге, није. Изреске што се изрежу из ушију прихватају у суд, па закопавају у мравињак. Оно пак јаје што је било закопано у земљу, и онај венчић с бакрача исецкају, помешају с мекињама, па тиме закрме овце.

И у овом округу, на име у Заглавку, има гушавих људи, као и око Зворника, у Јошаничкој Бањи, и у Поречкој Реци. Још овде има и болести *френге*.

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

За Турака је сав простор, који данас чини књажевачки округ, био под Видином.

Кнежине су биле: *сврљишка* и *тимочка*.

Под Карађорђем, како је то било на граници, није ни могло бити какве сталне деобе. Све је било времено.

Кад је округ овај ослобођен од Турака 1833 године, подељен је он био на два среза: *сврљишки*, и *тимочко-заглавски*. Столица првоме била је у селу Нишевцима; а другоме у самом Кнежевцу (онда Гургусовцу).

Сада пак раздељен је тај окрут на три среза: *сврљишки*, са столицом на *Дервену*, не далеко од Грамаде, на десној страни Сврљишкога Тимока; *заглавски*, са столицом у *Кнежевцу*, и *тимочки*, са столицом у *Новом Хану*.

Суд и начелништво за цео округ находе се у Кнежевцу.

Прота седи у Кнежевцу, а намесника нема ни једнога у овом округу.

Команда кнежевачке бригаде находи се такође у Кнежевцу.

ј НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У нове тековине овај округ може убројати своје добре путове, и то:

Пут од Књажевца на запад к Бањи за Београд. Овај пут пробијен је кроз камениту клисуру скробничку, и чини част имену инџинира који га је пројектовао. Истина је стао повише, али, просечен кроз камен, он може бити вечан само с неким предохранама и незнатним оправкама.

Пут од Књажевца на север к Зајечару низ Тимок. Диван је то насип, само што на Тимоку још нема моста.

Пут од Књажевца на југ ка Грамади. Овај је пут и најнесавршенији, али га најтеже и јесте начинити и одржати.

Пут на северозапад на село Бучје, испод Ртња, ка Честобродици, пројектован је, али не знам да ли је извршен.

Још се пројектовао летос пут од Алексинца на Св. Стевана, на Светог Аранђела, преко Сврљига, на Трсибабу, на Каменицу, па да изађе на Коренатац, на граници.

Не знам у колико је до сада и овај рад извршен.

Од грађевина, има: зграда за окружне власти у Књажевцу, која, на дивном месту, изгледа као какав двор минулих времена; *Болница*, која је 1850—1851 подигнута нарочито за оне који болују од болести *френге*[1]; иза тога долазе школске зграде: у *Нишевцима*, у *Св. Аранђелу*, у *Васиљу*, у *Бучју*, у *Врбици*, у *Каменици*; среска кућа на *Дервену*.

Цркве: у Књажевцу, у Извору, и манастир суводолски.

---

[1] Ове несрећне болести има у свим овим окрузима који су око мирочких и хомољских планина, па чак и у Млави; а има је и око Студенице. Овуда се она приписује Русима који су 1810 дошли Србима у помоћ, а око Студенице се меће на терет духовницима. Ње има, како смо разумели, и по другим југословенским земљама. Тако се местимице зна да је има у Далмацији, а има је и у Хрватској, где се зове „*скерлијево*“. Стручњаци ову болест сматрају као сифилистичке појаве у другом и трећем степену.

III

Црноречки округ

1 Границе и планине

Људи који живе близу Ртња, и који се често пењу чак на његов Шиљак, опажају да се, од времена до времена, улежу неке вртаче, неке рупе звечаре, на овој планини. Пола у шали а пола у збиљи, говоре они да се Ртањ топи, и да се он — тако радећи — може снизити да буде као какав обични брег.

Ако доиста замислимо да има и такве опасности (од које, међу тим, појасови појасовâ могу бити без бриге), онда се пожуримо на његов врх докле он још овако поносито стоји, да се нагледамо Божјих лепотâ, и да размотримо црноречки округ у који ево улазимо с причањем својим.

Погледајмо на карту Србије: Ртањ стоји као какав џиновски пласт на оним косама, које се одвајају од Балкана, и улазе у Србију међу Нишавом и Сврљишким Тимоком. Косе те најпре се пружају к југозападу, после се повијају к северозападу па к западу, и, најпосле, иду правце к северу, до самога Дунава. На средини онога правца који је од *Огњишника*, више Церовице, обрнут право к западу до *Самањца*[1], одакле се венац обрће к северу, избио је у небо горостасни *Ртањ*. Граница између алексиначког и црноречког округа иде преко сред средe Ртња, па јужна његова страна припада првом, а северна другом округу.

Падина великога или Белога Тимока испод Вратарнице до испод села Вражогрнца, с долинама свих западних тимочких притокâ, међу којима је највећа *Црна Река* или *Кривовирски Тимок*, чини просторију црноречкога округа. Он се дакле сучељава: на југу, с округом књажевачким и алексиначким; на западу, с ћуприј-

[1] Име ово неки изговарају *Самајац*.

ским и пожаревачким; на северу, с крајинским, а на истоку, с плотом, који нашу отаџбину раставља од турске државе.

Кад смо већ на висини Ртња, да одступимо од реда, кога смо се до сада држали. С овакe висине жао нам је сићи, а да овај ланац планина, који чини водомеђу Морави и Тимоку, не допратимо до Дунава. По досадашњем реду, ми бисмо у сваком округу именовали његове планине, али овде ћемо казати одједном што је главније за ова сва четири округа: црноречки, крајински, пожаревачки, и ћупрски, између којих се и пружа овај сплет од планина, висова, теснаца, и дубодолина.

Као што смо већ говорили, од Ртња се распадају неколике планинске косе к југозападу и к западу, али је она најзначајнија која се повија к северозападу, и, као врло узак повијарац *Самањац*, пролази између Честобродице и Кривога Вира (где је извор Црној Реци, или Кривовирскоме Тимоку) па се тек после почне уздизати и разгранавати.

Што год ближе прилазе к Дунаву, планине се ове шире тако, да она коса која на *Самањцу* (од Св. Петке до Кривог Вира) нема више од три сата ширине, доле на Дунаву, од Голупца до Брзе Паланке, може имати од прилике 16—18 сата.

Ми не можемо ићи за свима повијарцима који се рагранавају у тако големој просторији. Казаћемо само што је главније. Коса та, која је једна међу Кривим Виром и Св. Петком, рашири се чим се уздигне на север од Кривога Вира и од села Јабланице. Главни делови у свему том планинском чвору биће ови: *Малиник*, изнад Подгорца и Злота; *Микуљ, Сисевац, Брезовица*,[1] *Бељаница* на југ, а *Црни Врх* на југоисток од Хомоља; хомољски сви венци; *Сто*, над изворима Поречке Реке; *Крш* и *Гарван*, дугачка гола стена од близу Кривеља до близу Мајданпека (Пчелар је зове Црна Гора, али ја нисам чуо то име тамо); *Дели Јован*, *Црни Врх*, и *Голи Врх* — висови од оне гране која се после назива

[1] *Брезовицу* помињемо за то што се налази на многим картама, а *Брезовица* не означава вис него једну без горе удолину средином које тече река *Брезовица*. Ова река извире у овој високој удолини, и понире у вртачу. И река и сва та висока голет, која је јемачно некад била корито каквога језера, зове се *Брезовица*.

Мироч и која удара у само Дунаво између Брзе Паланке и Поречке Реке; — *Крилаш*, *Јежевац*, *Вукан Суморовац* и *Врањ* висови су онога венца који окружава висораван Хомоље; даље иде *Старица* западно изнад саме вароши Мајданпека, па после *голубачке* и *добранске планине* које ударају у Дунаво између Голупца и Поречке Реке.

С ових планина стачу се воде у три правца; на исток к Тимоку; на запад к Морави, Млави, и Пеку и на север, к Дунаву.

Вреди поменути још једну особину тих планина које се пружају од Ртња до Дунава, на име, множину *вртачâ*. Од *Страже*, места, где пут из Кривога Вира прелази преко Самањца у Честобродицу, и где се може с пута да види како поток *Пониквица* пониче у вртачу, готово је све земљиште такво до самога Хомоља. Бива, да врло јаки и живи потоци понiру у какву вртачу, или се силна кишна вода сјурује у какву звечару, па се држи, да та вода после избија негде далеко, као ново врело. Овако нешто може бити и с изворима Млаве и Крупаје.

Показавши овако главну мрежу планина, ми ћемо у сваком од ова четири округа поменути што нам се учини да местимично заслужује да се помене.

Мало је и равница с којих би се могли у један мах разгледати толики и такви висови, какви се гледају с обале Тимока испод Зајечара, или од села Вел. Извора. Одатле се види на западу величанствена и дивна пирамида *Ртањ;* на северозападу је *Црни Врх*, који се већ срастао с хомољским планинама, а на северу *Крш* и *Стô* дижу се доиста као какви столови за боговске гозбе, неком плавом танком маглицом превучени; још на североисток од њих диже се *Дели Јован*, поносит својим биљним накитом, кога нема на Кршу и на Столу; на исток је пукла раван к Дунаву и к Видину; на југоисток се диже *Вршка Чука*, која је пола у турској, а пола у нашој страни; а на југу је *Тупижница* с интересном својом северозападном страном, којом и припада овоме округу. Ето каквих се висова може око нагледати свакога ведрога дана из равнице тимочке код Зајечара и В. Извора!

Осем тих великих висова, могу се у овом округу поменути

још на истоку: *Мала Чука, Велика Лозишта, Мала Лозишта, Рудина, Краварник, Локва;* у средини: *Копита,* и *Оштрељ;* на запад, под Ртњем, *Обла, Лободар, Горуње, Шашки део, Вучопад, Стење, Коловрат, Косица, Осмак, Устриковац, Пречица, Лесиште,*[1] и др.

Горе има јелове и борове на Ртњу, и то на његовом осоју које управо и припада овом округу, има је на Малинику; иначе у овом крају, где брда нису сам камен, има горе: граничеве, горунове, церове, букове, грабове, јасенове, брестове, липове, и другога луга.

---

2 Воде

Вода жива и лепа, *Бели Тимок,* кваси црноречки округ од утока речице Шашке (Задне) до утока реке *Јелашнице* у Тимок, где је граница окрузима црноречкоме и крајинскоме. О овом Тимоку била је реч у ранијем разгледању књажевачкога округа; остаје сад да се помену друге воде, међу којима заузима прво место *Црна Река,* или *Црни Тимок,* или *Кривовирски Тимок.* Сва ова имена показују једну исту воду, која извире у селу *Кривом Виру,* северозападно од Ртња. Вода та од извора тече на исток до Зајечара, поред кога пролази северно и улива се у Бели Тимок малко више старе зидине *Костôца.* Дужина тока овога Тимока може изнети својих 12—14 сата места.

Аврамица, извире с јужне стране *Вршке Чуке,* и заовија око Мале Чуке, па се улива у Тимок мало више села Грљана.

М. Шашка (Задна), извире из пружене ивице В. Чуке, и утиче у Тимок ниже села Вратарнице. Ова је вода граница међу окрузима књажевачким и црноречким.

Николичевска река, која се улива у Тимок испод Зајечара, а долази од села Николичева.

Рготска река, улива се у Тимок испод села Вражогрнца. Ова се река саставаља из ових водâ: *слатинске реке,* која извире 1

---

[1] Између Зајечара и села Николичева имају две главице које се зову, једна: *Попова могила,* а друга, *Радојева могила!*

сат више села Бора, на месту Корманошу; *кривељске реке*, која извире у планини Црном Врху; и *белоречке* реке, која извире под *Столом*, више села Луке. Све се ове воде састају више ргот-ске клисуре те сачињавају *ргтску реку*, која пролази кроз клисуру, и иде у Тимок, као што је већ казано.

У *Црну Реку*, или у *Кривовирски Тимок*, утичу ове повеће речице:

Радовањска река, која извире из једног каменог свода у месту „Клисури". У овој води има рибе пастрмке.

Река *Мировштица* долази од села Мирова, испод Ртња, па се улива у Црни Тимок.

Злотска река, извире из Пећине Лазареве,[1] из планине Малиника, ½ сата, више села Злота, и улива се у Тимок, испод села Сумраковца на месту Разљевишту. И у овој реци, особито горе ближе врелу, има пастрмке.

Брестовачка река, она у коју се слива и вода од *Бање Брестовачке*, извире из Црног Врха, а слива се у Тимок код села Метовнице.

Минералне воде. Брестовачка Бања. На северозапад од Зајечара, 4 сата места, више села Брестовца, извире та чувена минерална вода која је до сада многом болеснику била добротворна видарица. Вода има више извора, и топлота јој је разна; у једнима је 28 Р. степена, а у другима и 34.

Она садржи: *идротион-гаса; сумпорно-киселог креча, сумпорно-кисел. гвожђа*, и *нешто горке соли*[2].

Године 1835 била је ту *Кнегиња Љубица* с „*беговима*", синовима својим, *Миланом* и *Михаилом*, и одмах је, после тога, начињена једна зграда за невољнике који ту траже лека. Доцније је пограђено више кућа, те сада има доста сувоте, а и друге се

[1] Кажу да се ова пећина више села Злота непрекидним тавником саставља с пећином код манастира Раванице, у ћупријском округу. Причају, да су некакве свиње ушле у пећину раваничку, па су после изашле на Лазареву пећину у село Злот?!

[2] *Др Линденмајер, Опис мин. вода*, стр. 82—86.

потребе лако намирују. Има једна велика механа; две куће државне; једна, коју је градио бивши Кнез Александар, и све то стоји отворено болесницима.

Околина је пријатна за око, пуна народа, и доста има предмета за живљење.

Гамзиград-бањица, 2 сата на запад од Зајечара, поред самога Црнога Тимока, с једне и друге стране. Једно је врело у песку, а друго избија из пуклога камена, и много је јаче од онога првога. Топла је 30—31° Ромиров. Народ гомилама долази на ову воду да се лечи. Држи се да вода ова јако помаже у ранама, и у очобољи.

И *Барон Хердер*, и *Др Линденмајер*, нису много времена поклањали овој води; али *Др Панчић*, који је дуже овај извор и воду његову испитивао и овде, и слао је у Беч, држи да вода та, више него и која друга у Србији, има у себи *карбонских солй*, и највише се, од свих наших бања, приближава карлсбадској води, а извирући недалеко од Зајечара, ласно је приступна похођанима, који ту и све удобности могу имати. С тога се и мисли да никакве жртве не би требало да су скупе за оправку ове ретке лековите воде.

Шарбановачка бања. У селу *Шарбановцу*, близу школе, 3 сата од Зајечара на запад, извире у доли из самога камена врло јако врело топле воде. Не знам јој тачну меру топлине нити њене саставне делове, само знам, да је врућа, и да су се, по причању Шарбановчана, некад око тога врела скупљали зими многи јелени,[1] те је, веле, отуда то место добило и име *Јеленац*, па преведено на влашки, и опет посрбљено, изашло име села: „Шарбановац."

Николичево, село, 2 сата северно од Зајечара, има један млак минерални извор, који је сада запуштен, али му народ много долази у болестима, а особито у грозници. Тај се извор зове *(Николичевска) бањица.*

За врело ове воде прича се да је сланинама заптивено с тога

[1] Јелен се влашки зове *серв* и селу је прво име било *Сервановац*, па се, веле, после окренуло на „*Шарбановац*"?

што је свет, долазећи на воду, потирао ливаде ономе на чијој је земљи вода, па се за то извор растурио на више страна.

Прича се још да је некакав Турчин из Видина носио у бурадма чак у Видин ту воду, па је тамо, већ охлађену, пио лека ради.

---

3 Равнице

Равнице највеће и најродније јесу дуж Тимока Белог од Шашке до испод села Вражогрнца и од Вел. Извора преко Белога Тимока уз Црни до повише Зајечара. Та раван може бити дугачка 2—3 сата а широка $2\frac{1}{2}$.

Даље, красна је раван од села Вражогрнца уз рготску реку до села Рготине, 1 сат дугачка.

Има равни у Кривом Виру, и ако не баш пљоште, а и међу селима Сумраковцем, Злотом, и Подгорцем такође је равница прилично велика и доста родна.

Око села Бора: *Дугачко поље*, *Јерско поље*, и *Борска равница*, равни су доста велике и родне.

Равнице су обично чистије од камена, и за усеве и ливаде врло добре.

---

4 Шуме

Шумама се не може хвалити црноречки округ. Велике су висине већ показале на многим местима своје голе кости, своје кречне стене, а оно што је равније, то сваки дан све више овлађује плуг и коса.

Још у *Црном Врху* и на западној poли *Малиника* биће шуме целе и густе, — иначе је свуда све проређено. *Ртањ* је сиромах шумом; *Вршка* је *Чука* готово са свим гола; *Крш*, *Кривељ*, и *Оштрељ* тако исто.

Као што је већ помињато, од шумских дрвета, има: Јела (на Ртњу и Малинику), букава, горунова, граница, церова, јаворова, јасенова, брестова, топола, диволеска, јоргована, и другог шибља.

---

5 Рудно благо

Рудним је благом, у колико се досада зна, богат округ црноречки.

Досада су пронађене у њему ове руде и на овим местима:

У *Кривељу*, селу, на северозапад од Зајечара, 5 сâта далеко, има руде: *оловне, бакарне*, и *кристалисаног гипса*;

У Црном Врху, руде бакарне;

У Кривом Виру, у месту *Суваји*, 10 сата на запад од Зајечара, под Ртњем, има угљена *лигнита*.

У рекама: у Црном Тимоку, у реци *оштрељској*, у *слатинској* (више села), у потоцима: *рукавичком, радушничком, сувом*, и *кокошињем* (који сви утичу у *слатинску реку*) има злата у *трахит-туфу;* у *Вражогрнцу*, у брду и у реци, злата у песку. У *Рготини*, близу села, находи се „*калцедон*“, у реци пак рготској, и у потоцима: *ћуковачком*, и *марковачком*, испирано је некад злато.

Како наши сељаци с оно свога примитивнога знања, и с онако несавршеним справама, овде испирају знатну количину злата[1] после великих повôдњâ, то ове реке и брда заслужују, да се озбиљно проуче, а међу тим, рудници ти да се не уступају у приватне руке.

У *Валакоњу*, 5 сата на запад од Зајечара, на месту *Црвеном брегу*, има *гипса и сумпора*.

Барон Хердер налазио је овде доказе да се ту у старо време вадило гвожђе. Он је месту томе, тако крај Тимока, пророковао лепу будућност.

У *Шарбановцу*, 4 сата на запад од Зајечара, има *кристалисана гипса*.

У Злоту, 6 сата на запад од Зајечара, има *гвоздене руде*.

У Лукову, под Ртњем, на Тимоку, 8 сата на запад од Зајечара, имају гомиле згуре од старих топионица. *Барон Хердер* мисли да се ту топило сребро, и ако не у великом размеру. За

---

[1] Кажу, да се испирањем златног песка могло заслужити на годину 8—10 #, а то данас већ не плаћа труд, за то је та радња и напуштена.

саму стару црквину (усред села) *Хердер* мисли, да је грађена за рударе.

У селу *Бору*, на северозапад 4—5 сата од Зајечара, има руде бакарне, гвоздене и сребрне, а и златне. То су прошле године разгледали, осем других, и Енглези који сада држе Мајданпек.

Код села *Јабланице*, на левој страни Тимока, према Ртњу, по сата на север од села, с десне стране реке *Врела*, находе се грдне гомиле гвоздене шљаке, и велике закопине где су руде вађене. Ту има и један „јаз", око 300 хвата дугачак, који је водио воду до једног врло великог скока, па ком су сада брестови, дебели као човек. И иза тога скока грдне су гомиле опет те згуре.

Није познато место где су вађене руде које су ту топљене, а има један старац који се хвали да зна местимице где су била окна.

Код села *Брестовца*, испод брестовачке бање, Барон Хердер је нашао жицу гвоздене руде, оне исте која је у Мајданпеку, само нема бакара, и није онако богата.

Иза села, на једном брегу, опазио је *брусни камен*, који би се могао употребити за брусове и тоциље.

Оваког истог камена има и у селу *Рготини*.

---

6 Остаци од старина

И остацима од старина врло је богат црноречки округ. Ми ћемо поменути најпре

Гамзиград. На западној страни од Зајечара, непуна 2 сата даљине, на једном повишем брдоравњу, крај Црнога Тимока, стоје развалине од старога римскога града *Гамзиграда*.

Гамзиград[1] је већи од свих градића које смо досад помињали. Он и место другојачије заузима: није то кула на каквој стени, као какво орлово гњиздо, него тврди град, на једном брдо-

[1] Г. *Каниц* има право, кад сумња, да је име *Гамзиград* могло постати од српског глагола *гамизати*: јер који тек *гамижу* слабо граде градове. Али не знамо колико је јака и његова претпоставка: да то име долази од речи *камуе* (Adlerkralle).

равњу, град којему су платна необично дебела (имају више од хвата дебљине). Озидан је у четврт. На свакoм углу има по једна округла пространа кула, и на сваком платну опет по њих неколико тако да их свега има 18[1]. Зидови нису високи сада, а као да нису ни били много виши. Око града, подаље, било је других кула и бојница које су град заклањале.

Све показује да је Гамзиград био глава, најјачи међу оволиким градићима и кулама, којих остатке видимо и сад у црноречком округу.

Пада у очи доиста, што у самој Црној Реци има више старих градова, него можда у половини Шумадије? Ако би се на ово и шаљиво одговорило, да је онамо много камена, кога у неким окрузима Шумадије нема изобилно, опет нам није јасно: зашто је овако красна и богата земља — Шумадија — сиромашнија у остацима старине од долине тимочке која је често засута у камен?

Костолац, град, испод Зајечара. На ¼ сата од вароши, испод утока Црнога Тимока у Бели, стоји стари градић тога имена који се баш сад раскопава. Од тога града находе се тамници до воде самога Тимока, а неки оловни олуци находе се у земљи чак близу Вел. Извора. Костолац је дело римско. Народ прича да је у потоње време седела ту некаква *краљица*. А кад су је непријатељи опколили у томе граду, она покупи све своје благо и драго камење, па се узмакне на брдо јужно од Зајечара. Ту се крила неко време са својим благом. Опазивши да ће је потера и ту наћи, закопа код неке водице све своје благо, а сама штукне некуд уневрат. Од тога случаја, кажу, прозвало се то брдо „*краљевица*," те се и данас зове тако.

У пољу испод села *Рготине*, 2 сата на север од Зајечара, више села Вражогрнца, имају развалине од некаког старог града, које се зову *Градиште*. Сад су туда њиве и ливаде.

Више села Рготине, на брду *Кривој Коси*, има други градић, који је већ јако порушен. Г. *Угриновић*, прота зајечарски,

---

[1] Неки тврде да их је било и 20, али су већ тако порушене, да ја волим узети број, који је означио *Барон Хердер*.

тврди да се тај замак у старо време звао грчки *„Град Аргос,“* и да је од тога постало селу име: *Рготина*?

Више села *Злота*, на 6 сата западно од Зајечара, на једном каменом вису, имају развалине од старог градића који се просто зове *„сеоски крш.“*

На брду *Микуљи*, више Злота, стари је град; а тако исто и у *Сатули*, и у старом *Манастиру*. Ништа се више не зна о овим развалинама.

У Лукову, на левој обали Тимока, баш према Ртљу, старо је *Градиште*, коме се не зна ни постање ни историја.

Испод села Ласова, на југозапад од Зајечара, где се река ласовска пробија кроз камену клисуру, имају две старе развалине од градића, које народ зове *„Латинске куле.“*

Латински град. На северној страни села Јабланице, северно од Ртња, а западно од Зајечара, око 8 сата места, развалине су овога старога градића. Он је на једном великом брду које је на левој страни *радовањске* реке, а на десној реке *средње*. Испод града се познаје велики пут, који је већ зарастао, а био је пробијен кроз једну грдну велику стену. Око тога града, и доле под њим, находе се грдне велике цигље, које сведоче римско доба. Осем самих градских зидова, има ту много других зидина које су сада већ веома порушене.

Прича се да су Турци тукли тај град с места које се зове *Селина*. Народ се био повукао уз радовањску реку у збег код њенога врела. Заклоњен уз реку клисуром, где је био шанац, а с друге стране планином „Мустабашом“, народ је мислио да је у тим збеговима безбедан. Турци ухвате некаку бабу, и туре је на муке да им каже, откуд се може ближе прићи ка граду. Баба на мукама пристане и поведе их преко *манастирског* потока, обиђе око великог брда, и дође да места „Ивице“, одакле се у град могло пушком дотурити. Турци одатле почну пуцати из топова, и за неколико сата град разруше, а баби — вођу своме — за награду, одсеку главу на месту које се отада прозове *„Бабља пад“*. Кажу, да је тако велика погибија била, да је текла крв низа стене развaљеног града.

Пошто освоје град, пешаци се спусте низ брдо и дођу до извора радовањске реке те стану сећи збег; од сече река потече крвава, и тада тек они, који су чували пролаз на клисури, опазе да је збег страдао. Али Турци ударе и на њих, те и њих побију и растерају.

Да је град *Латински* тучен топовима, сведоче ђулад која се туда налазе, а кад је то било, не зна нико.

Људи из околних села и сад тврдо верују да у подруму, у граду, стоји градска каса и стакло вина од 8—9 ока само с два прста што је усахнуло. И кад би им се допустило, копали би, и мисле да би нашли благо!!

На врху *Вршке Чуке* био је стари градић коме се не зна ни постање ни историја, а ни име које је носио док је био пун народа.

На подножју брда *Рудине*, ¼ часа десно од пута, близу извора *Борбороша*, код села Грљана на Тимоку, има развалина као од неке куле. Ништа се не зна о њој: ни чија је ни кадашња је.

На источној страни села Бора, на „Црвеном Брду“, имају развалине од старога градића. Ту се налази, у сред града, једна рупа, тако дубока, да се нико од становника не усуђује у њу да уђе.

Људи овде причају, да је и на *Столу* и на оном *Кривељском Кршу* био по један град. С овога се града оба друга виде а тако и са свакога оба остала. Прича нема никаквих. Само се у овоме у Бору находе римски новци.

Као што се види, у овом је округу пуно старих градића и кула. Није беспутно поменути овде још и народну причу, по којој је и *Љутица Богдан, војвода загорски*, седео у *Кули*, садашњој турској варошици, 2 сата од границе, а добра је своја имао у Тимоку, испод села Вражогрнца, у равни *Татарни*.

Још стари помињу да је у овом крају било доста тврдиња. Г. Каниц вади из *Манерта* ова имена старих градића: *Burgus-Altus*, *Gombes*, *Longiniana*, *Ponteserium*, и др. (стр. 317).

Где су сад та места, или која су то од ових што се још за њих зна, ја не могу казати.

У долини Кривоварскога Тимока, од села Кривога Вира па онамо до Бољевца, има неколико старих црквина, од којих сада служе само она у *Лозици* и она у *Јабланици*, а друге су све порушене. Најбоље се одржала она у Лопушњи; од оне у Лукову стоје тек зидови, а она крај реке *Моровштице* само је гомила камења.

За постање тих цркава има овака прича:

Некакав хајдук био нешто киван некоме владици, не знам за што ни кроза што, па му дође на исповест, не казавши се ко је. Владика му духовује грехе, а он упита још:

— Шта би требало да учини онај, који би убио владику, па да му се опрости грех?

— Да сазида девет цркава, одговори владика:—тек ако би му се опростили греси.

— Онда је ласно; сам је пресудио, рекне хајдук, па шчепа владику и закоље. На писку владичину дотрчи ђаче, те хајдук нехотице закачи и њега ножем, и посече.

Извршивши ту освету, хајдук почне зидати цркве: и начини једну у *Лозици;* другу у *Лопушњи*; трећу, у *Лукову;* четврту, у *Кропочеву;* пету, у *Падини*; шесту крај реке *Мировштице*; седму чак у *Грљишту*, и још две негде око *Ртња.*

Ономе ђачету, које је погинуло на правди, посвети се, веле, десна рука, и сад се, кажу, чува у цркви Лозици.

Друга прича опет приписује многе од ових богомоља неком *Каравлаху Радулу*, и његовој породици. У прилог овом последњем причању иде и запис на цркви *Лопушњи.*

У манастиру *Кропочеву*, или *Крепичеву* (двојако га именују), има у женској цркви запис: **Прими моленїа, ѡ пресвета, раба своюго Георгїа Іовановича**; и ту је измолован основалац храма, његова жена, и ћи. У десној руци држи план од цркве. Кажу да је *Радул-бег* имао сина *Јована*, а Јован сина *Ђорђа*, и овај *Ђорђе* држе да је градио речену цркву.

Црква је, после тога, била опустела за дуго време, па је је оправио неки кнез *Голуб*, из села *Јабланице*. Најпре се прича да је он, зван у сну, видео у утвари, како су неке неприродне

силе ту цркву пренеле на место где је сада, па је је он после тога оправио, али га видински паша закује у кладе, што је цркву оправљао без царева фермана. *Голуб* понуди откупе за се; а паша пошље Турке у Јабланицу, те од Голубове куће узму 12 ока белих новаца, и отерају 1000 оваца, што је Голуб имао. Паша га опет не ослободи, а кад Голуб понуди да му око врата закује гвоздени ропски ланац, па да га пусти по белом свету, да проси откуп, онда се једном смилује и отпусти га, али му запрети да више не обнавља цркве.

Иза живописа, који је рађен 1761 године, познаје се на дувару други живопис, којему се не зна кад је рађен. И овде би ваљало да загледа око српскога уметника.

У цркви овој (јабланичкој) сачуване су две старе књижице које ваља овде поменути.

У једној је „Епистолія Господня", она за коју се прича да је спала с неба „въ лето ҂ѱме҃ 1745, у свети град Јерусалим". Епистолија је цела ту. Редакција је српска, само негде и негде има по нешто што заноси на бугарски језик. Осем тога, има још неколико молитава које се читају над болним.

На послетку је: *Слово и повест светога Јована Златоустога, како су пет жена погубиле вас свет*; али од тога има само један лист.

Друга је књижица још мања; у њој је само: **Слава, Егда напиютъ оу славꙋ.**

Славу је ову писао „Радосав Радојевић, повезачъ отъ Пећи, ҂аѱод҃ = 1774 у манастиру.. " (не може да му се прочита име).

Слава гласи овако:

„Во славꙋ иже вь троицѣ славимомꙋ господꙋ Богꙋ нашемꙋ, Исусꙋ Христꙋ, во премногія молби молѣни пресветые пречистые и преблагословенѣй славнѣй владичицѣ нашей богородицѣ и приснодѣвы Маріе, силою частнагѡ и животворештагѡ крста;

Во славꙋ и похвалꙋ частнаго и славнаго пророка и предитече и крстителя Јоана; светихъ славныхъ пророковъ: Мойсея Боговидца, и Арона, и Иліи, и Елисеа и Давида и Есеа; светихъ трехъ отроковъ и Данила пророка и васехъ светихъ пророковъ.

Во славꙋ и похвалꙋ светихъ славнихъ и васехвалнихъ апостолъ Петра и Павла и дванадесятъ и васехъ светих апостолъ;

Во славꙋ и похвалꙋ четири євангелиста: Матея, Марка, Луку, Јѡанна, проповѣдниковъ божественаго благовѣстія Христова, и васехь светихь апостолъ;

Ко славꙋ и похвалꙋ иже во светихъ отецъ нашихъ светителей: Василія Великагѡ, Григорія Богослова, Јѡанна Златоꙋстагѡ, Атанасія и Кирила; иже во светихъ оца нашегѡ Николаа, архиепископа Мирликійскагѡ и великаго чꙋдотворца;

Ко славꙋ и похвалꙋ Петра и Алексія и Јони и Филипа московскихъ, и Никити епископа новогородскаго чꙋдотворца;

Ко славꙋ и похвалꙋ иже во светихъ оца нашего Савы архієпископа сербскаго и васехъ светителей;

Ко славꙋ и похвалꙋ светаго апостола, првомꙋченика и архидіакона Стефана;

Ко славꙋ и похвалꙋ светихъ великомꙋчениковъ Георгія, Димитрія, Теодора Стратилата, и васехъ светихъ мꙋченикъ и мꙋченицъ: Текли, Варвари, Киряки, Єфиміи, Параскевы, Екатарены, и васех светихь мꙋченикь и мученицъ;

Во славꙋ преподобнихъ и богоноснихъ отацъ нашихъ: Антонія, Євтиміа, Савы, Онуфрія, Атанасія Атонскагѡ, Антонія и Теодосія Печерскихъ, Сергія Радонежскагѡ, Варлаама Хꙋтинскагѡ, и васехъ преподобнихь отацъ и преподобнихь матерей Пелагіи, Теодосіи, Анастасіи, Євпраксіи, Февроніи, Теодꙋлы, Євросиніи, Маріи Єгиптяніны, и васехь светихь преподобнихь матерей;

Ко славꙋ и похвалꙋ светихь чꙋдотворцовь и бесребрениковь Козми и Дамяна, Кира, Јѡанна, Пантелеймона, Јеромолая, васехъ светихь бесребрениковъ;

Во славꙋ и похвалꙋ светих і҃ и иі҃ отацъ нашихъ иже вь Никеи сабравшися и Арію безꙋмнаго низложиша и намъ законь и православіє оꙋтврдиша;

Во славꙋ и похвалꙋ светихъ српскихь и поморскихь учителѣй и просветителѣй Симеона и светителя Савы и Арсенія, Никодима;

Во славꙋ и похвалꙋ четири звѣзди просіявши во послед-

няя времена во сербской и болгарской земли: Иларпона Мегленскаго, Јоакима Осоговскаго, Јѡанна Хрилскаго, Прохора Пшинскаго, Петра Коришкаго, и Јоанікиа дѣвичаскаго чꙋдотворца;

Во славꙋ и похвалꙋ светаго и славнаго во царѣ и во мꙋченицѣ краля Стефана иже во Дечанѣ; и светаго младаго царя Оуроша иже въ Неродимлы, и светога и славнаго во мученицѣхъ, кнеза Лазаря, иже во Раваницѣ.

Во славꙋ и похвалꙋ святаго краля Милꙋтина, иже во Софіи;[1]

Во славꙋ и похвалꙋ светихъ новоявлѣнихъ деспотъ иже во подкриліє Фрушкой Горы, архієпископа Максима, Деспота Јѡанна, и блажене госпоже Ангелине, и *светаго Имерек*, и светих праведнихъ богоотацъ Јоакима и Анни, и васехъ светих ѡ вѣка благомꙋ Богꙋ угодивше; во благоденствіє и животъ и здравіє нашему почтеному господинꙋ домаћинꙋ (имерек) благороднѣйшемꙋ господинꙋ.

Многая лѣта (трижди). **Слава**: Молитвами светихъ Апостолъ, милостиве господи, очисти множество согрешени наша. **Нынѣ**: Молитвами Богородицы, милостиве господи, очисти множество согрешени наша.

Помилꙋй насъ Боже, по велицѣй милости твоей, и по множествꙋ щедротъ твоихъ очисти вся беззаконія наша. По том стихирꙋ святомꙋ ємꙋ же єсть день, или: Дьньсь благодать светаго дꙋха. . . и Богородице дѣво, радуйся. . ."

7. Становници

а. њихове историске судбине

Множина ових градића и кула из незапамћена доба сведочи да је у црноречком округу било живота, и велика интереса за тај живот, још у најдаљој прошлости, само је штета што ми о том не можемо ништа да кажемо.

[1] Овде је додато другом руком: Светихъ петъ петозарнихъ мученице (тако): Евстратія, Аксентия, Мардарія, Євгенія, и Ореста.

На више места находи се прича о прошлој судбини овога или онога села. Тако се, на прилику, држи као извесно да су се *Вражогрнчани* доселили из *Косова*, и сам поп *Миленко Рашић* каже, да и сад има око 40 кућа своје родбине у Белој Цркви, у Банату; и то су они, који, дошавши из Косова у Вражогрнац, нису могли ни ту да се стане од Турака, него су отишли чак на леву обалу Дунава.

Од турскога господарства, највише се прича о времену и управи *Пазванџије*, видинскога паше, који је био царев одметник, а Крајином и Црном Реком управљао је по својој вољи.

Он је држао своју стоку у просторијама црноречким, и, на хвалу му се помиње, да је размножио добру пасму оваца и коња у том крају.

Сила дахиска није била онако велика у овом округу као у Шумадији, али се ипак народ није могао дићи на Турке одмах чим је Шумадија устала, за то што је теже било преко планина из Мораве прићи у помоћ Црној Реци, него што би било Турцима из Видина, равницом, напасти на села тимочка и црноречка.

Али је округ овај родио сина који је собом изразио сву мисао, сву жељу, и сву снагу Црноречана.

Послушајмо шта говори сувременик и ратни друг Вељков, Петар Јокић:

„Кад узесмо Београд, вели он, моли се Вељко Карађорђу, да му дозволи да иде у Црну Реку да је одметне. Карађорђе му допусти, и даде му џебане и оружја што су Турци положили у граду, и даде му диплому, да може купити бећаре, па нека чува границу. Вељко узме што му треба, па дође у манастир Раваницу. Овде, за неколико дана, скупи доста бећара и самовољника. Одатле пређе с њима у Црну Реку, и, у селу Подгорцу, ухвати у кули бега жива. Бега пусти, али благо све задржи. Упаради дружину па свакома дȁ по дукат, а остало задржи нешто себи, а нешто пошље Савету, у Београд. Одмах постави старешине по свој Црној Реци, по Бањској и по Сврљигу (и ако су у тим кнежинама још судили Турци), па се врати у Криви Вир на зимовник.

После пораза бега у Подгорцу, Турци су се многи били разбегли из Црне Реке које у Видин а које у друга утврђена места. Једном је само огледала једна потера, да нападне Вељка у Кривом Виру, али је он на њу грунуо ноћу тако из ненада и с таком хитрином и јунаштвом, да је не само растерао то нападача, него је његово име постало баук за све Турке од тога доба.

Вељко је, после, поградио шанчеве, у Вражогрнцу, у Зајечару, Грљану, Сумраковцу, и сам је собом и са својим бећарима држао све ове шанчеве. Над свима је старешинама био поставио брата свога *Милутина*, а над свима шанчевима, и над пешацима био је метнуо неког *Х. Николу*, из Сарајева, који је био врло учен човек, и умео је шанчеве управљати“.

Ето тако је Црна Река ушла у заједницу народнога устанка, и прославила се нарочито несамртним сином својим *Вељком*.

После 1813, Црну је Реку снашло оно зло, које и сву Србију. А у другом устанку није се могла дићи чак до 1833; па и тад би се тешко ишчупала из турских руку, да нису с једне стране сами Турци безразложним наметима довели ствар до крајности, а с друге да није Кнез Милош, упућивао људе, да се дигну и свргну са себе зло које их је тиштало. Будно око његово згледало је све што бива од ушћа Тимока до утока Дрине, и што је где требало, то је све и чињено, по наредбама његовим. Време ће обелоданити све те мере, и сва довијања, која је изумевао овај необични човек, да отаџбини својој придружи за онда бар оне крајеве који су били закапани крвљу српском од 1804—1813, и који су комисијски признани као делови нове *Кнежевине Србије*.

За друге округе казано је, или ће се још казати како је шта било, а за Црну Реку ево са чега је букнуо пламен новога судара.

С пролећа 1833, ударе Турци нову и врло велику порезу на стоку у Црној Реци. Кметови се скупе о Ђурђеву дне на договор, и сложе се да пошљу између себе неколико одабраних људи муселиму, у Зајечар, да му се замоле, у име народа, да не удара те порезе, против закона. Најотреснији између Црноречана у том послу, који су народ предводили, а који су се и с Кнезом Милошем допитивали: шта ће и како ће, помињу се: *Оборкнез Сима*

Николић, из Зајечара; *Милета Карабаш*, из Кривога Вира; и *Станисав П.*, трговац из Планинице. Муселим заповеди да се кметови, који су му били дошли, отерају батинама од његовога конака, а неке од њих још окује и баци у тамницу. То узбуни сав народ, и на скупу, 27 Априла, Црноречани се договоре, да иду *народски*, сви до једнога муселиму, и да га моле, да пусти кнезове. У тој гомили народа било је и женскиња. Муселим, место сваког одговора и задовољења, заповеди својим људима да се наоружају, па изиђе и сам с њима, те удари на ове неоружане сељаке: али је тешко борити се с онима које креће нека света за њих мисао. Голи Црноречани одупру се сили турској. Храбри *Станисав* из *Планинице* убије турског делибашу, и бој се заметне крвав. Од Срба кажу падне 126 људи! Али Турци буду принуђени уступити. Глас о том сукобу пукне на све стране. Устанак јавно плане. Народ се дигне као један човек. Не само Црна Река него устане и Крајина и Кључ. Кнез Милош пошље одмах и нешто своје редовне војске на границу. Турци се повуку у тврда места, чекајући помоћи од видинскога паше.

Међу тим из Букурешта приспе руски комисар, и у Зајечару, на самом месту, затече, како кажу, још лешеве оних који су изгинули од Турака на правди Бога. Његов извештај добро дође *А. П. Бутењеву*, руском посланику у Цариграду, те овај 25 Маја 1833 у седници с *Реис-Ефендијом* имадне жив и опор разговор, после кога Турци већ једном пристану: да се очисте оних свих шест округа који су унети у карту Србије коју је мешовита комисија израдила.

Глас о тако срећном решењу послан буде онај час Кнезу Милошу, који то све јави народној скупштини, а и свему народу. У целој земљи држане су богомоље и благодарења за тако срећно испуњене народне жеље.

Међу тим је Кнез Милош — радећи и надајући се успеху од рада на путу дипломатском — ценио је тврђе оно што се делом изврши и руком заузме; те за то је у побуњене крајеве од часа послао своје људе с оружаном силом, да буду господари стања ствари, а са суседним пашама пустио се у непосредне преговоре

— божем ради предохране од веће штета и погибли — те тако је заузео на овом крају све до Тимока својом војском, и примио на се јемство за мир и за сигурност свега давања које би Турци из овога краја потраживали од Срба. Тако је он, и пре формалнога решења, имао спорну ствар у својој власти![1]

Ето тако је Црна Река придружена опет мајци земљи нашој, и крв Вељкова донела је благословени род свој.

Имамо још да поменемо да Црноречана има од три народности. У свом опису, ми се прво овде сретамо с елементом који није чист српски живаљ, осем Цигана које смо већ помињали. Овде има: Срба, Влаха, и нешто Бугара. Ових је последњих врло мало; а они први готово су две једнаке поле свега становништва.

Бугари су само у селима: *Великом Извору*, на десној страни Тимока, било их је доста у *Зајечару*, и у пола села *Грљана*. Остала сва села или су српска или влашка.

О Власима говорићемо доцније мало опширније, а засад да разгледамо што нам још остаје вредно у овом округу.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Хајдук Вељко

Црна Река нема тако много имена која би се могла поређати на овом месту, али има једно које је никло недалеко од Ртња, које је горостасно као и он сам, баш као да је расло на њега гледајући. То је *Хајдук Вељко Петровић*, који се родио у Црној Реци, у селу *Леновцима*, 3 сата на југозапад од Зајечара, а 4 сата на исток од Ртња, од прилике око 1780 године. Оцу му је било име *Петар*, а мајци *Петрија*.[2]

Отац Вељков био врло миран човек. Богат је био стоком тако да су му се трипут овце хиљадиле. За то су га Турци звали *Петар Сирењар*. Вељко је од детињства био веома несташан. Кад је чувао стоку, био је *чобанбаша* међу чобанима.

[1] У крајинском округу биће изложено једно писмо које је писао *Стеван Стевановић*, у Неготину, 2 Маја 1833, баш о току ових догађаја.

[2] Осем три сина, имали су они и ћер *Милану*.

Турци су врло често долазили на њихову бачију, те јели и пили и односили: сир, масло, и млеко. Вељко се једном договори с чабанима те неке Турке помлати на бачији, и тако се сви докопају оружја.

Познато је да су се београдске турске војске, верне цару, сударале с војском Пазваноглином, у Црној Реци, и ту морале овој последњој уступати. Пазванџине крџалије попале и похарају, у таком једном сукобу, село *Леновце* (које се по том, вели Вук,[1] прозове *Негалица)*, као и многа друга села наоколо. После једног таког страдања, Вељко, као шипарац од десетак петнаест година, остави оца, мајку, и браћу, и оде у Видин, те се најми у некаква Турчина, да му чува овце; а после неког времена дође у Пожаревац, и ту се најми у војводе, да му готови јело. Пошто и ту проведе неко време, задоцни се једном на васкрс, играјући с момчадима у колу, те своме господару не зготови на време вечере, за то га господар потера да бије,[2] а он утече, и оде у *хајдуке Станоју Главашу*, с којим оно лето (1803) проведе. Станоје га, кад дође зима, намести у селу Дубони код некака човека, да као чува овце. И тако на јатаку, као најамник чувајући овце, ожени се у том селу, ушавши у кућу некаквој удовици, која је била нешто род Главашу. Кад се, у почетку 1804, почне дизати буна на Дахије, Вељко се изнајпре држао са Станојем Главашем, а после се прилепи Ђуши Вулићевићу, као поглавици смедеревске нахије, и тако је уз њега ишао и војевао докле он није погинуо у јесен 1805. Иза тога, Вељко остане

[1] *Вук*, *Даница*, за 1826, стр. 70.

[2] *Петар Јокић* казиваше да је Вељко, млад и врло угледан момак, био по вољи војводином харему. Али како у њ никако није могао ући, а из кујне је имао онај долап у ком се, на вртешку, додаје јело унутра, то он једном дрско седне сам у долап, и обрне, те се тако обрете у харему при свим затворима на вратима. Дрскост та није могла дуго остати тајна за војводу, који потражи да га каштигује за то, а Вељко побегне у хајдуке.

Даља прича вели, да је он, после тога, побегао у Банат, и отуда је прелазио често те је око села *Брестовика*, испод *Гроцке*, дочекивао Турке, и секао их. Тако се познао с *Главашем* и са смедеревском нахијом.

код Ђушина брата Вујице. Али у том је и сам био стекао неколико момака и начинио се неки буљубашица.

У почетку године 1807, кад су Срби узели Београд, као што је већ казано, молио се Карађорђу и савету, да пређе из параћинске нахије у Криви Вир, да побуни Црну Реку, и да је отме од Турака. Ми смо казали како је он добио то допуштење и како га је оправдао.

Вељко је, по том, био старешина на том крају, а боравио је највише у Бањи.

После пропасти на Каменици, 1809, чувао је Бању од Турака, а уз њега се налазио и Стеван Живковић, послани од Савета, да му буде саветник, да не би он, по својој превеликој слободи и храбрости, где год војску своју у лудо потрьо и упропастио. Тукући се око Бање с Турцима, рани се и он и Живковић. Турци њих ту опколе са свију страна, и држали су их неколико недеља. Вељко науми, да се избавља пробијајући се кроз Турке. Кад се он у својој соби спремао за тај испад, упитају га момци његови

— А шта ћемо с овим? за Живковића.

— Шта ћете? ако може ићи, нек иде, као и други људи, а ако не може, ви му одсеците главу па понесите, да је Турци не носе.

Кад Живковић, који је лежао у другој соби, чује те речи, помисли у себи:

— Шта! овај, какав је луд, хоће то и учинити, па скочи онако рањен и нада између првих.

Кад Турци продру до на Мораву, Вељко им је са својим бећарима, изокола чинио велику штету и узнемиривао и плашио. О новом лету 1810 године у Београду на скупштини, њега оптуже неки кнешчићи и буљубашице из оних нахија куда је он заповедао, да је он некакве девојке силовао, а момци његови да су неким људма поотимали говеда и овце, и продали као турско добро. За то га савет осуди у кулу, него га срећом његовом не затворе онај дан, већ оставе до ујутру, а он у вече скупи своје момке па им каже: „Браћо: ја сам мислио, мене зову у Београд,

да ме питају, колико сам рана летос претрпио, колико ми је момака погинуло, колико ли сакатих остало, колико ми је кумбара више главе пукло, и колико је коња пода мном пало, и имам ли чим момцима хајлук издати; а они ме питају: колико сам девојака пољубио; па сутра хоће да ме затворе у кулу; него бежите, да бежимо одавде". Ту ноћ побегне он са својим момцима из Београда. У Смедереву се уставе те одморе коње, и ту он рекне: „Довде сам бежао, а одавде ћу ићи полако; ако је рад бити се и мрети, нека иде за мном".

Сад је отишао у Пореч Миленку који га једва дочека, и одреди му по 500 гр. на месец, а његовим бимбашама и буљубашама ком 200 ком 100, момцима пак као и осталим бећарима.

Кад те године (1810) пређу Руси у Крајину, отиде и он са својим момцима пред њих, и цело је то лето војевао с њима око Дунава и Тимока. Ту је за храброст добио златну колајну,[1] а пред јесен је водио руску војску на *Варварин*, где се у оној славној битци ранио у леву руку, и по том у шаци остао мало сакат (није могао прсте ни добро скупити, ни исправити). Тога је лета добио негде од Турака врло лепу сабљу, оковану сребром и златом и искићену камењем, па је преко ондешњега поглавара руске војске, пошље на дар грофу Каменскоме, но он му је врати натраг, изговарајући се, да он није вредан таку сабљу носити, него нека је носи онај јунак, који је од Турака и задобио; и пошаље му му 200 дуката на дар.

О скупштини 1811 био је опет у Београду, и могао је помоћи Миленку и Добрњцу против Карађорђа и Младена; али преварен,[2] одлети он к Бањи да је брани од Турака, и тако она двојица остану без наде и на његову помоћ.

[1] Ту је колајну послао ђенерал *Граф Каменски*, с писмом својим, писаним у логору под Шумлом 27 Јула, 1810 (№ 185). И то смо писмо добили од унука пок. Милутина Хере, г. *Јеврема*.

[2] Начињено је било лажно писмо, па дато у Гроцкој на пошту. У том се писму јавља да су божем Турци ударили на Бању. Карађорђе га зовне и рекне му: „Вељко, сине, трчи!" а он одмах одлети.

У лето те године, на поновљене тужбе оних буљубашица и пређашњих војводица, премештен буде из Бање у Неготин на место Мише Карапанџића који је те године умрьо.[1]

---

[1] Ево целога акта, којим је он утврђен за војводу нахије неготинске 1811.

„№ 998. Сербскому войводи Вельку Петровичу нахіє неготинске.

„Труди ваши за отечство поднети, и истинная храброст ваша против непріятеля на разним мѣстима оказаная обратила є наше вниманіє на вас и въ знак вашега одличія и вознагражденія потверждавамо именно вас войводом нахіє неготинске, и от ниже именовати села слѣдующим образом:

1. Вам власт даємо с нахіом вашом управляти, и полно заповедати что вам се предпише, а общесто коє ће бити под вашом властію не угнѣтавати.

2. Ви да будете полни исполнитель воли правительствующа Совѣта и воли моєй

3. У дѣлам воєним од сад у будуще заповести, наставленіа, и требованіа примити ћете из правительствующа Совѣта народня, од Господ. воєнога попечителя Господ. Младена Миловановића, у таковим що вам потребно буде од нѣга искати.

4. У дѣлам внутреним ваше нахіє що год бива и треба, да являте у правительствующи Совѣт, Господину Попечителю внутрених дѣл, Якову Ненадовићу, од коєга у таковим примаћете наставленія.

5. Кромѣ нашой, под никога власт не подпадате касателно нахіє ваше, слѣдує вам знати кому се у будуще имате покоравати.

6. У време воєваня под коєго командующаго послушаніє и покорност вам препише се бити, святѣйше да заповести онога исполнявате. Ибо свакиı таки командующи бити ће од нас изабран и наименован; увѣрени смо ми, да ћете вы с нашом признаностію кою вам указуємо задовольни бити. Усугубите труде ваше у дѣлам касающим се благополучія народа, за показати себе достойним у будуще сего уваженія. У Београду, 21 Авг. 1811.

Верховни Серб. народа Вожд
Георгіє Петровичь
(М. П.)

Въ Правит. народнѣм Совѣту
Младенъ Миловановичъ
(М. П.)

Кад је дошао у Неготин, није имао никаква богатства осем добрих коња и господскога одела и оружја; јер све што је на

„Назначеніе села̂ под команду войводе Велька Петровича: 1 Мокраня, 2 Кобишница, 3 Буковча, 4 Србовласе (Србовлах), 5 Радуевац, 6 Короглаш, 7 Самариновац, 8 Праово, 9 Чаново (Дањево), 10 Дупљане, 11 Каменица, 12 Острово, 13 Сухая, 14 Паланка, 15 Купусиште, 16 Слатина, 17 Уровица, 18 Вратна, 19 Ябуковац, 20 Малайница, 21 Штубик, 22 Плавна, 23 Поповица 24 Шаркали (Шаркамен), 25 Есеница (Јасеница). 26 Карболова (Карбулово), 27 Вировац (Видровац), 28 Трняне, 29 Сиколе, 30 Луке, 31 Глоговица, 32 Єсиќово (м. Јасиково); 33 Копривница, 34 Ясикова, 35 Селаш (м. Салаш), 36 Метриш, 37 Табаковац, 38 Брусник, 39 Тавнич, 40 Рајац, 41 Смедовац, 42 Роглево, 43 Благовановац (Бљувановац), 44 Речка, 45 Брестовац, 46 Чоконар, 47 Чубра, 48 Неготин.“

С тим ћете селима командирати и рачуне од свашта давати, и у договору са свима кметовима от нахіє у согласію бити. — Свакад ће вам єдне заповести долазити, а попаособ, како за войну тако и за проче. У договору са свима кметовима от нахіє да изберете по 3 кмета за судіє у магистрат сваки, и те кметове и писара (коє изберете) пошльите у Совѣт, где ће они примати поученіє и наставленіє, како ће поступати и пресуђивати.

По нахіи вашой да разредите мензулане: у сваку по 4 коня и 3 момка уз те конѣ за мезулџіє; коньма и мезулџіяма рана и плата да буде од нахіє, и то у єданпут да уредите, што им за сваку годину треба, како за право ви с кметовима нађете.

Ви войводе да уредите: у сваком селу кнеза сеоског, кои ће са селом оградити кошеве и амбарове за десетке, и вама рачуне давати, и да се не мешате у свещенички и духовнички чин, кои митрополит да суди. Ви пак где се кои на суд позовете, да одмах онде отидете, а за млађе што кои где учини зло, поара или што буде, да га имате сваки предавати суду у магистрат; коме магистрат пресудити не може, он ће такове слати у Совѣт, а особито за свашто да являте како мени тако и Совѣту, како за добро тако и за зло. Завист и противност међу вами да не буде. — Ако би се један другоме противіо, да ће морати на одвет доћи.

војсци добијао делио је са својима. Али године 1812 закупи скеле и ђумруке на оном крају, те се срећом врло обогати, па и тај добитак готово сав подели са својим бимбашама и буљубашама.

Кад се године 1813 отвори рат с Турцима, одреди му Савет

За свашто од Совѣта наставленіє да иштете, и да познаєте, да є он врховна власт.

Оне заклетве у Сабору коє су биле, кои преступи бити ће лишен старешинства а што се коим определи, да са оним буде задоволян. У овоме пункту вама описуєм потребная, ствари и наставленія, одъ кога ћете шта тражити, то єст од Совѣта, кои су сада членови раздѣлени поособ у дѣлима:

1 Госп. Младен Миловановић, попечитель воєних дѣл: што за войску потребує, џебане, олова, барута, ђулета, вишека, топова и проче воєне муниціє од онога да тражите.

2 Госп. Милко Радоић попечитель иностраних дѣл, то єсте ако би какав човек из друге землѣ прешао к нама, шта тражио, таки да такова човека пошалѣте к нѣму.

3 Госп. Іован Юговић попечитель просвещенія народня; он ће знати коме просвещеніє издавати, кои за просвещеніє єст, од онога ћете тражити.

4 Госп. Яков Ненадовић попечитель внутрених дѣл, од нѣга ћете просити внутреня дѣла; он ће вама наставленія давати.

5 Госп. Илія Марковић, он єст велики вилаєтски судія, коє ћете од нѣга наставленіє искати, кои скриви како ћете га каштиговати.

6 Госп. Кнез Сима Марковић попечитель касе народнѣ, коє наставленіє од нѣга затражите, будући да ће се сви приходи обрнути у народню касу, и онда ће се искати потребная за топџіє, за плату, и прочая за содержаніє.

Ови преименовани 6 членова совѣта биће сви у єдном согласію.

Друго, од сваке нахіє да пошлѣте 10 топџія, и 5 добошара на науку у Београд. — Сваки од своје кнежине главе да попишете право, и колико препишете таки нама на знанье да дате.

Од муниціе свака 3 месеца рачун у правительствующи Совѣт шальите, колико сте примили, похарчили, и шта іош имате.

С тим заключено вь Правительствующем Совѣту народнѣм.

У Београду 21 Августа 1811" (Оригинал имао је доброту дати нам унук пок. Милутина Хере, г. *Јеврем Петровић*).

и Карађорђе још три кнежине из нахије пожаревачке у помоћ, да чува онај крај од Турака.

Кад је, с осталим женама и децом, из Неготина био испратио и своју жену са снахама и децом у Пореч, дође му пријатељ један, и видевши по соби различне сребрне наките коњске и друге којекакве скупоцене ствари, запита га у вече на само, зашто и то није послао са женом у Пореч, а он одговори: „Нека жене носе и чувају своје кошуље и чарапе, и платно, и пређу, и плетиво, а ово су ствари јуначке које сам ја на сабљу добио, и сад са сабљом ваља и да чувам; а који то није кадар сабљом чувати и бранити, није га вредан ни имати. Срамота би било, да Турци дођу у моју кућу, па, код толике славе и имена мога, ништа у њој да не нађу“. Пријатељ је тај његов намеравао, да иде у Београд, а он га је задржавао и устављао говорећи:

— Ми смо овде доста веселих дана провели, остани и сад да разбијамо *Капетан-пашу* (за кога се говорило да ће ударити на Неготин), па барем и славу да делимо.“

— А како мислиш разбити Турке? упита га пријатељ.

— Е! како? извешћу моје солдате и бећаре пред њих, па ћу им ј . . . . . матер.

Свега војске под својом командом није имао тада више од 3000 људи, па и то је било нешто у Брзој, а нешто на Великом Острву. А за Турке се знало да их иде на Неготин више од 15.000; за то му пријатељ рече:

— Али сад не ће ударити на тебе само субаше, него ће доћи царска војска, и довући убојне топове и кумбаре; за то може бити да би боље било да се ти не затвораш у Неготин, него да начиниш још један мали шанчић где год у планини, а овде да одредиш само толико пешака, колико је потребно за чување шанчева, и да им поставиш добре уреднике; па кад Турци ударе на Тимок, ти изиђи те их дочекај: ако их разбијеш, хајде у Неготин, ако ли Турци разбију тебе, не иди више у Неготин, него са свим коњицима и с осталом војском што је сувише у шанчевима, иди у планину, па ће се Турци више бојати тебе из планине са 1000 људи, него да имаш десет хиљада, па да те овде опколе.

Вељко се грохотом насмеје.[1]

— Е, ти си се уплашио од Турака. Моли се ти само Богу да Турци ударе, па кад дођу моји козаци с Тимока, и рекну: Ето Турака! онда ћу ја припасати сабљу, и узјахати Кушљу, па идем у поље пред њих; а ти вичи Петра Кључара, нека ти донесе олбу пеленаша, па ево овде седи и пиј, и узми дурбин па гледај како ћу ја њима да ј . . . м матер.

После неколико дана тај је његов пријатељ отишао у Пореч, па и у Београд, а Вељко је остао у Неготину по старome.[2]

Кад Турци из Адакала (Реџепови) први пут изађу у Кључ, да народу не даду бежати унутра у Србију, него да га враћају у Адакале, и ту се побију с Милутином, Вељковим братом, онда Вељко дигне неколико стотина своје војске, пређе преко Тимока, па пешаке остави изнад видинског поља у брдима, а он с коњицима сиђе до самога Видина, те заплени неколико хиљада оваца, и потуче нешто Турака, па се врати опет у Неготин. Турци су га гледали с видинскога града, како лети на своме хату као муња преко неба. Прича се чак и то, да је долетео до капије видинске, и у њу ударио копље своје, па га ту и оставио!

Прву велику турску војску дочека Вељко код села *Буковче*, и разбије је и узбије на траг. Али трећи дан удари сва сила турска, с топовима и свом оправом; Вељко је опет дочека у пољу, и борио се неописаном храброшћу, али „ко ће сили Божјој одолети“? У њега је било 3—400 коњаника, и толико још солдата у равну пољу, а Турака 15—16000. Док је он једну војску тукао и сузбијао, дотле су га друге две обилазиле, да га одсеку

[1] У „*Срп. Новинама*“ (за 1874 бр. 236) каже се да је Вељку *заповедано* да остави Неготин, и да се повуче у планине, и то се оснива на оним речма *Проте Ненадовића* (стр. 277 *Мемоара*) где он вели: „Зар би Вељко погинуо, *да су* слушали Карађорђа, да се у Неготин не затвора,“ и т. д. Колико је мени познато, ова је ствар била онако како је испричано под Јагодином, стр. 203 и 204 ове књиге.

[2] Сва је прилика да овај Вељков пријатељ није био нико други него сам *Вук Ст. Караџић* који је све ово и описао.

од Неготина. Ту ноћ изађе опет из Неготина, и удари на Турке као гром; али се сила одржи. И тако је, после, сваки дан излазио из Неготина, и био се као прави јунак, али се Турци утврде, изграде шанчеве око Неготина, па му се почну примицати лагано, ама поуздано. Још им дође и помоћ од Реџепа из Адакала, од влашког кнеза Караџе, а најпосле стигне и сам велики везир *Рушид-Паша*.

У Вељка пак, од оно мало војске што је имао, изгину и допадну рана најбољи јунаци. Турци су се сваку ноћ кроза земљу примицали тако, да су најпосле били тако близу српских шанчева, да су се могли батинама пустимице туђи. Ту сад другога боја није било него са шанчева из топова, кумбара, и пушака. Турци све куле неготинске топовима и кумбарама развале или оборе, и сама она највећа кула, у којој је Вељко седео, буде прорешетана, те он сиђе у подрум. Најпосле му нестане џебане, особито топовских и пушчаних тането; он покупи сва калајна кандила, калајлије, кашике, и све то растопи на пушчана зрна; а у топове је, кад су једном Турци јуришали, метао најпосле и саме талире те Турке одбијао.

Он је писао више пута за помоћ и за џебану, и најпосле је претио, као што и песма помиње: „Ако да Бог те преболем ову рану (отисне Турке од Неготина), питаћемо се на зиму како се брани царство“ (т. ј. о *Малом Божићу*, на скупштини, која се држала сваке године).

Послана џебана из Београда стигне доцно, а Младен опет, бојећи се ослабити Делиград, и уздајући се ваљда у Вељково јунаштво, не пошље му ни помоћи, те тако Вељко остане сам са својом срећом.

Дан и ноћ је ходао по шанчевима, људе слободио, и шанчеве поправљао, што је где покварено. Свако јутро би сам точио ракију тобџијама, и храбрио их да се не плаше.[1]

Једно јутро, последњих дана месеца Јула,[2] изађе Вељко у

[1] Причање *Јокића*.

[2] *Вук*, у *Даници* за 1826, стр. 86, вели да је то било *првих дана Августа*; а у *Протоколу Карађорђевом*, 1 Августа се већ пише *Милутину*, брату Вељкову, да буде војвода на Вељково место. Мо-

Мали шанац, у садашњој Влашкој мали, у Неготину, и, на табљама, стане наређивати и казивати како да се нешто награди и поправи што су турски топови били развалили; а турски га тобџија позна[1], нанишани на њ, и удари кроза сред плећа, и тако га прекине и разнесе, да ништа више није могао рећи, до — „Држ!" — и с том половином речи падне мртав на земљу.[2]

Момци његови, видећи шта би, узму неке траве, која је била ту донета за коње, те га покрију да га људи не виде. У вече, брат му Милутин, с момцима, узме га и сарани код цркве, и, метнувши још два мртва бећара поврх Вељка, тако заравни гроб, да се није познавао, јер би Турци дали небројено благо за главу Вељкову, али је нису могли наћи.[3]

Војска сва, залуду је крити, још тај дан позна да Вељко није више међу живима.

рао је дакле он погинути неколико дана пре тога. Још *Вук* вели да је то било у јутру, а *Милутиновић* додаје „у ручано доба" (*Тројебратство*, стр. 28); у „*Срп. Новинама*" пак (од 1874 бр. 236) каже се да је било после по дне.

[1] Прича се да га је издао Турцима *Пастас Армаш*, из Турске, који је био код њега у служби, па га Вељко нешто покарао, а он одбегао Турцима, и казао тобџији које је Вељко, те да у њега гађа.

[2] *Милутиновић* вели: „Раме лево ђуле му однело," и само је рекао: „Држ'те се браћо!" Троебратство, стр. 30.

[3] Место се то доцније тако заравнило, да се није могло знати где је он управо укопан. Године 1854, 3 Априла, кад умре неготински владика *Доситије*, и кад му почну копати раку с десне стране неготинске цркве, нађу се кости и глава од човека, а на ногама тозлуци од црвене кадифе са срмали-гајтаном, и копчама капаклијама. Најстарији тамошњи људи познаду да су то тозлуци *Хајдук-Вељкови* у којима је укопан. Упита се о том и брат његов *Милутин Хера*, и снаха *Стојка*, и они признаду да је то Вељко. Кости се одмах прелију и унесу у гробницу брата му *Миљка*, а тозлуци се пошљу у Београд у *Музеј*, где мора и сада да су (Акат министарства просвете од године 1854, П№. 400).

У Музеју се хране још и наочари мајке Хајдук-Вељкове, бабе *Петрије*.

Како нестане њега, сви повичу да се више не може држати у Неготину, него да се бежи, макар како.

Пети дан после смрти Вељкове, Срби оставе Неготин, и повуку се у Пореч.

Крајина и Црна Река, а мало за тим и сва Србија, познаше шта значи кад нема Вељка . . . . . .

Вељко је био танка и висока струка, смеђе косе, и врло малих бркова, дугуљастих сувих образа, широких уста, и подугачка, малко покучаста носа; гласа тако крупног као Вуле Коларац, или Станоје Главаш[1]; носио се лепо. По срцу и по телесном јунаштву, био је први јунак не само у Србији него и у свој Јевропи онога ратнога доба. Кад је хтео да јуриша на Турке, обично би поставио своје војнике у параду па би викнуо: „Ј . . . у му оца ко прође мимо мене, а и ко остане!“ па би халакнуо.[2] И таком су нападу готово свакад Турци сами крчили пут.

Вељко се није одликовао као управник; он је и сам признавао да му то недостаје, и најволео је слушати *Вујицу* и кнеза *Милоја Тодоровића*, а за Младена је јавно говорио да није за војску, и да Срби морају бити надбијени и несрећни где год он заповеда и управља.

Као и многи други славни људи, Вељко је познавао своју вредност, и за то се срдио што неке мале војводице, које су војводства добиле мањом храброшћу, или новцем, или лажом, имају име и част као и он. За то је често говорио: „*Да Бог да, да се Срби не умире с Турцима док сам год ја жив, јер како Турци ударе, одмах мене стану мало одликовати од ових кокошара*[3]; *а да се умире с Турцима, онда би ми и жене судиле.* Кад пак ја умрем, да им Бог да мир, па никад више рата да немају.“

[1] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 444.

[2] *Петар Јокић*, причајући ми ово, додаде: „Тако је радио Вељко, а није гледао с чардака, и тек викао: „„Ако не узмете, све ћу повешати.““ Вељко је, синко, један пут био Вељко.“ (Ко је ово био што је „гледао с чардака“ није ми казао, нити сам се сетио да га упитам.

[3] Тако је он звао те војводице

Кнез Милош је за њега рекао једном године 1860 — „Море кад је мир, Вељка да затвориш у онај кавез, у ком се носе тигрови и лавови по свету, он би се истргао и учинио би што безредно; а кад је рат, само га пусти, па не бери бригу за њега."

Турцима је Вељко био задао такав страх, да је један, који је био у рату против Вељка, причао пре неколико година: „Кад се, вели, чује у војсци „„*Вељко!*"" — онда се свак, ма да је на сат даљине, тек пипа око врата, да ли га већ није он мазнуо сабљом својом. Мислило се у турској војсци, да је Вељко бржи од сваке брзине на земљи."

Као прави јунак, Вељко није умео лагати; он је толико био искрен и простодушан, да му човек није смео никакве тајне казати. За то си му опет могао у по ноћи, без икаквих сведока, поверити небројено благо.

У ратовању је био лаком на новце и на сваки плен, а иначе није за то све ништа марио, него је поклањао другима, и то не само својим момцима него и другима. „Кад у мене има, говорио је он јавно, коме год треба, нека дође да му дам, али кад у мене нестане, ја ћу отети у кога год знам да има."[1]

Видећи да му мати неће никад да отпаше неки појас који носи око себе, нападне је једном питати, за што га никад не отпасује. Она се изговарала да је немоћна, али је он натера те се отпаше, и он у појасу њеном нађе 400 урубијâ. Упита је ко јој је дао те паре, а она каже да је Милутин заштедио од плате и дао јој. Вељко плане, и полети да посече брата, али овај утече. Онда он све те урубије раздели момцима.

Од свега је најволео три добра: *Коња Кушљу*, кога је добио још у Подгорцу, кад је бега потукао; *пушку*; и *Чучук-Стану*.

Вељко се два пута женио, или, управо да кажем, имао је две жене. С првом је женом најпре живео доста лепо, а после се заваде, што није хтела да му служи момке, кад зими дођу с њим

---

[1] Врло је интересно прочитати писмо *Кнеза Прозоровскога* од 31 Авг. 1808 о том, како се *Мула-Паша* жалио на *Вељка* и на његове људе (Глед. Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова*, од *В. Богишића*, стр. 146 и 147).

с војске. Кад му она једном срдито рекне, да не ће да служи његове хајдуке, он јој одговори:

— То су моја браћа; с њима сам ја добио част и славу, и све што имам; за то ти њих мораш служити као и мене; ако ли не ћеш, ја ћу те отерати, па узети другу жену.

— Док је жив Карађорђе и мој брат Станоје, не ћеш ти мене отерати, одговори она.

Тамо њој матер и са Станојем! викне Вељко; а Карађорђе нека суди и заповеда својој жени; ти ћеш пак видети смем ли, или не смем!

После године 1809, та његова жена дође у Београд, и ту се настани, а он, кад оно утече к Миленку у Пореч, нађе тамо лепу девојчицу *Стану*. Ова је била родом из Крајине, из села Сикола, из куће *Нерића* или *Ињештића*. Њих су три сестре биле у оца посопке: *Стана, Стојна* и *Стамена*. После свију родио се брат им *Мијаило*. *Стана* је била дошла у Пореч да се жали Миленку и другим старешинама, не би ли јој они повратили њене дарове и хаљине које су јој били однели бећари, који су похарали *Сиколе* и друга нека крајинска села. Девојчицу ту види Вељко најпре у кући крајинскога капетана *Стојана Абраша*, па је одмах одзове и узме да га служи. Кад чује његова жена да он живи са Станом као са својом женом, она се стане спремати да дође к њему у Пореч, а он јој одмах поручи да ће је бацити у Дунаво, ако дође.

После да 1000 гроша владици, и нешто Карађорђевим писарима, те му допусте да се венча са Станом. И тако се ожени по други пут, а оној првој жени поклони кућу и још неко имање у Јагодини, те је после тамо живела.

Али он, као и многи славни војници, љубећи више женски род него саму своју жену, није ни Стани остао веран; па не само што је грешио с другима, него се и првој жени својој навраћао, те је 1812 године родила дете.

Са Станом није имао деце, а с првом, осем онога детета 1812, имао је сина *Раку*, који је, кажу, био врло налик на оца.

За Чучук-Стану кажу да је била врло милостивога срца, и многе је измолила да их Вељко не посече.

Њу је Вељко био послао са снахом и другим женама у Пореч, али кад разбије Турке на Буковчи, учини му се срамота да своју жену крије по Поречу, па пошље те и њу и Милутиновицу доведу опет у Неготин. Кад Срби побегну из Неготина, после Вељкове смрти, Милутин с момцима изведе своју жену и Стану, која је била трудна, па у Неготину, од пуцњаве топова и кумбара, побацила дете.

У збегу код Панчева, после несрећног пада 1813, нађу се *Стана* и *Марија* (прва жена Вељкова). Марија цикне на Стану:

— Камо, курво, мој муж? Ти си ми мужа појела!

— Иди, дру̂го, с милим Богом! рекне Стана: — немој ми стајати на јаде: док је био жив, био је и мој и твој, а сад га нема ни мени ни теби."

Стану је, после, у Банату, просио некакав богат трговац, али она није хтела поћи: — Ја сам била за јунаком, рекла је она; и ако се још који пут узудајем, опет ћу отићи за јунака." И одржи реч: уда се за *Капетана Јоргаћа*, који је, 1821 године, у Влашкој, доказао[1] да је вредан узети жену Хајдук-Вељкову. Она је после отишла у Грчку, и у Атини умрла 1849.

Од троје деце што је с Јоргаћем родила, сад су живи само *Милан*, пуковник у Атини, и ћи *Јевросима*.

Милутин Петровић Хера

Рођени брат Хајдук-Вељка, родио се такође у селу Леновцу, у Црној Реци, 1791. Био је млађи од Вељка, али је одмах ступио код брата у школу рата, за време борбе за слободу, од 1807—1813.

[1] *Јоргаћ* је био родом из Трикале. Дошао је Хајдук-Вељку са 7 друга (међу којима су били *Загла* и *Фармакија*, *Нулин* отац). По паду 1813 прешао је у Аустрију. После врло променљиве судбине, нађе се у Влашкој, кад је већ био узео Чучук-Стану. Ту се стави на чело Хетериста, и борио се као прави јунак; у манастиру Секу, на граници Молдавије, опкољен од Турака као Синђелић на Чагару, запали џебану и оде у ваздух!

Ево шта прича сам Милутин како је први пут изашао Турчину на мегдан, по упутству брата свога Хајдук-Вељка:

— Једном у лето, говори он: — беше брата захватала нека љута грозница. Наша је војска била где је сад неготинско гробље, а турска на брдашцу које се зове *Буковачки до*. Два дана узасоб, један Турчин, на белом коњу, долази пред наш шанац и чика: ко ће да му изађе на мегдан! Ми смо били у шанцу сами. Вељко је, као што рекох, био слаб, и находио се у конаку. Ни *Абраш*, нити који други, не усуђиваху се да изађу пред тога мегданџију.

Први дан је Турчин изишао у по дне, а други дан дође чим изгреја сунце. Стаде викати, ружити, и називати нас страшљивицама.

На један пут угледасмо ми Вељка: он пешке дошао у логор. Ноге под њим клецаху, зуби му цвокотаху од зиме, а око уста беше му се изасуло као у људи које је хватала грозница:

— Добро јутро, јунаци! а какав је оно Турчин у пољу; шта тражи он; кога зове?

Ми сви онемисмо. У неко доба, рече Абраш:

— Зове на мегдан, побратиме?

— Па шта чекате? упита Вељко. Од јуче га гледам с *Баба-Финке*, како се туда размеће. Мене једва држе ноге. Него сутра да га нисам видео!

То рече, па се окрете и оде.

— Не учи ђаволе, продужава Милутин: — сутра дан, чим зора, ето Турчина опет.

Вељко га види с *Баба-Финке*, па сиђе и полако дође опет у логор.

— Шта ја вама рекох јуче? упита он срдито.

Сви ћутаху; ја се усудих и рекох:

— За Бога, па ко да му изађе на мегдан?

— Ти, Милутине, ти!

Мени се, чини ми се, следи крв у жилама, и не могох с тога ни чути шта је даље казао. Друштво ми рече да је заповедио да идем за њим.

Одем; изађемо оба на кулу. Он лупи длан о длан. Дилбер Стана уђе.

— Кажи сеизу, рече Вељко: — нека спреми Кушљу, али онако као кад идем на чарку." Она изађе. Он скиде сам својом руком кубуре с чивије, и сам их напуни. Набијајући их арбијом, каже мени:

— Милутине, ти ниси досад излазио на мегдан: добро памти што ћу ти казати. Кад изјашеш Кушљу одавде, окрени чаршијом, па кад изађеш у поље, и будеш спрам нашег логора, добро се држи на коњу, и притегни узду, јер је Кушља научно, чим војска викне *ура!!* да скаче и да подиграва, па те може свалити.

После тога, настави овако:

— Чим из нашега логора изађеш (добро памти што говорим), иди слободно к Турчину, али све држи десно, да ти он увек буде с леве стране, а никад с десне; јер сам Кушљу научио окретати све у лево, а никад у десно, па ако то заборавиш, и почнеш га у десно окретати, ти си пропао.

Сад ме све испита, да види јесам ли добро упамтио:

— С које стране треба да ти стоји Турчин у пољу?

— С леве, рекох ја.

— Е, добро! Сад слушај: Турчина се не плаши ни мало, али за живот главе не пуцај, докле он не опали. Ако је прави Турчин, он те не ће убити докле најпре не рекне: „„*Вурун бре!*““ Не шали се, да га послушаш!

Кад дођеш на 50—60 корака, он ће те све више чикати да ти први пуцаш, и кад види да не ћеш, а мегдан је све краћи, онда ће царнути коња, истргнути кубуру, и, јурнувши на те, викнути: „„*Вурун*.““ и опалити, па у тај мах поред тебе пролетети. Кушља ће се онда сам у лево окренути, а ти за Турчином пуцај насигурно. Него, брате, добро се стегни коленима у онај мах кад Турчин викне: „„*Вурун!*““, јер ће Кушља поклекнути и бољи мах заузети да се лево окрене, а ти ту можеш пасти, ако се добро не уздржиш.

Пошто ми је све то изговорио, сиђемо оба с куле. Доле сеизбаша вада спремна Кушљу. Још једном Вељко сам прегледа пушке:

је су ли потпрашене, стави их с кубурама на њихово место, прегледа колане и узду, па ми рече.

— Јаши!

Мене прожма нека језа; ноге ми клецаху; прекрстих се, и уседох на коња. Вељко ми рече: „Сретан пут!" па оде на кулу.

Ударим куда ми је рекао; Кушља, бесан, пода мном вришташе и подиграваше. Кад чу *ура! ура!* од војника, он се поче бацати час на једну час на другу страну. Би ме збацио, да ми брат не беше казао како да се држим.

Изађох у поље. Турчин ме на белцу чекаше, па се већ поче кретати. Мени се пред очима показиваху непрестанце некакви котурићи: плави, жути, црвени, и од свакојаке боје. Бејах се препао; али се све сећах Вељкових речи, да коња добро стегнем коленима, да први не пуцам; и да ми је Турчин свакад на левој страни.

Прићох му на једно 100 корака. Туркуша повика: „„*Бурун бре*!"" Ја премрех, али Кушља, стрижући ушима, пђаше поносито. Турчин ме понуди и по други пут. Ја ћутах и пђах све ближе, гледајући да ми је он увек на левој страни.

На један мах, бакрачлија сину, Турчин полете, кубура пуче, а он пролете мимо мене као муња, и правце се упути у турски логор. Али Кушља учини онако исто како ми је брат казао, и не даде Турчину натраг, него је морао градити велики круг, па да се врати. Кушља га готово пристиже, ја извадим кубуру и опалим за Турчином. После тога пуцња, ја не знађах шта би, док не видех да ме Кушља у трку донесе одакле ме је и понео. . .

Све то гледао је Вељко с Баба-Финке.

Сишав у авлији с коња, одем на кулу. Брат ме дочека на вратима, пољуби ме у чело, и рече: „Срећан ти, брате, први мегдан! Виде л' ти како се с бесна коња Турчин стропошта?"

Па погледавши у мене, настави:

— А што тај пиштољ држиш у руци?"

Ја се тада тек сетих да је требало пиштољ заденути у кубурлук.

Вељко зовну Дилбер-Стану, те донесе по једну љуту, а кад пописмо, он рече:

— Е, сад иди у собу, те се мало одмори; знам како ти је. Онај пољубац био ми је први и последњи од брата, Бог да га прости".[1]

Милутин је, по војничком чину, био као бимбаша у дружини Вељковој, а године 1813, после смрти славнога му брата, постао је војводом неготинским.

Ево једнога писма, које му је писао Младен Миловановић, после Вељкове смрти:

„Благородному господару, војводи Милутину Петровићу, и свим прочим старешинама, у Неготину.

„Разумевши я да е господар войвода Велко погинуо, за то я у име верховнога вожда и правителствующа совѣта, от данас назначуем за войводу на мѣсто Велково нѣгова брата Милутина; тако налажем свим капетанима и прочему воинству, да од данас за свога войводу признаду Милутина, и да га слушаю, како год што су и Велка слушали. Ништа да се не страшите, што є Велко погинуо него да се храбро држите, и тај град чувайте, немойте у мало испустити док и ми тамо дођемо, а цѣло да знате, да ћемо доћи у индат, само кои сат очекуемо, док с овим Турцима овде раскрстимо.

„Господару войвода Милутине! Ми смо вас избрали пред свим старешинама за войводу на место вашега брата Велка, и од сад да ви комендирати имате свом войском коиом е год ваш брат комендирао, и да се постарате показати себе достойним мѣста вашега брата. С тим остаем.

„Попечител воених дѣл и кавалер, *Младен Миловановић* Главноком. пр. ур.[2] У Делиграду 4[3] Юлія 1813."

---

[1] Ово је причао сам *Милутин Хера*, 1849, у Брестовачкој Бањи, пред ондашњим великашима, међу којима су били: *Митрополит Петар* и *Владика Доситије*. Г. *Ђока Живковић*, као ђак владичин, слушао је то све и упамтио. Осем тога, ово ми је казивао и г. *Ж. Давидовић*.

[2] Шта значе ове скраћене речи не знам; можда: *Главнокоманд. против Урумелије?*

[3] Овај дан чини праву забуну о времену Вељкове смрти, али је сва прилика, да је овде место 4. *Августа*, записано *4. Јула*.

Милутин се није могао дуго одржати у Неготину после Вељкове смрти. Ево писма Карађорђева из Тополе, од 8 Августа, 1813, у коме се види, да је он већ оставио Неготин.

„Поздрављамь васъ, пише Вождъ, воевода Милутине Петровичу, и тако вама даемъ на знанѣ, како самь разумѣо за несретни случай, да сте Неготину оставили, и како су Турци у Неготину ушли, и ви ништа изнели нисте, но сва муниція остала є унутра. То є доста велика несрећа за насъ учинѣна, али се сада већ повратити не може. Тако вама даємо на знанѣ, како нама иде Московъ у помоћ, и већ има три неделѣ дана, како єднако иде на границе наше, да нам помоћ учине, за то вама препоручуємъ, да, како примите ово наше писмо и разумете, одма сву войску под командом вашом да искупите, и друмове по планинама засѣците, бусіє тврде поставите, где видите способно место, да се могу Турци дочекати и разбити, и ту на вратима добру и тврду бусію поставите и на Турке добро сматрайте, где ударе и куда се крену, да се онде дочекаю, и тако чувайте добро планину, да Турци преко планина не пређу, а они проћи не могу, и ви ћете их лако одбіяти, само ако друмове све лепо засечете и заломите и на способном и згодном месту ако пусіє (тако) поставите, и ако се храбро држите, заиста проћи не могу. И тако обявите и народу овай весели гласъ, како су се Немци и Руси саєдинили, и како нама ово три недеље дана Московн єднако у помоћь иду, и тако да се држите, само ово до Крстова дне, а Московн ће до тога времена и пріє на свакн начин доћи, зашто давно путую и већ су се приближили. И онда ће сунце нас од свію страна огріяти и нашега ћемо непріятеля, съ помоћію божіом и нашега покровителя цара Александра, побѣдити. Тако све да народу обявите, и войску слободите, зашто се войска, знам, доста уплашила, и тако нека се сви охрабре, и сви юначки на ноге устаните противу непріятеля, и не дайте му само преко планина унутра ући, пак (ће) све, вала Богу, добро бити, ако су они Неготину и узели. И ми нарећуємо да вамъ се пошлѣ іош пидата, и тако до два три дана доћи ће вам пидат и од наше войске тако да знате. Особито вам препоручуємо, да сво роблѣ унутра уклоните, што далѣ можете, а за роблѣмь, за ле-

ђима, бусіє све поставляйте, и оштро се войски покажите, нека се сваки бои, и по заповести влада, а кои неће путем и по заповести да иде, онога кацигуйте, а я ето пишем сада овай часъ г. Младену да пошлѣ єдно 600 люди да буду туна на вратима на бусіи, и немойте се ништа сумняти, и овай радосни гласъ донео нам є московскій посланикъ, кои нам (є) дошао с царским писмима. То да знате и како што вам пишемо, и како найболѣ знате, онако и уредите. Остаємо вам свако добро желећи у Тополи, 8 Августа 1813, *Верховни Вожд народа сербскога, кавалер Георгије Петровић*[1].

После пропасти године 1813, Милутин је прешао у Аустрију, и станио се за неко време у Бечкереку.

Оставивши у Бечкереку породицу, оде он у Хотин Карађорђу, и ту добије од њега писмену сведоџбу, да је био војвода и да је заслужан за свој народ.[2]

Из Хотина оде у Петроград где добије издржање од руског цара. Отуда се врати на Беч к својој породици. У Бечу чује да је Кнез Милош устао. Аустријанци му не дадну пасош за Србију, а он, кажу, купи чамац, и са својим момцима, спусти се низ Дунаво не пристајући нигде на познату обалу.

Тако пређе у Србију, и 23 Августа 1815 јави се у Белом Потоку под Авалом Кнезу Милошу који се ту находио с војском.

Одавде је отишао у Шабац к тамошњој војсци, као што се види из писма кнежева.

Године 1822 видимо га као кнеза хомољскога, а за тим му је предана и кнежина млавска, да њом управља, и да седи у Бистрици, „у кући поч. кнеза Павла Радосављевића".

Године 1833, 8. Јула, поставио га је Кнез Милош за зајечарског капетана, пошто су Турци истерани из Црне Реке.

Године 1836 постао је члан исправништва чачанског.

---

[1] И ово смо писмо добили од унука пок. Милутина Хере, г. *Јеврема*.

[2] И ово је писмено у г. *Јеврема*, унука Милутинова. На сведочанству је потписан Карађорђе невештом руком. Уверавају да је пок. Милутин казивао, да је то својеручно потписао Вожд? Он овде није умео писати. Мањ да је тамо научио?

А године 1839, 25 Фебруара, постављен је за начелника округа крајинског.

Кнез Михаило, 1. Јула 1841, постави га чланом државнога савета. У том је достојанству остао до 10 Фебруара 1853, када је, по својој молби, стављен у стање мира с пуном пенсијом.

Преминуо је 21 Фебруара 1861 у Пожаревцу, и сарањен је у породичкој гробници, 18 хвата источно од олтара.

На крсту Милутиновом читају се ови стихови:

„После горких тешки и големи јада
У којима живот човечији страда
Мира даје гроб.

Овај живот земски то је само беда,
Који нам суморна туга изујeда
Па спусти у гроб.

Смрт не долази кад је човек зове,
Већ човек одлази, кад га смрт позове
У студени гроб.

О, у ладном гробу, тек је покој прави,
Ту се живот кида, да с бољи настави.
И ви горди смртни, што сте још на земљи,
Сви ћете се вратит' нашој мајци земљи,
Па у њеном недру, чекаћемо тио,
Шта нам буде вечни Господ досудио.
А наша ће дела да нас прате свуди,
И по њима ће се души да досуди“.

Ожењен је био Станојком, из села Сикола, из куће Радичине.

Хером га је прозвао Кнез Милош за ручком, што је, кажу, имао неке сличности с људима из горњих крајева.

Миљко Петровић

Миљко је био најмлађи брат Хајдук-Вељков. Док је Вељко био жив, Миљко је био само момак уз њега: власти није имао никакве.

За прво време владе Кнеза Милоша, он је био момак

кнежевој гарди, а после је постао кнез у печкој капетанији[1] (у Градишту). Миљко је открио Кнезу Милошу *Абдулину буну.*

Кад Руси 1828 године уђу у Влашку, идући на Турску, Миљко скупи до 400 момака, и тајно оде Русима у Влашку, и после је војевао с њима против Турака.

Једном се молио руском ђенералу, да му допусти разбити турски шанац, близу Дунава. Ђенерал га је одбијао, говорећи: — Како ћеш ти са 400 људи разбити толике Турке који су још у шанцу?“

Миљко приђе к шанцу. Затече неке Влахе да вуку сено у шанац Турцима. Задржи их до ноћи, па нешто војске потрпа на сено у кола, а нешто пусти око кола као божем да гоне кола, те тако уђе са свима у шанац, и онда учини јуриш изнутра, а Руси су с поља били готови да ударе. И тако ту разбију Турке са свим.

Одатле сиђе с Русима низ Дунаво до спроћу Силистрије. Ту је био један турски стан, који они разбију тако, да су многе Турке живе поватали. Миљко спази једног Турчина у трњу, и узме од момка копље, да га набоде на копље. Турчин је био стар.

— Војвода Миљко! викне му Турчин: — ја тебе познајем. Брат ти је био добар јунак; он је војнике секао, али побеђене није клао. — Не чини ни ти лудо! Одби се од мене. Доста ти је што сте нас разбили.

Миљко не послуша, него се залети на трње, а Турчин опали и убије га на место.

Ту је и укопан.

После неког времена, брат му Милутин пренесе кости и смести у гробницу код цркве (старе) у Неготину[2].

На плочи у црквени зид узиданој има овај запис:

„Юнакъ падне тѣломъ на мейдану (1829.)
„Ал’ обретне с’ на Божѣмъ дивану,
„Како духъ му съ тѣлом растави се;
„Кнеже Милько, братъ честита Срба,

---

[1] *Вујић* (стр. 39.) каже да је код њега, као кнеза печкога, ручао у Градишту, 8. Августа, 1826.

[2] У ту су гробницу, доцније, унете и Вељкове кости, кад су нађене и ископане.

„Братъ наймлађій свевитежна Велька,
„Вѣри вѣранъ, брата свог достоянъ,
„Сабльомъ себи путъ живота крчи,
„Оружіемъ вѣчностъ постизава,
„Пушке л' зрнце груд му пронизавше
„С пушкометцемъ худним ништожанцемъ
„Ам' осташе на овом свіету,
„Дас' предаду праху и сніету!
„Но Кнез-Милька слава слави руска,
„Но Кнез-Милька пѣсна пѣва србска
„Но и милостъ вѣчита Божія
„Кнеза Милька у наручя пріима,
„Да свом' Србству, и осталомъ людству
„Незаходном ясно сяе звездомъ,
„У свіету духа и срдашца,
„Кано сунца свѣтлостъ животворна.
„Таквом Србу вѣчныи покой буди,
„Заслужѣва свег' живота труди.
„Брат му средныій овай споменъ диже (1844 године).“

После смрти његове дође му од руског Цара диплома и сабља. На сабљи је било записано: Князю Милькѣ Петровичу, за храбрость.“ Ово се обоје, како чујем, сада находи у г. *Тасе Пантелића,* телеграфисте, за ким је Миљкова унука од ћери.

Војвода Милисав

Кад је Вељко очистио Црну Реку од Турака, поставио је је над кнежином зајечарском за старешину некога *Милисава.*

Овај се Милисав помиње на том месту и године 1812, а одакле је он био родом, чим се особито одликовао, где је умрьо и када — ми за сад, поред свега распитивања, нисмо могли дознати.

Не ће ли, после овога списа, засијати од куд било што светлости на име и радњу овога борца за слободу?

Станисав Н.

из села планинице

Кад је године 1833 већ било дотужало Црноречанима трпети силу турску, пошто су пређе с толико крви и трпљења били платили ослобођење, онда се овај *Станисав* ставио на чело најодваж-

нијих Црноречана, који су се и побили с Турцима код *Црне Ћуприје*, испод Зајечара.

Он је ту погинуо с осталима, али је постигнута и извршена она ствар за коју је он пао.

Сви који су ту изгинули били су и укопани на том месту, па су доцније пренесени у опште гробље, и сада им се сваке године 1 Маја чини спомен, и на гробовима њиховим сажиже се кâд благодарности.

Петар Ђорђевић, Цода
ВОЈВОДА ЦРНОРЕЧКИ

Петар Цода био је родом из села Стењевца, у Ресави[1]. Најпре је био војвода у Ражњу, а после је премештен у Црну Реку, у шанац на Вражогрнцу.

У *Протоколу Карађорђевом* стоји да му је препоручено, да се добро опходи с људима, и да их „не псује онако грубо.“

А Вељко га је стављао у ред оних старешина које је обично звао *кокошарима*.[2]

На жалост, ми више ништа и не знамо о том човеку, до то, да је и из Вражогрнца премештен код војводе Милисава. После године 1813, одметнуо се био у хајдуке, и мислим да је и погинуо као хајдук.

Још ваља поменути *Симу Николића*, који је био оборкнез; *Јеремију Здравковића*, из Рготине, који је био капетан зајечарскога среза одмах по присаједињењу; *Милету Карабаша*, из Кривог Вира; и *Станоја Марковића*, из Рготине, али на жалост, осем имена, ми нисмо у стању ништа више да кажемо о овим људима.

---

[1] Из Вражогрнца нам је писао један пријатељ да је Цода био родом из Жагубице; други опет вели, да се он родио у Стрмостену, а живео је у селу *Кучајни*, у Црној Реци, које је село сада расељено. Ко да се нађе и разбере ту?

[2] *Даница* за 1826, стр. 89.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Леновац, село у срезу зајечарском, 3 сата на југозапад од Зајечара, међу Ртњем и Тупижницом, са 220 пореских глава (1870).

Село је ово знатно што се у њему родио јунак *Хајдук-Вељко*, и два брата његова: *Милутин* и *Миљко*.

У Леновцу се још данас зна за виноград Хајдук-Вељков, и његову пивницу, а био је и један дуд, под којим је, кажу, баш рођен славни Леновчанин, па га је садашњи газда посекао пре две три године.

Међу живима, данас тамо има само један сестрић Вељков, по имену *Мијаило*. И он је већ човек преко 60 година.

Подгорац, највеће село ваљда у свој Србији (имало је 794 главе пореске, 1870). Оно је на запад од Зајечара 4—5 сахата далеко, под планином *Малиником*, на путу од Бољевца к Брестовачкој Бањи. Место ово заслужује да се помене не само за то што се у њему Вељко прво сударио с Турцима, и прву победу одржао над њима, него више за то што се управо одатле започело ослобођење целе Црне Реке, 1807.

Калават, поље између Ртња и Кривога Вира, преко кога иде пут од Честобродице к Бољевцу, на десној страни Кривовирског Тимока. На Калавату се и сада познаје шанац Хајдук-Вељков, у ком се он био утврдио одмах 1807, кад је отпочео своју ратну радњу у Црној Реци.[1]

Калават је 10 сата на запад од Зајечара.

Вражогрнац, село, на североисток од Зајечара, 1 сат далеко низ Тимок. И овде је, местимице на *Просини*, Вељко начинио шанац у ком су били после разни заповедници.

Татарна, красна равница испод села Вражогрнца, између Тимока и рготске реке, где роди најбоља трава и кукуруз.

Прича се да је некад пала била татарска војска на то поље, па се за то прозвало *Татарна*.

---

[1] Да не буде ово онај Грамбергов „Kalovach sur le Timok, retranché pour 500 hommes, dans un bon état, 3 pièces de canon de 2—5 ℔." Иначе не могосмо да нађемо место томе шанцу који помиње тај путник.

Друга прича додаје да је ово била имовина *Љутице Богдана*, који је, веле, седео у Кули (турској варошици), 2 сата онамо преко границе.

Јаме (говори се на Јамах место на Јамама), више Вражогрнца, где је био други шанац за време рата за слободу, а начињен је и један нов, године 1862.

Луково, село под Ртњем, 8 сата на запад од Зајечара, ваља да се помене с тога, што је ту Хајдук-Вељко једном растерао и потрьо турску чету, која је дошла из Бање, и ударила на српски збег у *Буржи*, па потерала робље да гони.

Сустигнувши Турке и полетевши халовито на њих, Вељко је викнуо: „Стани Туре, да ти турбан вежем“!

Кијак, 2 сата на запад од села Кривеља, на путу који води преко планине у Хомоље. Ту је Вељко начинио био шанац, и у њему поставио *Петра Доду*.

Пољаница, на 11—12 сата западно од Зајечара, на путу који води из Мораве (од Свете Петке) у Црну Реку. Кад се изађе из Честобродице, прво се удари на *Столицу*, па на *Пољаницу*, за тим на *Пониквицу* (где река понире у вртачу), на *Стражу*, и већ доле на *Калават*. На овој *Пољаници* је, кажу, Вељко такође био начинио шанац још 1807, ако то није била она Пољаница код Бање?

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1, у црноречком округу, варошица 1, села 43, општина 36, а глава пореских 12,459 (1870).

Зајечар је окружна варош црноречком округу. Она се находи у лепој равни, на десној страни Кривовирског Тимока или Црне Реке, мало више утока ове воде у Бели или Велики Тимок, 9—10 сата јужно од Неготина, а 7 сата северно од Књажевца.

Зајечар ће бити место ново; за Турака је то могло бити једно добро село. Његова важност настаје тек од оног доба, откад су се Срби дигли на Турке, и управу целе Црне Реке сместили у Зајечар.

Над Зајечаром, на јужној му страни, брдо је *Краљевица*, на које је, по причи, из Костоца побегла нека краљица, па се ту дуго крила од својих непријатеља.

На Зајечару је био шанац за времена Карађорђева; а ту је пала крв и за новог устанка, на име 27 Априла 1833, као што смо мало пре испричали.

Зајечар је постао средина Црној Реци одмах године 1833, а кад је од тих округа састављена нова јепархија, која се прво назвала *тимочком*, онда је године 1834[1] и столица јепископа те јепархије била намештена у Зајечару.

Године 1838 видимо да је министар просвете, *Стеван Стевановић - Тенка*, застао у Зајечару две *„граматикалне класе“*, па их спојио у једну због малог броја ученика.[2]

Та гимназијска школа пренесена је у Неготин[3] 1839., одакле је враћена, по наредби Кнеза Милоша, 22 Фебруара 1860, а 2 Новембра 1866 пренета је по други пут у Неготин. Ово последње пресељење извршено је у Јулу 1867.

Сад у Зајечару има реалчица са 2 разреда; има основна мушка и женска школа.

У реалчици има 49 ученика, а раде 3 наставника.

На плату ових наставника издато је 1874 године 11.177 гр. 26 пар. пореских, или 4.706·38 динара.

У основној мушкој школи су 4 наставника и 184 ђака, а

У женској има 2 учитељке и 70 ученица.

И ако је Зајечар варош, опет се највише Зајечараца бави земљорадњом. Красне тимочке равни роде кукурузом да не може бити боље, а брда су готово сва засађена виноградима, који рађају вино врло добро. Зајечар има земље за неколико села. С тога није никакво чудо, да се она чељад, која су јуче копала кукурузе, сутра, у недељу, обуку у скупоцене варошке хаљине, унижу ду-

---

[1] Први владика тимочки, *Доситије Новаковић*, посвећен је 2 Фебруара 1834 у Крагујевцу, и одмах је дошао у Зајечар, као *јепископ тимочки*.

[2] *Школе у Србији, Гласник* XXIV, стр. 66.

[3] *Зборник* I, стр. 246.

катима, и, с рукавицама на рукама, изађу *на коро*, да играју. Замерити се мора само то што режу скупоцено рухо, и тако се троше без потребе.

Од заната раде се у Зајечару ови: терзиски, абаџиски, кројачки, ковачки, коларски, столарски, грнчарски, ћурчиски, чизмарски, седларски, бојаџиски, ножарски, берберски, ћерамиџиски, дунђерски, калдрмџиски, мутавџиски и баштовански.

Од свију су највише у вољи прва три заната; а одају се младићи и на друге, осем последња три, које махом раде људи из Турске.

Села су црноречка обично велика бројем кућа, и нису растркана онако као у јужном крају Србије.

Ево ово су поименце сва села овога округа:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Зајечар □ 1833	916	—

I Срез бољевачки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Добрујевац	154	5
2	Бољевац □ 1851	150	6
3	Мали Извор □ 1873	216	7
4	Јабланица □ 1870	227	2
5	Криви Вир □ 1851	361	10
6	Луково □ 1870	167	8
7	Мирово	109	7
8	Илијино	112	7
9	Бачевица	140	4
10	Добро Поље	109	5
11	Ласово □ 1870	225	4½
12	Врбовац	186	3½
13	Планиница □ 1870	185	3
14	Осник	288	3½
15	Шарбановац □ 1866	204	3
16	Сумраковац □ 1851	245	3½
17	Злот □ 1851	681	6
18	Подгорац □ 1851	794	4
19	Валакоње □ 1868	370	6
	Свега . .	5.013	—

II Срез зајечарски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Бучје	167	5½
2	*Топла*	58	5
3	Бор □ 1873	153	5
4	*Оштрељ*	163	4
5	Слатина □ 1848	305	4
6	Рготина □ 1849	484	2½
7	Кривељ □ 1852	478	6
8	Бела Река □ 1873	238	4
9	Дубочане	253	5
10	Гамзиград	134	1¾
11	Грљиште □ 1851	367	2
12	Николичево □ 1873	204	1¾
13	*Брестовац* □ 1867	320	4
14	Шљивар	94	1

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
15	Грљан □ 1842	437	1	21	Прлита	85	1½
16	Метовница □ 1870	218	3	22	Велики Извор □ 1853	758	1
17	Звездан	298	1	23	Вражогрнац □ 1846	467	1¼
18	Јелашница	64	3½	24	Леновац □ 1870	220	3
19	Трнавац	191	2	25	Лесковац	117	2½
20	Лубница □ 1853	257	1¼				
					Свега . .	6.530	—

Примедба. Вук Караџић штампао је у *Даници* за 1828 годину имена села у *Црној Реци*. Кад та имена упоредимо с именима у нашем списку, находимо да је у оно време било још село *Новосел*, ког данас нема а напротив села, која су у списку нашем курзивом штампана, не налазе се у *Вуковој Даници*. Имају и неке разлике у именима, које је вредно поменути. Да ли су се онда та села доиста тако звала, или су имена погрешком штампе покварена, то није могућно тачно определити. Тако стоји у *Вука Уленовци* место *Леновац*, *Веливар* место *Шљивар*, *Дубрујевац* место *Добрујевац*, *Куличево* место *Николичево*, *Баре* место *Бор* и *Прлиш* место *Прлита*.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЦРНОРЕЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Зајечар варош .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	3.860	916
2	Бољевачки	—	1	18	19	4	—	4	12	1	13	22.575	5.013
3	Зајечарски	—	—	25	25	4	—	4	14	—	14	26.849	6.530
	Свега . .	1	1	43	45	9	—	9	27	2	29	53.284	12.459

У округу црноречком махом су велика села, ту је *Подгорац* данас највеће село у Србији (3311 душа 1866 године). У средњу руку има једно село у целом округу по 1.184 душе. У срезу

бољевачком долази на једно место по 1.188 а у зајечарском по 1.074 душе.

Сва насељена места у округу црноречком могу се поделити у четири категорије, и тако места̂ која имају

од 201— 500	душа	има	5
„ 501—1000	„	„	22
„ 1001—2000	„	„	13
„ 2001—5000	„	„	5; та су места:

Зајечар, Подгорац, Велики Извор, Злот, и *Кривељ.*

Пописом од 1866 године нађено је у црноречком округу 53.284 душе, и то 27.559 мушких а 25.725 женских, долази дакле на 100 мушких по 93·35 женских. У срезу зајечарском број мушких према женском јесте као 100: 95·46 а у бољевачком срезу као 100: 92·59.

У округу црноречком живи поред Срба и доста велики број Влаха. Занимљиво је видети, како је која народност напредовала у овом округу у течају последњих 20 година, т. ј. од 1846—1866 године. Годишњи вишак изишао је

у Срба	1·61	процената
„ Влаха	1·42	„
„ Цигана	5.06[1]	„
у опште	1·58	„ , и према

томе, удвојио би се број душа у округу црноречком за 44 године.

Богомољама округ је црноречки доста сиромашан, јер тек на 5.920 душа има по једна богомоља. Напротив основних школа има доста велики број, и на 1837 душа долази по једна школа. У срезовима

	Једна црква	Једна школа
	долази на житеља	
бољевачком	5.644	1737
зајечарском	6.712	1918

[1] Разуме се и без објашњавања да овај број расте с тога, што се Цигани досељавају с разних страна онамо где им је лашње живети.

Куће су Црноречана различне: у Срба су или *брвнаре*, или *чатмаре*, или *зидане*, тек су готово све покривене ћерамидом. Унутрашњи је распоред као и иначе: соба и кућа, две су главне суvоте; после има диванана, и мало трема пред кућом.

На много места има кућа баш лепих, доста високих, с пространим, стакленим прозорима.

У Влаха пак највише су *дурунгаче*, дрвене куће од брвана, даском покривене, врло мале, ниске, и мрачне. Једва у богатијих биће која покривена ћерамидом, а унутра је распоред једнак.

Влашка се кућа познаје и с поља по димњаку који никад није насред куће но свакад уз један макар који дувар.

Граде их, и једне и друге, домородци, а има мајстора и из Турске, и Старе Србије.

Куће су обично једна уз другу, без велике авлије и без многога воћа. Ово је особито у Влаха, у којих се цело велико село смести на простору, колики заузима некад само једна или две домаћинске куће у ваљевској, или у Шумадији.

Али за то њихови *салаши* имају много већи значај: то су управо куће у којима Власи свој век проводе.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Главно је занимање Црноречана: земљоделље и сточарство; они што су дуж Тимока више раде земљу, а они што су уз планину више пате стоку.

Земљиште је на много места веома каменито, особито око Кривеља, око Подгорца; али је родно, а земља се ради доста добро.

Сеје се: кукуруз, пшеница, јечам, овас, раж, и крупник; даље: купус, боб, пасуљ, сочиво, паприка, разни лукови и друго поврће.

Попис обрађевина од 1867 даје нам за црноречки округ ове бројеве:

Кукуруза је било засејано	34.151	дан орања
Пшенице	11.202	„ „
Крупника	6.094	„ „

Јечма	1.794	дана орања
Ражи	1.676	„ „
Овса	1.043	„ „
Проса	22	„ „
Конопље	1.502	„ „
Лана само	30	„ „
Винограда је било . .	26.327	мотика, а
Ливада на	40.491	коса.

Попис стоке пак од 1866 дао је ове бројеве:

Коња	4.137	грла
Говеда	29.823	„
Свиња	25.742	„
Оваца	149.056	„
Коза	45.347	„
Кошница	2.130,	а године 1859

било их је 8591!!!

Од воћака има: крушака, јабука, трешања, вишања, бресака, шљива, а за кајсије се око Ртња слабо и зна.

Најбољи су и најдаље чувени коњи из села В. Извора; а овце из Кривога Вира са своје красне, далеко чувене вуне.

У равни тимочкој многи мисле да је ковати срамота Србину, и да је ковачки занат за Цигане, а у Кривом Виру и око Ртња мусти стоку срамота је женскињу, него то треба да чине мушкарци!

Стање је, може се рећи, у опште добро. Не чују се онако многе тужбе на презадуженост, као у неким местима по Шумадији; људи живе смерније, ама сигурније.

Задруга је овде са свим потресена; има још задружних кућа, али је много више инокоштине.

е. ОДЕЛО

И одело је, може се рећи, тројако у Црној Реци.

На западном крају око Ртња, мушки носе: кошуљу, чакшире (лети и зими), џубе, гуњ, јелек, и црну шубару (момци носе белу). Обувају се у опанке с врвцама од кочети место каиша̂.

Жене носе *трвеље*, на шамију (коју оне зову *крпа*), *опрег* (сукњу), *прслук*, који оне зову *јелек*, и на рукама *гривне*.

Делови мушког влашког одела зову се: *зубун*, *шуба*, *калцуње*, и *шубара*; а женскога: *крецан*, *шуба*, *зубун*, *шаица*, и *калцуње*.

Делови бугарског мушког одела јесу: *беневреци*, *јелек*, *гуњче*, *долатонка*, и *косаче*, а женскога: осем већ поменутога, *вуненик*, *кецеља*, и *забратка*.

Жене Бугарке иду гологлаве са спуштеном косом, за то, веле, што жале за слободом кад су у турско ропство пале.

А Влахиње, место праве песме, подвикују, као да јаучу, а то, веле, чине за изгубљеним царством на Косову[1].

ж. ГОВОР

Говор се може да чује тројак у Црној Реци: српски, влашки, и бугарски.

У српском говору има свих оних грешака које су помињане у алексиначком округу, а онакав је и гласоудар. Пада у очи нека промена слова у речима, на прилику: *Гарван*, место: *Гавран*; *Гарвило*, м. *Гаврило*; *гадље*, м. *гајде*; *гарбово*, м. *грабово* (дрво); *лојзе*, м. *лозје*, и т. д.

Али у селима: *Вражогрнцу*, *Трнавцу*, и *Рготини*, говори се готово са свим правилно. У њих се зове: ши́ра *мас*; *брзо* се каже *брго*; а палица у јарму зове се *жагла*.

Влашки је језик опет двојак: *царански* и *огурјански*. Првим говоре они Власи који се држе да су староседеоци, а другим они, који су се доселили у ове крајеве из Аустро-Угарске, из Ердеља, за време Принца Јевђенија, кад су ова места, због ратова, остала била без житеља[2].

---

[1] Ово тврди учитељка из села *Бора*, гђица *Милка Павловићева*, која врло добро живи са женама мештанкама, и може бити добро извештена.

[2] Злоћани знају и сад одакле су се доселили. Једни су, веле, дошли из села Алмаша, а други из Балачнице у Ердељу. Кажу да је један од тих првих досељеника купио њиву за золоту (30 пара), па

Та се два говора разликују међу собом, али су оба препуна српских речи.

— *Е, фрате, јесте краставица а башта?* пита мој кочијаш другога Влаха.

— *Нује, фрате!* одговора онај.

Сеоски биров у Рановцу овако сазива село *на заповест*:

— *Еј! аудит фрате! Вењит заповест де господин капетан, че заповедаска, че наложаска, ама строго, хеј* ....

Надам се да ћу моћи о Власима проговорити још коју реч, за то овде нека буде и оволико доста.

Бугарски се говори само у В. Извору, у Грљану, и нешто у самом Зајечару.

У одељку за мёсне народне умотворине, ја ћу дати неколике песме и једну *„колedницу“* — здравицу које ће уједно бити и углед језика који се тамо говори.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песама јуначких које би припадале Црној Реци готово нема овде. Сва витешка дела Вељкова опевали су Цигани, и, доцније, учени песници народни. Ваљда близина до тога великана, није дала земљацима ни да виде, колико је велико његово јунаштво.

Међу тим ево неколиких које се певају у селима дуж Тимока:

Калина у ропству

Робовала Калина
У Татарина Бана
За токмо девет година,
Кад наступи десета,
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Знајеш ли село Криводол,
Имаш' ли рода у њега?
Калина му говори:

од тога остало и селу име *Злот*, премда Власи ово име изговарају управо: *Зглот*.— Иза садашњег села *Злота* место је „Селиште“, где је пређе било српско село, које се раселило од турске силе.

„Ја не знам село Криводол,
Ни имам рода у њега.
Татарин вели на слуге:
„Бога вама моји слуге,
Стегните нове кочије,
Спремите тија атове!
Слуге су га услушали,
Стегнуше нове кочије,
Спремише тија атове,
Отоше у село Криводол
Запр' кочије пад хоро.
Калина се огњевила.
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Што си се јако огњевила,
Је ли те жалба за хоро,
Или си позна̂ некога?
Калина му говори:
„Не познах нигде никога
Него ме жалба за хоро.“
Татарин вели Калине:
„Калино, руса Калино!
Узми си нови кључеви
Отвори нови сандуци
Узми си нову премену,
И то бело накитло,
Па си се лепо премени
Полепо се накити!
Калина га лепо слуша:
Узе си нови кључеви
Отвори нови сандуци
Узе си нову премену
И то бело накитло,
Па се лепо премени
Још полепо накити;
Мудро си хоро заигра,
Лепу си песан запева:
„Брале Јоване, Јоване!
И побратиме Стојане!
Мудро си хоро водете,
До ваши тавни земници
Ега би мене скутали!“

Богати Иван

Вала Богу, вала јединоме,
Негде кажу богата Ивана,
У њег има што у цара нема,
У њег има двори самотвори,
И у двори два стола сребрна;
Око двора зелена ливада,
У ливаду сладунка јабука,
На јабуку до девет павуна
И до девет младих павуница;
Полак, полак до цара се зачу.
Цар на слуге потихо говори:
„Бога вама моје верне слуге!
Отидите Ивану на двори,
Ни га бите, ни га па вежите,
Невезана код мен доведите!“
Верне слуге цара послушале,
Па одоше Ивану на двори
Ни га бише ни га па везаше
Невезана цару отераше.
Цар Ивану потихо говори:
„Бога тебе, богати Иване!
Је л' истина што људи говоре,
Је л' си људи у недрагост вреве,
У теб' има што у цара нема,
У теб' има двори самотвори,
И у двори два стола сребрна
Окол двора зелена ливада,
У ливади сладунка јабука,
На јабуку до девет павуна,
И до девет младих павуница?
Иван цару потихо говори:
„Бога тебе, о честити царе!
Истин' си је што људи говоре:
Двори су ми од башту остали,
Столове сам за паре купио,
Ливаду сам руком заватио,
Јабуку сам руком посадио,
Што то су ми до девет павуна,
Тој су моја девет мила сина,
Што то су ми девет павунице
Тој су моје до девет снајице!“

Смрт Хајдука

Горо-ле, горо зелена!
Јоште побуди зелена!
Че имам брата хајдука
Потера да га не фане.
Јоште Тодора говори,
Из гору иде потера
И води брата Стојана:
Црне му врве собули
Беле му руке свезали;
Доле га у село сведоше
Жив га на колац турише
Стојан од колац говори:
„Леле, варај до Бога!
Колко је село големо,
Половин' моја роднина,
Никој ми воду не дава.“
Тој дочу Нена невеста
Па си отиде у пазар,
Купила купу за пару
Додаде воду Стојану.
Стојан си воду пијеше
Вода низ колац течеше
Стојан од колац говори:
„Нено ле, Нено, невесто!
Видиш ли оне ливаде?
И у ливаде грамаде?
Ту је моје бело благо.“

Вилини Двори

Сама вила град градила,
Ни на небо ни на земљу;
Градила га насред небо,
Насред небо, на облака,
Градила га с троја врата:
Једна врата сува злата,
Друга врата чиста сребра,
Трећа врата од бисера.
Што су врата сува злата
Туј си вила сина жени;
Што су врата чиста сребра,

Туј си вила ћер удаје;
Што су врата од бисера,
Туј си вила сама седи,
Сама седи свилу вади
Свилу вади, гајтан плете
Гајтан плете ђердан низе.

Сестра брату љуба

Богдана је беда подбедила
Што год има све за глобу даде
Не може се душом одужити.
Па говори Богдан добар јунак:
„Обувај се мајко, одевај се!
Да те водим на нова пазара
Ега би те скупо препродао
Ега би се душом одужио,
Тад говори Богданова љуба:
„Бога тебе, Богдане јуначе!
Греја имаш само што говориш,
Да камо ли мајку да продаваш;
Љубе имаш, љубе си продавај!“
Тад говори Богдан добар јунак:
„Обувај се љубе, одевај се
Да те водим на нова пазара
Ега би те скупо препродао
Ега би се душом одужио,
Поведе је на нова пазара.
Сусрете их бело јаничарче,
Па говори бело јаничарче:
„Бога тебе, Богдане јуначе!
Куд одводиш гиздаву невесту?“
А говори Богдан добар јунак:
„Одводим ју на нова пазара,
Ега би је скупо препродао
Ега би се душом одужио.“
Тад говори бело јаничарче:
„Ја би купил гиздаву невесту!
Благо броји у невесту гледа,
Крупно броји ситно збројује,
Па ју повел на своји дворови
Па је бркнул руком у пазуху,

Све су звезде по зем попадале.
Таг говори бело јаничарче:
„Бога тебе, гиздава невесто!
Да како ти стару мајку зову,
Како мајку, а како ли баштy?
Говори му гиздава невеста:
„Мајку зову: лепа Анђелија,
Башту зову: Петар Доњоземац!
Таг говори бело јаничарче:
„Прости Боже, незнани грехови!
Брат си сестре у пазуху бркну,
То су звезде по зем попадале.“

Шта не чини да има порода!

Била је Јана убава
Са сунце је се мерила,
Са сунце и још сас месец'
Па је Јана поубава.
Свекрва Јане говори:
„Залуд си, Јано, убава
Кад од срца пород немаш!
Јане се снажалело
Па отиде на бел Дунав
Извади камен из Дунав
На срце је га привила
Па га носила, носила
За толко девет месеца,
Кад наступи десети
Тагај га Јана одвила,
У млеко је га купала
У каменито корито,
У свилу је га повила,
Са шербет је га појила,
За небо љуљку везала
Па га љуљала, љуљала,
Оно си камен те камен.
Богу се врло снажале,
Бог на Анђели говори:
„Анђели моји, Анђели!
Слезните доле на земљу,
Подајте душу камену,

Крстите му три имена:
Самотворнога Николу,
Громолетнога Илију,
Свето младо Прокопље."
Бога Анђели слушали,
Слезнуше доле на земљу,
Па дали душу камену;
Крстише му три имена:
Самотворнога Николу,
Громолетнога Илију,
Свето младо Прокопље.

Две сестре

Богдана су Турци заробили,
Остала су до две сирочета:
Једно Стана друго Станислава.
Стана је се млада оженила,
Станислава много поседела;
Седела је до девет година,
Направила до девет кошуље,
Десету је шиком шикосала.
Полàк, полàк — до цара се чуло.
Цар си прати до две верне слуге:
„Ите, ите, моје верне слуге!
Ите, ите младе Станиславе,
Ни ју бите ни ју па вежите,
Невезану код мен' доведите!
Послушаше до две верне слуге,
Па отоше младе Станиславе,
Ни ју бише, ни ју па везаше,
Невезану код њег доведоше.
Дадоше јој жито да си чини,
Ега би јој лице потамлело;
Колко чини — јоште поубава!
Дадоше јој претешки судови,
Ега би јој снага посмалела. —
Дадоше јој дете, да га љуља,
Да га љуља, љуто да га куне.
Цар на слуге потихо говори:
„Хајд' идите моје верне слуге!
Те слушајте младу Станиславу

Како куне млада Станислава?
Не куне га нег' га благосиља:
„Лули, лули, теткино сестриче!
Да порастеш цару до појаса,
Да порастеш, коња да му јашеш,
Да га јашеш, често да му сврачаш“.
Послушаше до две верне слуге,
Послушали цару доказали:
„Бога тебе, пречестити царе!
Не куне га нег' га благосиља:
„„Лули, лули, теткино сестриче!
Да порастеш цару до појаса,
Да порастеш, коња да му јашеш,
Да га јашеш, често да му сврачаш.
Таг царица потихо говори:
„Бога тебе, пречестити царе!
То је наша млада Станислава!“
Па је пошла царица да иде;
До праг су се живе састајале
Од праг су се мртве растајале.[1]

Власи песама јуначких немају никаквих. Њихова се поезија бави лепотама из живота младости, и нешто онима из природе.

Игре колске ове су: *поломка, орловка, ручаница, строљанка, Чачак, влашка игра, дунђерка.*

У Зајечару пак самом играју се ове: *кнежево коло; балканка; параћинка; секретарка; Лепа Маца; милановчанка; коконеште; костанка; поломка; рече чича; Грабовац; Капетан Ђорђе; коло бугарско; мачванка; кадунка; Цицо, лепа ти си! кетуша; ресавка; сремско коло; влахиња; четворка; коло-мехам; Малаков; нишевљанка; играло коло под Видин; србијанка; моравка; гружанка; крагујевчанка; Неда гривну изгубила; коло тедено; орловка; трн вади!; Дудо, лако играј!*

Све се играју у колу, само *ручаницу* играју двоје и двоје.

У Зајечару и околини бивало је, а можда бива и сада, да се девојке скупе у очи Васиљева дне (Малог Божића), и напуне котао водом; у ту воду пусти свака по прстен или по какав други знак, па оставе да преноћи где год у градини. Сутра рано скупе се

[1] Ове нам је песме послао г. *Михаило Лазаревић*, учитељ врбички.

и доведу једно дете. Оне стану око котла и певају неке песме које казују оваку или онаку срећу, а дете на сваку песму завлачи руку, и вади из воде по један прстен; па каква се песма пева кад се прстен вади, онака ће, мисли се, бити срећа оној чиј је прстен или друга белега.

Тај се обичај зове „*Певање прстењу*.

Сад ћемо иставити неколике бугарске песме које се певају у бугарским селима која смо именовали; а певају их и Цигани који свирају у ћемане свуда по свадбама и другим весељима. Језик је, као што се види, бугарски, али има много србизама које би било тешко сада истерати. По том се може судити и о осталом.

Ево самих песама:[1]

Смрт младога Димитра

Димитру мајка думаше:
„Ја јела, сине Димитре!
Ја јела, мајка послушај!
Не гради кула шарена
У това село Кунино
Сас три ста нови мазгале
И три ста срчин-пенџере;
Че са Кунинци душмане,
Сас врачански-те бакале,
Ђенч-ага од Берковица (село),
Они штат' тебе опадат'
При цара и при везира;
Ја јела, мајка послушај!“
  Димитар мајка не слуша,
Него загради кула шарена
У това село Кунино.
Не ли са били душмане
Кунинци, врли душмане,
Сас врачанските бакале,
Ђенч-ага од Берковица?
Они Димитра опадале
При цара и при везира:
  „„Заградил кула шарена

[1] Ове песме нам је послао г. *Васа Павловић*, учитељ у Зајечару.

Заградил беше Димитар
У това село Кунино!“
Царе је ферман написал
Та го у Видин запратил
На паша Ибраим-паша,
Димитра да си погуби,
Да не гради кула шарена
Сас три ста нове мазгале
И три ста срчин-пенџере.
Паша је ферман прегледал
Па ми се виком провикна:
„Три Турци, моји гавазе,
Ја иштем вазе запратим
У голем града у *Враца*
Димитру бјале дворове:
Димитра живог фанете
И него младо губете,
Трупа у Искар фрлете,
Глава у Видин донесете,
Али не дејте Димитра
У Видин живо доведете
Че је Димитар лафџија (речит)
Та од мене че се одума;
Че ми је добро направил;
Он ме је с молба одмолил
Од краља од Московина,
Помалко с молба одмолил
Повече с пари откупил.“
Три Турци беха отишли
У голем града у Враца
Димитру бјали дворови,
Не можле него да најдат,
Они са нашле мајка му,
Неја са Турци питале:
„Бабо ле стара, бе бабо!
Куде је тебе Димитар?
Мајка не зна да го забаши,
Него го право казала:
Сега Димитра опрегна
Опрегна коњи четири,
Седнал в брза кочија

Отиде село Купино
На таја кула шарена“.
  Турци са в село отишле
Кад их је видел Дититар
А он си виком провикна:
Сеизин коње прифана,
Турци на кула излезле (излезнале)
Димитар ги је верно дочекал,
Тазе им кафу направил,
Узунџи чибук запалил;
Седеле и разговарале.
Не ли са Турци душмане:
Сас око са се згледале
Истргли танћи конопци,
Димитру руке да вржат.
Јала Димитар говори:
„Три Турци, верни гавазе!
Не дејте мене вржете,
Нело ми паре земете
Пет стотин кара грошеви
Шес стотин жл’ти дукати
Сал ме у Видин живо водете
При паша да си излезнем;
Ако не можем да се одумам
Нека ме младо погуби“.
Турци са паре узеле
Пет стотин кара грошеви
Шест стотин ж’лти дукати,
Па си Димитра повеле
Отишле града у Враца,
Димитру бјали дворове,
Оставил беше Димитар
Оставил брза кочија
Па спремил коња зелена.
Напреди иде Димитар
По него иде сеизин
А по сеизин три Турци.
Видина града отишли.
  Куга при паша излезле
Паша Димитра видело:
Паша си виком провикна:

Три Турци моји гавазе!
Харам да ви је моа хлеб;
Не ли сам вазе зарекал
Димитру глава да донесете?
Јала Димитар говори:
„Паша-ле Ибраим-паша!
Толко ли ти би дослука,
Дослука и кафадарлука?
Знајеш ли, Ибраим паша!
Куга си бил заробен
У Влашка земља незнана,
Ја тебе с молба одмолих
И те сас пари откупих
Од краља од Московина;
Та ти не можеш да ме откупиш
Од цара и од везира
Заради ништо никако,
Што сам си кула саградил?
Ако не мож' да ме откупиш
Ти ме сас молба одмоли,
Од цара и од везира,
Како ја тебе одмолих
Одмоли и те откупих
От краља от Московина".
Јала си паша говори:
„Димитре, џаном Димитре!
С ношти је ферман достигнал
Од цара и од везира:
„„Ја твоја глава, ја моја!"
Ни могу да те откупим,
Ни могу да те одмолим".
Јала Димитар говори:
„Паша-ле Ибрахим паша!
Ја тебе ште те замолим,
У црква мене да пустиш
Че Богу да са помолим
И верно да се прекрстим;
Из црква да си излегнем
Тугава мене погуби".
Димитра в' црква пуштиле
Сас него беха три Турци,

Димитар црква в'лезнало,
Он се је Богу молио,
Молио верно крстио.
Куга из црква излезнал
Са го зеле три Турци,
Бит-пазар сокак завеле,
При беглишките кошеве.
Тамо са њега губиле,
Трупа у Дунав фрлиле,
Глава при паша занеле;
И са писмо писале
При цара са го пратиле:
Че је Думитар погинал.

Лалош војвода

Излезнал беше млад Лалош,
Млад Лалош, млади војвода
Са седамдесет дружина,
Ходило горе зелене
По врх по Стара Планина.
Малко је нешто ходило,
Година и половина
Са седамдесет дружина.
Куга је дошло Ђурђов ден
Млад Лалош дума продума:
„Дружина дор седамдесет,
Дружина верна зговорна,
Дружина све побратими,
Заран је, каже, Ђурђов ден
Сваки ште јагње да коље
Ђурђов ден да си ослужи
Молитва да си остави;
А није, до седамдесет дружина,
Немаме јагње да kољеме
Ђурђев ден да си ослужиме,
Молитва да си оставиме.
Ја штем ви вазе нешто продумам:
Кој смеје тамо да иде
Из таја гора зелена
Да слезне в' царско ливађе;
Тамо Левенто ходеше

На глава калпак делиски,
Две перја крстом филовски,
На појас харба писана,
Сас него девет овчари,
И девет псета стрвници
Који са с ланци врзани,
На рамо кука кована
Де то на три места и прекована
Сас по кантар железо; —
Кој смеје тамо да иде,
Девет му стада изброји,
Да земе јагње подојче
Де то девет овци бозало
Десета овца мајка му“.
Никој не смеје да се нафане.
Провикнало се дете копиле:
„Фала ти, џаном, млад Лалош!
Млад Лалош, млади војвода,
Ја смејем, каже, да идем
Че сам си дете копиле:
На седамдесет година
Мајка ми хајдук ходила,
Те мене в' гора добила,
Те сам од ајдучко-то колено.
Ја смејем тамо да идем
Дека Левенто ходеше
У това царско ливађе,
И јагње-то да му откраднем
Та тука да го донесем
При седамдесет дружина,
Ђурђов ден да ослужиме
Молитва да оставиме“.
Припаса дете копиле,
Припаса сабља златена,
Слезна из гори зелени
Сред ношти сред полуношти,
Отиде царско ливађе:
Девет је псета измамил
Девет овчара врзало
Девет је стада бројило
Узело јагње подојче

Па го право занесе
На врх на Стара Планина
При хајдучко-то кладенче.
Па са јагње то заклале
Та са Ђурђов де̍н служиле
На седамдесет дружина.

Бугарска коледница (божићна здравица)

„Добра става станувахме, добра пата патувахме, кални друми преходихме, темни ношти пребивахме, садје ходижме, садје бје добрје; тука додохме, тука најдобро најдохме. Додохме тука у нашего господина Н. (или домаћина, или коме се наздравља), намерихме го на божја царска трапеза, на јастије и на питије. Тој са надејаше за добри гости коледници; и није му тјези добри часове довтасахме; че му малко попјехме, че го малко повеселихме, и тој бје и сам си весел.

Че си скочи от трапеза, че засука бјали руки, че запрегна златни скути, че ни даде добра дарба, добра дарба ведро вино, на вино-то препран месаљ, на месаљ-ат превит кравај, на кравајa желта бјала препеличка, обрјадена, обречена, нам наречена.

Тој нам това давал, нему Господ оште дважди помогал. И оште му Господ даде добри честни синове, добри честни дештери, че го старосватјеха, че го старокумјеха, на девјато село, на десјато село, на врани кони, на сини седла, на позлатени стремни.

Тој сја носи и подноси като мрјана риба по долбина, като сокол по висина, като славеј сас јасен глас по зелена гора.

Оште му Господ даде криво ралце и босиљкова копралка, че разора, че раскопа долга нивица; на долга-та нивица купи ся преваљат, на малка-та нивица крсци сја преклаждат; на малка-та нивица на крајат крушка, на крушка-та љуљка, во в’љуљка-та момчец като златен Божиј крстец; на рамо му кован кривак, на плешти му јанџици сос танки игли писани.

Башта ће го гони, по високи гори, по дл’боки доли, овци да пази, кази да брсти; а тој си бјега по топли зимници, по черноокп момици, като башта му на млади години.

Това дукато, ако буде рјезано, рјезани му копаре, ако буде червено, червени му кобили, ако буде бјало, бјали му овчици, ако буде пак сребрено, сребро му сја амин да Бог да њало и ковало през прага като лед на Јованов ден. Здравичка вас, да пӣна аз"!

Несрећа због две среће

„Проклет, триклет да је, кој две моми луби,
Като аз спромах, што под срам останах.
Отидох при Дона: Доно! отвори ми,
Дожд ме порој бије, по самурен кожух,
По самурен кожух, по зердава капа,
По кудрав перчинец, по вити веждички,
По вити веждички, по черни мустачки."
Дона не отворја, љуто одговарја:
„Бре отук лудио, бре отук гидио!
Иди си при Бона, че ти је номила.
Отидох при Бона: Боно! отвори ми,
Дожд ме порој бије, по самурен кожух,
По самурен кожух, по зердава капа,
По кудрав перчинец, по вити веждички,
По вити веждички, по черни мустачки."
Бона не отворја, љуто одговарја:
„Бре отук лудио, бре отук гидио!
Иди си при Дона, че ти је номила."
Па така спромах, между две останах
Сам да преноштувам, во дожд да санувам."

За што је што

Вода тече, вода тече, по бјало камене, по бјало камене,
Чи кој тече, чи кој тече, вода да налеје, вода да налеје?
Стана тече, Стана тече, вода да налеје, вода да налеје.
Чи кому ја, чи кому ја, на диген заноса, на диген заноса?
Стојану ја, Стојану ја, на диген заноса, на диген заноса,
Да не рече, да не рече: изгорјах за вода, изгорјах за вода;
Нај да рече, нај да рече: изгорјах за Стана, изгорјах за Стана[1].

---

[1] У ово троје бугарски је говор ваљда најбоље задржан. Њих нам је имао доброту послати г. *Сава Поповић*, помоћник начелништва ваљевског. Он је врло вичан овом говору.

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

Као што је и помињано раније, Црна је Река за Турака припадала видинској области.

За Карађорђева времена, како је за мало трајало, готово је све било управљано из шанчева, а ти су стојали под војним заповедницима.

Од године 1833, Зајечар је постао средина судска, управна, и црквена.

Округ се разделио на два среза: *вражогрначки* и *зајечарски*. Први је доцније назван *зајечарски*, а други *бољевачки*[1]. Столица је првом у *Зајечару*, а другом у *Бољевцу*, под Ртњем, 6 сата на запад од Зајечара.

Прелазак у Турску, ђумрук и састанак, на Вршкој су Чуци, око 2 сата на југоисток од Зајечара.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Међу тековине у округу црноречком ваља убројити:

Пут од Зајечара на Рготину к Неготину;

Пут од Зајечара уз Тимок ка Кнежевцу;

Пут од Зајечара на запад преко Бољевца и Кривог Вира ка Ћуприји. Сви су ови путови *насути;*

Гвоздени мост на Црном Тимоку, испод Зајечара;

Цркву у Бољевцу, цркву у Слатини, у Вел. Извору, у Кривељу, у Злоту, у Подгорцу;

Нове дивне зграде школске: у Бољевцу, Злоту, Белој Реци, Брестовцу, Метовници, Јабланици, Изворчићу, Лукову, Кривом Виру, Планиници, Ласову, Леновцу, Лубници, Грљану, В. Извору, Николичеву, Грљишту, Валакоњу, и Подгорцу; и

Неколике лепе зграде у Брестовачкој Бањи.

---

[1] *Највише решење* од 7 Маја 1860 В№ 1280. (*Зб.* XIII, 71).

IV

Крајински округ

1 Границе, и планине

Ево нас у крајини неготинској! *У њој* нам је тешко разредити: шта пре да разгледамо; јер је она врло богата и лепотама природним, и остацима од старога доба, и успоменама из доба јуначке борбе нашега народа за слободу.

Вељко је преко воље оставио Бању и прешао у Неготин, кад је ондашња врховна власт Србије тако нашла за добро, а после је, познавши лепоте овога дивнога краја, увек говорио: *„Главу дам, Крајину не дам“!*

Да нам буде разговетнији посао, ми ћемо се држати својега досадашњега реда, и говорићемо прво о границама, а за њима о висинама.

Данашњи крајински округ обухвата и *Кључ*, или некадашњу *нахију кладовску*, па у њега улази и некадашња *поречка нахија*[1] која је за Турака била управна јединица за себе, онако као и *Кључ* и *Крајина*.

Границе су крајинском округу: с истока, река Тимок и Дунаво; са севера, опет Дунаво које га раставља од Румуније и нешто од Аустроугарске; са запада је граница линија, повучена од Дунава испод села *Добре* на југ, између Звижда и Мајданпека, на стену *Гарван*, до у сами *Сто̂;* од југа пак граница му је линија која се повуче са *Стола* па јужно од села *Луке*, између села *Дубочана* и *Глоговице*, низ поток *Јелашницу*, у реку Тимок.

Тако се крајински округ, на границама својим, сутучава с

---

[1] *Извештај Карађорђев, Гласник IV*, стр. 181; — Разбор сочиненія Н. А. Попова, од *В. Богишића*, стр. 121.

Турском, преко Тимока, с Румунијом и Аустроугарском, преко Дунава, с округом пожаревачким иза мајданпечких планина, и с Црном Реком иза Стола и потока Јелашнице.

А ваља поменути још и то, да се у Дунаву, међу Аустроугарском, Румунијом, и садашњим крајинским округом, находи једно острво на ком је град *„Адакал“*. И град и острво још су део турске државе, те тако се овај округ сучељава и с том оплазином турске земље у Дунаву, испод Текије а више Доњега Ђердапа.

Планине су највеће оне које су на западној страни крајинскога округа. Ми смо помињали те планине кад је реч била о Ртњу. Сад ћемо што ближе казати бар за највише висове њихове. У пређашњем говору, ми смо узимали повијарце од Ртња и ишли по њима к Дунаву, а сад ћемо почети од Дунава к југу докле дођемо до Стола.

Први, дакле, повијарац диже се стрменим одсеком изнад Текије спрођу Оршаве и Адакала, па се протеже на југ имајући на западу Поречку Реку, а на истоку водопађу к Тимоку, све до *Дели-Јована,* одакле се повија на југозапад, и доста ниско спушта се у *Велико Поље* (Къмпан Маре) које га везује за сами *Стô*.

На том су повијарцу највиши висови: *Штрбац, Слава Божја, Мироч* (Луковац, Грчка Чука), *Голи Врх, Црни Врх,* и *Дели-Јован*. Први је вис најближе к Дунаву, а последњи најближе Столу.

Други се повијарац диже између *Поречке Реке* и *реке бољетинске,* и иде и он к југу, имајући источно водопађу поречкоречку, а западно највише водопађу печку. Он се провлачи источно изнад вароши Мајданпека, поврх извора реке Шашке, и удара у камениту косу *Гарван,* која се спаја са Столом, са западне стране овога виса.

Највећи су висови на овом повијарцу: *Лишковац, Главица, Рудна Глава,* и *Гарван.*

Трећи се повијарац диже између села *Добре* и *бољетинске реке,* и, имајући западно водопађе дунавске и звишке, свршава се *Старицом* изнад Мајданпека. Највиши висови на овом повијарцу јесу: *Чомрда, Бабино Машило,* и *Старица.*

Све су друго мањи висови, који се могу поменути у течају разговора о овом округу.

---

2 Воде

Вода главна и највећа, која кваси овај округ, јесте Дунаво, које је и најдужа гранична пруга томе округу.

Друга је већа вода *Тимок*, која је такође граница Крајини с источне стране, почињући од црноречког округа па до Дунава.

После тих великих, граничних река, биће најједрија унутрашња вода

Пек, који, истина, и не извире и не увире на земљи крајинскога округа, али пролази кроз рударску област мајданпечку која је сада део овога округа, те с тога морамо и њега овде да поменемо.

На северозападној водопађи хомољскога Црнога Врха извиру неколики потоци. Главнији је међу њима *Јагњило*, које извире у месту *Бигру*, под *Ђорђевим Врхом*, и тече на исток до испод села *Јасикове*. Ту Јагњило прима *Липу*, која нема један извор, него се стаче из више потока, међу којима је понајјачи *Божина Река*. Кад се *Јагњило* и *Липа* испод села Јасикове састану, одмах се од њихових става зове *Пек*.

Пек улази с југа у хатар мајданпечки, па га пресеца свега, и, код села *Волује*, излази из њега и прелази у округ пожаревачки. Испод села *Дебелога Луга*, код *Чокича*, прима с десна речицу *Мали Пек*, који извире у хатару мајданпечком. Пек тече на запад до близу села Мишљеновца, а одатле окреће на север, и слива се у Дунаво испод *Градишта*.

Дужина ове реке, од села *Јасикове* до *Дунава*, може изнети 16—18 сата. Почињући од Дебелога Луга, па до утока својега у Дунаво, Пек носи песак из кога се испира суво злато.

И Мали и Велики Пек имају по један понор у који понирy за прилично дуго време. Мали Пек понире у пећину испод *Рајкове Реке*, па, протичући тако испод брда, избија на видело повише вароши Мајданпека, а Велики Пек опет улази у тесни пролазак кроза стене испод села *Лескове*, па излази на видик тек повише

села *Дебелога Луга.* Оба су ова тавника врло дивна и пуна интереса за свакога који милује изучавање природе.

Од свих потока на земљи мајданпечкој, само се *Мали Пек* и *Велики Пек* могу употребити као водена снага у тамошњим рударским радионицама.

Поречка Река. Ову воду састављају: *Шашка,* која извире испод оне узане косе над вароши Мајданпеком, која дели воде: к Малом Пеку и к Поречкој Реци; *Љубава,* која извире испод Стола са западне његове стране, и *Црнајска Река,* која долази испод Црнога Врха и Дели-Јована.

Кад се све те реке стеку испод зидина *Милошеве Куле,* добију име *Поречка Река,* која тада тече право на север, и, после 4 сата места, ниже Миллановца, улива се у Дунаво.

Орешковица, или *Ратаска Река,* која протиче поред Миллановца с источне стране, и улива се у Дунаво, а има два крака: један се зове *Лина Река,* и долази испод *Лишковца* и *Поломње,* а други права *Ратаска,* и долази испод *Букове Главе* и *Великог Стрњака.* И ова река носи златни песак.

Косовица, речица, која извире више села Сипа, у планинама, па се, код Доњег Ђердапа, улива у Дунаво.

Подвршка река, и река *каменичка* уливају се обе у Дунаво.

„Река“, вода, која извире у Мирочу, а слива се у Дунаво мало више Брзе Паланке. Ову речицу ваља поменути и за то, што се прича, да је њеном долином ишао још римски пут из Кључа преко Мироча на *Голубиње,* и даље се упућивао уз Дунаво. То потврђују остаци од калдрме, који могу да се виде и данас на више места дуж те реке.

Слатинска река, која утиче у Дунаво на 1 сат испод Брзе Паланке, а стаче се из више речица у селу *Уровици.* Међу свима најинтереснија је *Јабуча,* која тече поред манастирића *Вратне,* а извире из места *Прераста,*[1] и протиче испод дивних природних каменитих сводова, који су малко више самога манастира Вратне.

---

[1] Један ми је пријатељ јавио да се то место зове *Кушата.*

Земна[1], извире из планине Црнога Врха; код села *Малајнице* прима у се с десна реку *Миљковачу* која протиче кроз *Штубик.* Земна се, код села Мијаиловца, улива у Дунаво.

Ова је речица, или боље њезина долина, била од помоћи Србима у борби на Малајници, 1807.

Короглашка река, извире из Репате Орнице, из Дели-Јована, тече на исток, кроз село Трњане. Протиче поред села Јасенице, па се повија кроз Короглаш, и, поред вароши Неготина, улива се у неготински рит. Дугачка је 5—6 сата.

Сиколска река, извире из Белих Вода на Дели-Јовану, тече кроз села: Сиколе, Метриш, Речку, и Мокрању. Више романског моста, састаје се с реком чубарском, па код *бреговске страже* пада у Тимок. Дугачка је 6—7 сата.

Јасиковачка река, извире из места *Крушковаче,* у хатару села Сикола и Салаша, тече кроз село *Велику Јасикову,* па се, код *Табаковца,* улива у Тимок.

Ова је река знатна нарочито тим што и она носи песак из кога се испира злато.

Уз воде, нека се помену и баре или блата у овом округу.

Блата се два находе на јужној страни од Кладова, на ½ сата даљине. У њима има барске рибе и много пијавица.

Неготинско је *блато* највеће. Држи се да оно покрива земље више од 3000 дана орања.

Прича се да је ово блато постало од скора: пре 90—100 година, кажу да њега није било, него се начинило са свим случајно, непажњом самих становника тамошњих.

Приповедају да је короглашка река текла право к Дунаву. Неки *Армаш* прокопа јаз, и наврати ту реку на своју воденицу; али даље од воденице не прокопа отоку до у мртвају, него остави да се вода разлива по равни, куд јој је воља. А вода почне нагињати у ону дољу између Неготина и Букова манастира.

---

[1] Ову реку неки пишу *Замна,* а Власи је изговарају З ъ м н а, Срби пак, које сам о том питао, управо кажу *Земна.*

У то груне из ненада некаква бујица, те корито мртваје засне, Армашеву воденицу однесе, а јаз још продере и прошири тако, да он постане право корито реци короглашкој, која се упути право у садашњи рит неготински!

И тако је, веле, постало то блато или рит. Вода одатле отиче само кад веома надође, а иначе се ујезери и лежи ту.

Минералних вода мало има округ крајински.

Зна се досад само за три.

Једна је у селу *Слатини*, коју житељи зову *Бели извор*. Укус јој је доста горак, а нешто мало и слан. Она још није кемијски испитана; али г. *Линденмајер* мисли да она већу пажњу заслужује.[1]

Другу *топлу воду* казују два сата од села *Подвршке*, на врлетном месту. Ништа више о њој не знам.

Трећа је у месту *Деврину*, поред пута који води од Кладова у Текију. Вода је сумпоровита, и има нешто гвожђа. Од Кладова до те воде биће око $2\frac{1}{2}$ сата места.

3 Равни

Равни највеће, у овом округу, находе се у оном троуглу који чине: Тимок, Дунаво, и онај венац од брда који се почиње изнад села *Кобишнице* па, пролазећи јужно од Неготина, удара у Дунаво код Кусјака.

То је и највећа и најроднија раван. То је срце *Крајини*.

Друга је већа раван у Кључу: брдоравањ *Церибаша*, и равнице око Кладова, и око Корбова и Грабовице.

Лепих брдоравања има и горе под планином око Штубика и Малајнице.

Красних, миспрски родних кључева има дуж Тимока: код Рогљева, код Рајца, код Тамнича, и код Брусника; само су ови мали просторијом.

[1] *Мин. воде Дра Линденмајера*, стр. 109.

4 Шуме

Осем *Стола* и *Гарвана*, који су готово са свим голе стене, и *Голога Врха*, који је већ остао без биљнога накита свога, све планине и сви већи висови, које смо помињали у овом округу, покривени су доста здравом гором.

Гора је највише: букова, горунова, граничева, церова, липова, брестова, диволескова, јаворова, и друга слична.

Простор пак од повијарца Дели-Јованова, па к Тимоку и Дунаву готово сав остао је био без горе: нигде се, што оно веле за лек, не може да види какав веома стари горун или граница, а што има шуме, то су све нови забрани, од 40—60 година забрањени.

Исто је то и у околини Кладова на брдоравњу *Јакомиру*, где големе просторије заузима млада шума горунова, граничева, и церова.

Многа се патриотска тужба подизала већ више пута до сада: што се из мирочких и других наших планина силно дрво извози у Влашку и за гориво, и за грађевине, а особито у последње време за железницу.

Не могући овде дати меродавнога мишљења, ми само обраћамо пажњу оних, који могу најбоље да процене услове, под којима ваља трошити ово земаљско благо које нам је остало у наследство, и на које имају права и они којима ми живот дајемо.

5 Рудно благо

Руднога је *блага* у овом округу доста пронађено. Остављајући Мајданпек, да о њему после проговоримо, ми ћемо овде поменути где се досад местимице показала каква руда:

У Кључу, у селу *Грабовици*, на месту *Лискару*, има *мркога угља*, а у атару текијском има *каменога угља*. Оба су места близу Дунава.

У срезу поречком, у селу *Бољетину*, на месту *Песачи* и *„Циганском Хрту“*, и на брегу *Главчи*, има *каменог угља* и *бакарне руде,* а находи се и *зеленог* и *црвеног мрамора*.

У Д. Милановцу, у потоку *Орешковици;* у *Великој* и *Малој Ђули;* у *Мосни*, у *Студеној*, и у *Голубињу* има: *угља лигнита*, и *угља мркога*.

У *Топбници*, у брду више села, има *гвоздене* и *мрке руде*.

У селу *Рудној Глави*, у брду *Окну*, има *гвоздене* и *магнетне руде*.

У селу *Црнајци*, у *Рудном Брду*, има *бакарне руде*.

У селу *Танди*, у потоку *Пиламару*, има *хромног гвожђа* и *бакра*.

У срезу брзопаланачмом, у селу *Штубику*, има *мрког угља*, а тако и у селу *Јабуковцу*, до потока *Турије*.

У селу *Поповици* има *хромнога гвожђа*, које долази у *серпентину*.

У срезу крајинском, у селу *Сиколу*, на брду поред зајечарског пута, има *мрког угља*.

У селу *Луци*, испод Стола, има *оловне* и *бакарне руде* која се налази у конгломерату.

У селу *Глоговици*, између овога села и Луке, има *оловне руде*.

Сад долази *Мајданпек* који се може сматрати као средиште свим рудокопњама које би се на овим просторијама отвориле. На земљишту мајданпечком находе се ове руде: *бакар* и *гвожђе*, *угаљ лигнит*, *руда фалерц*, *суви бакар*, *бакарни* и *гвоздени витриол*, *бакарни цеменат*, који се добива таложењем из цементних вода̂.

Мајданпек је на запад од Неготина 15—18 сата даљине, а од Дунава је добрих 4—5 сата на југ.

Кад кажемо Мајданпек, ваља нам разумети не само рударску варош тога имена, него и цео простор који том руднику припада, и који је сав чиста државна својина.

Цео мајданпечки простор има 65,610.180 □ хвата, или 4 □ миље, или 40.000 јутара (по 1600 хвата у јутро рачунећи); самих ливада има на њему на 7,434.500 □ хвата, или 4646—5000 јутара. Простор је сав брдовит, и обрастао шумом.

Гора је највише букова; али има нешто и границе, а по негде и брезовине, јаворовине, јасеновине, липовине, и другога шиба. Геогностички строј овога земљишта иде у формацију Јуре; брда су покривена кречним каменом, коме је подина шкриља, а кроз обе те стене провалио је еруптивни камен порфир.

Простор на ком се находе руде, дели се на северну и јужну полу. Северна је на десној, а јужна на левој страни *Малога Пека.* На северној страни има четири, а на јужној пет главних окана. У обе поле има и бакарне и гвоздене руде. (Ова је последња тек по површини виђена).

На северној су страни окна: *Душан*, *Обилић*, *Тенка*, и *Михаило.*

А на јужној су: *Југовић*, *Јанковић*, *Гавриловић*, *Свети Андрија, Александар.*

По закопима и по другим траговима, могло би се рећи да су ту још Римљани вадили руде, а доцније и српски владаоци. Из акта пак која се хране у Ораховици, види се да су Аустријанци од 1719—1738 вадили и топили овде бакарну руду. После њих, продужили су тај рад Турци све до Кочине Крајине (1787 до 1791) а тада, као у време ратно, све буде разорено и напуштено.

Српска је влада отпочела 1848 године вадити у Мајданпеку не само бакар него и гвожђе. Надајући се обилној награди од такога рада, она није штедила никаквих жртава за развитак тога рудника. Али у том послу, осем многих других тегоба, њу снађоше све оне невоље, које су врло често пратиоци индустрискога предузећа кад га каква влада сама руководи. Последица би ова: огромне жртве, а незнатне користи.

По рачунима, који су склопљени 1858 године, на Мајданпек је издато из државне касе 1,577.766 фор. и 38 крајцара сребра.

Видећи да та радња, тако руковођена, не даје користи које су очекиване, српска влада напусти Мајданпек у почетку 1858 ; радња се по свим струкама обустави; чиновници странци и радници поотпуштају се, а домаћима се даду друга места .... Две године доцније, влада Кнеза Милоша, да не би толико уложено благо

пропадало, уступи рудник тај, заједно с правом пловидбе на Дунаву и с угљеником у селу *Добри*, једном француском друштву под закуп на 30 година.

При уступању, по овом закупу, нађена је вредност у кућама и покретним стварима у Мајданпеку на 669.957 фор и 94 кр. сребра.

Друштво то, кроз шест година своје радње (од 1860—1866), нешто због оскудице капитала, нешто због невештине у управи предузећа, не само не учини никаквих напредака, него још обори цену и вредност овом знатном заводу тако, да је влада с доста муке једва успела те га опет, у почетку 1866, вратила у своје руке, а друштво се са свим иставило из Мајданпека[1].

Кад се од овог друштва примало натраг све имање у зградама и стварима у Мајданпеку, нашло се да је од свега тога сада мање 241.693 фор. и 68 кр. сребра него што је било пре шест година, кад му је уступљено.

Мајданпек је тада остао неко време у рукама српске владе па је, после, уступљен једном енглеском друштву, које га и сад држи, и добро ради.

Обилност нарочито бакарне и гвоздене руде коју земљиште мајданпечко садржава и на површини и у унутрашњости, огромни капитал који је уложен у толике зграде и справе за манипуловање, као и та околност што се мисли да је преко њега најудесније да се проведе железница, те да се обиђу дунавски ђердапи: отварају Мајданпеку најлепше изгледе. Само знање и капитал, па ће Мајданпек постати један од најзнатнијих рудника у свој Јевропи.

О Мајданпеку је помињано и говорено у многим списима. На првом месту да поменемо *Барона Хердера „Рударски пут по Србији“*, на немачком и на српском језику[2]. За тим: *Exposée über Maidanpek in Serbien* од *Брајтхаупта*, у Фрајбергу, 1857. *„Rapport sur les mines de Maidanpek“ од William*-а *Smith*-а инџинира, у Паризу, 1863; даље има о Мајданпеку у *Erzlagerstätten in Banat und Serbien*, од *Коте*, познатог геолога, про-

---

[1] *Срп. Новине* од 1866, бр. 38.

[2] Српски је превод штампан у Београду 1845, у 8-ни, стр. 44.

фесора, у Бечу, 1864. Врло лепи подаци о Мајданпеку и о његовој управи за аустрискога доба имају у књизи: *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie*, од *Ф. А. Шмита*, у Бечу 1834. Има још и у *„Jahrbuch der geolog. Reichsanstalt“*, II св.; *Bergwerks Freund* XIV св. V. *Leonhard's Jahrbuch*, 1852. *Ami Boué, La Turquie d'Europe*, III, 66, и г. *Каниц, Serbien*, p. 366—380.

Живога песка има у овом округу од Костола до баре близу Кладова; простор му је око 800 хектара; између Праова и Радујевца око 200 хектара, и најпосле брдо *Капуђал* таква је пешчара, и има око 600 хектара[1].

---

6. Остаци од старина

Остатака од старога доба највише има дуж Дунава. За то ћемо их и ми помињати држећи се најпре обале дунавске.

Испод вароши Доњега Милановца, на по сата низ Дунаво идући, наспрам реке *Пауренице*, имају зидине од два стара града, које сељаци зову *Мали Градац*, и *Велики Градац*. Мали има око себе опкоп, и познају се на њему места као табље за топове.

Мештани мисле да је ту био прелаз преко Дунава, и овај град да је био за обрану тога прелаза.

А прича се да је ту била најпре стара и велика варош *Пореч*, па је тек после пресељена на острово с ког је 1832 враћена на десну обалу дунавску, где се находи и сада под именом *Милановац*.

На утоку *Поречке Реке* у Дунаво, на левој њеној обали, под висом *Главицом*, има зидина, која се зове *Стража*. На десном брегу пак према Стражи има друга која се зове *„Кула“*, и још се доста добро држи.

Још више на брегу има стара градина, већа од *Куле*. Ништа се за њу не прича.

Најпосле, наврх планине Мироча има град који неки зову *Мироч*, а неки опет рекну и *„Латински град на Мирочу“*. Град

[1] *Др Панчић*, у *Гласнику* XVI, стр. 199.

је на оној преседли, куда пролази пут који води преко ове планине из Поречке Реке у тимочку долину.[1]

Од села Голубиња па до близу Текије, Дунаво се пробија кроз такав камените теснац, каквих је ваљда у свету мало. С једне и с друге стране воде дижу се у небо стене неколике десетине хвата високе. Не само да оне нису устурене даље од воде него би човек рекао, да су се негде горњим крајем још наднеле над воду.

И туда су опет имали Римљани свој суви пут. Десном обалом дунавском познају се и сад у стени рупе, у које су биле углављене греде моштанице које су држале мост, кога се једна страна ослањала на краће у води, а друга је била тако припета уза стене на обали.

На једној стрејастој стени у обали има и запис од онога који је смислио и начинио тај џиновски мост. Запис тај зове се *„Тројанова табла"*. Место је нађено у стени удесно, и изрезано је све вешто. Кад највећа вода дође, опет је запис два хвата више у камену. Ево самога записа:

IMP. CAESAR. DIVI. NERVAE. NEVRA TRAIANUS AVG. GERM. PONTIF. MAXIMUS. TRIB. POT. IIII.

PATER PATRIAE COS IIII MONTIBUS EXCISIS AN CONIBUS SUBLATIS VIA . . . . F . . . . (што ће рећи: *Император Цезар блаженога Нерве син, Нерва Трајан богодани*, победилац германски, врховни свештеник, заступник народа по четврти пут, отац отачаства, консул четврти пут — (савладавши стене брега и теснац, просекао је и саградио овај пут — ово је од прилике било даље).

Испод Текије, према Адакалу, на десној обали дунавској, леже сада распрскани дебели зидови недавно страшнога *Кастела*, који су држали Турци све до 1867, па су га тада морали распрскати у ваздух, пошто су најпре дигли из њега своју посаду.

[1] Говорећи о Мирочу, не можемо да не поменемо, како су имена двојице најмилијих јунака српских: *Марка Краљевића* и *Милоша Обилића*, много уплетена у Мирочке планине. Њих два језде *преко Мироча*, по песми (Књ. II. 215) и *вила Милоша устрељује*; у Поречкој Реци *Милошева је кула*; западно од Мајданпека, *Маркова је крчма*; још на северозапад, манастир је *Туман* који се приписује *Милошу Обилићу*, а на завршетку источних мирочких коса има прича да је и укопан Марко.

Баш према томе Кастелу, на острву у сред Дунава, озидали су Аустријанци од 1717 до 1739 тврди град, који сада држе Турци, и који се обично зове *Адакале*.

У *Адакалу* је 25 Јула 1804, српски војвода *Миленко*, договорно с *Ибраим-Агом*, заповедником адакалским а стрицем познатога *Реџеп-Аге*, опколио она четири Дахије: *Кучук-Алију*, *Фочића*, *Аганлију*, и *Мула-Јусуфа*, и побио их све. Фочића су затекли још жива, кад су продрли у собу, те су га ту дотукли и свој четворици главе одсекли. Њихове главе даду Циганину да их опере од крви, а он — црник — Аганлину испусти у Дунаво. Турци му за то ударе 500 штапа по табанима! Оне три донесе Миленко на Врачар у логор српски.

Сип, село на Дунаву, испод Текије, баш према Доњем Ђердапу[1]. Ово је село добило име од циновског римског *сипа* или

[1] *Ђердап* се зову они камените прагови, преко којих дере Дунаво и преко којих је лађама врло опасно прелазити. Ђердапа су два; један је између *Добре* и *Милановца*, а други између *Адакала* и *Кладова*. Осем та два велика бродолома, има од Голупца до Брзе Паланке у Дунаву много стена, које су опасне невештим лађама. Ми ћемо поменути овде главније, почињући од Голупца па низ воду идући:

Плоча, усред Дунава, наспрам града Голупца; кад је мала вода, она се види; на њој могу седети до 20 људи.

Бабакај се види и при највећој води.

Плоча, друга стена у води, испод Ливадице, на првом сплазу.

Јеленска Стена, на обали; ту је грдна дубина воде.

Вулпин камен, испод села Брњице, на месту *Рајковој Накли* (брзици) ближе десној обали.

Стењка, на обали, опасна на великој води.

Добранска Почиваљка; и ту има камен у води на нашој страни.

Масеж, *Трпеза*, више Госпођина.

Горњи Ђердап настаје од *Госпођина* (вира), где је риболов, и пун је каменова, од којих су најзнатнији: *Жљебуре*, *Дојкс*, *Биволи* (више Излаза), које оплавља одвећ велика вода; и *Леиена*, где је врло брза вода. Одатле до Гребена има спјасет каменова, који се сви виде на малој води. — *Врањ*, насред Дунава, према *Гребену* (Гребен је тврда стена од црвенога мрамора). Под њим

насипа, кога остатци, гором обрасли, стоје и данас. Римљани, да би обишли Ђердап, подигли су били страхота висок и дебео насип дуж Дунава, па воду ове реке избили из корита њезина, и натерали је да иде јазом између брда и овога насипа, куда су могле лађе безопасно пловити.

Доцније, у дугу времену, вода је прокинула те сипове, и отишла опет да се ломи преко Ђердапа, а остаци тога горостаснога наимарства остали су на чудо и поуку потоњим нараштајима.

Ниже Доњега Ђердапа, у острову које Турци зову *Чиилакада*, а Власи словенском речју *остров-гол*, имају зидине од великог града.

Црна Стена или *Караташ*, град на самој обали дунавској, на узвишеној стени, пола сата на северозапад од села Цецераца. Град је јако порушен. Ништа се о њему не зна у околини. Унутра у граду била је једна камена гробница с неким натписом, али је однета и узидана у кладушничку цркву.

Град је четвртаст, а могао је имати простора 100—120 хвата.

Град је овај на једно полак сата низ Дунаво испод Сипа и Великог Ђердапа.

Иза овога долази

Град *Фетислам* који ће бити описан кад дође ред да се говори о вароши Кладову.

Подвршка, на југоисток од Кладова, 2 сата даљине. На вису, који се зове *Чука*, имају развалине веома опалога старога града. Туда се сада тражи мајдан од соли.

је грдна дубина воде која се окреће у ковитлац. Ту је риболов.

Цигански камен наспрам Пореча, у нашој страни.

Шљивар, и други један камен, онако исто велики као и први, на утоку Поречке Реке у Дунаво, врло су опасни лађама које низ воду путују.

Канлика, при уласку у оршавско *Стење*; ту имају неке справе од греда, где људи седе те лове рибу. Одатле почиње стење, и грдна је дубина воде. Има много вирова и чевртија, а најзнатнији су: *Казан* и *Изрови*, и т. д. до Доњега Ђердапа.

Разбојник, плоча на олуку, у Доњем Ђердапу. на влашкој страни.

Још могу да оштете лађе, па малој води, и они остаци од неких старих зидина које су поменуте међу старинама.

Тројанова Ћуприја, на Дунаву, по̂ сата од Кладова, ниже села Костола. Последњи стубови на обали и сад се познају на нашој страни, а познају се и на влашкој.

Кад је мала вода, онда се могу да виде неколики стубови, хват и по̂ далеко један од другога, на којима је тај велики мост био утврђен. Власи их зову *пишору поду* (ножни под или патос).

Малко ниже, за 7—8 хвата, остаци су као од некакога градића који има у четврт око 40 хвата.

Одатле је пут морао ићи на Брзу Паланку, или управо уз *Реку*, па преко *Мироча* на *Голубиње* уз Дунаво, а други се упућивао даље к југу долином Тимока.

На пола сата ниже, опет поред Дунава, испод села Врбице, налази се на песку нека зидина, али би се пре помислило да је то вода однекуд доваљала, него да је ту постало. Кад то вода покрије, онда могу да се оштете лађе које не знају да се чувају од отих зидина.

Град у Корбову који Власи зову *„Чатаће“;* то је усред села, на обали дунавској.

Код села *Вајуге*, на ¾ сата испод Корбова, на једном брегу, крај Дунава, опет има стари градић који Власи зову *Задина*, (од зидина).

У Брзој Паланци има више остатака од старине; али ћемо ми о њима рећи коју реч, кад узговоримо о томе месту, као о варошици.

Праово, на обали дунавској, 1 сат на северозапад од Неготина, данас село, а некад је било јак град[1]. Држи се да је то

---

[1] Обала је дунавска, као што се види, била начичкана градићима нарочито од Голупца до Радујевца. У једној народној песми пева се:

„Колико је низ Дунав градова —
„Седамдесет и седам градова;
„У сваком сам нојцу преноћио,
„И у сваком . . . .“

Чудновато је да певац тврди оно што и историци. Г. *А. Бланкије* каже: „Од Београда до Црнога мора, од ушћа Саве до ушћа Дунава, беше подигнуто више од *осамдесет* јаких градова за одбрану обала ове велике реке“ *(Histoire de l'Economie politique*, I, p. 139). Што наш певац вели седамдесет и седам, то је, само да се послужи бројем који песма особито милује.

местимице град *Децебалум* који је зидао цар Трајан пошто је победио Децебала, владаоца дакиског, на крају првога века, после Христа. Град је обрушен јако, али се ипак распознаје да је био четвероугласт, и да је имао двојна платна. Тамошњи га људи зову сада *Деч* (зар од Децебал). Ту се налазе многе старине. На 1 сат и пô на запад вода је *Царичина*, одакле су били проведени прокопи кроза земљу те је вода своћена у Праово. Људи су туда ископавали оловне олуке од 50 ока, и растапали их после на пушчана танета[1]. Г. *А. Ивановић* нашао је у Праову 1848 једну пребијену плочу с полу натписа који би по његовом мишљењу цео овако гласио:

IMP. G. S. AVG. NERVA TRAIANUS.

Кобишнички вис, који се подиже у средини оне равни која је пукла међу Дунавом, Тимоком, и венцем брда која с југозапада окружују Неготин. На том брдоравњу имају на три места остаци од старих зидина. Влашки се зову те зидине: *Велико Четаће*, (вел. град), *Мало Четаће* (м. град), и *Капуђалулуј*. На сва три места били су и у новије време опкопи, јер и јесу то тачке стратегијски веома важне.

Више села *Видровца*, на једном узвишеном обрешку, одакле је дивотан поглед на све стране, имају зидине од некаквог старог града. Г. А. Ивановић мисли да су ту морали бити летњи двори цара Трајана.

О градићу Неготину биће реч кад и о вароши тога имена.

Испод *Цањева*, села, за које се прича, да се звало *Душица*, код села Короглаша, има стара црквица, дугачка (с олтаром) 12, а широка 7 корака. Прича се, да је она прелетила из „грешне земље Влашке“!

На западној страни, ¼ сата далеко од Цањева, развалине су манастира *Душице*, где се прича, да је укопан *Краљевић Марко*, који је, веле, код Краљева рањен, умрьо овде[2].

---

[1] *Вук* у *Рјечнику* „Крајана“; и *Гласник* V, стр. 240.

[2] *Срп. Новине*, бр. 240 од 1874.— О смрти пак *Марка Краљевића* ево како говори животописац Деспота Стевана Високог, философ *Костадин*: „Блажить сь кьсѣми силами своими приде и прѣшьдь Доунавь

Милошева Кула, стара, мала зидина, баш на оном чоту под којим се састају *црнајска река* и *Шашка*, пошто ова последња малко пре прими с десне своје стране реку *Љубаву*. Одмах испод те куле, кад се Шашка и црнајска река састану, вода се та зове *Поречка Река* све до Дунава, као што је то напред казано.

По зидању, Милошева кула веома личи на зидине наших манастира. Она није велика, једва ако има 4 хвата у четврт шупљине, а била је ограђена и ровом око зида. Осем имена „*Милошева кула*“, народ још вели да је господар њезин био *Милош Обилић*, за кога се прича да је и родом био одавде, па га је Кнез Лазар, путујући једном у Пореч, нашао да спава под тополом а лишће се од његовога дихања диже и спушта. Кнез га пробуди, узме у војнике, и после је већ изашао на глас, као што је познато.

Вук, у *Даници* за 1827, стр. 50, каже: „У страни, више утока Поречке Ријеке у Дунаво, имају зидине, које се зову „Милошева кула“. Али од Дунава до Милошеве куле има 4 сата хода! Зидине пак на утоку Поречке Реке ми смо већ помињали.

На Тимоку, на једном брегу, западно од села *Табаковца*, а јужно од *Брусника*, има порушени градић, за који се држи, да је дело римскога наимарства. Ништа се више не зна о њему.

Има три манастира у овом округу, и сва су три по грађевини веома незнатни. То су

Манастир Буков, на три четврти сата југозападно од Неготина, у красној шуми, код врло лепе воде.

въ лѣто ҂ѕѫг (6903 = 1395) рати съвъкоупившесе съ великимь и самодръжавьнимь воеводомь Ӏоанномь Мрьчомь, идѣже множьство неизрєченое връвемь изливьшимь се бывлєть. Тогда же (веле да је било баш 10 Октобра 1395) **Краль Марко и Костантинь погыбають. Тоу же и сь кнеꙁь Стефань . . . обрѣте се вь той брани. Ибо вьси си сь Исмаилиты бѣхоу ꙗко и не волею нь по ноуждн, ꙗко же глаголють о блаженѣмь Марьцѣ рекьшоу кь Коньстаньдиноу: „Аꙁь глаголю и молю Господа ꙗже христианомь бити помоштьникь, аꙁь же прьвыи вь мрьтвыихь на рати сеи да боудоу““** *(Гласник* XLII, стр. 269 и 270).

Молован је, по запису, 1684, а кад је грађен, не зна се[1]. Више о њему може се прочитати у *Гласнику* XXI, стр. 35.

Вратна. Око 6 сата на запад од Неготина, у планини више *Брзе Паланке*, поред реке *Јабуче*, находи се овај мали манастирић. Прича се да га је градио некакав *Свети Никодим, за Краља Стевана;* али како је црква више пута робљена и паљена, то су пропали и записи, ако је каквих било, те се сада не зна: који је то био *краљ Стефан* кога народ помиње. У последње доба, цркву је обновио некакав неготински башкнез *Станко Фрајкор*[2], али се не зна ни то које је године било.

На неколико хвата на запад од овога манастира имају два природна прекрасна свода од самотворог камена, испод којих пролази река Јабуча, која се после зове *Вратна*. Доиста се вреди доста промучити те доћи у ову самоћу, само да човек види ове дивотне природне сводове.

До године 1839, био је у Вратни по један калуђер, који је сваке године рачуне предавао *„суду округа крајинскога“*.

Манастир Манастирица, на 2 сата јужно од Кладова, у красном месту, находи се овај мали манастирић, који је већ тако ослабио, да је забрањено у њему служити. Народ ову задужбину приписује опет неком *Светом Никодиму*. (Да не буде ово архијепископ Никодим за краља Милутина, који је превео типик Св. Саве јерусалимског с грчког језика, и, као што архијепископ Данило прича, био у милости краљевој?).

Прича се, да је ћи цара Лазара *Милева*, пошто се опростила од Бајазита, и побегла од Тамерлана, ударила на овај манастир, и у њему се одморила неко време.

У *Гласнику* XXI (стр. 37 и 38) ја сам подсећао на оно

---

[1] Ево записа: **Изволенїемь оца и сьпоспѣшенїемь сна и сьврьшенїемь светаго дха аминь. Подписасе сы божествени храмь стаго чудотворца оца нашего Николае мирликиски вь лѣть ʒ.р.ч.к = 1684 и при єдински митрополить и владикѹ Кирь Кирь Софронїє и настоятель Кирь Михаиль игѹмѣнь деѵанаць и споможенїемь благовернаго и христолюбиваго ктитора Кирь Симона кнеʒь трнански.“**

[2] Да није *Станко Карапанџа?*

што краљ Стефан даје Метох у Поређчи, да ли не буде то ова Манастирица? Али пре неки дан дознадох да се те краљеве речи односе на манастир *Свете Богородице* у *Поречи* (што је предео од 36 села) у кичевској нахији, под Битољем, 10 сата од Скопља далеко. Ту код те цркве има брдо *Видош*, 1 сат на исток од манастира; има село *Мало* до самог манастира, а и руде се гвоздене ту ваде. Поздраво је дакле то она *Манастирица* која се помиње у *Гласнику* XI, стр. 134.

---

7 Становници

а. њихове историјске судбине

Стара историја Крајинаца покривена је тамом заборава. Оно што се помиње овде онде у историка̂ о насељењу овога или онога племена врло је нејасно. Можда много више казује овај живи факат, што се у селима дуж Тимока говори чистије српски, него у неким моравским местима; шта више може негде да се чује и нешто од јужнога говора. У селима: *Рогљеву*, *Рајцу*, *Тамничу*, *Речкој*, *Бруснику*, *Копривници*, *Салашу*, чујете све падеже српске без икаквих знатнијих крњења.

То све показује неку историјску чињеницу коју ми засад не можемо да објаснимо, него само обраћамо пажњу на њу.

Под Турцима, Крајина и Кључ били су емини султанијни, и имали су за то фермане од цара, да у њих није смео наступити Турчин с поткованим коњем. Крајински кнез седео је у Неготину а кључки у Кладову. Ово је једини случај, да су кнезови варошани судили Србима сељацима. Крајински је кнез бивао из куће *Карапанџића*, а кључки се често мењао. Ти су кнезови купили новце и остале данке, па су новце, колико је било одређено да се даје султанији, давали бегу, који је долазио из Цариграда, и седео у Кладову, а бег је слао у Цариград.

До Пазванџина времена, људи у Крајини плаћали су на годину 1, *порезе:* 7 гроша на пореску главу; 2, *харача* (на мушкиње) по 2 гр. и 20 пара; 3, *мртвине* 1 гр. и 22 паре; 4 *свад-*

барине по 1 грош; 5, *тулумине* на 1000 чокота по 20 пара; 6, на овцу по 5 пара; 7, на свињу по 5 пара; 8, на кошницу 5 пара; 9, на 100 главица купуса 5 пара; 10, десетак на жито које се жање.

Осем тога, за храну и друге потребе бегу и његовим Турцима који су седели у Кладову, и башкнезу и његовим пандурима и кметовима који би по народним пословима долазили у Неготин, или управо башкнезу у конак, давала је свака пореска глава на годину: по једну литру масла, по један шиник (20 ока) јечма, по једна кола сена, и по једна дрва; свака бачија по 7 ока сира, и свако село по 6 ока лоја и по 6 ока пасуља.

Све је те дажбине купио од народа *башкнез*, преко сеоских кметова: а колико је од тога давао Турцима, колико ли је њему остајало, то се данас управо не може да зна. Него се ипак прича, да је крајински кесим[1] био 50 хиљада гроша а кључки 30 хиљада.

Башкнезовима било је, веле, одређено на годину по 15 хиљада.

Десетак од жита сипао се у амбаре на Праову, па се оданде носио у градове, куда се колико нареди. Некад су башкнезови закупљивали десетак, па су у том случају чинили с њим што им је воља.

Башкнез је имао три буљубаше с пандурима: двојица од ових имали су по 15 пандура, и један се од њих налазио поред Тимока, а други од кључке стране, те су се чували, да не би каки рђави људи (Турци или хајдуци) дошли те народ узнемиривали; а трећи је, са 30—40 пандура, био код њега, то га је чувао и слушао (т. ј. заповести му по селима разносио). Сва три буљубаше, са својим пандурима, били су Хришћани.

Кад су људи имали око чега расправу, најпре су долазили башкнезу на тужбу, па које не би могао он сам намирити, водио би их војводи, и тамо би им њих двојица пресудили.

Бег и војвода нису се смели сами од себе ништа мешати у управљање народно; ако ли би се стали на силу у што мешати башкнез их је могао тужити и променити.

---

[1] Плата одсеком за многе ситније дохотке.

Кад би један башкнез умрьо, и други настао, новоме се свакад давао и нов берат на његово име.

Овако је све било до времена Пазванџина; али Пазванџија, кад се одметну од цара, погази и крајинске правице и берате. Он у Неготину начини градић, и у њему намести Турке који су по Крајини владали као и у осталом његовом подручју. Тако и у Крајину буде уведена *сисица:* по 3 гроша на сваку харачку главу (ако ли би ко сакрио које дете, па би га Турци пронашли, ваљало је да плати по 1 грош ономе који га је проказао); за ово време башкнез је био као турски слуга[1].

У томе и Срби устану на Дахије, 1804.

Последњи крајински башкнез *Перча Станковић, Карапанџа* са својим братом *Мишом,* пребегне 1807 у Пореч, и тако се сврше крајинске правице.

Али свршетак једних буде почетак других већих правица.

Још у почетку 1806 Миленко Стојковић, војвода пожаревачки, завлада Поречем, и почне се спремати да и Крајину ослободи.

Славна победа на *Малајници* (1807), где је Мулапаша онако грозно разбијен, дала је Србима готово сву Крајину и Кључ, али су ипак градови и утврђена места: *Адакале, Кладово, Брза Паланка, Праово, и Неготин* били у турским рукама[2].

---

[1] *Вук*, у *Рјечнику*, по извештајима добивеним од *И. Гарашанина.* —Осем тога, саслушан је 1867 године у Неготину неки старац *Јован Димитријевић*, који је казивао ово: „Зна се, вели он, за некога *Илију Карапанџу*. После Илије, постао је кнез у Крајини неки *Данило*, који је био родом из Аустрије, а оженио се ћерју *Станка Карапанџе*. Данила су убили Турци 1797—1798. Иза Данила, постане кнез *Станко Карапанџа*, Илин брат од стрица, и он је био до 1805. Кад он умре, остану му синови *Перча* и *Миша*. Они су живели у Поречу, док није Неготин освојен. Перча је у Поречу и умрьо. Пошто је Неготин освојен, *Миша* — Михаило — постао је војвода“.

Све ово нека буде прилог за осветљење судбине Крајине; критички га ми нисмо још за сада могли проценити. Казивање то находи се у *Архиву Срп. Уч. Друштва*, бр. 753.

[2] De *Porétchie* jusqu'a *Brza Palanka*, пише 26 Јуна 1808 мајор *Грамберг*, као изасланик руски, „où l'on passe le Danube, le ter-

И Вељко је прешао у Крајину, а она још није била сва очишћена од Турака.

Тек у другој поли године 1810, Турци су се повукли на десну обалу Тимока.

Али тим није Крајина престала бити „крвава хаљина“ све до јесени 1813.

У животу славнога браниоца Неготина и Крајине казано је доста о оним тешким али и славним данима за Крајину, докле је Вељково срце куцало, а кад је оно разнесено топовским ђулетом, одмах је тама покрила и Крајину и Кључ, а за тим и сву Србију.

Од Септембра 1810, до Августа 1813, Вељко је бранио Крајину као што је само он умео и могао да је брани.

Кад је Вељко пао, Срби су се повукли најпре у Кладово, па онда у Пореч; али су их Турци и одатле истерали, и тако је крајински округ сав пао опет у ропство.

Нови устанак, у Такову, 1815, није могао бројати у редовима својих бораца најпозније ученике Вељкове, за то што је голема сила турска била притисла Крајину и Кључ. Једва се могло допрети до Поречке Реке и до Мироча, који је био граница новој држави српској, али не граница и мисли устанка и уједињења народнога[1].

rain est encor neutre: tantôt les Turcs cottoyent le fleuve et communiquent de Negotin à Kladova et Orsova, tantôt les Serviens accompagnent les transports, qui par cette voye arrivent de la Petite Valachie. Tous les villages sur cette route et le long du Danube ne sont pas habité. L'isle où le général Isaeff a passé ce fleuve et le village Ostrof est occupé par une centaine de Turcs“.

[1] Граница ондовременој Србији, у којој је судио Кнез Милош од 1815 до 1833, била је: „Од севера, *Сава* и *Дунав*; од запада, *Дрина* до над Лешницу, па онда *Цером* и *Влашићем* опет у Дрину, по том Дрином до више Сребрнице, па после планинама изнад Ужица; од *југа* планином иза Карановца и Маглича у Мораву недомак Крушевца; а од *истока* доле Моравом до више Ћуприје, па оданде једном речицом испод Параћина у планину која раздваја Ресаву и нахију параћинску од Црне Реке, па доле тим планинама иза Поречке Реке у Дунав“. Овако је забележио границе Србији *Вук*, у *Грађи за српску Историју*, стр. 133.

То је остало до 1833. Ми смо до сада на више места у граничним окрузима помињали догађаје из овога времена, кад су придружени Србији оних 6 округа који су стојали од ње отргнути.

Овде ћемо изложити једно писмо које је писао човек коме је Кнез Милош поверио славе пуни задатак: да Крајину и Кључ придружи опет Србији.

Ево тога свега писма:

„Любезни брате Павле!

„Писао сам капетану Міялу, а и вама пишем, являюћи, да сам данас срећно и благопоспешно с моим людма овде у Неготин приспео, и за сва обстоятелства и положеня, у коима се ови люди находе, добро испитао, а и сам развидио. Турци су из Краине прогнати, и што их є год у Неготину било, у Аду су прешли: једним словом, Краинци су се њих ослободили, и сад на тим єдним стоп, да буду безбедни и неудручени, да се добре и дупле страже на границы нашой, т. є. на Тимоку поставе, и од Турака нарочито видинских чуваю. За Видинліє дознао сам, да су сви с войском своіом, и имаюћим топовима на полѣ изашли, но куд и на кою страну управ намеравају поћи, то се іоште обстоятелно не зна. За сва дакле ова нужно є нам, да у тесном союзу, сагласію и договору будемо, као што є налог и желя Нњихове Светлости Господара. Тога ради, по овим обстоятельствам за найболѣ судећи, намеравам сутра таки половину люди моих на границу Тимока разаслати, да утврде добро страже, и онде чуваю, а с другом опет полом я заостаєм овде, из призренія ког Капетану Міялу означио сам, да управ с людима своима у Копривницу тегли и онде стан свой постави и утврди, коє є место баш средина помеђу Црном Реком и Неготином; и ако у случаю Турци на Црну Реку ударе и на Заечар, где се капетан Іово, с армадом (войском) своіом находи, то да му неодложно на позив нѣгов у помоћ ускори, и на исти начин, ако би Турци на мене ударили, да ми у Неготин дође.

„По будући да є желя Нѣгове Светлости, да се и Ключ т. є. Фетисламска нахија узбуни, и ватра међу њих метне, где сам я и послао моє люде, да пале и жаре, а међу тим за неопходно нужно налазим, да ви, брате, с места управ у Брзу Паланку пођете у име Бога, и ако се иначе не узможе, да народ своєвольно на против Турака устане и узбуни се, то насилним начином да се при-

нуде, с нама у слоги и јединству бити, и овако границе наше до самог Дунава да се заступе, добро чувају и утврде.

„Досада велим да є доста да се вас двоица на означена вам места попаштите доћи, зато капетан Степа за сад нека на свом месту остане, а ако потреба изискивала буде, да и он дође, то ћу му я найскорие по суруџіи явити, само нека се нада и на први позив мой у готовости буде за овамо поћи.

„К томе Нѣгова Светлост явити изволела ми є, да се є Баня и Гургусовачка (нахија) побила и крв пала, где је и сва Ресава с Параћинском у помоћ отишла.

„Я ћу непосредствено гледати, да сви ми, што єдан то и други знаде, и таковим начином посао ће нам найболѣ, ако хоће Бог, за руком ићи.

„Вас любезно поздравляюћи, єсам ваш искрени брат,

Стеван Стевановић, с р.
капетан".

У Неготину, 2 Маја 1833. № 189.

Адреса:

Благородному Господину капетану Речком
Г. *Павлу Богдановићу*
у *Душманиће*.[1]

Скорјејше.

Ето тако су Крајина и Кључ 1833 придружени осталој Србији, и од онда становници њихови деле срећу и несрећу са својом браћом, осталим грађанима Кнежевине Србије.

Турци су још били остали у Фетисламу, и у Кастелу на десној обали Дунава, и у Адакалу, на острову у Дунаву.

Фетислам је и тиштао и није Србе тамошње, али је Кастел био не само сметња саобраћају, него је многи Србин ту и главу своју оставио.

Светао нека је спомен незаборављеном Кнезу Михаилу који томе учини крај. У Априлу, 1867, Фетислам је примила од Турака и заузела српска војна посада, а *Кастел* је распрскан у ваздух, те сад од њега стоје само комади на обали дунавској које вода још није поткинула и оборила у дубину. У Адакалу пак, као у каквој оази, бораве и сада Турци, и они зависе од видинскога паше.

[1] Писмо ово дао нам је унук покојнога капетана Павла, г. *Ж. Душманић*.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Од заслужних људи који су рођени у овом округу, могу се понајпре поменути они који су врсници у раду с Хајдук-Вељком, који је смрћу својом прославио Неготин и Крајину, а живот је његов испричан тамо где се родио.

Од других, нека буде прво поменута

Чучук-Стана

Која је рођена у селу *Сикόлу*, под *Дели-Јованом*, 3 сата од Неготина, у кући *Перића (Пљештића)*, али је и о њој оно што смо могли дознати казано све онде где је био говор о њезином несамртном војну.

После долази

Хаџи Никола Мијаиловић
бимбаша

Хаџи-Никола Мијаиловић био је родом из Сарајева. У Крајини се звао Вељков бимбаша и управник шанца на Великом Острву. Име ово ми смо помињали и у црноречком округу; али нам га се и овде ваља захвално сетити. После пропасти Неготина, Карађорђе постави Николу за главнога управника у Поречу. Он начини мали шанчић у дно Пореча, и утврди га великим топовима против турских војничких лађâ.

Али је већ несрећа била отела мах: једну ноћ провуку се кроз маглу и кроз помрчину уз Дунаво од српске стране неколике турске лађе, те извезу нешто војске насред Пореча, између вароши и Хаџи-Николина шанца. Кад то опазе они што су били у вароши Поречу, они на врат на нос поседају на лађе и побегну у Банат, а Хаџи-Никола и кладовски кнез Крачун (кога је највише за то код себе држао, да се не би тајно договарао с Реџепом, за којим му је била сестра) остану у оном шанчићу са седамдесет драговољаца (бећара).

Храбри и поштени Хаџи-Никола, опкољен с једне стране водом, с друге Турцима, а без хране, коју је пређе сваки дан добивао из вароши, није знао чинити ништа друго, него се, на позивање Реџепово, с бећарима својим преда на веру; али Реџеп

њега посече, а бећаре задржи све као робље, само Крачуна пусти, те отиде у Банат.[1]

Тако је Хаџи-Никола свршио свој честити и јуначки живот.

Петар Н

ИЗ СЕЛА УРОВИЦЕ

Петар Н, из Уровице, први тобџија Хајдук-Вељка. Борио се јуначки на Кобишници, а у Неготину, од силне топовске ватре, изгуби једно око. Пре десетину година умрьо је код своје куће. И! чудне игре судбине! Убио га је ђерам од бунара!!

Никола Абраш

Никола Абраш, из села Буковче, који је, веле, био капетан и побратим Вељков. Кажу да је био јунак готово као и Вељко. Шта је с њим било најпосле, нисам могао дознати.

Јован Димитријевић

Јован Димитријевић био је из Јабуковца. У борби на Малајници, он је имао свој шанац до реке Земне. Ту је ухватио жива Турчина, погубио га, и узео му шешану, којом је после гађао Турке из велике даљине. Кажу да је знао турски не само говорити него и лепо читати и писати. Он се, после, запопио и умрьо је пре 20 година у Јабуковцу.

Аврам Петронијевић — Аврам Ћехаја

Аврам Петронијевић родио се у Текији, на Дунаву, према Оршави, 2 Септ. 1791 године. Старина му је у Црној Гори, у породици Стјекића, па су му се родитељи, по досељењу отуд, били најпре станили у Темнићу, у јагодинском округу. У Оршави се школовао, и научио језике: немачки, грчки, влашки, и талијански.

Године 1817, врати се у отаџбину, и почне трговати, али доцније уђе у службу, као срески писар код гружанског кнеза *Петра Топаловића*. Мало за тим, Кнез га је Милош узео у своју

[1] *Вука „Грађа за срп. историју“*, стр. 39.

канцеларију за секретара, и као таког послао га је у Цариград 1821 заједно с архимандритом *Самуилом*, протом *Милојем*, *Димитријем Ђорђевићем*, и *Илијом Марковићем*. До тога доба он се потписивао *Стјекић*, а од тада почне се звати и потписивати по оцу: *Петронијевић*.

До године 1826, Аврам је с друговима својим претрпео големе страхоте у Цариграду. Архимандрит Самуило и умре тамо, а сиромах Димитрије помери памећу. Године 1828 Аврам је већ био назван кнежевим представником, што се у Турака звало *ћехаја*; и ово му је име остало до смрти, као друго презиме. Он је и доцније слан, као депутат, и у Цариград и у Петроград.

У оној борби која је поникла међу кнезом и његовим доглавницима око Устава, он је држао страну кнежевих противника, и, после Вучића, био је међу њима најзнатнији радник. Име његово умешано је готово у све политичке радње Србије од 1821 до 1852 године.

Пред смрт, послан је био у Цариград неком дипломатском мисијом, па га ту снађе прека смрт 10 Априла 1852, у предсобљу министра Али-паше, кад је био дошао да каже с Богом, и да пође у отаџбину.

Он је сарањен веома свечано код цркве у *Хаскоју*, до гроба свога некадашњег другара у страдању архимандрита каленићског *Самуила*, и пок. капућехаје *Лазе Тодоровића*.

Осем језика које је научио у младости, доцније је изучио и говорио: француски и турски.

Био је човек врло религиозан, и бавио се питањима из Светога Писма. Некад је чак преводио Јованов *Апокалипсис*. Радо се дружио с људима ученим, и тим разговорима жртвовао би много више времена, него бризи о својој кући и о тековини.

А огледао је да и индустрију у земљи помогне. Био је отворио творницу (фабрику) за стакло у јагодинском округу, код села Белице, али предузећу није било услова за напредовање па је обустављено, и пропало.

Сам је живео врло скромно и просто, а на школовање своје деце није жалио никаквих жртава.

Аврам је био душом и срцем патријот, предан искрено још својој православној цркви. Под наличјем благодушне доброте, с дубоким познавањем турскога духа и начела турске политике, он је остао вавек веран својој цељи: ма како и ма пошто придобити по које право више својој отаџбини. Благ по нарави, образован више од свих својих сувременика, човечан по исповести религије, он се гнушао тиранције и безакоња — ма то долазило од кога му драго.

Петронијевић је био висок стасом, пун, смеђ, леп човек; спољашност му је била пријатна; манијери снебивљиви, безазлени, али толико утицајни, да им се тешко могло шта одрећи[1].

Аврам Петронијевић, онако исто као и Вучић, дуго ће још бити различно цењене личности у српској новој историји. Тек у доцније време, обелодањење свију докумената, и беспристрасно проучење свију ондашњих односа и крајних последица свачије радње, могу учинити да се о тим важним радницима може изрећи потпуни и по могућности праведни *суд*.

Стеван Стевановић-Тенка

Родио се у Поречу 1796 године. За Карађорђева времена, учио је школу у Београду, а кад је Србија страдала, онда је отишао те продужио школовање у Ораховици, у Банату.

Године 1816, у месецу Септембру, врати се Тенка из Ораховице у Пореч, оцу своме *Јови Стевановићу*, који је ту био старешина. (Још под Карађорђем био је војвода у Поречу).

Године 1817, дође Кнез Милош с братом својим Јованом и Јоксимом Милосављевићем, у Пореч. Том приликом стави он Јову, Тенкинога оца, због слабости здравља, у стање покоја, а Joксу Милосављевића постави за кнеза поречке нахије, и уједно испроси за Joксу Јовину ћер Милицу, Тенку пак постави му за писара.

---

[1] Вреди прочитати „Некролог Авраму Петроніевићу“, и т. д., у Београду 1852, у 8-ни, стр. 14. Књижицу ову написао је**) а то је *Јаков Живановић*, који се с Аврамом никад није слагао у суду о Кнезу Милошу, о његовој неограниченој власти, и о 17 чл. Устава, али га је тим не мање дубоко уважавао за добро срце и за патријотску преданост својој отаџбини.

И тако Тенка ступи прво у службу 1817, као писар Јоксе Милосављевића. Године 1820 дође у Пореч за управника Вуле Глигоријевић, те Тенка буде и код њега до 23 Априла 1825.

Од 1825 до 1830 био је Тенка кнез поречке нахије, а од те године до 23 Априла 1834 као „капетан Поречке Реке“. Тога дана пак и године постао је саветник финанције.

Године 1835 постављен је за саветника у Крагујевцу, а вршио је дужност исправника у Београду. Те је године постао и вице-президент „управителнога совета“.

Године 1836 постао је президент Совета.

Године 1838 постао је „попечитељ просвете и врховни надзорник карантина“.

У овом звању обишао је све ондашње школе у Србији, и издао је нека упуства за унутрашњи рад њихов[1].

Године 1839, кад је дошао Устав, за који је и он много радио, постао је, као већ саветник, попечитељ правде и просвете.

Године 1840 био је један од оних незадовољника владом Кнеза Михаила, и отишао је са својом дружином у Цариград.

Године 1842, по одласку Кнеза Михаила, дошао је опет у Совет, где је 1844 постао вицепредседник, а 1848 председник тога тела.

Године 1857 био је у оној завери против живота Кнеза Александра, због чега падне у затвор у *гургусовачку кулу*, из које је ослобођен по заузимању Етем-паше, на сами Васкрс 1858; али се морао удалити у Турску, где је проживео до повратка Кнеза Милоша у Србију, а тада се вратио и живео је после тога у пенсији, у Београду.

Преминуо је у Београду 2 Септембра 1865.

Тенка је био човек онизак; ходио је у старост готово погурен; црне масти, малих бркова, под старост ћелав, а малих мудрих очију.

Рачунао се међу оне људе његовога доба који умеју врло лепо говорити и пером владати.

---

[1] *Гласник* XXIV, мој чланак: *Школе у Србији*, стр. 10.

Јован Николић

ПРОФЕСОР НЕГОТИНСКЕ ПОЛУГИМНАЗИЈЕ

Јован Николић је прешао у Србију 1827 године, и био је најпре учитељ основне школе.

Доцније га је узео Кнез Милош за свога личнога секретара, а после је постао секретар попечитељства унутрашњих дела, па и начелник у истом.

Николић је дуго Кнезу Милошу читао новине и све списе које је Кнез желео да зна.

Кад се, године 1840, народ побунио у Топчидеру, он је беседио с неког бурета тако живо да је људе утишао. Народ је желео да он буде саветник Кнезу Михаилу, али он одговори: „Има, браћо, старијих и заслужнијих људи, који ће бити уз Кнеза, а ја имам лепу службу, и њоме сам задовољан“.

С падом Обреновића, он је прешао у Немачку, али се наскоро вратио, и постао професор у Неготину, у полугимназији, где је и преминуо 1850 године, у 50 години свога живота.

Николић је издао на свет: „Златный изворъ домостроительства или лондонски фамиліярни рецепти и новоизобретене тайне природе,“ у Београду 1833, и „Народни србскій огласитель за 1841 годину.“

У рукопису је оставио историски живот српског народа, и још неке ствари.

Умрьо је у Неготину, и борави вечни санак у суседству с Хајдук-Вељком.

Доситије Новаковић

ПРВИ ВЛАДИКА НЕГОТИНСКИ

Доситије је рођен у селу Дабици, близу Прилипа, у Старој Србији, године 1784.

У постојбини својој учио се књизи, а примио је монашки чин у манастиру *Зографу*, у Светој Гори.

Немогав сносити силу турску, побегао је у Србију, и станио се у манастиру Горњаку. Ту је остао дуго, и, кад је дошло време

да се граница Србије размакне од Мироча на Тимок, он је мушки помагао свакоме раду који је смерао на ту последицу. За то је, по придружењу Тимочке Крајине, он и постао први владика те нове „тимочке јепархије“. Он је посвећен за владику на Сретење 1834 године, у Крагујевцу.

Најпре му је столица била у Зајечару. па је после премештена у Неготин, где је он остао до своје смрти, која га узе с овога света 2 Априла 1854.

Под обликом неке меке доброте, овај је човек носио бујну непрегибљиву енергију у оном што је хтео извршити. При свем том, његова доброта, а нарочито његова подашност, остале су за причу у Неготину, и свуда докле је он долазио.

Ко би рекао да тај калуђер, тако мекан у говору и манијерима, може усести на хата, разиграти га, и своју камилавку бацити унапред, па је опет стићи и својом руком ухватити? А то кажу да је чинио толико пута у шетоњском пољу, од манастирске воденице на Врелу па до Ждрела!

Ко би рекао да већ обневидели старац може и пушку држати а камо ли гађати у нишан боље од младих и војнички извежбаних цивилних старешина, а он је то чинио толико пута с начелником, помоћником, и председником?

Гостољубив је био толико, да се, кажу, морало тражити по Неготину: нема ли какав странац да дође к њему на ручак.

Кад је хтео умрети, заповедио је да се не укопава у цркви, него у гробљу: „С народом сам живео, рекао је народни владика, с народом хоћу и у гробљу да боравим: травица да ми по гробу расте“.

И тако је учињено; али кастичка савест његових последника није могла да поднесе ту дивну јерес, па су га 13 Јула 1856 ископали, и сместили у гробницу у цркви, без икаква обзира на његову тако јасну жељу!

О, ви свети, којима ни овако смеран завет самртника није свêт, у име какве веће светиње тиранишете освећени прах у Богу заспалога пастира међу својим стадом?! Да ли је жеља старца Доситија противна Христовој смерности и науци?...

Ђерасим Стојковић

Ђерасим се родио у Великом Араду, 1811 године. Учио је гимназију, философију, и богословију.

Године 1839 дошао је у Србију, и постао професор богословије. На катедри је остао све док није изабран за јепископа неготинског, а то је било првих дана Октобра 1854 (посвећен је 10 Октобра).

Није био носилац велике науке, а уз то је још кунаторио са здрављем, али је увек био човек особито поштен и чист од сваке плеткашке ниskости, или ма чега што не подобава честиту чину и светлу образу.

Чист по своме срцу, ограничен у погледу на ширину људске природе и њезине прегибљивости, а уз то лако раздражљив са своје болешљивости, он је чешће горко трпео од своје околине и положаја, тако, да је по некад губио чак и наду у победу добра нада злом у свету.

Умрьо је у Неготину 11 Јула 1865 године, и укопан у старој неготинској цркви.

Бог да га прости!

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Малајница и *Штубик*, оба ова имена помињаће се до века у српској историји. Оба су та села на северозападној страни од Неготина, прво 3, а друго 3 и ½ сата далеко.

У простору између та два села био је првих дана месеца Јуна[1] 1807 крвав бој између Турака с једне, и српске и руске војске с друге стране.

---

[1] Тешко је казати у који је баш дан то било. *Баталака* вели да је било од 3—5 Јуна; „*Срб. Летопис*“ (за 1827 I стр. 30) каже да је било 19 Јуна 1807, а тако је записао и *Михаиловски-Данилевски* у својој историји (Руски превод Историје *Ранка*, у прилозима, стр. 4 и 5); међу тим, у *Архиву Срп. Ученог Друштва*, бр. 374, има писмо које је писао Карађорђе из логора код *Плане* (села недалеко од Штубика) 24 Маја 1807. У том писму

Српски су шанчеви били ближе к Штубику и до реке Земне, а Турци су били утврђени од села Малајнице преко реке Миљковачс. Турском војском управљао је *Мула-паша* видински, и *Гушанац Алија с Карафејзиом*, а српском су у почетку управљали *Миленко* и *Добрњац*, и после су дошли: *Вељко, Вујица, Главаш, Вуле, Танасије Чарапић*, и сам *Карађорђе. Милан* је, кажу, био отишао те склонио Исајева да дође у помоћ са својом војском. И с њим је дошао и он сам.

Шест недеља трајала је борба између Штубика и Малајнице. Седам је турских шанчева било само према Миленку и Добрњцу. Најпосле су Турци Србима и воду пресекли. Онај тавник који су Срби били прокопали до воде Земне, није им био од користи, јер су Турци, опазивши га, начинили шанчић на левој страни исте реке, и шешанама туклп сваког Србина који се појавио кроз тавник да воде завати.

Хране се није имало друге, него по 80 драма суве пшенице на друга:

„Од како је гавран поцрнео
Нису Срби мухасеру жешћу
Ни тешњу, нити чемернију
Прекужили, него тада овде
На Штубику према Малајници,
С мало друштва, прикрмом оскудна.[1]

Последњих 17 дана били су им најцрњи. Али баш у то приспе помоћ кад је била најпотребнија: са запада стигне *Карађорђе*, а са североистока[2] дође ђенерал руски *Исајев* с нешто своје војске, и у зору ударе сложно на Турке. Изненађење је за Турке било велико, јер су они, који су овде држали Србе

Вожд вели да ће похитати к Острову, на састанак руском ђенералу, „али је, вели, *Миленко малко у мухасери* (у Штубику према Малајници) *па док* нѣму *пут отворим, и Турке свегнем, доћи ћу у понедѣоник.*" Према овоме излази највероједније оно што вели *Баталака.*

[1] *Србијанка* III, стр. 58.

[2] Човек који је провео Русе од Дунава уз мијаиловачку реку звао се *Ђорђе Траиловић*, из Јабуковца.

већ о концу, који су знали колико још силе има у Срба, на један пут видели се нападнути у свим својим позицијама. У први мах, држали су се јуначки, али у другом јуришу не могну се одупрети него побегну оставивши 4 топа, 13 барјака, муницију, своју касу, и мноштво других ствари.

Мула-паша и сам је ту допао рана,[1] и с остацима своје војске побегао у Видин, и затворио се.

Наш му Милутиновић овако подвикује:

„Мула-паша! пофалде се цару!
Оправдај му себе одметника;
Дичидер се при ханумам' дражним,
Гордећи се својим витезовма,
А војницма знатног пашалука
Особито Гушанц-Хајтаџијом . ., ?
Како л' хазну и све рањенике
И топове остависте скупе.[2]“

По уверавању савременика, овде се борило шест Турака против једнога Србина, али ипак ови последњи одрже тако славну победу. И Руси су овде дали Србима уверење да је редовна војска, и мања бројем, поузданија него гомила без уредбе и вештине бојне.

Карађорђе је после ове битке све војнике из олонецког полка називао „својом браћом.“ Свакад доцније, кад би се нашао где с Русима, он би питао: „Нема ли ту ко од моје браће.[3]“

У овом боју нарочито се помињу: браћа *Шљивићи*, *Живко* и *Јово*; неки *Бело*, Црногорац, који је једном и самог Вељка звао на двобој; неки *Вучетић*; *Одабаша Сима*, који је ухватио жива Арапина барјактара; *Бошњак Христо*, и неки *Марко Млади*.

Слава њиховим именима!

Пореч, варош и острво у Дунаву, испод Гребена, између Свињице на левој и данашњег Милановца на десној дунавској обали.

---

[1] На месту се прича, да је, у хитњи и страху, побегао у кошуљи на голу коњу, али је тешко веровати, кад је бој трајао читава два сата.

[2] *Србијанка* III, 61.

[3] То тврди *Михелсон*, у свом извештају Цару, 3 Јула 1807, № 95.

Острво Пореч раздвојено је растоком на два, или, још боље, на три острва, само што је треће са свим незнатно.

На једном је била варош *Пореч*, и оно се цело зове тим именом; друго се зове *Миленково Острво*, и ово је највеће, а треће се зове *Хаџино Острво*, и оно је са свим малено, и мало растављено.[1]

У Поречу су сада само њиве и ливаде, а некад је тамо била жива варош, позорница многих догађаја из наше историје. Варош је 1832 године исељена на десну обалу Дунава, и названа *Милановац*, по имену Милана, старијег сина Кнеза Милоша.

Пореч је био главно место за поречку нахију, која је имала онаке исте правице као и Крајина и Кључ.

Пореч је са својом нахијом припадао изодавна београдском пашалуку, али га је Пазванџија, у почетку овога века, био отргао и ставио под Адакале.

Године 1806, завладао је Миленко Поречем, а тим и целом поречком нахијом до повијарца Мироча и Дели-Јована.

У једној записци од 15 Јануара 1806 године, за верност које потписује се ђенерал од кавалерије *Барон Мајендорф*,[2] стоји ово: „15-го Реджеп-ага Орсовскій извѣстилъ Господаря, что корпусъ до 30 т. человѣкъ Сербовъ занялъ крѣпостцу Борицу (Пореч) возлѣ Орсова, что Реджеп-ага предвидя опасность быть атакованымь въ своемъ мѣстѣ, проситъ помощи войсками и деньгами.“

Пореч је, од тога доба, био најтврђе наше место на Дунаву. Године 1808, мајор Грамберг нашао је ту 30 топова од 1 фунте до 12. И за све вели да су добро намештени, те могу да пресеку пролаз водом, и да закрате непријатељу искрцати се на суво. И

---

[1] Многи тврде да су само два острва, а Мајор *Грамберг*, 26 Јуна 1808, пише: Porétschie, trois isles du Danube, dont une est renforcée par de batteries qui battent le Fahrvater“, а и г. *Д. Стевановић* каже, да има и треће острво и ако је малено и мало раздвојено, те се с тога, сматра као једно. Овде помињем да и *Миленко* каже у једном писму Поречє, а и иначе на више се места пише *Поречје*, а не *Пореч*.

[2] Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова*, *В. Богишића*, стр. 65.

на самом Гребену била је батерија која је нарочито тукла пролазак Дунавом. Под Гребеном опет лађе, које плове нашом страном, заустављане су и прегледане, а оне које иду „немачком страном" нису диране.[1] На острву Поречу била је и древна кула од три боја, а године 1813 храбри *Хаџи Никола* начинио је шанац у дну острва, где се бранио од навале турске, па је ту и главу оставио, као што је казано у његовом животу.

У Поречу је рођен 1803—1804 велики добротвор српске просвете, *Мајор Миша Анастасијевић*. Он је ту провео своје детињство, и започео је своју самосталну радњу учитељством у школи са 13—14 ђака. Ту се оженио лицем на божићне покладе 1825 године.[2]

У Поречу је Миленко махом боравио после 1806[3]; ту је Вељко познао Чучук-Стану; а ту је у два маха Вучић слан у прогон.

Налазећи се између Горњег и Доњег Ђердапа, Пореч је био врло важно место за пловидбу на Дунаву. Поречани су били једини поуздани крманоши преко страхота ђердапских. Лађари, који су собом вукли лађе уз Дунав, и који су сав терет носили редом тако да свакоме буде једнако, имали су од Пореча до Београда 32 одморка, које они зову *почивальке*. (Тако они даљину и мере: одатле дотле има толико и толико *почивалака*.)

Кнез Милош, завладавши Поречем,[4] настојавао је много да

---

[1] *Протокол Карађорђев*, № 1490.

[2] Венчао га је, као кум, *Обрен*, син Господара Јована Обреновића, који се тада ту находио, побегавши од присталица ђакове буне, која је била захватила и пожаревачку нахију чак до Добре. — О Миши се може видети више у „*Београд. Илустр. Новинама*" од 16 Фебр. 1866, бр. 4.

[3] Сам Миленко у једном свом писму, писаном у Кличевцу 20 Маја 1806 Митрополиту Стратимировићу, где моли за савете и поуке, и за муницију и ствари гвоздене „а све за готово". У том писму он додаје да ће скоро прећи у *Поречје* (тако) да тамо пребива. (*Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 417).

[4] Милош је казао Марашли-Али-паши: „Ако ти не ћеш правим путем повратити Пореч Београду, ја ћу га с народом на силу отети; јер смо ми с Хаџи Мустај-пашом доста муке видели и крви

се одатле олакшава пролазак Дунавом, те тако трговина иде брже и сигурније.

Почем Поречка Река, као што је поменуто, није била под спахијама, то се сав десетак из ње сабирао на једно место, и то у Пореч, па одатле се њиме располагало како је кад требало.

За владе Кнеза Милоша, дакле, у Пореч се доносио сав десетак од жита, меда, масла, вина, па и од свега што се имало давати. Све се то после трошило или продавало, по наредби кнежевој. Из тога се комуна најпре вадио таин за чиновнике[1], и друге служитеље који су на то имали право; друго се трошило у конаку, у ком је свак могао гостовати три дана, без плаће и враће, а особито ако је Турчин; јер је Кнез Милош нарочито заповедао, да се према њима поступа уљудно и пријатељски; те им је некад, кад изгоне лађе уз воду, па остану без трошка, давано и новаца у зајам и на поклон; и на ту је цељ старешина поречки имао увек по 50—100 хиљада гроша при себи.

Што је и преко овога претицало од десетка, то се продавало, и с порезом предавало у народну касу.

Каменица. У крајинском округу има два села Каменице: *Мала Каменица*, у срезу брзопаланачком, 3 сата од Неготина, а близу и *Малајнице*; и *В. Каменица*, у срезу кључком, 3 и по сата од Кладова. У једној *Каменици* углавили су били 1807 примирје *Карађорђе*, *ђенерал Исајев*, и *Ибрајим-паша*. Примирје то није Порта одобрила, него је чак Ибраиму за то одузета команда.[2] Да ли ово није било у оној првој Каменици, после победе на Малајници?

пролили, тукући се око њега с Пазванџијом." И тако паша, желећи и сам да му се пашалук увећа, пише у Цариград, и поврати Пореч београдском пашалуку. *Вук*, *Милош Обреновић*, стр. 132 и 133.

[1] Што се давало само на главу једноме чиновнику или служитељу, звало се *таин*, а кад се коме давало и на жену и на децу и на момке, то се звало *таин-таинат*. И овај таин-таинат даван је Вучићу кад је он тамо боравио.

[2] Србскій Лѣтописъ за 1827, I, стр. 32.

Голубиње, село на десној обали Дунава, испод утока Поречке Реке, на које се мисли да је ударао римски пут који је ишао преко Мироча, па силазио онамо к Дунаву низ *Реку* више *Брзе Паланке.*

У селу *Голубињу* састали су се 1 Октобра 1808[1] посланици портини и посланици српски да се разговоре о миру. Порта је била послала *видинскога владику, мурсајбију Мулапашиног*, и *капућехају Кнеза Суце.*

Од српске стране били су: *Митрополит Леонтије, Карађорђев секретар, један члан савета* (не кажу се имена), и сам *Родофиникин* (под именом секретара совета) обучен у српске хаљине.

Турци су најпре уверавали да је нови велики везир прекратио све смутње у царству, да је дигао велике војске, и да је Хришћанима дата велика слобода; па су онда понудили Мулапашу за посредника, да измири Србе с Портом. Турци су хтели да се мир учини без мешања ма које стране државе, или бар да то буде једна, а Срби су тражили да буде с гарантијом двеју: Русије и Француске.

Турци су тражили да се помену две, па да од њих Порта изабере једну; али би боље било, говорили су они, без њих: десет би пута више дала Порта сама!

Срби су рекли да је тешко веровати да ће народ тако лако сада положити оружје, кад има 80 хиљада војске, и кад још није сва његова стара отаџбина ослобођена, као што је *Скопље, Соко*, и друга места.

— Све то метните у своје захтеве, рекао је Суцин капућехаја, — и тако се ту само проведу разговори, па се наши врате да саопште то Карађорђу и Савету. Наши су се одмах после ручка вратили у Поречу, а турски су посланици отишли у Адакале.

О овом састанку има помена и после у неким писмима, али последица није било никаквих.

Прахово, данас село, на Дунаву, непун 1 сат на север од Неготина.

---

[1] *Извештај Родофиникина, из Пореча*, 2 Октобра 1808, № 308.

На Прахову су били више пута крвави бојеви између Срба и Турака. Срби су овде имали тврд шанац који се и сад познаје. Он се находи у пољу, на 350 хвата од села Прахова.

Ту се помиње бој у ком је српску војску предводио: *Вујица Вулићевић* и *Вељко*, а од Руса је био *Гроф Орурк*.

Турке је предводио Шашит-паша. Бој је трајао 3 сата. Срби и Руси одржали су победу. Турци су се повукли до Брегова, а Срби заузму и Неготин.

То је био први бој на Прахову, који се меће у годину 1808, месеца Августа (?)

Други бој на Прахову био је упоран и крвав. Турака се ту било улогорило око 15.000. Заповедао им је Ибрајим-паша. Генерал Исајев, освојивши Брзу Паланку, с Вељком, Вулићевићем, и Танасијем Чарапићем, с 8 топова и 10.000 војске, удари на Турке. Бој је био упоран. Руса је било 4000 људи и 4 велика топа. Дошао је после и Карађорђе. Турци су надбијени и сам је Ибрајим-паша погинуо! . . .

Трећи пут је на Прахову разбијен Мурсајбија-паша, који је имао врло велику војску. Српску војску предводили су у том боју сам Карађорђе и Милан Обреновић, који је, кажу, дошао са 4000 Руса у помоћ.

У једном од ових бојева погинуо је гročански војвода *Танасије Чарапић*, брат Васе Чарапића.

Прича се да је Вељко, залетајући се у Турке и излетајући жив и здрав, истресао после танад из својих хаљина.

Чарапићу се допадне таква јуначка одвага, па науми и он да улети тако у Турке. Вељко му рекне:

— Не мож', побратиме, ти као ја.

— Ако не могу издрети, могу погинути, рекне он срдито, и пусти хата у Турке, али доиста и не изађе жив. Из једне меће опале Турци и убију га.

Бог да га прости!

Дуд,[1] место једно на Дунаву, у садашњем Михаиловцу, према

---

[1] Дуд (дрво), по ком је и место прозвано, стоји и сад само се дебло осушило због старости, па из жила избијају изданци.

Острву. Ту је био и стари неки градић, а у средини стоји нека изидана рупа 10—15 хвата дубока, као какав бунар. Градић је на једном огумку, у пољу, а свуд у наколо равница је.

Турци су овде имали шанац, који је био јако утврђен. Руси су га напали у првој поли Јуна 1810. После узалуднога отпора опсађених и помагања Турака из шанчева праховских, 16 Јуна 1810, предало се у Дуду 302 Турчина с правом да могу слободно отићи. После чега, Гроф Цукато је одмах послао одељење своје војске у помоћ Делиграду[1]. И на другој страни данашњега села Михаиловца има један шанац, који су градили Турци да се бране од Руса и од Срба. Овај је шанац на брегу, и ватром својом тукао је у бок пут који иде крај Дунава.

Велико Острво, у Дунаву, спроћу Кусјака и Мијаиловца, имало је шанац, који је кратио Турцима пролазити уз Дунав на лађама.

Овим је шанцем неко време управљао онај честити Х. Никола Мијаиловић који је године 1813 погинуо у Поречу.

После пада Неготина, тај су шанац Срби сами оставили.

Кусјак је место на Дунаву, 1 сат од Неготина далеко, малко више Прахова. Ту је обала дунавска веома удесна за пристаниште, те лађе највеће као и најмање пристају туна. С тога је на обали подигнуто неколико магацина за со, која се ту истоварава за сву тимочку долину, а и утоваравају се многи домаћи производи, особито који се имају да спуштају доле низ воду. Због те радње, на Кусјаку има неколико и других зграда: механа, станова за оне који су ту са службом , и т. д. Неки то место изговарају и *К сјак*, а неки *Кусјак*.

Мисли се да је ту и у римско доба било пристаниште, и једна доља од потока који у Дунаво утиче показује се као вештачки спремљена за потребе од оте врсте.

Кобишница и *Буковча*, два села, на левој страни Тимока, баш на завршетку оне равнице, која се пружа од Дунава уз Тимок,

---

[1] *Историја Данилевскога* у преводу књиге *Ранка*, стр. 10 (у прилогу)

па ту већ удара у брдо. Оба су та села 1 сат далеко на југоисток од Неготина.

Ту су били српски шанчеви на које су Турци прво морали ударати, долазећи од Видина. Ту су обично стојали Вељкови *козаци* (војници које је он био оденуо козачки и звао их тако) те му одмах јављали како опазе Турке испреко Тимока.

Ту је био на гласу шанац Абраша, из Буковче родом, који је кажу био јунак одмах после Вељка.

На Буковчи је Вељко разбио био Турке у први мах, кад се оно већ кренула на њега голема сила, у лето 1813.

На ушћу Тимока у Дунаво био је опет јак шанац против видинских Турака.

Наспрам села *Брегова*, које је на десној страни Тимока, биле су начињене колибе на левој обали те реке, где су се 30 Септембра и 1 Октобра 1834 састали Кнез Милош и видински Хусеин-паша, који је Кнезу предао султански орден. Том приликом ту су биле велике гозбе и весеља, која је вредно прочитати у 41 бр. *Србских Новина* од 1834.

Мироч, на западној страни, 6—8 сата од Неготина, планина је преко које удара пут кад се хоће из Крајине или Кључа да пређе у Поречку Реку. На Мирочу је било више шанчева: на свим оним местима где пут прелази преко тесних преседлица или уских коса била су дигнута утврђења за одбрану од Турака; али су се ови слабо и усуђивали да зађу у то море од планина и шума.

В. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у крајинском округу, варошица 5, села 73, општина 60, а пореских глава 16,391 (1870).

Неготин је окружна и највећа варош. Находи се непуна 2 сата на југ од Радујевца, непуна 2 сата на запад од Тимока и око 10 сата на север од Зајечара.

Неготин је, по причању старих људи, новије место. Кажу да је на том месту некакав *Негота* имао свој стан за овце. Кад

су оно Немци заузели овај крај (од 1718—1737), начинили су били касарну онде где је сада неготинско гробље.[1] Мало по мало прибрало се ту око те касарне више механица и народа; како су све вароши удаљене од тога места, отвори се и по неки дућан и тако се мало по мало, начини као нека чаршија. Од Неготинога стана остане само придев *Неготин*, а именица *стан* и заборави се са свим.

Кад Пазванџија завлада Крајином, он начини у Неготину градић с неколико кула, и ту је држао нешто своје војске. Овај Пазванџин град био је онде где је сада начелништво и нова неготинска црква.

Једна руска записка[2] од 23 Фебруара 1806, тврди да су Срби заузели Неготин, и у њему заробили Пазваноглинога Карамустафу са 40 Турака који су имали заповест да ухвате и у Видин доведу крајинскога оборкнеза, али је овај зараније умакао међу Србе.

Помиње се[3] још да је Карађорђе с Миленком освојио Неготин на јуриш 31 Маја 1807. Срби су морали то место више пута напуштати и на ново заузимати, јер се оно чак 1810 находило у рукама Турака. Пошто су пак Турци првих дана Септембра 1810 прогнани преко Тимока, Вељко је заузео Неготин, и утврдио га новим шанчевима. У том послу помагали су и Руси.

Од године 1812 до јесени 1813, у Неготину је био магистрат за крајинску нахију; војвода је био Вељко; војске је било 2000 момака са 10 топова. Ту је била и пошта.

У самом градићу неготинском, баш онде где је сада кућа за окружнога начелника, био је конак или кула где је седео Хајдук-Вељко. Та је кула била с више тавана, а на врху је имала као неки трем на стубовима, отворен на све стране; кров над тим тремом држали су дебели диреци. То се звало *Баба-Финка*.[4]

---

[1] То се место и данас зове *Касарна*.

[2] Разборъ Сочиненія *Н. А. Попова, В. Богишића*, стр. 63.

[3] *Србски Летопис* 1827, стр. 28.

[4] *Финка* значи левак; а *Баба-Финка* кажу да се зове она котарица на лађи у којој седи по један те пази куд лађа иде.

На тој Баба-Финки седео је обично Вељко и пушио, разгледајући поље око Неготина и мотрећи на гибања Турака. *Чучук-Стана* или снаха му *Станојка* дворили би га служећи вино или ракију, чему је кад било време. Догађало се чак и то да по које топовско ђуле пролети кроз Баба-Финку, и по који дирек окрзне, те се чељаде, које служи пиће, тргне и окрене од оне силине.

— Море, не окрећи ми леђа! рекао би шаљиво Вељко, не марећи што се ту може погинути.

— Занесе ме ветар, одговорила би Стана или Станојка.

— Држи се зубима за ветар, да те не окреће, наставио би он даље своју шалу.

Тако би Вељко пио на Баба-Финки; Цигани би му свирали и певали, а у авлији би се спремали коњи, кад он хоће да иде да се бије с Турцима. Кад би коњи и момци били спремни, изашао би Абраш и рекао:

— Побратиме, коњи су готови!

— И ја сам! одговорио би Вељко, и наргиле би наслонио на јастук, па се одмах дигао на ноге. Он би стао насред трема; Чучук-Стана би пришла, уздигла му на леђа његове чепкен-рукаве, и закопчала му их иза врата тако да му низ руке остану само танки рукави од свилене кошуље.

Иза тога би му додала сабљу, коју би он обесио о врат, па онда пошао лагано низа степенице. Пред кулом му се Кушља вадао и чекао га. Пре него га узјаше, он би загледао у колан, и узде, и потпрашио би на ново чанке у кубура.

Кад појаше, изашао би на западну велику капију (онде негде између нове цркве и начелништва). Сви би момци јахали за њим, и Цигани би свирали и певали. Вељков би Кушља корачао све у ход лагано.

Пошто би већ изашао у поље, Вељко би се окренуо и махнуо руком: то је био знак да се Цигани враћају, и да се склања куд ко може, а он би се с момцима упућивао право у Турке.

Кад пређе на дохват непријатељу, сваки би само опалио по

једну кубуру, па би се онда дохватили за сабље и јурнули у најгушћу гомилу Турака.

Кад је год тако улетао, никад се није враћао без турске главе; а пуцњава на град Неготин и на Баба-Финку прекинула би се за неко време после такога излета.

Кад је Вељко погинуо, и кад су Турци заузели Неготин, град је био готово сав порушен, али Баба-Финка, сва прорешетана ђуладма, дочекала је да је поруши г. *Живко Давидовић*, као окружни крајински начелник[1]. Око градића је био тврд палисад, који се одржао чак до 1833, и у њему је до те године седео *војвода* с неколико Турака, који су стојали под пашом адакалским.

Године 1833, последњих дана месеца Априла, дођу под Неготин: *Поп Мирко Михаиловић*, и неки *Милош* из села Копривнице с неколико десетина сељака, и затраже да војвода с Турцима изађе из Неготина, и да иде куд хоће, јер га, рекоше, не трпи народ, па хоће да тражи другога војводу.

Војвода с Турцима, не могући се сили одупрети, после дужег преговарања, изађе и оде, а Срби заузму Неготин; али како војска Кнеза Милоша не стигне одмах, Неготинци се довију да заклоне своју варош од каквих рђавих последица овога — можда пренагљенога — поступка: пишу у Видин паши, и жалећи му се на зла војводе и адакалског паше, замоле да он прими Неготин под видински пашалук, јер они никако не могу да трпе старешине које им долазе из Адакала. Адакалском пак паши пишу и траже само да им се промени војвода. И доиста им дођу неки Турци из Адакала као нове старешине; али је међу тим *Тенка* са 6—700 људи на крају Априла (1833) стигао и заузео Неготин.

Од тога доба Неготин постане главно место за сву Крајину,

---

[1] Г. *Давидовић* каже да је испало небројено топовске ђуладн кад су Баба-Финку раскаљивали, а стубови су јој били са свим окрзани ударима. У *Срп. Новинама* (бр. 236, 1874) каже се да су њу оборили Турци из топова, те је Вељко сишао у подрум да ж . Мислим да је он био сишао пошто је она прорешетана, и ако је још стојала на дирецима. Бар то излази из тврђења очевидаца.

а у војничкој уредби био је неко време средина свој војсци из тимочке долине, којој је комендат постао *Стеван Стојановић-Ћоса.*

Године 1839 дође у Неготин за окружнога начелника *Милутин Петровић*, прозвани *Хера*, рођени брат Вељков. Те исте године пресељена буде из Зајечара и полугимназија[1], а тако исто пређе отуда и тимочки јепископ са својом конзисторијом.

Дуго се водио разговор: хоће ли Неготин остати окружна варош Крајини, или ће се управна средина преселити на Дунаво, у Прахово или у Радујевац. Неизвесност та могла је ометати и напредовање ове вароши. Најпосле је прекинута двоумица: у Неготину се диже дивна зграда за полугимназију, а за тим и црква, једна од најлепших богомоља у свој Србији.

Полугимназија неготинска има четири разреда, 6 наставника и 90 ученика.

На плату ових наставника издато је за 1874 рачунску годину 11.706 динара (или 27.802 гроша пор.).

Још у тој вароши има основна школа мушка с 5 наставника и 211 ученика; и женска, с 3 учитељке и 89 ученица.

У Неготину је столица јепископа, који се до 1854 звао *тимочки*, а сад се зове *неготински*, а тако и конзисторије за ту јепархију, у коју иду окрузи: крајински, црноречки, кнежевачки, и алексиначки.

Ту су суд и начелништво крајинскога округа; ту је команда крајинске окружне бригаде; ту је канцеларија среза крајинскога, а за сад находи се ту и канцеларија среза брзопаланачкога докле јој се место не одреди и среска кућа не начини.

Окружни прота такође настава у Неготину.

У Неготину су две цркве: стара, грађена 1803, и нова, која је почета 1872 године.

Две тачке имају у Неготину на које ће увек тежити очи Србина родољуба. То су: место где је Вељко пао, и оно где је

---

[1] Школа је ова враћена у Зајечар 22 Фебруара 1860 (В№ 947), па отуда опет у Неготин у Јулу 1867 (по решењу од 2 Новембра 1866 П№ 3479).

укопан. Ми смо казали како су нађене кости овога јунака, и како су смештене у гробницу брата његовога Миљка. А још пре тога, 1844, средњи му брат, Милутин, узидао је у зид од олтара старе цркве мраморну плочу с овим записом:

„Овде с' хране овде почивају
Текъ остатци бесмртнога Срба,
Србскій юнакъ Велько Петровићу
Карађорђев преславный войвода,
И господар неготинска круга,
Смрт на мейданъ изазвао саму,
Найпосле се и шъ ньом огледао;
Смрть га иста побѣдит' немогша,
Загрлила, шъ ньимъ се побратила,
Пак съ лаврима и подъ оружіемъ
Крозъ гробъ самый у вѣчность спро-
вела! *(1813)*
Собомъ Велька творцу представила,
Ограшила истимъ небовладца
Те га прими одма у блаженство,
Ђе се душе понайдостойніе
Изнадъ свега поставляю суда,
Рекавъ едну нѣму божествену:
„Простъ од свег' си подпуный витеже!"
Пакъ споменомъ свеславни га дика
Докъ е Србства, та и докъ е людства.
Братъ му среднiй овай споменъ диже
(године 1844".)

Друго је место оно на ком је Вељко пао (у садашњој влашкој мáли).

Доиста се човек и чудити и стидети мора, кад види да Неготинци, који су потрошили до сада доста и ревности и новаца да докажу потребу да Неготин остане средина Крајини, да ти, велимо, Неготинци, не хтеше скупити неколике десетине дуката, да бар оно место ограде, да на њему поставе какав год камени белег за знак онога историјскога догађаја који се ту извршио за Србију у тренутку, кад је на двоје прекинути Вељко викнуо „Држ"!—

Докле год расте коров око тога светога места, и докле на

њему пландују говеда, дотле још ни Неготин ни Крајина нису доказали, да су заслужили да Вељко „главу даје а Крајину да не даје[1].“

Неготин је место важно особито за извоз хране, лоја, кожа, вуне; а вино се његово данас већ троши, као обично пиће, готово у свим местима на десном брегу Дунава и Саве, од Радујевца до Митровице.

Од увозних предмета, најзнатније количине соли уносе се на Кусјаку, и возе уз Тимок чак ка Крушевцу и Карановцу.

Кладово, на 10 сата северозападно од Неготина, на Дунаву, главна је варош среза кључкога, који је по величини други у крајинском округу. Одмах више Кладова, на обали дунавској, стоји град *Фетислам*, који некад околни становници изговарају *Светислав*. Варош је Кладово део тога града, с тога и оно што ми имамо да кажемо о граду, тиче се и вароши која је трпела све што је сналазило град уз који је[2].

Још од старих времена, остала су нека утврђења на месту где је данас град *Фетислам*. То су неке куле, које као да су дело Римљана. Доцније су та утврђења проширена и ојачана према новом оружју које су војске носиле.

У Кладову је, у Новембру 1689, Маргграф Баденски ставио под стражу, ни крива ни дужна, последњег српског деспота, *Ђорђа Бранковића*, и послао га преко Оршаве у Беч. Од тога сужањства Бранковића је једина смрт ослободила[3].

---

[1] Било је гласова по новинама да је за ту цељ скупљено и новаца. Чак нам се чини да је један поштовани странац, згрозивши се на таку немарност потомака спрам дике и славе свога народа, дао већу лепту. Шта ли је с тим? Где је то? Хоће ли кад бити каква год белега на гробу Вељкову?

[2] Нека баба *Мара* из Кладова, за коју се вели да има 114 година, прича да је седам кућа, за свога живота, градила у Кладову, и све су јој сагореле једна иза друге. Последња јој је спаљена под Карађорђем, кад су Турци истерани из Кладова.

Говори се још и то да је варош била ближе граду, с оне стране баре, а не с ове где је данас.

[3] *Гласник XXVIII*, 292 и 293.

Ево како Марграф у свом писму на цара 7 Новембра 1689 вели: „Онога Ђорђа Бранковића једва сам једном к себи домамио, и пошто сам нашао да не само злоупотребљује диплому Вашег Величанства, него се помоћу ње издаје за апсолутног Деспота од Србије, Илирије, Мизије, Босне, Срема, и многих других провинција, и на ту цељ, као правни наследник, претендује без икаког околишења реституцију свију ових земаља, и пошто је како од грчког патријара и свештеника, који имају и сувише много уплива у проста света, тако и од неколико хиљада људи већ признат, и тако већ има велику партају уза се, што би, кад би се даље мирно гледало, могло имати опасних последица, — то сам био принуђен ухватити овог Бранковића и послати га одавде преко Оршаве и даље у Херманштат у затвор; диплому пак коју је од В. В. добио, задржао сам у канцеларији на чување“.[1]

Победе Принца Јевђенија дале су Аустрији с осталом Србијом и град Кладово или Фетислам. Али године 1739, после оне грозне погибије Немаца на Гроцкој, све је то враћено Турцима, па и град Кладово-Фетислам.

Благодарећи љубазној готовности и пријатељском одзиву г. *Косте Протића*, бившега војнога министра, који ме је веома обвезао у многим стварима при састављању овога дела, ја сам у стању дати овде у верном преводу неке турске записе са капија града Фетислама, и с неких знатнијих грађевина у граду, из којих се у неколико провиђа и историја овога места.

Тако на једној плочи од цариградскога мрамора, у граду, имао је овакав запис:

„Пун правде и добродетељи као море воде, Његово Величанство Махмуд-Хан, мајдан великодушја и милости, победоносни и добромисаони султан, кога славно име и победе испунише свих девет сводова небесних; свевишњи је учинио барјак овога султана победоносним, и принудио непријатеље вере (ђауре) да у њега милости просе; помоћу свевишњега Творца он је победио

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854, стр. 120.

више градова, а између осталих и овај рају подобан град, који беше руком поганика здраво оштећен, но он и њега украси, и у њему многе красне зграде подиже, а међу тима и овај дивни амам, који је углед архитектонских дела испод небеснога свода. И њега направи рука најспособнијега и најсавршенијега архитекта. Његова је форма тако лепа и одлична да гледаоца доводи у чудо. Нека велики и свемоћни Бог овога цара, који целим светом управља, одржи на царском престолу у срећи и благовању.

„Ово састави слабомоћни роб Таксин, у спомен овог новог Махмудовог амама, 1156 = 1739.

„Изрезао спромашни роб, Мехмед Рефија Ћатибовић (Ћатип-Заде).

„Нека га Бог удостоји своје милости“.

Ова плоча није ни умештена у амам, него је донесена и лежала просто на земљи у граду Фетисламу.

Из тога се записа види, да је град тај оправљан године 1739, пошто су га Аустријанци оставили Турцима.

Не гледајући на све богаство у описивању те оправке грешнога стихотворца *Таксина*, ми мислимо да су те оправке биле веома незнатне.

Кад је српски устанак ухватио и Кључ и Крајину, онда се српско оружје управило и против Кладова, овога „рају подобнога града“. У први мах, *Миленко* је само заузео Кључ, а Кладово је више држао на оку, да му Турци из града не би чинили штете. На сами град није још ударао.

Године 1809, 2 Јула, после дугога преписивања и договарања, пређе руски ђенерал *Иван Ивановић Исајев* преко Дунава, и под самим Кладовом састане се са српском војском. Он науми да узме Кладово на јуриш.

У Кључу и у Крајини прича се да је ђенерал Исајев примио од Турака лубеницу дуката, па је за то у нападу на Кладово уставио јуриш у пола посла, повукао се на леву страну Дунава, оставивши много српских и руских глава узалуд под Кладовом.

Не могући поверовати таком гласу, ја ћу исписати овде шта

о том догађају пише Михаиловскій-Данилевскій у свом „Описанію Турецкой войны съ 1806 до 1812 года“.

„Исаевъ, вели он, выступилъ изъ Краіова съ 6-ю батальонами, двумя полками козаковъ и 500 пандуровъ; 2-го Іюля перешелъ онъ черезъ Дунай, и, подъ стѣнами Кладова, соединился съ Сербскимъ отрядомъ изъ 1000 человѣкъ, стоявшимъ на горѣ, въ укрѣпленіи. Получивъ отъ турецкаго коменданта отказ въ требованіи на сдачу крѣпости, Исаевъ рѣшился взять Кладово приступомъ, и раздѣлить войска на шестъ колонъ: 1-я, батальон староскольскаго, полковника Турчанинова; 2-я, батальон пензенскаго полковника Желтухина; 3-я, пандури, полковника Курта; 4-я, батальон малороссійскихъ гренадеровъ, полковника Венса; 5-я, батальон 6-го егерскаго, полковника Глѣбова, и 6-я, батальон сибирскихъ гренадеровъ полковника Ахте. Первыя четыри колоны были назначены штурмовать крѣпость съ сухаго пути, пятая посажена на лодки, съ приказаніемъ атаковать ее со стороны Дуная; шестая составляла резервъ. Впереди штурмовихъ колонъ находились по 30-ти стрѣлковъ, при офицырѣ; за ними слѣдовали Сербы, съ лѣствицами и фашинами; за колонами шли козаки.

„Передъ расвѣтомъ 9. Іюля, войска двинулись на приступъ. Батальон староскольскаго полка первый взошелъ на валъ, но былъ сбитъ въ ровъ, при чемъ начальникъ колоны Турчаниновъ раненъ и заступившій мѣсто его полковникъ Аѳанасьевъ убитъ. Когда вторая колона потходила къ назначенному ей мѣсту, Сербы, несшіе впереди ея лѣстницы и фашины, разбѣжались (?); колона спустясь въ ровъ, осталась въ немъ. Въ то же время разсѣялись пандуры, составлявшіе третью колону; четвертая, малороссійскіе гренадеры, взошла на валъ и держалась на немъ четверть часа. На помощь къ ней послана резервная колона, но она взяла ложное направленіе, и не подоспѣла къ малороссійскимъ гренадерамъ, а тѣ не могли одни устоять противъ Турокъ, обратившихся на нихъ всѣми силами, и отступили. Пятая колона, плывшая въ лодкахъ, была удержана отъ высадки непріятельскими выстрѣлами: „Видя вездѣ неуспѣхъ, доноситъ Исаевъ, и неимѣя никакихъ способовъ попра-

вить дѣло, болѣе потому что войдя въ ровъ, войска распались по немъ, я принужденъ былъ велѣтъ бить сборъ и защищать выходъ изъ рва артилеріею. Во время приступа съ нашей стороны убито 335, а ранено 603 человѣка".[1] На другой день Исаевъ переправился за Дунай." . . . .

После овог, овако нечувено несретног напада, Кладово је остало и даље у турским рукама.

Тек у Септембру 1810 предало се оно (кад и Брза Паланка и Неготин) сајуженој војсци руској и српској. 500 Турака, који су ту положили оружје, пуштени су, али да не војују против Руса и Срба за годину дана. У граду је затечен 21 топ и 6 барјака. Руском војском заповедао је тада пуковник *Цвилснев*, а српском војвода *Петар Добрњац*, који је ту остао до 1811, када је и изишао из Србије.

Године 1812, у Кладову је био магистрат, војвода, војске 600 људи, пошта, и 27 топова.

Године 1813, 28 Априла[2], Карађорђе је послао у Кладово *Павла Поповића*, да одмени у дужности *Живка Константиновића*, коме јако замера што је немаран и не пази на ред у војсци.

Доцније, пред саму пропаст те исте године, комендат Кладова био је опет тај Живко Константиновић, који, са својим момцима и с бећарима, пошто су Турци стигли уз Дунаво и почели пуцати на град, побегне прве ноћи, не казавши војницима ништа, те тако они ту готово сви пропадну[3].

Турци тако заузму Кладово 1813.

Године 1818 кладовски је град оправљан тако као да је из нова зидан.

Ево записа турског: *I с варош-капије* (кроз коју се из вароши Кладова улази у град):

„Чувар вере и државе, шах (цар), поправи порушени фетисламски град. Овај узвишени шах, победилац свега света, шах султан Махмуд, Александру је Великом раван.

---

[1] *Извештај Исајева Милорадовићу* од 10 Јула, 1809, № 1005.

[2] *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 602.

[3] *Вук, Грађа*, и т. д. стр. 38.

„Овај срећни запис написан је у његово срећно царовање, јер је овим градом дата чврстоћа целом румелијском царству, и тиме је изражена жеља свих правоверних, и на прагу његовога престола не оста ни моја (писчева) жеља неиспуњена.

„Под сенком овога цара, град овај би укрепљен, и зидине фетисламске довршише се и начинише за овога цара". „Изедин" (писац) 1235 = 1818.

II На ороспи-капији[1] (оној с југа што се држи затворена) пише:

„Султан Махмуд, чувар вере и победилац, начини ово; султан Махмуд обезбеди ово од непријатеља; султан Махмуд начини ово лепо утврђење; султан Махмуд утврди град Фетислам.

„Сву је државу он опасао зидом правде, и кад је град Фетислам од свих био најпорушенији, он је утврдио његове зидове онако као што је његова вера тврда.

„Овај запис начини Изедин 1235 = 1818."

III Запис на дунавској капији:

„Нека је прво старање: да се султан, који се узвиси над Александром и Даријем, одржи докле траје топ и пушка, и док свод небески постоји, и да остану зидови и бедеми града Фетислама, који поправи султан Махмуд.

„Његово Величанство султан Махмуд унапредио је своју државу, град овај подигао, и са свију страна повукао пречагу непријатељима. Градске су ове топарнице постале преграда душманима, и нека царски овај град траје док стоји систем небески (машинерија света). Изед. написа стихове овом граду 1235 = 1818".[2]

Град је овај дакле оправљан онда кад је граница Србије,

[1] Ова се капија зове *ороспија* (неверница?) за то, што се прича да је српска војска кроз њу ушла у Фетислам 1810, али смо ми видели, да је Фетислам оправљан доцније. Мањ ако је ту и пре била капија, па су Срби на њу ушли и оставили јој име и пошто је град обновљен и утврђен, другојачије се не може да сложи причање о ороспи-капији са записом о оправљању града.

[2] Чича *Никола Кожица*, из Јабуковца, причао ми је (1874) да је он у два маха радио као кулучар на граду *Светиславу* (Фе-

услед другога устанка (1815), већ ишла повијарцем Мироча, Дели-Јована, Стола, Црнога Врха, на Стошићеву стражу, па поврх Ресаве у Ћуприју. Турци су мислили да ће им утврђено Кладово заклонити Кључ и Крајину; али година 1833 здружи те крајеве опет са Србијом, па и саму варош кладовску, а једини град оста дуже у њиховим рукама. Па и њега уступише они Кнезу Михаилу, на крају Априла 1867. И сад је тај „рају подобни град“ у рукама српске војске.

Варош Кладово на Дунаву је малко ниже града; у њој има 328 пореских глава (1870); ту је лепа црква, а врло неудесна школа с два учитеља и 74 ученика; у женској је школи 1 учитељка и 38 ученица.

У Кладову је канцеларија среза кључког; пошта; телеграф; паробродска станица, и прелазак за Румунију у варош Турну.

Занати се раде: терзијски, абаџијски, столарски, чизмарски, бојаџијски, ћурчијски, пушкарски, и коларски, које раде домороци, а ковачки, сапунџијски, качарски, раде странци.

У Кладову се хвата и продаје многа риба. Многа се одатле преноси и у Турну.

Ту су близу у Дунаву оне чувене *гарде* — справе за хватање рибе у Дунаву.

Доњи Милановац, на Дунаву, 1 сат више утока Поречке Реке, 12 сата западно од Неготина, главно место среза поречко-речког.

Варош је ова била на острву Поречу, и звала се и сама *Поreч*. Ту је била с једне стране изложена опасности од леда, кад је год јака зима, те се Дунаво јако заледи, па се у пролеће нагло почне топити, а с друге је врло тешко било прелазити у њу, и добављати што ваља за живот. Због тога је, по наредби Кнеза Милоша[1], године 1832 исељена на место где је сада и добила

тисламу), први пут 2 недеље, а други пут 9 недеља. Надница му је била 30 пара. Паша је, вели, био „Абдураман“; а то је било кад је Кнез Милош држао само до Поречке Реке (т. ј. до нахије тога имена).

[1] Г. *Данило Стевановић* каже да је Кнез Милош дао у помоћ људима на то исељавање 100 хиљада гроша све у рубијама.

име *Миловановац*, по Кнезу Милану, сину кнежевом. А *Доњим* је названа године 1859, за разлику од *Горњега* Миловановца, у рудничком округу.

У Миловановцу има (1870) 249 пореских глава; има лепа црква, школа са 2 учитеља, 52 ученика; и школа женска са 1 учитељком и 37 ученица.

У Д. Миловановцу је канцеларија среза поречко-речког; пошта; телеграф; станица паробродска; ђумрук, и прелаз за *Свињицу* (у Аустроугарску).

Трговина је у месту слаба, него је ово скела за извоз стоке и многих производа из алексиначког, кнежевачког, и црноречког округа.

Миловановчани, стари Поречани, некад су били једини крманоши за лађе које плове преко Ђердапа, али откако је пара узета у службу на лађама, има вештих крманоша и осем Миловановчана.

Текија, на Дунаву, према Оршави, 14 сата на северозапад од Неготина.

Текија је са свим незнатна варошица по трговном промету. У њој је свега 209 пореских глава (1870).

У Текији је на мученичком коцу издахнуо славни *Коча*, са шездесет драговољаца, другова својих, које су Турци опколили на *Кочином Брду*, према *Добри*, и, после страшнога боја, похватали, па их у Текији све живе понабијали на коље.

За време Карађорђа, у Текији и на Сипу били су шанчеви који су нарочито имали да мотре на Адакале.

У Текији се родио 2 Септембра 1791 *Аврам Петронијевић*, који је доцније чувен био под именом *Аврам Ћехаја*.

У Текији има пошта, ђумрук, и прелазак за Оршаву; ту је и станица паробродска. Мушка школа с 1 учитељем и 32 ученика, и женска, с 1 учитељком и 28 ученица.

Текија лежи на остацима некаквих старих, јамачно римских, грађевина које су данас све сравњене са земљом, а за Турака је она била такође нека варошица.

Брза Паланка. Онде где Дунав, обишавши сав Кључ и повраћајући се готово право к западу, удара у последњу косу од

мирочкога повијарца, на десном брегу те велике реке, 6 сата на север од Неготина, находи се варошица *Брза Паланка*[1]. Она је насељена на обали дунавској, а брег се опет пригнуо к води тако да једва два реда кућа могу бити између Дунава и мирочке косе. С тога је баш то место и било важно у војничким пословима у сва времена. То су опазили још Римљани, и њихова утврђења познају се ту и данас. На западној страни варошице, на самом венцу мирочке косе, стоје три стара „града," од којих су се зидови спуштали до самога Дунава. По тим градовима, и свуд у околини, могу да се нађу стари новци, или друге ствари из старога доба. Кад су копали темељ цркви у Брзој Паланци, нашли су 12 ока старих римских новаца. Од њих је доста сада у музеју нашем у Београду.

И за Турака су ти градови одржавани, и била је, кажу, капија на пролазу између Дунава и брда, и ту је чувала стража. На самој дунавској обали, спроћу садашње поште, била је турска џамија.

Брзу Паланку узели су Срби од Турака, заједно с Русима, 1810. Српском војском управљао је *Милан Обреновић*, а руском ђенерал *Цукато*[2]. Брза Паланка се предала у другој поли Јуна са 650 војника. Од тога доба до 1813 године, она је била у српским рукама.

Године 1833 видели смо да је у њој било уречено место, где да се састану војске које су ишле да заузму Кључ и Крајину — па лепо или на силу.

Било је разговора, да ту буде окружна варош, али и због саме тескобе места не би се могла та намера извршити.

Данас у Брзој Паланци има школа мушка и женска, свака с једним наставником; у првој је 39 ђака, а у другој 20 ученица.

---

[1] У околини се ретко и чује реч *Паланка*, него само *Брза*, као именица. *Паланка* долази од латинске речи *palanca*. То име се обично давало местима која су утврђивана дрвеним оградама, палисадима. *Dictionnaire Litrée*-а, на речи *Palanque*.

[2] Негде је бележено да је ово било 1806, али то није нипошто могло бити пре године 1807.

Ту је паробродска станица, и пошта. Трговина је незнатна. Много би било боље да је варош ова насељена $^1/_4$ сата на запад, у широј равни, а не у овој тескоби.

Мајданпек, варош рударска, под *Старицом*, на *Малом Пеку*, 5 сата на југ од Милановца.

Варош је ова постала од 1848 па овамо. Како земљиште, тако и све зграде у њој, државно су имање.

У Мајданпеку има црква, школа с једним наставником, и 20 које ученика које ученица.

У вароши тој има болница, магацин, 10 дућана, две механе, 190 кућа које зиданих а које дрвених. Све су те зграде лепо начињене и покривене ситном шиндром.

У Мајданпеку је управа за све рудокопње тога атара. За полицију и друге управне послове, Мајданпек има своју власт као окружно начелништво, а за изрицање правице припада он земљи крајинскога округа, и суди се пред окружним судом у Неготину.

Села су у округу крајинском готово свако у скупу; растрканих кућа нема у њих. Истина, Власи живе по својим салашима растркано, али су њихова права села сабијенија и од српских. Мало имају вотњака̀ око кућа, те свакад село и заузима врло мали простор.

Обично су села намештена око во̏да̑.

Ево овде поименце свих села у округу крајинском:

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Неготин □ 1824	954	—
	I Срез брзопаланачки		
1	Брза Паланка □ 1847	150	6
2	Дупљани	150	2
3	*Мијаиловац* □ 1836	256	3
4	Малајница	213	3
5	Штубик □ 1845	299	$3^1/_2$
6	Плавна □ 1870	236	5
7	Трњани □ 1842	236	3
8	Шаркамен	162	3
9	Поповица □ 1867	280	5
10	Мала Каменица	161	3
11	Купусиште	120	$4^1/_2$

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
12	Цањево □ 1846	443	1½	17	Јабуковац □ 1846	705	4½
13	Јасеница □ 1871	210	2	18	*Вратна*	112	5
14	Карбулово	141	2	19	Уровица □ 1869	390	4½
15	Видровац □ 1872	246	1	20	Слатина	146	4
16	Прахово	283	1½		**Свега**	4.939	—

II Срез кључки

1	Грабовица □ 1847	294	6½	12	Мала Врбица	126	11½
2	Велесница	108	7½	13	Костол	75	10½
3	Бордељ	201	7	14	Ртково	184	11
4	Река	48	6½	15	Корбово □ 1847	220	9
5	Подвршка □ 1870	129	8	16	Вајуга	149	8
6	Манастирица	34	9	17	Брлога	37	7½
7	Велика Каменица	150	7	18	Ђеђерац	85	11
8	Речица	29	7	19	Кладушница □ 1851	104	10¾
9	Текија □ 1847	209	14	20	*Петрово Село* □ 1872	82	9
10	Сип □ 1871	95	12	21	*Кладово* □ 1836	328	10
11	Велика Врбица	162	12		**Свега**	2.849	—

III Срез крајински

1	Тамнич □ 1866	272	3½	15	Глоговица □ 1867	270	5½
2	Рајац □ 1866	312	3	16	Копривница □ 1843	279	6
3	Смедовац	86	2½	17	*Чоконар*	45	5¾
4	Брестовац	153	3	18	Чубра	254	1½
5	Бљувановац	92	2	19	Буковча	401	1
6	Лука □ 1868	253	6½	20	Брусник □ 1868	206	4
7	Рогљево □ 1846	107	2¼	21	*Кленовац*	130	4
8	Самариновац	103	1	22	Табаковац	67	3¼
9	Метриш □ 1867	172	4	23	Мокрања □ 1867	364	2
10	Короглаш	103	¾	24	Радујевац □ 1851	434	2½
11	Сиколе □ 1851[1]	333	4	25	Кобишница □ 1867	387	1
12	Србовлах	164	1	26	Б. Јасикова □ 1867	386	5½
13	Мала Јасикова	137	5½	27	Речка □ 1847	210	3
14	*Салаш* □ 1867	190	5		**Свега**	5.910	—

II Срез поречко-речки

1	*Д. Милановац* □ 1807[2]	249	12	2	*Бољетин*	81	14
				3	Голубиње □ 1874	138	11

[1] Била је још пре ослобођења.

[2] Била је у Поречу.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
4	*Мосна*	86	11	8	*РуднаГлава* ☐ 1867	241	11
5	*Топоница*	86	12	9	*Горњани* ☐ 1866	370	10
6	*Црнајка* ☐ 1848	207	10	10	*Танда*	119	8
7	*Клокочевац* ☐ 1871	120	10	11	Мајданпек ☐ 1854	42	
					Свега	1.739	—

Примедба. Кад имена села у овом списку сравнимо с именима која је *Вук Караџић*, у *Даници* за 1828 годину, штампао, ми онда налазимо да данас више не постоје ова села: *Сату Жупунулај*, *Сату Бугару*, *Острово Корбово*, *Острово Гол*, и *Козла* у негдашњој *кладовској* нахији. У нахији *неготинској* пак била су онда још ова села: *Сухаја* и *Острово Велико*. Имена села која у *Вука* нису записана, штампали смо овде курзивом. Из среза поречко-речког код *Вука* записано је само село *Голубиње*, а имена осталих села *Вук* нигде не помиње ни у нахији пожаревачкој. У *Вука* су нека имена друкче записана, тако: *Медовци*, место *Смедовац*; *Манастир*, место *Манастирица*; *Гороглаш*, место *Короглаш*; и т. д.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА КРАЈИНСКОГ[1]

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места: Вароши	Насељених места: Варошица	Насељених места: Села и зас.	Насељених места: Свега	Цркава: Мирских	Цркава: Манастира	Цркава: Свега	Основних школа: Мушких	Основних школа: Женских	Основних школа: Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Неготин варош .	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	4.325	954
2	Брзопаланачки .	—	1	19	20	10	1	11	11	1	12	21.533	4.939
3	Кључки	—	2	19	21	9	1	10	8	2	10	11.596	2.849
4	Крајински	—	—	27	27	13	1	14	15	—	15	24.635	5.910
5	Поречко-речки .	—	1	9	10	1	—	1	5	1	6	7.180	1.697
6	Вар. Мајданпек	—	1	—	1	1	—	1	1	—	1	1.055	42
	Свега . .	1	5	74	80	35	3	38	41	5	46	70.324	16.391

[1] Село *Мирочево*, насељено 1872, не могосмо наћи колико има душа.

Као што се из прегледа овог види, у округу крајинском има 80 места; долази дакле на једно место у средњу руку по 879 житеља. У средњу руку узевши, имају најјачу насељеност места у срезу *брзопаланачком* (1.077), *крајинском* (912), и *поречко-речком* (718). Најслабије су насељена места у срезу *кључком* (552 душе долазе на једно место). Кад сва места по њиховој фактичкој насељености поделимо у категорије, онда видимо да има:

до	100 житеља	1	место
од	101— 200 „	4	„
„	201— 500 „	21	„
„	501—1000 „	25	„
„	1001—2000 „	27	„
„	2001—5000 „	2	„

По попису људства од 1866 године, округ је крајински имао 70.324 житеља, од ових долази на мушкиње 36.023, а на женскиње 34.301; има дакле на 100 мушких 95·22 женских. Највише женскиња има срез *крајински* (98·65 на 100 мушких), а најмање срез *кључки* (91·83 на 100). У *крајинском* округу најјаче је заступљен *румунски* елеменат, а има ту и доста *Цигана*. Од 1846—1866 године увећао се број житељства српског са 1·45 процента годишње, румунског са 1·22, а циганског са 7·93 процента. Према овом годишњем проценту множења, удвојио би се број житеља у округу крајинском за 47 година.

Бројем школа, овај округ заузима прво место међу осталим окрузима, јер већ 1529 житеља имају једну основну школу. Такође богат је овај округ богомољама, а то се види отуд, што једна богомоља долази већ на 1850 житеља. У срезовима долази

	ЈЕДНА ШКОЛА НА ЖИТЕЉА	ЈЕДНА ЦРКВА НА ЖИТЕЉА
кључком	1.160	1.160
поречко-речком	1.197	7.180
крајинском	1.642	1.760
брзопаланачком	1.794	1.958

Куће су обично од брвана; тек у новије време, и у крајевима бездрвнијим, виђа се више кућа зиданих. Иначе се све срезују од брвана, па се олепе и покрију негде даском, а негде ћерамидом. Влашке су куће махом покривене даском, а српских је више под ћерамидом. На бољим кућама, врата и прозоре граде мајстори дунђери, који су махом из Турске родом.

Влашке су куће, особито у Поречкој Реци, веома малене, а у српских је она сувота где гори ватра (која се управо и зове *кућа*, а не кујна као што се зове по варошима) највећа. Она обично заузима по пола целе зграде; јер се у њој највише и живи. Али за то, у правој Крајини, има села у којима је доста кућа са стакленим прозорима, кућа окречених, лепих, пространих и чистих, да би могле красити и неку варошицу.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Становници крајинскога округа, који су ближе Тимоку и Дунаву, више се баве земљорадњом, а који су ближе планини, пате многу стоку.

У Кључу и у Крајини рађа многи и врло добар кукуруз, а и ситно је жито добро, и обилно га има.

Неки кључеви дуж Тимока, нарочито око Рогљева и Рајца, кажу да роде тако како кукуруз рађа у својој правој постојбини.

По дана орања, уверавали су ме одабрани људи у Рајцу, може да израни кућу и породицу од 5—6 душа, кад година добро роди.

У Кључу, узвишена равница *Церибаша*, житница је за цео тај крај; на њој роди сваки усев, а најбоље пшеница, јечам, кукуруз, и т. д.

У равни, крај Дунава, повише Кладова, роди добро кукуруз и трава, а пшеница због велике росе, на места на места, често бива маносана.

Пописом обрађевина пак, који је чињен године 1867, добивени су, за крајински округ, ови бројеви:

Кукуруза је било засејано	34.366	дана орања
Пшенице	18.832	„ „

Крупника	2.042	дана орања
Ражи	971	„ „
Јечма	717	„ „
Овса	5	„ „
Проса	3	„ „
Кромпира	360	„ „
Конопље је било . . .	1.937	„ „
Лана само	11	„ „
Ливада је било на . .	36.089	коса.

Стока се много пати у селима која су под планином; стока је у опште од ситније пасме. И говеда, и овце, и коњи нису на гласу по крупноћи и изгледу своме, али су крепки и издржљиви у раду, овце пак слабо страдају од метиља.

Попис стоке од 1866 дао је за крајински округ ове бројеве:

Коња	7.188	грла
Говеда	60.897	„
Свиња	35.424	„
Оваца	136.753	„
Коза	49.055	„
Кошница	2.625,	а године 1859

било их је 7.839.

Чини ми се да нема округа сиромашнијег питомим воћем, него што је крајински. Не само да нема оних великих шумадинских вотњака око сваке куће, него, осем ораха, не може путник да види питому воћку, докле је очима баш не потражи.

За то су опет на гласу њихови виногради.

У округу крајинском биће око 50.000 мотика[1] винограда, а најбоље вино роди на брдима: *Локви*, *Високој* и *Балеју*, а добро је и на брдима: *бадњевачком*, *братујевачком*, *смиљевачком*, *рогљевском*, *смедовачком*, *рајачком*, *тамничком*, *брусничком*, *корбовском*, *малокаменичком*, *хајдучком*, *цевринском*, *церибашком*, и *ловском*.

---

[1] Званични попис од 1867 вели да има 48.681 мотика.

Крајинци су људи у опште доброга стања: нема великих имаћника ни богаташа, али нема ни бескућника ни умрлаца.

Много им одузима времена риболов и сечење дрва и јапије за извоз у Румунију. Риболов је рад на срећу, а извожење дрва и јапије, и ако увози у земљу новац, ипак прети да оголи и оне крајеве који су досада одржали свој шумски накит. Ту треба брза и рационална помоћ; садашње неке полумере, или још никакве мере, не сведоче озбиљност бриге о тако важном предмету.

Задруга је много мање него инокоштине. У задрузи остају још браћа после оца, па и то је ретко, и не траје свакад докле су живи.

Докле се у неким црноречким селима држи да је женскоме срамота мусти стоку, дотле се у Крајини (а ово је готово и свуда) узима да је људима срамота: ткати, вести, плести, и упртати се као што жене прте на леђа торбе и друга бремена.

е. ОДЕЛО

Одело у Крајини, и мушко и женско, већином је домаће, а има по нешто и куповнога; али ово иде више у одело стајаће.

Делови мушкога одела зову се: кошуља, гаће, гуњ, чакшире, аљетак, појас, подвезице, јелек, шубара, или вес. По неки режу и велике гуњеве које облаче поврх свега, али се то сада ређе виђа.

Женског одела делови зову се: кошуља, сукња, кецеља, појас, дорамак, зубун, и ово је све домаће. На глави, Српкиње носе, и то: *девојчице* од 10—14 година *рачине*, направљене од црвене чохе, оздо црним гајтаном опшивене; *девојке* носе *весове;* а *жене* тако зване *крпе*. Оне свежу главу до пола, па оба краја пусте низ леђа; али и девојке и младе жене радним даном носе *забратке*. Забратке су велике беле мараме, којима се оне тако забраде да се не може да распозна које је жена које ли девојка. У овако забрађеног чељадета виде се само нос и очи.

Све што је потеже срезати и сашити, кроје сеоске терзије, а све што је простије, режу саме жене, особито за децу.

Влашко је одело: *камаша* (кошуља), *хајина војническа* (хаљина мушка), *измење* (гаће), *кјеба* (гуњче); место гаћа носе чакшире од белога сукна[1], тесне, и с плавим и црним гајтаном нашаране. Опасују се најпре широким црвеним појасом, па по њему каницама, које су за шаку широке и шарене. Најмилија им је боја *алева*, и њу једину боје бојаџије, а све друго саме жене. Обућа је најобичнија опанци, али има већ врло много и папуџијских црних ципела и чизама.

Гуњчад и чизме добивају обично на дар момчад у девојачкој кући из онога дома у који одева иде.

Женскиње носи кошуље, као и мушкиње, од тежине, преткиване памуком. Стајаће су од самога памука, извезене некад и сувише. Опасују се готово као и мушки, носе јелек без рукава (као и мушки), а чешће памуклију од ћитајке или ћитабије; често ћурчета од чоје са шиком, а и дугачке доламе од чоје (ово двоје обично добива вођевина из дома у који иде). Горња им је хаљина од белог сукна, црним и плавим гајтаном иштарана, као и у мушких. Испод хаљине носе обично вунене кецеље, праве, без бора, до ниже колена, и напред и остраг. Ово носе и жене, и девојке, и девојчице. Носе и сукње, покраће од кошуље (које саме тку), набране на боре, и зову их „сокне“. Свечане кецеље зову се, стражња: *фоустук*, а предња: *опрег*. Сукња пак, изаткана као канице, богато извезена и набрана, зове се *крацан*.

На глави, жене носе: поширок пешкир, везен вуницом, а некад и свилом; оба краја тога пешкира висе низ леђа некад до испод колена. Тај се пешкир зове *пропода*; он се приденe за главу иглама, проденутим кроз коју пару.

Поред тога, богате имају капу *кајицу*, која је са свим налик на стару калуђерску камилавку, с педи високу, па су јој горње ивице развратасте. *Кајица* је сва унизана парама, да се нема где иглом убости. Око горње развратасте ивице накићена је разним шарама и перјем, а на доњем крају, од слепих очију, свуда висе низови од ситних пара, да се уши и врат ни мало не виде.

---

[1] Власи, особито планинци, врло ретко носе гаће. За то је ваљда и постала пословица: „Туга Влаха у гаћах“.

По средини, поврх тих пара, види се по који талир, и на њему дукат. Но то се носи само о великим светковинама.

Девојке зачешљавају косу спреда, и у две витице сплећу и придевају је у потиоку.

Обувају шарене обојке и опанке које саме граде; а има и лепих чарапа; али се ове последње, као и многи од ових аљетака, виђају само на Власима из Кључа и Подунавља; по планинама и у Поречкој Реци, Влахиње носе на ногама *калцуње* (место чарапа), срезане од белог сукна, налик на мушке *калчине* у Шумадији.

ж. ГОВОР

У говору Крајинаца има неких малих разлика од говора шумадинскога; тако се доиста говори: дао *ни* је; место: дао *нам* је; што *ве* храним; место: што *вас* храним; да *не* поји жеженом ракијом; место: да *нас* поји жеженом ракијом, и т. д. Али ипак тај је говор правилнији у многом од онога у средњој Морави. Именице имају свих седам падежа; а још се чује *је* место *е* у неким речима у којима је било старо ѣ, на прилику: звјезда, *љ*ето, чов*је*к, али је то *је* некако збуњено, нешто је средње између *је* и *е*.

Акценат је оштар, и ближи је к ресавскоме: н. пр. *Станѝја, девѐјка, ора̏ти, косѝти, говорѝти*, и т. д.

Бугара нема нигде, а Власи кључки и крајински разликују се у говору од Влаха црноречких и хомољских. Њихов је језик ближи језику Влаха у Влашкој, него што је онај којим говоре Власи у Поречкој Реци и у Хомољу.

Као што смо помињали и у Црној Реци, у влашком језику, нарочито овом који говоре наши Власи, има пуно словенских речи. Ево их неколиких: *ченстит*, *ливада*, *виноград*, *вино*, *ракија*, *оцат*, *плоска*, *кош*, *градина*, *праг-у*, *образ-у*, *прах* (пушчани), *цица* (сиса), *голунбица*, *јаребица*, *вајала* (ваљавица), *болнов* (болестан), *плуг*, *коса*, *вар* (креч), *лопата*, *кромпир*, *несташник*, *стеј мирно!* (стој мирно), *дућа бестрагу* (иди без трага), *Господи помилуј* (кад се чуде); *фаћ помирола* (начини помирење), *отровит* (отрован), и многе друге речи.

3. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Песме крајинске све говоре о Хајдук-Вељку. Зла је срећа хтела да те песме певају Цигани свирачи, те оне представљају ону наказност у језику, као што већ сви знамо, и каква ће се видети у овој песми:

Песма коју свирачи неготински певају о Хајдук-Вељку

Хеј! књигу пише Мула-паша,
Мула-паша азнатара,
Азнатара из Видина,
Па је шаље у Неготина,
Неготина Хајдук-Велку.

Хеј! много здравље, Хајдук-Велко!
Да си спремиш све логоре,
У логоре и топове;
Ће ти иде силна војска,
Три визира, до три паше:
Једно визир Гушанц-Али,
Друго визир Берковачки,
Треће визир Мула-паша,
Мула-паша из Видина:
А то Велко абар нема!

* * *

Хеј! одговара Хајдук-Велко: хеј, хеј, хеј!
„Чујеш ли ме, Мула-пашо!
Да ме чекаш за три дана,
За три дана и три ноћи,
Док ја збирам моју војску;
И ја имам силну војску,
Силну војску три нахији:
Прва нахија Шумадија,
Где удари не превари;
Друга нахија Црна Река,
Унгурани са шишане,
Куд удари негрешаје;
Трећа нахија Љута Крајна,
Љута крајна баш Неготин,
Све хатлије, пусатлије,
Беле капе, дуге пушке,

Куд год прође поље шири,
А куд бије сокак прави!"
Хајдук-Велко ништа не мари.

* * *

Хеј! па се препне на чардака,
На чардака Баба-Финка[1]
Пет лаутара му свира,
А три ћочека му игра,
Дилбер-Стана диван стоји,
Диван стоји, чашу служи,
Та ракија амберија,
Баш је љута неготинска,
Префакута[2] до три пута —
Пије Велко, абар нема.

* * *

Хеј! па ми узе та ојкјана[3],
Па намери кроз пенџера,
Па погледа тамо доле,
Тамо доле Буковче поље,
Има Велко шта да види:
Иду Турци баш ка вуци!
И то Велко абар нема.

* * *

Хеј! кад то виде Хајдук-Велко,
Он ми зове Дилбер-Стану:
Чујеш ли ме, Дилбер-Стано!
Иди кажи сеизбаши
Нек ми спрема љутог хата,
Куса хата баш кулаша,
Намести му златно седло,
Па му мети три кускуна,
А стегни му три колана,
А у уста златна узда,
Доведи га на бинекташ
Да га јаше Хајдук-Велко.

* * *

Хеј! није прошло чирек сата, хеј, хеј, хеј!
Није прошло чирек сата,

[1] Тако се звао чардак на врху куле.
[2] Префакута значи препечена.
[3] Дурбин, доглед.

Спремише му кусог хата,
  Сиђе Велко низ чардака,
Па засука свилне рукаве,
  А запрегне златни скутове,
Па припаса остру сабљу,
  Ону сабљу димискију,
Што је добио из Русију,
  Па ујаши кусога хата,
Пође Велко тамо доле,
  Тамо доле неготинско поље,
Има Велко шта да види:
  Курдисала турска војска,
Шатор до шатора барјак до барјака,
  Барјак до барјака,
Миждрак до миждрака,
  Као густа црна гора.
  И то Велко абар нема.

* * *

Хеј! кад то виде Хајдук-Велко,
  Он затегне те дизгине,
А удари куса хата,
  Удари му три зенгије,
Те расрди љутога хата,
  Хат му скаче, Велко виче:
„Беж'те Турци, ето Велка“!
  Поче Велко да се јури,
Расече ги на четири стране,
  Паде логор до колена,
Сташе Турци да говоре:
  „Чујете ли, Турци, браћо,
Хајде сви ми да бежимо,
  То је Велко луда глава,
Хоће све нас да посече“.

* * *

Хеј! кад се врати Хајдук-Велко, хеј, хеј, хеј!
  Кад се врати у Неготин,
Хат му гази крви до кичице,
  Па отиде у конаци,
У собицу распаса се,
  Па истресе из недара
Седамдесет и седам куршума.

Хеј! кад то виде Дилбер-Стана
  Уплаши се, па говори:
„Леле мене, господар Велко!
  Ти ћеш Велко да погинеш,
Хоћеш Крајину да оставиш,
  Неготину да издаваш“.

* * *

Хеј! ал говори Хајдук-Велко:
  „Ћути, Стано, Бог те не убио,
Што си ми се уплашила?
  Не ћу Крајину да оставим,
Не ћу Крајину да издајем,
  Главу дајем, Крајину не дајем,
  Главу дајем, Неготин не дајем!“

* * *

Хеј! кад у јутру у недељу, хеј, хеј, хеј!
  Кад у јутру у недељу,
Само џамадан обуче,
  И то дреје арнаутско,
Па ми пође тамо доле,
  Тамо доле до шарампова,
Да ми гледа велика топа.
  Топџија му *москов* (?) беше,
И од Велка утекао,
  И код Турци се предао,
Лепо Велка познаваше,
  И докаже Мула-паше.
Мула-паша говораше:
  „Де напуни брза топа,
Де му мети сребро ђуле,
  Да убије Хајдук-Велка.“

* * *

Топа пуче, Велко паде,
  Однесе му десну руку,
Десну руку из рамена,
  Паде Велко у јендека,
Викну Велко како вола,
  Те се чуло у Стамбола,
А из уста проговара:
  „Чујете л’ ме, Срби браћо!
Држите се, не бојте се!

И кој пита не казујте
Да је Велко погинуо;
„Чујеш ли ме брате Милутине!
Мене копај на три места,
На четврто закопај ме,
У сред цркву неготинску,
Преко мене три бећара,
Кад ме траже да ме не нађу. —
Барут нема — куршум нема —
Хајдук-Велко нигде га нема!

Осем ове песме, памти се још једна која је певана у Неготину 1811 године. Њу је упамтио неки *Чича Јаков* у Неготину. Ево и саме те песме:

У хиљаду и осме стотине
Летописа једанесте године,
Када Вељко у Крајину дође
И са њоме заповедат' пође,
Карађорђу он заповест слуша,
Од московске никад не уступа,
С Русима се лепо соглашује,
За Србију добро уређује.

* * *

Јао, тужни и жалосни Турци!
Што ли ћете кад вам дођу вуци,
И лавови српски соколови
Кад вас стану по свуда терати
И утробе ваше растрзати?
Онда ћете Хајдук-Вељка знати
И његову десницу познати.

* * *

Кад је било месеца Октобра,
Хајдук-Вељку сва је војска добра,
Сва је рада и весела била
И ка боју свагда је готова.
Сви будите спремни и готови,
Нека пођу с нама и топови,
Пак пођоше у име Господа,
Који прима славу у свако доба.

Засвираше свирке свеколике,
  Издавају гласе превелике;
Кад је било близу код Видина,
  Они чуше Пазванџина сина,
Да ће и он у поље изићи,
  С Хајдук-Вељком мегдан поделити.
Кад потрча Милутин дората,
  Љуто беже Турци преко врата;
Кад потрча Пазванџић ђогата,
  Паде и он и коњ преко врата,
Остаде му тарабулус шара,
  Ту је била мала Турком фала,
Отрчаше Турци без обзира
  Да казују код њиног везира....

Ево и једне влашке песмице која казује како се заклињао Пазванџија да ће, где год нађе стару бабу, натерати је да пасе траву, а старца — да гризе сено. Вељко пак зарицао се да ће њега погубити, чим се с њим сретне:

„Пъесманџија са зъјурат:
Унђау принђе бабе слабе
Со пуне се паске јарбе;
Унђау принђе мош бъетрин,
Сел' пуне се р'оде фъ'н!
Ајдук-Вељко са зъјурат:
Унђел' принђе л'ва теја“.

Власи пак у Кључу певају смрт неког *Стојана Буљубаше*, који је, по песми, живео у време Пазванџино.

Ево у преводу те песме коју излажемо целу, пошто она у неколико осветљава доба Карапанџића у Крајини.

„Бег од Кладова појезди у Цариград; кад се отуд врати, дође на конак у Ниш. Пазванџија (познати паша[1]), учини велики дочек, да се Бег зачуди, и упита га: „Пазванџијо, Пазванџијо! или си пошао на богаство, или на велико сиромаштво, те ми такав дочек чиниш?

„Пазванџија одговори: „О, Беже, велики ефендијо, није ово *богаџија* него страшна *сироџија* (тако се вели *влашки*). Ти си бег

[1] И одметник у Видину, а овде га песма меће у Ниш што ће бити погрешка.

од Кладова, а *Стојан Буљубаша од Крајине*, син Србина из Неготина; откада се он забуљубаши, све Турке осиромаши: Турчин већ Тимок не прелази: ако нађе Турчина са брадом, нахрани га травом; ако га нађе средња, мора јести сена. И поткове испод коња поскидасмо, и за проју подавасмо. Каде многе обудови, а девојке оседи.

„Беже! у здравље твоје, и каде твоје, скини нам га с врата!

„Тако рече, па потече: много шака сабра блага; и две му не стигоше те да двaест напуни, и све их бегу поклони. Ноћу је трчао по кадама, те ђердане покидаше; и те две му напунише. Пазванџија рано оде, с плачем Бегу благо даде.

„Бег стигне у Неготин; одседне у Карапанџе, мила кума Стојанова. Чим с коња одседе за Стојана пита: „Карапанџо, ти како знаш, тек Стојана у руке да ми даш".

„То му рече, благом звекну, и даде му одмах половину, само да му Стојан падне шака.

„Карапанџа, кад то виде, пошље одмах татарина у Зајечар. „Овде, куме, да осванеш! дошао је Бег из Стамбола; с њиме ћемо до Кладова царску хазну пропратити, па се здраво повратити; он ће нас лепо обдарити и плату нам одредити.

„Стојану кад писмо стиже, нека му се сумња на срце врже; сам снове тумачи, и погибији се нада. Али, верујући куму, седне на коња и ноћу стигне у Неготин. Покрај блата кад пђаше, он пиштоље слобођаше[1]. Неготин се тресијаше, а џамови попрскаше.

„Бег се уплаши, и побеже под кревет, али га Карапанџа слобођаше.

„Кад Стојан стиже, дође Карапанџи, и овај му све каза, само тајне јаде не каза.

„Из Неготина рано поранише и у Грабовицу стигоше. Ту Стојан узе чабар вина, и даде напојнице ра̏ји (сиротињи). Стојан је увек тако радио: што је год имао, турао је на себе и на коња, а све друго даваше сиротињи. „Идем до Кладова, говораше Стојан, а можда се не ћу вратити.""

„Бег чибук распаљиваше, нагло напред измицаше.

---

[1] Ваљда избациваше.

„Доспеше на Костанеручју[1], и ту стигоше Арапина, који од Бега беше изостао. Арап зовну Стојана на страну, па му рече:

— Побратиме! зло ми нисн учинио, ни ти мени, ни ја теби; ал сам синоћ био у кавани, и тајну сам дознао: у град не иди никако, да не прођеш наопако.“

„Кад то Стојан чу, он потера коња, и повади сабљу: „Кад Бег хоће да узме моју главу, волим ја његову.“

„Али Карапанџа повика: „Остави се тога, од Бога не нашао! Све ћу дати благо и моје и твоје, и коње нас обојице, па ћу ти живот откупити, ако се другојаче не узможе“.

„У том стигну пред град. Стојану коњ не хћаше у град, као да му срце казиваше, али га Стојан удараше, и с њим бедем прескакаше.

„Турци се препадоше, а Бега грозница ухвати; много се сви бојаху, и кадуне се јаловљаху.[2]

„Ту су ноћили. Сутра дан пођу Бегу. Стојан припаса оружје; али да видиш кум шта му рече: „Не иди, куме, оружан; Бег је много гњеван.“ Стојан поверова куму, па и мали ножић остави.

„Кад стигоше пред конак, дочека их чопор Турака: сви руке на Стојана дигоше; Стојан их као снопље бацаше, а Бег као прут дркташе. Тада један потурчени Влах, из села Рткова, убила га мајка Богова! удари Стојана коцем по глави, те он посрну на колена. „А јаој! лепе моје плате!“ рече падајући Стојан. А Бег се тада грохотом насмеја.

„Стојана Турци савладају, руке му вежу. Бег гледаше с прозора, а Стојан га грдно псоваше.

„Ноћу ме, курво, не вешај, него сунце кад изиде, браћа Срби да ме виде. Доста сам ти јада учинио, три пута Тимок заприпчио мртвом Турадијом, први пут богаташима, други пут средњацима, а трећи голаћима; кадуне сам многе обудовио, а девојке оседио.

„Турчин који носи браду, пасао ми је траву, а где сам млада срео, сено ми је јео; Нишлије сам натерао, те су давали са коња потковице, за парче пројице.

[1] Костина Крушка, брег више Кладова.

[2] Власи не могу да кажу друкчије да су побацивале.

„Тада сунце ограну, и Турци Стојана обесише. Стојана ће народ помињати док је сунца и света; Стојана ће помињати, а Карапанџу проклињати.“

Нисам могао ништа више дознати о овом Стојану, нити о том: који је ово Карапанџа био!

Од неколико година пуна је Крајина прича̂ о благу некаквога *Цара Радована*, за кога историја не зна ништа. Басненe се мере казују тога богаства; а тајнено му је сместиште. Нико местимице не зна где је. За то су многи виногради потрвени и пивнице исквареие, не би ли се нашло на ту велику оставу, па све у залуд. О том има интересних аката и у министарству унутрашњих дела.

Игре колске ове су: *Мачванка; хоро; Ђурђевка; леса; поломка; четворка; рече чича да ме жени; хој чича Глишо; коконица; циганчица; влахиња; маџарица*, и старинске: *ситан бисер* (ово све у Крајини). Даље: *островљанка; унгурјењаска; пете пичор* (унгурјанска преко ногу), *балуца урзика; трипазешће трej*, а старије су биле (пре 30-40 година): *Данца; Капетан Ђорђе, цигањаска, коконица*, и *кацауа* (ово у брзо-паланачком срезу).

У Кључу пак играју се још: *таламбас*, и више влашких игара које они све зову: *оро*.

Карактерно је за овај округ, да му је становништво мешовитије него игде: Ту су *староседеоци* Срби, *Банаћани Срби*, и Срби *Црногорци*; ту су Власи *старинци*, а има и дошљака из Аустро-Угарске, и из Румуније: најпосле и у Мајданпеку је популација састављена од људи из бела света.

Још ми ваља овде казати да Власи *славе* као год и Срби, дају за душу, и часте и дочекују као и Срби. Само о свадби и о порођају имају неке разлике: свирачима о свадби плаћа се 2—3 дук., и то од оних новаца који падну на трпезу на дар вођевини.

Невесту изводи брат, и предаје девери. Отац и мајка седну

упоредо на два подглавника (који се могу понети), ту невеста и младожења клекну пред њих, те их они „опросте и благослове“. Тако чине, после, код момачке куће и пред свекром и свекрвом и пред кумом. На свадби се не сме скидати капа, јер то слути на жалост. До скора се момак и венчавао под капом.

О рођењу, бабица је много важнија личност него у Срба: она долази неколико дана к породиљи, олакшава јој болове, дете, пошто се роди, купа неколико дана, носи га на крштење, и добија дар, као и кум. Још јој мора родиља, сваке године на ново лето, слати какав дар, и трпезу јела и пића. Жена ручног девера бива бабица, и она зове децу којој бабичи *Непоти*, а деца њу *Моша*. Старији се зову међу собом *Кумнати*.

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

Као што је већ казано, Крајина, Кључ, и Поречка Река биле су три нахије с неким особитим правицама, до доба Пазванџина. Пазванџија је пак то све пореметио, а догађаји који су за тим наступили, нису враћали стање старо, него створили са свим ново.

У последње време турске владе, заповедник над свим данашњим крајинским округом седео је у Адакалу.

За време Карађорђа, тачке за управу биле су онде где је био војнички старешина или његов шанац, а то су: *Неготин*, *Брза Паланка*, *Кладово*, и *Пореч*. Као да је Вељко, у последње време, био старешина над свом Крајином и Кључем, јер под бројем 984 *Карађорђева протокола* заповеда му се да чува друм „од Тимока до Текије“.

Поште су биле: у Неготину, у Брзој Паланци, Кладову, и у Поречу.

За Кнеза Милоша, била је, најпре, само Поречка Река српска, и граница је ишла: од села Голубиња па повијарцем Мироча на Дели-Јована, па на Сто, и даље на Црни Врх, на „Стошићеву Стражу,“ и после се повијала на запад к Морави.

Доцније су узети Крајина и Кључ, и начиниле су се три капетаније: *Крајина, Брза Паланка,* и *Кључ.*

Још доцније, учињено је подељење које стоји и сада, и по коме крајински округ има четири среза: *крајински,* са столицом у *Неготину: брзопаланачки*, коме је столица привремено у Неготину, а тражи се место у срезу; *кључки,* са столицом у *Кладову;* и *поречкоречки*, са столицом у *Милановцу.*

Мајданпек је за себе округ у управним пословима, а у судским део је крајинског округа. Његова је средина у вароши тога имена.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

У овом је округу доста урађено, и ако је он тако скоро придружен Србији. Он има насуте красне путове:

Од *Неготина* до *Зајечара* око 10 сата;

Од *Неготина* до *Текије* око 14 сата.

Све зграде и грађевине у Мајданпеку нова су тековина (од 1848 овамо).

Дивна црква и зграда за средње школе у Неготину; даље, школе: у *Луци*, *Глоговици*, *Сиколу*, *Поповици*, *Метришу, Копривници, Бруснику, Јасеници, Видровцу, Радујевцу, Кобишници, Мокрањи, Уровици,* нове су и красне зграде све из последње две три десетине година. Цркве: *у Јабуковцу, Штубику, Рајцу, Рогљеву, Мокрањи, Кобишници, Прахову, Мијаиловцу, Брзој Паланци, Кладову, Д. Милановцу, Плавни,* нове су и више или мање лепе грађевине.

Д

БРАНИЧЕВО

Ми данас не знамо тачно докле су допирале границе старога *Браничева*. Биће извесно толико да је данашњи пожаревачки округ био право Браничево, које се, вероjетно, пружало уз Мораву чак до Сталаћа. У такој претпоставци, ми смо два данашња округа на десном брегу Мораве, *пожаревачки* и *ћупријски*, ставили под старо географско име *Браничево*.

Баш ако се даљим историјским истраживањем и докаже да смо без основа пружили границе староме Браничеву чак и преко Параћина, ипак се не ће моћи потрти оне прилике с којих ова два округа изгледају као створени за једну управну целину, као што такову већ и чине географијом, етнографијом, а и новијом историјом.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД БРАНИЧЕВА

Редни број	Окрузи	БРОЈ											
		Насељених места				Цркава			Основних школа			Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
		Вароши	Варошица	Села	Свега	Мирских	Манастира	Свега	Мушких	Женских	Свега		
1	Пожаревачки	1	3	179	183	29	3	32	73	6	79	140.790	32.796
2	Ћуприски	1	2	92	95	9	4	13	18	3	21	55.888	12.514
	Свега	2	5	271	278	38	7	45	91	9	100	196.678	45.310

Кад упоредимо број насељених места с бројем становника у Браничеву, онда у средњу руку долази на једно место по 707 душа; а кад разгледамо округе на по се, онда видимо да у пожаревачком округу долази на једно место и по 769 душа, докле у ћуприском не долази на једно више од 588 житеља. Места су дакле у пожаревачком округу са 24 на сто насеонија него у округу ћуприском.

Кад оних 278 места по њиховој фактичкој насељености разделимо на категорије, онда долази оних која имају

од	101 — 200	душа	11
„	201 — 500	„	115
„	501—1000	„	103
„	1001—2000	„	37
„	2001—5000	„	11
	преко 5000	„	1

Пописом народа године 1866 нашло се у оба ова округа 196.678 душа, и то 101.563 мушке, а 95.115 женских: долази дакле на сваку стотину мушкараца по 85·65 женских. Пожаревачки округ има мање (92·93) а ћуприски више (95·49). Један према другом, ова два округа у том погледу стоје као 100 : 102·75.

Број душа је напредовао у овом крају за 20 година (од 1846--1866) са 1·783 процента на годину, и ако тако узнапредује и даље, људство ће се удвојити за 39 година.

Као што се из прегледа види, у оба округа има 45 богомоља и 100 основних школа; долази дакле једна богомоља на 4371, а једна школа на 1967 душа. Број је школâ више него двојином већи од броја богомоља. У округу пожаревачком долази једна школа на 1782, а у ћуприском на 1661 житеља: један округ стоји према другом као 100 : 149. Напротив, једна богомоља долази у ћуприском на 4299, а у пожаревачком на 4400 душа. Овде је дакле сразмера као 100 : 103.

Није без интереса упоређење како је у ова два округа кроз известан период напредовао број школа. Тако је имао округ

године		пожаревачки	ћуприски
		основних школа	
1844	. . .	17	4
1854	. . .	33	14
1864	. . .	38	13
1874	. . .	78	21

Број школа 1844 кад се испореди с бројем од 1874 даје нам ове сразмере за округ

пожаревачки	као	. .	1 : 4·59
ћуприски	„	. .	1 : 1·33

I

Пожаревачки округ

1 Границе и планине

Границе су пожаревачком округу: са запада *Морава*, са севера *Дунаво*, с истока *округ крајински*, а с југа *округ ћуприски*.

Источна пола овога округа врло је богата брдима и гором, а западна и северна равније су, ама су скоро остале без шума. И ако простором не иде међу највеће округе, пожаревачки округ храни народа више него икоји други у нашој отаџбини.

Планине се у опште пружају од Дунава к југу; највеће су оне између Голупца и Добре, које се протежу до иза Хомоља над изворе Млаве и Ресаве. Главнији висови у тим планинама помињани су раније. Остаје још да се кажу они који се виде из равница млавских и печких, те се с тога сматрају као највиши. Полазећи с југа округа, од водомеђе Млаве и Ресаве, такви су висови:

Главчина, вис ком је теме голо, а свуд около брдо је то одевено гором;

Крилаш, с једне и друге стране има рамена одевена гором, која изгледају као каква крила, а у среди на врху сама је стена;

Лисина, названа тако с једне голе пољане на средини своје главе;

Јежевац, с леве, а

Вукан, с десне стране Млаве. Ова су два брда уста *Ждрелу Браничевском* (данашњој горњачкој клисури).

Суморовац, који се, кажу, с тога зове тим именом што се на њега скупи велики суморан облак кад год дува ветар *устока*;

Врањ, невелики ама приметан вис над изворима речице Витовнице;

Узенгија, планина малко више на исток од Вукана.

Даље к северу настају планине *Звишке*, па *Голубачке*, и најпосле *Голе Планине*, које се пружају до самога Дунава.

Од тога хомољскога планинскога повијарца одвајају се и спуштају доле у равну полу пожаревачкога округа две косе, две водомеђе: једна иде најпре између Млаве и Ресаве, а после између Млаве и Мораве. Та се коса над Пожаревцем зове *Сопот*. То је повијарац који се још од Беланице одваја на запад или на северо-запад, па се веруга међу водопађама Млаве и Ресаве, тек му је главни правац упућен к Морави. Дошавши до између Свилајинца и Петровца, коса се та повија к северу, и одатле чини водомеђу Млави и Морави. Она је све нижа што ближе прилази к Дунаву. Оставивши на својој западној страни варош Пожаревац, Сопот се код Костоца спушта у само Дунаво.

За ову косу прича вели да је од Дунава до Цариграда нигде вода не пресеца. И доиста би човек могао од Костоца до наше границе више Ниша продрети све овим повијарцем, а да нигде немора никакву воду газити. Како је пак од наше границе до Цариграда, то не знам.

Друга коса дели воде Млави и Пеку. Она се одваја од Кучајне и протеже се на север к Дунаву. Зове се разним именима: *Диван, Липовача, Горица*. Горица је завршетак овога планинскога крака који код Рама удара у Дунаво. То је брдо готово цело од самога живога песка.

2 Воде

Вода највећа која кваси пожаревачки округ од села Кушиљева до Дубравице, јесте *Морава*, о којој је био говор у ужичком округу.

Уз Мораву вреди поменути и једну њену растоку која је обично сува, али кад Морава надође, она од своје воде залије и у ову растоку. Та се растока зове *Дубровник*. Он се раздваја од Мораве испод Кушиљева, а састаје се с *Ресавчином* испод села Жабара.

Ресавчина, старо корито реке Ресаве, иде упоредо с Моравом од Свилајнца до *Лучице*, па се ту спаја с Моравом.[1] И ниже имају две моравине растоке: једна од *Лучице* до више *Драговца*, а друга од *Живице* до села *Батовца*.

Млава, после Мораве највећа вода, извире у варошици *Жагубици*, столици хомољскога среза, 15 сата на југоисток од Пожаревца. Врело је млавино до крајних жагубичких кућа под брегом који се зове *Концила*. Вода избија из једне дубоке пећине, па на површини чини једно језерце као какво повелико гувно. На неколико корака од врела, меље воденица с неколико витлова: толико је Млава јака на самом извору своме. Откуд долази вода овоме врелу, не може се поуздано казати; али су жагубичани опазили да се то врело увек замути кад падне велика киша на планину *Бељаницу* (на југ од Хомоља); а кад киша падне на Црни Врх, Млава тече као обично.

С Црнога Врха стачу се у млавино корито ове речице: *Црна Тисница, Бугарска Река, Сува Река, Мала Тисница*, и *Равна Река*. Све се те воде састану до *Великог Талареза*, и онда се зову *Велика Клисура*, која иде преко *Лопушника* на *Камидовац* више *Жагубице*, па се после слива у Млаву на једно сто хвата ниже њенога врела.

Млава протиче готово средином Хомоља. Од притока њених највећа је

Крупаја, која извире на западу брда *Смрдана*, и после 1/4 сата тока пада у Млаву с леве стране ове реке. Извор је *Крупаје* нешто за дивљење већма него извор Млаве. Она куља из једне пећине, која зија као каква џиновска уста, и разбија се о небројене стене.

---

[1] Прича се да је овуда текла река Ресава, па јој је инат прокопао ново корито од Свилајнца правце у Мораву. Спахија ресавски, Турчин, свади се са спахијом моравским, опет Турчином, који је имао многе воденице на Ресави од Свилајнца до Лучице. Да се освети своме непријатељу, он прокопа Ресави корито од Свилајнца правце у Мораву, и тако ономе остану воденице без текуће воде. Више су пута Моравци тражили да се Ресава наврати на своје старо корито. И на народној скупштини у Крагујевцу 1867 био је о томе поднесен један писмени предлог, али није свршено ништа.

И на Крупаји, одмах испод врела, меље воденица с више витлова.

Примивши с леве стране реку Крупају, Млава улази у ону дугачку и тесну *горњачку клисуру*, која траје све до села Ждрела, и која нагони ову реку да се током својим вије као каква гуја.

Клисура горњачка, која се звала и *Ждрело*, једна је од најдивнијих природних слика у Србији. Човек се чуду чуди и неким миљем поји кад гледа такво дело руку створитељевих, и тако стрињиву радњу времена и елемената..

Од Ждрела, Млава има готово један правац: тече к северозападу, благо савијајући се к северу, докле већ не падне у Дунав код старога града Костоца.

Дужина доље ове реке може бити око 14—15 сата, а само је корито много дуже због вијугања воде[1].

Млава се гази на бродовима, кад је вода мала, а кад наједра онда се не може газити.

У Млаву се стичу још ове воде, и то с леве стране:

Бусур који долази од Буровца а пада испод Вел. Лаола. Речица ова страховита је поплавом кад се излије;

Чокордин, долази од села Орешковице, и стиче се између Поповца и Орљева; и

Могила, извире у ливади Митра и Пауна Ђорђевића, из Салаковца, па тече упоредо с Млавом, и, после 4 сата тока, код села Дрмне испод Рукомије, пада у Млаву.

С десне стране у Млаву се стичу, осем мањих потока и речица,

Орешковица, која извире између Вукана и Малог Суморовца, један сат далеко у њиховим кршевима, и стаче се у Млаву између Ждрела и Малог Лаола;

Бистричка река извире један сат више села, испод Великог Суморовца, а пада у Млаву испод Малог Лаола;

Стамничка река извире више села Стамнице, у планини, а улива се у Млаву између Малог Лаола и Лесковца;

[1] У опште о рекама у Хомољу може се са задовољством прочитати чланак г. *Драгашевића*: *„Долине по Хомољу,“ Српски Летопис* за 1875, књ. 118, стр. 77—92.

Витовница[1], која извире више манастира Витовнице, и код села Каљишта пада у Млаву.

Пек, после Млаве највећа вода у пожаревачком округу. О овој је води била реч онде где је говорено о њезином извору. Пек је река веома бујна; биће бујнија од Млаве, и много мање поштује обале своје, ваљда за то што јој је већи пад, и што пролази кроза земљу много песковитију. Млава се мирније излива у равни које су на једној и на другој њеној обали, али Пек одире и немилице рони и саме своје обале.

Пек пада у Дунаво између Градишта и села Пожежене.

С леве стране у Пек се стичу:

Комша, долином које има пут из Звижда у Хомоље, и

Кучајнска река, која долази од рудника Кучајне.

А с десне су:

Дубока, која долази од села Дубоке,

Шавица, *Дајша* и *Пониквица*. Ова последња долази од села Барича, а стиче се у Пек испод Бикотинаца. О Дајши ће бити говора још на једном месту.

Река се стаче из две воде, од којих једна долази од манастира Тумана, а друга од Житковца и Снеготина.

Река се улива у Дунаво код села *Усја*. Ова вода не само да нема свога особнога имена него се сто просто зове *Река*, већ је и целом пределу дала назив *Река*, те се некад звала *речка капетанија*, или *речки срез*, или просто *Река*.

Може се још поменути река *брњичка*, која пада у Дунаво код села Брњице, и

Добранска река, која тече читава три сата испод планине *Бабиног Машила*, па се у селу Добри слива у Дунаво.

Минералних је вода мало у пожаревачком округу.

Везичево, у Горњој Млави, има једну минералну воду, која,

[1] У једном споменику из XIV века зове се **Витєльница в Браничєвѣ**, и т. д. *Гласник XXIV*, стр. 264. Власи је изговарају *Витоњица*.

по *Барону Хердеру*, има много рудних деоница, али у коликој је мери добра за лек, тек ће време показати[1].

Кисела вода, у Звижду, 1 сат од Горње Крушевице уз Пек. Прилично је кисела, али се меша с другом водом, па се квари, а иначе није испитана. Око ове воде имају остаци од неких старих зграда. Ближе ништа још се не може о том казати.

Слатина, више Петровца, под брдом „Стражом“, слана модра вода, која никуд не отиче. Ближе ништа о њој не могу казати.

Још нам ваља поменути два извора с њине необичности. То су

1 *Потајница*, у Звижду, на пола сата испод Крушевице, на десној обали Пека. Потајница је 5 хвата над воденим огледалом Пека, и 10 хвата удаљена од њега. Она је у кречном камену. Причају да се она по 5, 6, или 10 пута на дан напуни водом, па се опет сама испразни, вода сама понире некуда у камење, и кад то бива, онда се чује нека лупа, као да удара добош, као да лупа камење, или да дува ветар.

2 *Пиштаљине*, из којих излази *голубачка мушица*. Ова опака животиња, која толико досађује марви, леже се у неким пиштаљинама близу града Голупца. Прича вели да је неко *стигао* у *Стигу* некакву халу и убио, а она се увукла у голубачку пећину, те у њој скапала, па се сад од ње легу те мушице. Напротив, сами сељаци на месту опажају да се мушица та леже у блату где пишти та вода. А кад би се, веле они, то блато осушило пре него што мушица излети, онда та сатвар не би могла ни излетати. Оваких пиштаљина, у којима се леже мушица, има не само око Голупца, него и на левој страни Дунава, а има их и на десној чак до села Добре.

---

3 Равнице

Права равница у пожаревачком округу биће онај простор између Мораве, Дунава, брда Сопота, па горе до села Лучице и

[1] *Линденмајер*, стр. 92.

Пољане; то је глатка и доста велика, а веома родна раван: може имати 1½ сат ширине и до 3 сата дужине.

Друга је опет глатка раван од утока Млаве до села Костоца и до Салаковца, премда је сва долина Млаве, од Ждрела до Дунава, више или мање равна.

Уз Пек има нешто равница, а и крај Дунава од села Кисиљева до Винаца.

Ово помињемо само праве глатке равнице, јер иначе сав *Стиг* и западна водомеђа Пека, пре су равнице, него брдовита земља. Тако је исто и с водомеђом међу Млавом и Ресавом, где има дубодолина, али има и косâ са широким равнима.

И средина Хомоља, од Жагубице до Изварице, Суводола и Лазнице, може се узети међу равнице.

Тако је исто равна и средина Звижда дуж Пека и реке дубочке, само што је ова равница ужа од хомољске.

Све су ове равни родне како се само може желети. У Млави и Морави особито се хвали кукуруз, а у Пеку и у Стигу већма је на гласу стрмнина. Местимице се особито хвали пшеница: из *Борича*, *Десине*, *Раброва*, *Божевца*, и др.

---

4 Шуме

Стиг, Пек, Млава, и готово Морава, оголели су тако да ће скоро настати права оскудица за гориво, а грађе је и сада огодно.

У кључевима моравским има, истина, још лужњака, јасења, клења, глогова, брестова и друге горе која расте по пљоштинама, али и она иде на мањак сваки дан.

На коси Сопоту била је некад густа граничева шума, али је сад веома проређена, и тек су остали неки и неки забрани, као око четерешке цркве, око Заове, око села Орешковице.

Што је на овим просторијама затрвена шума, то је учињено да се више земље добије за њиве и ливаде, али је грдна штета што је огољен Вукан, и готово сва горњачка клисура, те је остао сами камен, од кога не само да нема никакве користи за

земљорадњу, него се још он суља на свим литицама и засипа пут, који је и много стао док се начинио, и једини је за пролазак из Хомоља у Млаву.

Али за то сва источна страна овога округа богата је сваковрсном шумом а највише буковом. Од Голупца до Добре, и до границе мајданпечке, готово је све шума. Исто је тако и Хомоље, осем саме равнице око Млаве, окићено шумом. Само то има да да примети: да су сва места, која су под здравом шумом, највише веома врлетна и стрменита, осим јединих повијараца од коса, али су и они највише уски и много извеһугани.

Дивљачи у Морави, Млави, Стигу, и у Пеку има обичне пољске, као: зечева, лисица, јазаваца, веверица, и ласица које у Морави зову *Рајине невестице.* Она је мања од пацова али је опет право страшило за њих. Чобани у Морави причају да треба ласици рећи: „Рајо, Рајо! ала си лепа! али пацови прете да ти одгризу уши, него хајде да ти покажем где су!“ На овакав позив, кажу, она оде одмах, и затре све пацове које нађе.

У хомољским пак, звижданским, и голубачким планинама има: јелена, срна, вукова, медведа, и дивљих свиња.

---

5 Рудно благо

И *рудним* је *благом* богат овај велики округ. У њему се на много места налази нарочито угља; тако га има мркога: у *Костоцу*, где се већ вади; у *Речици*, недалеко од Рама; у *Тополовнику*, селу, близу Градишта. Даље, тога угља има: у *Раденци*, код села Волује, у срезу звишком; у *Ступању*, у *Чезави*, и *Великом* и *Малом Свињу* у срезу голубачком; у месту *Кокоту*, повише Малог Лаола, где новачка река утиче у Млаву; и код самог села *Божевца* у врху Стига, где га г. *Бајлони* већ вади.

Правога каменога угља има: у *Мишљеновцу*, *Мустапићу*, и *Сипаоници*, у срезу звишком; и у *Босману*, у добранској општини, у срезу голубачком.

У *Рановцу* је прави камени угаљ, а у *Мељници* формација тога угља. Има га још и више варошице *Петровца*, под брдом *Стражом*, и најпосле у општини села *Пољане*, где се у велике вади. Пољана је око 2 сата од Пожаревца уз Мораву идући.

Даље има: *хромног гвожђа* и *гвоздене руде* у планини добранској.

Злата има у *Пеку*, а у *Тодоровој Реци* у брду, у општини нересничкој, има *бакарне* и *гвоздене* руде.

Најпосле, у Мајдану *Кучајни*, око 9 сата на југоисток од Пожаревца, има: *оловне руде* која је богата *сребром* и *златом*; а у том се руднику још налази и руда *голмај*.

Овај рудник држе сада под закуп *Браћа Брајти*, Енглези. и хвале се да радња иде врло добро[1].

На Пеку, код Нереснице, у старо време, испирано је много злато. Чак има претпоставка да се садашња Крушевица звала у старо време *Кризовескија* (Chrysovechia) Старозлатија (?).

Поред реке Орешковице, по страни Малога Суморовца, копана је некад руда. И сад су огледали Енглези из Кучајне, и нашли су бакра, олова, и сребра.

Више Петровца код „Страже" кажу да има шалитре коју је Кнез Милош пре 50—60 година копао. Али сељаци, због кулука, разгласе да је више нема, и тако се напусти тај посао.

Живи песак. — Наслов је овоме чланчићу *Рудно благо*, а ми стављамо под њега *живи песак* који не само није благо него је велико недраго онима којима је сусед; али као једној карактеристици земљишта овога округа мислимо да не грешимо што овде чинимо место.

Живог песка има у већим или мањим просторима од Рама до утока Тимока у Дунаво, што смо поменули и у крајинском округу. Тек у овом га је округу највише, и то од Рама до Голупца.

---

[1] О овом руднику помињано је, између осталог, и у мојим *„Путничким Писмима"*, стр. 200—202.

Горица, велико брдо на источној страни града и села Рама, које удара у Дунаво, пешчара је од својих 1000 хектара простора; друга је пешчара иза села Затоња, око 60 хектара; трећа је на запад од Градишта, између вароши и кисиљевачке баре, и ова може изнети на 60 хектара простора; четврта је пешчара највећа, јер заузима дугачки троугао између Пека, Пожежене, Бикотинаца, и Винаца, па се пружа низ Дунав преко Усја до Голупца. Она може имати око 2000 хектара[1].

Силна устока, која у Подунављу готово једну трећину од целе године бесно дува, на сушном времену, диже облаке овога лаганога песка, и носи га те засипа њиме свако растиње, па чак и велико дрвеће и куће по селу. Страшно је видети да су многе куће у селу Винцима, у Пожеженој, или у Бикотинцима до стреје потонуле у ту суву воду, која уме потопити а не уме отећи докле је опет струја ветра не би одувала.

6 Остаци од старина

Голубац је град који се одржао најбоље од свих старина у овом округу. Голубац је на Дунаву, готово према Мудави. Он је баш на ушћу онога теснаца у који улази Дунав кад већ прође банатску равницу па удари у планине десно — српске, а лево ердељске. Сва је прилика да је та зидина још из римскога доба. За српске државе, био је то важан град, а доцније су га држали некад Маџари а некад Турци. Летопис помиње да се године 1428 *„Одвргао Јеремија у Голупцу, и дао се Турком,“* те су они „пленили Браничево“.

На Голупцу је 1428 пало много крви и турске и хришћанске, кад се покушавало да се он поврати од Турака; али је све било узалуд.[2]

[1] Ко би желео потпуно се обавестити о овом *живом песку*, светујемо му да прочита чланак нашега славнога *Дра Панчића* у *Гласнику* XVI, стр. 197—233.

[2] О тој битци на Голупцу гледај чланак г. *Мијатовића* у јулској свесци *„Отаџбине,“* стр. 388—396.

У њему су Туци живели до пре две ста година или нешто мање, па су га после напустили.

Град има осам дебелих округлих кулā које су везане једна за другу зупчастим зидовима, који се веругају по стрменитим стенама на којима стоје куле. Доле има три куле, и зид за топове; у среди су две, а на врху су три, од којих се једна зове *Шешир-кула*. Оне су на одсеку од 216 стопа висине. Врло је тешко успети се до у град, јер је стари пут сав које орођен, које засут, а које зарастао у трње. Ту се находе комади од стрела којима се служило у боју пре барута. У дољи, са запада, откуда се долази Голупцу, била је једна џамија и један турски хамам, па је то обоје порушено по наредби Кнеза Милоша.

За једно пô сата на запад од града Голупца, на обали дунавској, село је *Голубац*, све на зидинама некаке старе вароши, у којој се налазе врло многе старе ствари, а особито оне чувене камене антике за прстење.

Испод града Голупца опет, у дољи, на обали Дунава, на *Ливадици*, зове се *Градац*, и зидине се познају и данас.

Ниже још низ Дунаво, стари је град *Чезава*, из кога је један камен донесен у народни музеј, у Београду.

На *добринском салдуму* има зидина која се такође зове *Градац*.

Од Голупца на више уз Дунаво, код Градишта, имају остаци од неког старинског града, али је то све време већ јако порушило. Г. Медовић држи да је ту била римска *Талијата*.

Град Рам, на једном каменитом чоту мало више *Базјаша*, доста је добро очуван, само је строваљена једна кула у којој веле да се некад запалио барут. Ово мисли г. Медовић да је римски град *Нови* на Дунаву. [1] Око града је данас село *Рам* до самога Дунава. Ту је скела и превоз преко Дунава у Банат. [2]

---

[1] *Гласник* IV, 189.

[2] Из Рама се, 3 Септембра 1804, отпсла низ Дунаво она српска депутација која је прва пошла да нађе Русију, да нађе Србији пријатеља и савезника у борби против Турака. Та је депутација ишла кришом, представљала се тајно, говорила крадом; а године

Костолац, на утоку Млаве у Дунаво. И на десној страни, у красној равници, и на левој у брду, ниже данашњег села Костоца, пуно је остатака од старога големога града Браничева, који су Римљани звали *Виминацијум.*

Пре четрест година нашао је неки *Степан Катић* у својој ливади један велики водовод, који полази чак од села *Великог Црнића* па иде до самога Костоца. Овај водовод примао је све изворе који теку с косе *Липоваче,* и сводио их или у велику варош *Виминацијум,* или их је разливао по усевима у пространој стишкој равни повише тога града.

У тој равни се често виде пластови од земље које народ зове *умке,* а негде и *могиле.*

Говори се да су на тим умкама седели стражари који су чували све то засејано поље. Има ту и „царево гувно“ велико од прилике 2 хиљаде квадратних хвата. Ту се, веле, врьло царско жито које му је народ давао место порезе у новцу. Све ово пишемо онако како се тамо прича.

У Костоцу се ваде тако многе старе римске цигље, да данас и најдаљи крајеви пожаревачкога округа често патошу своје куће старом римском цигљом коју већ зову *костолачка.*

Између града на десној и онога на левој обали Млаве био је преко ове реке мост, од кога се, кажу, и сада, кад вода осане, познају стубови. На десној страни Млаве, чак до села Дрмна, находе се гробнице и други остаци од некадашњег великог града и живота људског.

Многи су се путници археолози устављали на Костоцу, али као да још није све осветљено што вреди знати за ово знаменито место.

1867, 92 представника свих словенских племена ван Русије, одоше јавно, свечано, у Петроград и у Москву, представљаше се силноме руском Цару, говорише с њим, казиваше свуда своје јаде и своје наде, и свуд беху свечано дочекивани, срдачно саслушавани, братска примани! Није ли то огромна промена и у људма и у погледима? *Протини Мемоари,* стр. 104.

Кустар, развалине од старога града, у селу Дубравици, на десној страни Мораве, недалеко од утока њеног у Дунаво.

Г. *Медовић* мисли да је ту био римски *Маргум.*[1] И доиста, ако се већ мора претпоставком одређивати место римском *Margum*-у и *Contra-Margum*-у: онда нигде није више вероједности за та два места него у *Куличу* с леве и у *Кустару* с десне стране Мораве, где већ она пада у Дунаво.

У месту *Породину* имају три стара црквишта. Грађевине су већ разнете на грађење нових цркава у Кушиљеву, у Четережу и у Породину. Место око две цркве зове се *Прњавор*, а око треће *Шајковац.*

Никаквих прича нема више о тим остацима од некадашњега живота у овом крају.

Ниже садашње четерешке цркве била је, кажу, стара црква која се звала „Смедеревац," па су је Турци разрушили. Чак је, кажу, Јерина од оте разрушене цркве камен носила за смедеревски град (?)

Миријева, црквина на реци Миријеви, у атару села Миријева. Прича се да је и ова црква зидана у време кад и град Смедерево. У њој је, кажу, проливена крв, па за то је и опустела.

Црква Везиља. На исток од села Везичева, у кршу, има стара црквина, за коју се прича да ју је начинила нека девојка *Мила Везиља.* Отац јој није дао да пође за кога је хтела, а она опет није хтела за недрагог, те се за то није ни удавала, него је, продајући свој вез, скупила новаца, и начинила црквицу *Везиљу*, од које још стоје зидине. Прича се да су Турци некад код те цркве о светом Илији оптекли сабор, и све људе исекли, а цркву сагорели. Године 1872, вода је прокопала велику јаругу кроз гробље код оте цркве, и показале су се многе људске кости.

И сад о младој петци и недељи долазе Везиљи многи болесници и невољници.

О цркви Везиљи има и једна стара песма коју ће читалац наћи доцније на месту за песме и приче.

---

[1] *Гласник* IV стр. 189.

Градац, четвртаст град, 60 хвата дуг, а 50 широк. Находи се на десној страни речице *Бусура,* уза сами *„Јеринин друм"* који је радио до пре 40—50 година од Пожаревца к Цариграду. У *Грацу* се том находе цигље, стари новци, грдно велики јексери, и разне гвожђушине.

Брадача, црквина близу села Црљенаца и реке Витовнице; приписује се Краљу Вукашину. Кажу да су и код ове цркве Турци некад исекли сабор народа, који су ту затекли. Из далеких села долази ту многи народ сваке младе недеље, тражећи лека у разним болестима.

Градац, више села Каљишта, близу утока Витовнице, стари градић, који је већ јако порушен. Прича се да га је градио цар Костадин, а Кнез Лазар да га је порушио због неког одметника, војводе својега. Даље прича вели да је Јерина наредила, те је с тог градића и из Ждрела свет носио камен за смедеревски град. „Све је, веле, стојао човек до човека, па додавао један другоме камен из руке у руку. За 12 година, додаје прича, нико није смео јајце појести, него се сва јајца морала носити мајсторима, те су их они лупали у малтер смедеревског града!!!" Јерину и овде страшно сликају, као и свуда.

Кула, село, крај реке Витовнице, и ту имају развалине од старог градића,[1] а тако и у селу Божевцу, мало даље на североисток.

Манастирица, стара црквина, у селу тога имена, о којој нисам чуо никакву причу.

Орешковица, стари манастир на реци Орешковици, баш под *„Моминим Каменом,"* између села Бистрице и Ждрела. — Овде има и друга једна зидина, коју народ зове *Кузница,* а око ње лежи многа згура.[2]

Ђеринац, стара црква, по̂ сата више села Бистрице, на десној страни бистричке реке. И данас сваке године, о Константину и Јелени, општина бистричка овде реже колач, па после се иде у село на весеље. Цркву ову, кажу, да је зидала нека баба *Ђера.*

[1] У Кули је био *трг* за Цара Лазара, као што се види из дародавне повеље манастиру *Дренчи,* од 2 Марта 1382, *Гласник* XXIV, стр. 652.

[2] Ово помиње и *Барон Хердер, Рударски пут по Србији,* стр. 3

Више села Ждрела, на једном обрешку, под Вуканом, стоји стара црквина која се зове „*Света Тројица.*“ Ништа више о њој нисам чуо.

Црквиште, у атару села Каменова, близу Млаве. Ту је некад била црква од које се сад ништа не познаје; али пет села: *Каменово*, *Трновче*, *Панково*, *Забрђе*, и *Кнежица*, на Марков дан излазе ту с барјацима на богомољу и на игру, где долази света из 8—10 села изокола.

Ћелије, манастириште, на источној страни села Каменова. Кажу да је ту био манастир који је збирао бир чак до Костоца, и до Госпођина Вира. Ту има једна стара липа под којом кажу да је био бунар, па у њега спуштено манастирско звоно, пуно новаца. Мисли се да је то било у време „Проклете Јерине.“

„*Ждрело Браничевско*“, које ми данас обично зовемо: *Горњачка Клисура*, начичкано је остацима од старих утврђења: на врсу *Вукану* је градић, на *Узенгији* градић, на противној страни, на *Јежевцу*, стражара мотриља с које се види сав предео чак до Београда, доле до воде зидане капије које су затворале и овај једини мучни пролаз у Хомоље. Даље је уз Млаву, у једној удолини од Вукана, „*Митрополија*“ где се мисли да је седео владика браничевски, па малко више *Благовештење*,[1] а највише уз воду манастирић *Горњак* који једини данас служи, а оне су две пусте развалине.

Горњак је задужбина Цара Лазара коју је он подигао 1380.

У оној „*митрополији*“ држи се да је не само седео владика браничевски, него још да је имао штампарију која је 30 година радила.[2]

У Хомољу, више *Жагубице*, куда пролази пут на Црни Врх, има зидина као нека стражара. Не зна се из кога је доба. А

---

[1] У овом „Благовештењу близь града Ждрѣла“ био је онај духовник *Висарион* који је, некако после смрти Деспота Стевана Високог, позвао онога *Радослава* преписивача светих књига, те му је преписао јеванђеље и друге неке књиге (*Ст. Новаковић*, *С археолошке изложбе у Кијеву*, стр. 10 и 17).

[2] *Вујића*, Путешествіе, стр. 68—76. И *Манастири у Србији*, *у Гласнику* XXI, стр. 56—57.

Г. *Драгашевић* градину у селу *Рибарима* зове *Држан*, ону пак у Кључу, недалеко од ушћа реке *Осанице*, назива *Куделин.* [1]

И *Тршка је црква* старија грађевина, али када је постала и чија је задужбина не може да се дозна из заплетена записа који се находи на северној страни њенога зида. Све што се може да прочита ово је: **Рабь хтоу вонцилнь калоугеровикь**, а даље се не може да прочита. [2]

Кучајна, град код мајдана Кучајне. Барон Хердер мисли [3] да је тај град грађен као тврђа где су чувани драгоцени метали, кад је ту рудокопња била у цвету. Да ли ово не буде старо Кучево које г. Драгашевић ставља у равницу између Крушевице и Нересница у садашњем Звижду? Ово ми пада на памет тим пре, што Цар Лазар у повељи од 1378 даје цркви Свете Богородице у Ждрелу браничевском „**оу Звиждоу село колоую и село Кроушевиця**,“ а та су села и данас у *Звижду.* [4] По томе је данашњи *Звижд* и за Цара Лазара носио то име.

Каона, село на левој а црквиште на десној страни реке Пека, под једним брдом. У том црквишту је 1844 нађен један печат од туча с овим натписом: „**Никодимь Митрополить Смедеревѕ и Браничевѕ** 1667“, а у среди је лик Светога Николе[5].

Мало испод те цркве *Каоне*, пада у Пек с десне му стране речица *Дајша* која извире из брда *Ђуле* према селу *Каони*. Код тога извора имају развалине од неке цркве, а има и некакав градић. О том се црквишту прича да је било манастир, и да је мајдан Кучајна био његово имање. Градић пак онај кажу да је био двор управника мајданскога. Мисли се да је ту негде око црквишта закопано много благо које стоји и данас. Манастир је, веле, имао некаквих 77 одељења.

Тако вели прича; а *Радослав Живописац* из времена Деспота Стевана Високог и Ђурђа Смедеревца, причајући како је

[1] *Летопис* за 1875, књ. 118, стр. 80—81.
[2] Г. Митрополит *Мијаило* вели да је грађена 1796 (*Правосл. Црква*, стр. 24).
[3] *Рударски пут по Србији*, стр. 3.
[4] *П. J. Шафарик*, *Летопис*, стр. 104.
[5] *Гласник* IV, стр. 192.

дошао из Свете Горе у Србију, на позив Деспота Стевана Високог да му пише књиге, и како га је Стеван склонио да остане у Србији насвагда, и да нађе угодно место за манастир, па ће му он начинити богомољу и све што треба, те да се може без бриге одавати на писање књига, вели овако: **Призвани бyхомь ѡть христолюбиваго и послани быхѡмь на възыcканїе мѣста вь монастырское зданїе, и дондеже. рече, обрѣстї е, обитѣль нѣки вь странахь Истроса, иже и Доунавь глаголеть се. храмь прѣчистые въведенїа приблизь града Голоубца. И вь иже тамо страналь поустыне прошьдь и горы многы обьшьдь, пештерами же и прыснотекоуштїими источникы оукрашеноу оузрѣвь и подобиа скутомь ѡтьчьскыимь имоуштїимь искоусь вѣдомо и мѣсто подобно, ѡбаче чловѣцн оубо проходно, прѣжде же никыимь ненаселно ни ꙗвлѥно обрѣть вь подкрылїи горы Высока глаголѥмаа и слѡкомь ч вештїю на рѣцѣ Длаша глаголѥмои, на избороу, повседьневнїими троуди сїе обнавлꙗѥ и обꙗвлꙗѥ, вьсѣмь приходештїимь похвално и всѣмь дивно бѣше зримое ꙗко вь малѣ врѣмени толикы троуди показавшоу и вьса потрѣбнаа на зданїе оуготовльшоу вь обштемь прѣбыванїи жити изволꙗюштїимь. Сьбраноимь же намь ꙗко доушь .ле. желаѥштемь небеснаго шьствїа и прѣподобныхь житїа, и сице нам живоуштїимь и троудештїимь се, ѡть окрьстныихь странь приходеште и благословенїа требоуюште и молитвы желаюште ѡть нась прошаахоу и ѡть оугрьскыѥ и моусломанскые страны ходеште вь непедобныихь вештехь, сїа притичѥште сь покаанїемь исповѣдоваахоу, праведное житїе желаюште и себе зазираюште, потрѣбнаа мѣстоу обѣштаваахоу, еже мнѡзи ѡть ниxь и сьтворише, хоусари глаголїемыи и азапи. И ѡть злые вешти прѣмѣнише се. Не азь же, нь вьсемогоуштїа сила се твораше и молитвы прѣчистые еи же и мѣсто нарекохѡмь прѣславнаго ѥе рождьства. Не бо бѣхоу вь онѣхь мѣстѣль прѣжде иночьстоуюштеи, ꙗко мѣстоу поустоу соуштоу и оустранѥноу. Нь и ѡть Светые Горы нась слышавше прихождаахоу, вѣдеште нась и сь нами прѣбыванїа желаюште.**

Докле су у тој обитељи смерни пустињици живели и угађали Богу, умре предобри Деспот Стеван, одеспоти се Ђурађ Смедеревац,

и као да се баш тада одврже Јеремија у Голупцу. Турци пођу да заузму Голубац; Угри опет да га не даду. Ови последњи, мислећи да су и монаси на Далши турски пријатељи, оплене им манастир и њих растерају. После, вели Радослав, пет дана лутања по планинама, скупе се они у граду *Вишесаву*, и ту разберу један за другога.

Тек после ове несреће, отишао је Радослав у Ждрело Висариону у Благовештење.

Али где је град *Вишесав*? Нисам могао никако дознати.

Кучево. На десној страни реке Пека, између Крушевице и Нересннце, у оној лепој равни, имају развалине од некакве старе вароши. Г. Драгашевић узима да је то стари град *Кучево*. Ја ово само помињем, не узимајући на се ни да потврдим нити да одречем мишљење поштованога нашег географа.

Двориште, село у Реци, где се прича да су били двори Милоша Обилића. На снеготинском потоку, Милош је начинио био себи купаоницу, која се и данас зове „Милошева Бања.“ Ту је Милош нехотице устрелио пустињика *Зосима*, те да то покаје, начинио је манастир Туман. Кажу да је главни двор Милошев био повише села Малешева, на месту које се зове *Дуништ*.

Од богомоља старих, може се поменути још

Витовница, на реци тога имена, манастир, који се приписује краљу Милутину. О њему има више у *Гласнику* XX', стр. 58—60; само ваља приметити да је она плоча са записом донета с неког другог црквишта и ту усађена. То ми је казивао сам г. Х. Стеван, који је то и учинио. Не сећам се одакле, а можда је из развађеногa манастира *Орешковице*.

Још имају световне цркве:

Нимник. На исток од Млаве, у Стигу, у лепом живописном месту, стари је овај манастирић који је сада световна црква. Прича се да је грађена у време Цара Лазара, а обновљена је 1825.

Заова. У једној удолини косе Сопота, која се пружа од Костоца чак до иза Шетоња, међу *Великим Селом*, у *Млави*, и *Пољаном* у *Морави*, находи се ова богомоља, која се прво приписује Цару Лазару, а доцније је оправљана много пута. То је још године 1827

био манастир а данас је световна црква. На запад од *Заове*, близу села Пољане, има извор *Сестрољин* који се сматра као веома лековит. Сваког младог петка долазе ту невољници чак из Шумадије, те се умивају и пију воду, тражећи лека у разним болестима. Ту се *отклапљу* једномесечићи, што, у осталом, бива и на гробљу, а ту се и крсти међу и побратимства чине.[1]

Црква *Заова* и извор *Сестрољин* веома су на гласу као места где болесници и разни невољници траже лека и одлакшања. Ми ћемо доцније казати причу која говори о њиховом постању.

Рукомија, стара и слаба црква, на лепом месту, на источној водопађи Сопота, према селу Брадарцима, не далеко од леве обале Млавине. Сад је затворена, јер је зграда испрепуцала. Има красне воде. И ту народ долази ради лека. У старо време је и *Рукомија* била манастир.

7. Становници

а. Њихове историске судбине

Толики остаци од старина сведоци су да је некад дуж Дунава, од ушћа Мораве до Голупца, а и у целом данашњем округу пожаревачком, киптио веома развијен живот људски. Али се ми не ћемо упуштати у далеку давнину. Доста је да наговестимо само оно што се на овом комаду земље помиње за доба српске државе, и за време нове наше борбе за слободу.

По нашим домаћим белешкама, данашњи пожаревачки округ састављен је био из највећег дела *Браничева*, *Кучева*, *Звижда*, и *Хомоља*.

Браничево је добило од Светога Саве јепископију въ храмѣ Светаго Николы, где је, прича се, доцније и штампарија била. У Браничеву, на име, на Ждрелу Браничевском, прича вели да је краљ Милутин имао бој с Татарима, и да је тада Млава потекла крвава од великога покоља људскога.

[1] Како се свршује побратимљење на многим местима глед. у *Гласнику* XXII. мој чланак „*Живот Срба сељака*“ стр. 9—14.

У летописима се помиње како Цар Лазар, године 1379, „расипа *Радича Бранковића*, у Браничеву.“

Године 1438, Августа 1, цар је Мурат, вели летопис, „оплениио и попалио *Кучево* и *Браничево*.“

Доцније се помињу несреће које су снашле *Кучево и Браничево*, кад се, 1428, одметнуо *Јеремија* у Голупцу, и предао Турцима, те су ови поплениили оба та краја. — Хомољски је збег поробљен 1454 године.

Јако пада у очи то, што се у свему овом округу тако често и врло много помињу имена великих наших предака: Краља Милутина, Цара Лазара, Милоша Обилића и других, и то у местима, где данас поред Срба живи и доста Влаха.

Како су Турци последњи пут завладали Голупцем 1459, и свим овим крајем, народ је пожаревачког округа трпео оно што и сва његова браћа.

Ратови Аустријанаца и Турака закачали ћу и овај крај, и многу жртву односили, али среће народу никад нису доносили.

После великих победа Принца Јевђенија, закључен је 21 Јула[1] 1718 године мир између аустриског Цара Карла, и Султана Ахмета. Мир је тај уговорен и закључен на грбини косе Сопота, повише села Ћириковца, на путу који води из Пожаревца у село Брадарце. Ту се и сад познаје умка, где је тај уговор подвезан. По том уговору, који је гласио на 24 године, сва је Србија дошла под власт Аустријанаца који су је изгубили године 1739, када су је Турци на ново заузели.

За Кочина рата, Браничевци су држали страну Аустријанцима, али, као и свакад пре, ништа нису могли извојевати, докле год није потекла мисао о устанку из самога срца народнога.

Кад је године 1804 устанак букнуо у Шумадији, одмах му се одазвао глас и из пожаревачке нахије, у којој су Дахије, у почетку 1804, погубиле Кнеза *Рајицу* из Забрђа, и једног попа из Горње Млаве коме име на жалост није нико записао.

Миленко Стојковић, из села Клисчевца, на Дунаву; *Петар*

[1] *Kanitz*, Serbien, p. 13.

Тодоровић Добрњац,[1] из села Добрња, и *Момир* из Лучице, чим чују шта Карађорђе ради у Шумадији, стану скупљати око себе бегунце и хајдуке по своме крају, и ударати на Турке по селима.

Око Васкрса 1804, Карађорђе пређе с неколико старешина и с војском, па опколи Пожаревац. Турци се, после малог отпора, предаду[2], плате Србима 50 кеса новаца, даду неколико хатова, сребрних ножева и других таких ствари, па их Срби испрате низ Дунаво. И тако је већ 1804 тај округ био очишћен од Турака, и прве су старешине у њему биле: *Миленко Стојковић*, *Петар Добрњац* и *Момир* из Лучице.

Ови људи, са својом нахијом, повели су српску војну, Петар уз Мораву а Миленко низ Дунаво на Пореч и у Крајину — два веома важна правца за напредовање српскога оружја.

После године 1813, Турци су притисли пожаревачку нахију јаче него пре устанка. Али кад нуче глас о устанку у Такову, и кад дођоше *Сава* из Јагњила и *Павко* из Сараораца, с поруком да се народ диже, онда *Стеван Добрњац*, брат Петров, диже Мораву; *Маринко Цодић*, Хомоље и Млаву; *Стока* из Кисиљева, рамску нахију; *Панта Јанковић*, из Раброва, Пек; *Павле Богдановић—Душманић*, Реку; а *Мијаило Ђорђевић*,[3] Звижд.

Бојеви су били с Турцима на *Винцима*, око Васкрса 1815, и на *Рановцу*, око Спасова дне 1815, где су Срби одржали мегдан.

У то стигне и Кнез Милош с Молером, Цукићем, Милосавом Ресавцем, и осталим старешинама и војском.

Пожаревац се држао очајнички, а Милош је јуришао јуначки и мудро. После крваве борбе, после много мртвих глава и с једне и с друге стране, Турци се предаду, и Димитрије, Кнеза Милоша писар, испрати их до Ћуприје.[4]

---

[1] *Вук* свуда пише *Добрињац*; али данас нити се село његово зове Добриње, нии он Добрињац, него је село *Добрње*, а он *Добрњац*.

[2] 12 Маја 1804, *Записка Проте Пејића, у Архиву Срп. Учен. Друштва*, бр. 375.

[3] Овај је погубљен близу Пожаревца 1842 године.

[4] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 288—302.

Кнез Милош је, после године 1825-те, често боравио у Пожаревцу као у својој другој столици. Многи су важни акти написани, многе скупштине држане, и одлуке учињене у томе месту.

Године 1821, у пролеће, букнула је у Пожаревцу и мала буна против Кнеза Милоша. Буну ту дигао је *Марко Абдула* и *Стеван Добрњац*, главни кнезови нахије пожаревачке, а прави је покретач био сам Марашли-Али-паша, да би вргао неслогу међу Србе.[1]

И Ђакова буна којаспла се била овога округа, и учинила штете неким људима, али је, за кратко време, враћен поредак, а бунтовници су жестоко каштиговани.

Покојни Јоаким Вујић, у свом Путешествію (стр. 60 и даље), прибележио је шта су Турци узимали од Срба по селима у пожаревачком округу 1826 године. И ако је њему то причао сам Турчин *Мехмед-ага*, који је имао рашта да представља себе као добра и блага раји, и ако је то било 1826, дакле после свих бојева од 1804—1816, нарочито после Пожаревца, Љубића, и Дубља, ипак вреди срачунати све оно што се од Србина узимало онда као божем законита дажбина.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Миленко Стојковић

Миленко Стојковић родио се у селу Кличевцу, на Дунаву. У младости својој седео је неко време и у Пожаревцу, и држао дућан; али се после опет врати у село, и на ново почне живети као сељак. Кад је Хаџи-Мустај-Паша подигао Србе да се бране од Јаничара који су из Видина наваљивали у Београд, Миленко је био буљубаша; а у почетку буне на Дахије потписивао се *бимбаша*.

[1] *Вук^а Караџића, Грађа.* и т. д. стр. 174—180. Сам пак *Кнез Милош,* у писму свом од 12 Априла 1821, које је писао Марашлији, каже да је ухватио нека писма и прокламације, из којих се види да су Абдула и Добрњац били у договору, вели, с бунтовницима у Влашкој (ваљда с Хетеристима). *Архив Срп. Учен. Друштва,* бр. 802—803.

Кад Дахије, године 1804, побегну из Београда у Адакале, Миленко буде послан с неколико момака и препоруком од Реџепа на његова стрица Ибраима, који је био старешина у Адакалу, да Дахије побије, и главе њихове да донесе у Београд. Кад Миленко, овим послом, дође у Текију, он ту сакрије своје друштво, а сам се преобуче у просте влашке хаљине, отиде у Адакале, и преда Ибрахиму Реџепово писмо. Кад Ибраим види што му се пише, рекне Миленку да дође довече пошто се смркне, те ће му показати где седе Дахије, па он нека чини с њима како зна.

Миленко дође у вече с момцима, и покаже му се кућа где су биле Дахије, он удари на њих, те их побије и главе им изодсеца и однесе у Београд. [1]

Године 1805 особито је изишао на глас дочекавши и јуначки разбивши Афис-пашу на Иванковцу.

Кад Срби, у почетку 1806, поступе на све стране београдскога пашалука, Миленко сиђе низ Дунаво, и завлада Поречем, и потом се из Кличевца пресели и намести у Поречу.

У пролеће 1807, кад ударе на ново на Турке на све стране, Миленко пређе с војском преко Мироча у Крајину, и улогори се код села Штубика; али силна турска војска под управом видинскога везира Мула-паше и Гушанац-Алије опколи га ту, и другојачије се не би могао избавити, да му није дошао Карађорђе с војском из Шумадије, и руски ђенерал Исајев с нешто руске војске из Мале Влашке.

Миленко је био врло слаб спрoћу женске лепоте. Кажу да је држао више жена: Српкиња, Влахиња, па чак и Туркиња.

Кад су га, године 1811, истерали из Србије, отишао је са свим тим својим женама у Каравлашку, али их је тамо поотпуштао; само је једну, биће неку *Катинку*, задржао и венчао се с њоме. Од Русије је тада имао 300 дуката пензије на годину.

Миленко је био средњег стаса, леп, црномањаст човек. За њега су говорили сви који су га познавали, да је био врло паметан управник, а тако исто и велики јунак. Врло је мало говорио, и сви његови подручници бојали су га се, као живе ватре.

---

[1] Казано је како је Аганлијина глава испуштена у Дунаво.

Јокић за Миленка каже ово: „Он је био и најбољи, и најчовечнији, и најјуначнији војвода.“

У Србији није знао читати, а у Русији кажу да је научио те читао књиге и писао писма.[1]

Од прве жене имао је три сина: Милана, Ивана, и Живана, и једну ћер која се у Каравлашкој удала за некога Легатовића. Ништа се не зна: има ли сада ко жив од Миленкове породице.

Кад су Руси, године 1812, изишли из Каравлашке, и Миленко је тада отишао с њима у Русију, и умрьо је, по казивању *Вука*, у некаквој вароши на Црном Мору. Али још 1831, 24 Фебруара, Кнез Милош у једном писму[2] вели да му је дошао *Милан*. *Миленков син*, и искао новаца да Миленко откупи од дуга неке земље у Криму, па после и он с осталим Србима да дође у Србију.

Никаква помена нема даље да се Миленко вратио у Србију. А кад је умрьо, и где, нисам могао дознати осем онога што рекох мало пре.

Петар Тодоровић — Добрњац

Петар се родио у селу Добрњу, у пожаревачкој нахији. У младости је неко време хајдуковао, а после је трговао живим малом, и другим ситницама. Године 1804 био је буљубаша под Миленком; а године 1805 био је и он на Иванковцу против Афис-паше. Иза тога је тако изашао на глас, да га је Совет, на свршетку те године, звао бимбашом и војводом. Године пак 1806, бранећи Делиград од Ибрахим-паше скадарскога, тако се прославио, да је дошао у ред првих старешина у земљи.

Вук прича да су тада жене у Београду певале:

„Господар Петар на цареву друму,
Он ми чека седам паша војске,
И осмога царева везира — “

---

[1] Ми ово узимамо од *Вука*, али има једна Родофиникова записка уз писмо његово од 12 Августа 1807 № 249, где он вели за Миленка ово: „Миленко — умѣетъ читать и писать, скроменъ. храбръ, и любимъ всѣми.“ Разборъ сочиненія Н. А. Попова, и т. д. *Богишића*, стр. 122.

[2] *Архив Срп. Учен. Друштва*, бр. 721.

Све је било добро на Делиграду, док није Милоје дошао за старешину свима, па и Добрњцу, у почетку 1809. Ово тако огорчи Петра да је он после све радио без воље што је год радио.

Добрњац се одликовао у бојевима: на Малајници, и при отимању Кладова; у овом је месту после био он старешина.

Године 1811 истеран је и он с Миленком из Србије и отишао у Русију. Огледао је неколико пута после да се умеша у српске послове, али му то није пошло за руком.

Имао је од Русије 300 дуката пензије, и трговао је и закупљивао спахиска имања, те тако је лепо живео

Једном на Петров дан, дође му, као на имени дан, међу другим гостима и пок. Јеврем Ненадовић. Добрњац овога прекори за неку неправедну поделу оне помоћи коју је Русија давала српским емигрантима, и за велико хваљење себе и својих заслуга. Реч на реч, дође до тога, да Петар Јеврема истера јавно из своје куће, изруживши га као никаква човека.

Добрњац је умрьо у Јашу 6 Октобра 1831, и сарањен је код цркве Св. Спиридона. Он је имао на руци отворену *фонданелу* због ревматизма. Та му је фонданела зазебла, те га од тога удари *промт* (запаљење), и он умре тако рећи на пречац. На самрти његовој од Срба се десио само пок. *Тодор Хербез*, а нико други[1].

Није имао више од 60 година, кад је умрьо. Био је шаљив, и не само говорљив него и речит: кад би што говорио, тако је лепо казивао, као да из књиге чита. Као старешина, био је велики јунак, и особито је умео људе к себи привући и наговорити да га слушају; непогодан је био према онима који су хтели да му заповедају[2], а према својим подручницима и друговима био је врло љубазан. Издашан је и чазбен био за чудо.

Једини он од свих војвода онога доба био је глув према лепоти женској.

---

[1] Према свему томе, нека се процени оно што је пок. *Јеврем* казао за пропаст на Каменици 1809 (у *Гласнику* III, стр. 154), нарочито кад се зна да је Јеврем дошао у Србију још Августа 1831.

[2] Ово је ваљда натерало и Карађорђа да изрече ону онако драстичну пресуду о његовој упорности, пресуду која се не може записати.

Његова је кућа била отворена и стô постављен за свакога ко би год откуд наишао. Па не само што је овако частио и дочекивао, него је и новаца давао и на поклон и у зајам, кад би ко у потреби заискао, а у њега би се десило. Кад би коме што дао у зајам онај се није морао старати како ће му вратити; а и он од кога би што узео нека се не брине у што ће оне новце оставити. Читати није знао, али је, по сведоџби *Вука*[1], био једини старешина у Србији овога реда који је писарима знатнија писма казивао реч по реч (што оно веле: диктовао).

Добрњац је имао два сина, која су оба умрла у Петробургу у кадетском корпусу, а осим њих, оставио је једну ћер, по имену *Љубинку*, која је била удата за *Кузмана*, сина *Луке Лазаревића*. Она сада седи овде у Београду.

Глиша Гусларовић

БАРЈАКТАР

Уз Добрњца је увек био и његов барјактар *Глиша Гусларовић*[2], мален човечић да га немаш шта видети, али се јунаштву његовом дивио и сам његов војвода. Једном на Делиграду рањени су били и Добрњац и Глиша, и оба су лежали под шатором, а битка је јоште трајала. Добрњац је излазио овда онда и наређивао што треба у војсци, па се опет враћао и завијао своју рану. На један мах потегне кумбара, па усред шатора у ком су лежали војвода и његов барјактар

— Ја помислих, причао је Добрњац: — сад је крај свему, па се чисто збуних, и теке гледам кад ће да прсне, али Глиша чека, чека да она прсне, па кад виде да не ће него се само окреће, он се подиже и повика:

— Та пуцај, над пашином главом пукла, да видим већ и твоју силу! Иза тога се пружи, узе крчаг с водом, тресну њим о кумбару и — угаси је!

Другом једном приликом, у боју, где су, причао је опет Добрњац, куршуми падали као киша, Глиша је држао барјак, као обично;

[1] Правительствующий Совѣтъ, стр. 75 – 77.

[2] Из пожаревачке нахије, али не знам из ког села.

тада је већ имао 10 рана. Усред кише од тапета, Глиши се prиђе на поље. Он, с барјаком у руци, окрене стражњицу онамо откуда лете куршуми и повиче:

— Да видим могу ли погодити у готово место; јер су ме на здраву већ доста избушили.

— Хтео сам пући од смеја, говорио је Добрњац, кад сам тај покор видео, и ако ми је било више до плача него до смеја.

Глиша је погинуо у Јашу пред својом кућом. Пројахивао је коња, па се враћао кући; и не хотећи сјахати, намери кроз вратнице да ујаше у авлију. Горњи га праг закачи и пребије по средини на коњу. Од тога је одмах умрьо. Њега је испратила руска војска с почастима војничким.

То је могло бити око 1823—1825 године.[1]

Момир из Лучице

Момир из Лучице помиње се одмах иза Миленка и Добрњца 1804. Он се назива *оборкнез*, и *Јокић* вели да га је за оборкнеза над Моравом поставио Петар Добрњац. Али, да не буде он био кнез још за Турака, јер му је Добрњац тешко могао баш оборкнештво дати.

Момир је јако учествовао у опсади Пожаревца 1804 и у првим бојевима с Турцима после тога. Но наскоро га нестаје између вођа народних. *Јокић* само вели: „умрьо је код своје куће“, а то потврђују и извештаји које смо добили из самога села Лучице, али, које је године и кога дана преминуо, нико не зна да каже.

Момирову кућу, која је била ограђена и утврђена палисадом, превукли су Турци целокупну из Лучице у Пожаревац, пошто су 1813 завладали Србијом.

После Момира, био је моравски старешина његов син *Иван*, кога се јунаштво јако хвали.

После пропасти 1813, прешао је овај Иван у Аустрију, и тамо је ступио у војску, у којој се такође одликовао, и дошао до капетанскога чина. Даље ништа нисам могао ни за њега дознати.

[1] Ове појединости дознао сам 27 Априла 1875 године од г-ђе *Љубинке Лазаревићке*, рођене ћери *Петра Добрњца*.

Живко Шљивић

ВОЈВОДА

Родио се у селу Брадарцима, у Стигу. Ратноме занату учио се уз Миленка. Најпре је био буљубаша, а после војвода рамске нахије.

Ево писма којим га Вожд поставља за војводу:

„Благородни г. войвода Живко Шливићу, здравствуйте!

„Являмъ ти како су ми кнезови и кметови одъ рамске (стоји рашке) нахіє писали и моле се и тебе ишту да си им войвода на Катићево место. За то ти препоручуємь да како примите ово моє писмо таки да си отишао онамо међу оне људе, и да уређуєш рамском нахіомъ. И садъ оће бити скупштина онамо у нахіи: оће порезъ разрезивати, него ти часъ пре иди у наію и уређуйте тамо како найболѣ знате. Све заповести я сам послао, ви пакъ кадъ будете у скупштини ви ћете читати; него таки од истога часа да си отишао. Ово ти писмо даємъ кодъ себе да имашъ болшега верования ради. У Тополи, Юлія 26, 1809. Карађорђе Петровићъ, в(рховный) пр(едводитель) н(арода срб(ског).[1]

Милутиновић, особито на Малајници, хвали јунаштво овога Шљивића и брата му Јове.

Живко је, кажу, умрьо од своје смрти, али где и када — не могах дознати.

Јован Протић

Јован Протић, трговац из Пожаревца, јавља се у народским пословима први пут у лето 1804, кад је спремана депутација да иде у Русију, да тражи пријатеља и савезника српскоме народу у борби против Турака.

По свој прилици, Миленко је познавао и уважавао Протића, јер је, по узећу Пожаревца, и он дошао с војском и начинио шанац у Кумодражи, па се ту с Карађорђем и другима договарао о тој депутацији за Русију.

По повратку из Русије, Протића видимо у Совету, у Смедереву, као саветника за пожаревачку нахију.

---

[1] *Подунавка* од 1848, бр. 23. Сумњати је да је ово писмо у свему тачно преписано и штампано, а не каже се где је оригинал.

Доцније је биран, као депутат, и за Цариград, с протом Алексом Лазаревићем, и са Стеваном Живковићем. Вративши се отуд, био је у Совету. Ту га на крају 1807 видимо, да је, у договору с Аврамом Лукићем, устао на Младена, и тражио да се он искључи из Совета.

После оне несреће на Каменици, 1809, Протића видимо да оставља Београд, и одлази с Родофиникином у Панчево, па одатле у Букурешт.

После године 1813, кажу нам из Пожаревца, да је прешао у Земун, и ту дочекао други устанак под Кнезом Милошем. Прешавши натраг у отаџбину, налазио се, веле, највише уз Господара Јована, у Пожаревцу.

Кад је једном изашао у село Братинац, на Млави, где је сада државна воденица, ту га после ручка удари капља, од које је сутра дан у Пожаревцу умрьо, и сарањен.

Његов је рођени син онај Ђорђе Протић, који је био министар Кнеза Михаила, и кога се име много помиње за прве владе Кнезова: Милоша и Михаила.

Паул Матејић

Паул Матејић, Влах из Мељнице, најпре буљубаша, а после и војвода у Горњој Млави.

Паул је био готово у свим бојевима које су издржали Браничевци за оних 10 година. Године 1812 находимо га на граници као војводу, и у *Карађорђеву Протоколу* од исте године има 10 бројева под којима је само њему писано[1].

Године 1813 пребегао је био у Аустрију, па се после вратио, и умрьо је код своје куће.

Илија Стошић

Илија Стошић из Жагубице, у Хомољу. Илију је поставио буљубашом Добрњац, још у почетку устанка. Он се после највише налазио на граници од Црне Реке, где се једно место и

[1] 778. 783, 811, 862, 1014, 1066, 1171, 1206, 1243, и 1255.

данас зове: *Стошићева стража*, на коју је ударала граница Србије до 1833.

Године 1812 видимо га као војводу. Препоручује му се да иде у Вражогрнац, а после му је заповеђено да иде у помоћ Кладову.

Године 1813, он је прешао у Аустрију, одакле је отишао у Русију, а године 1817, по једном писму Германову, вратио се у Србију Кнезу Милошу. Шта је даље с њим било, нисам могао дознати.

Још се помињу: *Ненад* из Лучице, који је био у свим бојевима, а у мирно доба затирао је Турке по заседама. Прича се да их је преко 50—60 послао на онај свет. Неко време служио као пандур у Цинцар-Јанка. Умрьо је као невиђени старчић у сиротињи. Бог да га прости!

Даље:

Рајица, из Бикотинаца, старешина над печком капетанијом, и *Ђорђе* из Крушевице, али на жалост осем голих имена ми ништа више о њима за сад не умемо казати, јер дата немамо.

Стеван Стојановић - Ћоса

Родио се у селу Трњанима, у Млави. Још у младости прешао је у Пожаревац, где је држао дућан, а после је почео трговати свињама.

Године 1829 узме га Кнез Милош у магистрат за члана.

У то време, у селу Божевцу, спанђа се нека жена, код свога жива мужа, с неким бећаром, и заједно с овим убије свога човека.

Сељаци скоче на тај неваљали живот и на убице, свежу их, и предаду суду у Пожаревцу.

Магистрат пресуди да се убију и жена и човек: *„труп преко трупа да падне“* гласила је пресуда.

Дело оде у народни суд; и овај ту пресуду одобри. Оде и Кнезу Милошу; он пресуду у толико преиначи, што жени — која је имала шесторо деце — опрости живот, а бећар да се убије.

Пресуда се врати пожаревачком магистрату. Изашље се капетан Кукић да пресуду изврши у самом селу Божевцу. Он скупи сељаке

који су били већ љути и на ту жену и на човека, и почне им читати пресуду с почетка, па кад дође до места: „да се обоје из пушака убију, и труп преко трупа да падне,“ сељаци опале из пушака и убију и човека и жену, којој је кнежевом милошћу био остављен живот.

Ово се дозна још тај дан у Пожаревцу. Кнез Милош плане на таку самовољу сељака, и заповеди: да се *све село Божевац спали, да ни кошара не остане.*“ Издавши таку заповест, он узјаше на коња и оде у Крагујевац.

Ко сада да дигне руку да гурне угарак у највеће село у Млави? а ко опет с једном главом да не изврши заповест Кнеза Милоша? Сељаци обисну молити кнезове у магистрату да умилостиве Кнеза Милоша да поштеди село, али се нико не сме да усуди, да га за то моли. Сви најпосле погледају у Стевана Ћосу. Ћоса пристане; седне на поштанске коње, и за ноћ стигне у Крагујевац. Изађе пред Кнеза, и, удесив га расположена, замоли да опрости селу за ту погрешку: да не пропадају нејака деца, старци, и болесници, због неколико неразборитих људи, а можда и с недовољне смотрености самог извршника.

Кнез се одобри; опрости селу; али Стевана Стојановића извади из магистрата и постави за капетана у Млаву.

Као капетан у Млави, Стеван се одликовао необичном бригом о својој дужности. Г. *Стојко Димитријевић*, који је био писар код Ћосе, прича да га за 2—3 године, што је био уз њега, никад није чуо, да би кога год човека опсовао, а то је онда била општа навика свију старешина. И појединце и општине чувао је од трошкова. Идући по срезу, он је носио и пио своје вино. Нигде није дао да му се напред готови ручак или вечера, него би јео што би где застао. Никад ништа није хтео ни од кога примити, осем воћа, ако му ко донесе; а тога је јео врло много и радо. Никад није хтео говорити ни о чем до о својој дужности, за то га нису волели они који су миловали да се ћаска о свачем и на сваком месту.

Кнез Милош га је за то веома уважавао.

Кад се, године 1833, узме Тимочка Крајина, онда Кнез Милош

постави Ћосу за комендата целе Тимочке Крајине, где је остао све до 1839 године, када је постао члан Државнога Савета.

Ћоса је и у Крајини продужио живети и управљати онако поштено, некористољубиво, и савесно, како се само може пожелети. Он је тамо оставио леп спомен који му траје и данас.

Као Државни Саветник, добио је власт да надзирава све поште у земљи које су некако тада уређиване по свој кнежевини.

Друштво Српске Словесности изабрало га је за свога почасиога члана.

Стеван Стојановић одликовао се, међу нашим старим неписменим старешинама, и тиме, што је децу своју брижљиво школовао. Син његов, Милош, слушао је науке у Паризу. Зла је судбина хтела те је тамо и кости оставио. Отац његов оде собом на гроб сину своме, и постави му белег по српском обичају. Том приликом прелазио је у Енглеску, и свраћао у многе вароши у средњој Јевропи.

Стеван Стојановић био је човек омален, плав, малих брчића, због чега је и прозван *Ћоса*.

Преминуо је у Београду 1 Јула 1855 године.

Бог да га прости!

Јоксим Милосављевић — Јокса

Јокса се родио у селу Балузи, у рудничком округу, 1781.

Јокса је био један од првих доглавника Кнеза Милоша који су му били највернији у свакој прилици. Његов живот и дела врло су нам мало позната. На нашу молбу, нико од његових потомака не посла нам никакве грађе. Ми га знамо као управника у Поречу; виђамо га с комисарима који су ограничавали Србију. Најпосле се он помиње као велики сердар подунавски у Пожаревцу.

Али за то о њему има пуно прича у народу. Све те приче сведоче да је он увек тежио на добро, да је био Кнезу Милошу истински пријатељ, и, старајући се да Кнез сваком приликом твори дела добра, он се не само није истицао да се види колико и он томе творењу добра приноси, него је још навлаш нијекао сваки свој део у сваком таком добру.

Тако се прича да је некој мајци, којој је син чекао самртну пресуду, кад га је молила да се заузме у Кнеза за милост, рекао — Да! да ти помогнем да се пусти, па опет да чини зло! Не ћу; идем сад Кнезу да говорим да га обеси о сувој крушци.

А умолио је Кнеза те је кривцу опростио. И таких је прича пуно о њему.

Неки кападахија Кнеза Милошев, Живко Шушњар, донесе му једном писмо из Крагујевца од Кнеза Милоша, па, да се малко похвали, предајући му писмо, почне казивати усмено оно што у писму пише. На то се Јокса окрене и рекне:

— Е, не ћу ни да га отварам, кад ти знаш шта је у њему. На ти ово писмо, па га врати Господару, и кажи му да ми пошље оно писмо, које ти, Шушњару, не ћеш знати."

На његовом гробном белегу, код пожаревачке цркве, стоји овај запис:

„Овде леже телесни остатци г. Јосифа Милосављевића бившегъ Књажескогъ Советника, полковника и кавалѣра, рођеногъ у округу рудничкомъ у селу Балуги, поживвшегъ 56 година, а упокоившегъ се у Пожаревцу 18 Марта 1837 лѣта."

Јокса је био висок, сув, и чкољав човек; због предугог боловања, назван је у Пожаревцу *„Болани Дојчин."*

Павле Богдановић—Душманић

Павле Богдановић родио се око године 1788 у селу Душманићу, од којега је доцније и сам прозван *Душманић*, а право му је подрекло *Копљанић*.

За Богдановића се прича да је ушао у народне послове од 1813 године. а године 1815 био је међу првима који су устали на Турке и радили да се турска сила у оном крају скрати.

Ми имамо једно писмо Кнеза Милоша од 11 Марта 1816 којим он Павла поставља за кнеза голубачке кнежине.

И постављење и настава дана уз ово постављење новоме кнезу заслужују, и по форми и по садржини, да се овде потпунце изложе. Ево тога акта, од речи до речи:

„Свидѣтелство

„По указу пресветлаго и непобѣдимаго нашего царя Султана Махмута, с договоромъ честитогъ и великогъ нашегъ везира Марашли-Али-Паше, долупотписани я вѣдомо ево творимъ како я по смотрѣнію моємъ обрѣтохъ и изабрахъ Господара *Павла Богдановића* кнеза кнежине голубачке способна быти, препоручуємъ га кодъ поштенороднихъ кнезова и кметова селскихъ кнежине голубачке што би нѣга за истинита кнеза вилаєтска припознали и нѣму пристойну честь одавали и заповѣсти моє сваке коє преко нѣга у кнежини изилазити буду свагда слушали, и исполнявали. Кои би се нашао противникъ или непослушникъ ове моє заповести (то) такови ће сваки подъ страшни одговоръ пасти, и найпосле свога живота лишити се оће. Дозволѣно є кнезу Павлу водити петъ пандура и шестогъ писара кои ће ш ньиме заповести моє и службе народнѣ исполнявати; по заповести моей кривца и великогъ злочинца уватити жива и мени послати, или убити и главу му послати; то се одъ мене дозволява.[1]

У Пожаревцу	(М. П.)	**Милош Обреновић**
1816, Марта 11.		Верховни кнезь и правитель народа србскогъ."

На другој поли тога истога табака стоји даље ово:

„Наставленіє Кнезу Павлу

„Я налажемъ и острѣйше заповедамъ кнезу вилаєтскомъ

1-во Да не би се ништа за животъ свой у кнежини усудно урадити какови важни посао безъ моє заповѣсти;

2-го Заповеда се кнезу вилаєтскомъ сваку мою заповесть и мой налогъ по первому моєму писму немедлено да сврши. Ако би га затекло и друго моє писмо у несвршеномъ дѣлу, своє ће се части лишити; ако ли и треће моє писмо у неисправномъ дѣлу дочека, то такови ће се, без сваке сумнѣ, и свога живота лишити.

[1] На ивици писма има дописано још ово: „Івка опредѣлюємъ и назначуємъ булюбашомъ кнежине голубачке бити, кои ће сь договоромъ Кнезу Павлу у свакомъ дѣлу вилаєтскомъ спомоћникъ бити."

3-ће Сваки кнезъ кои би злочинца жива у руке уфатио, за животъ такога неима власти погубити но мени послати; развѣ злочинца кои би се противио, и не би се дао уфатити, таковога дозволявамъ убити и главу мени послати.

У Пожаревцу (М. П.) **Милош Обреновић**
1816, Марта 11. Верховни Кнезъ и правитељ
Н. С."

„П. П. Опредѣленогъ оборкнеза кои буде кодъ муселима у Пожаревцу седити ш нимъ ћете у договору бити, и сваке моє заповѣсти од нѣга ћете примати. [1]

М. Обреновић
В. К. и прав. Н. С."

Кнеза Павла находимо 1833 године пред народом кад су узимани од Турака Кључ и Крајина. После срећно извршенога тога посла, он је добио чин мајора.

Од године 1839 до 1842 био је Богдановић члан у суду пожаревачког округа, а после је живео у пенсији до смрти своје која га снађе 12 Марта 1850.

Он је укопан усред своје ливаде, у селу Душманићу, на десној страни Пека, на месту веома живописном.

Ђорђе Протић

Ђорђе Протић, син Јована Протића, саветника за пожаревачку нахију под Карађорђем, родио се 1793 у *Белој Цркви*, у Банату, куда су му родитељи били пребегли због ондашњих ратова.

Ђорђе се учио у *великој школи*, која је отворена у Београду 1808; доцније је самоучки научио грчки и немачки.

Први пут видимо Протића у народним пословима као писара у једној депутацији коју је Кнез Милош слао у Цариград. По повратку из Цариграда постао је најпре секретар па после члан *народнога суда*.

---

[1] Оригинал се находи у г. *Живка Душманића*, унука Павлова.

Године 1829 слан је у Једреве комисарима да им представи жеље Србије, а после је опет ишао у Цариград да ради у Порте о извршењу онога што је у Једренету уговорено.

Иза тога је имао учешћа и у постављању граница Кнежевини Србији.

Године 1835 постао је *попечитељ* унутрашњих дела, а наскоро после *исправник* у Београду. Овде му се догоди нека неприлика[1] те се морао удалити из Србије.

Кад се доцније вратио у Србију, постао је 1839 године старешина над војничким *комесаријатом*. Још доцније, за време Кнеза Михаила (прве владе), постао је *попечитељ ун. дела*, а за тим *Кнежев представник и попечитељ спољних послова*.

Године 1842 пребегао је и он с Кнезом Михаилом у Аустрију, где је проживео до 1857, а тада се вратио у Србију, и добио пензију, али се 25 Новембра те године пресели с овога света.

За бављења свога у Аустрији превео је и штампао књигу „*Устанак грчки.*“

Протић је био у своје време један од учених људи у Србији, и врло велики усталац у оном што би предузео да ради.

Најпосле, поменућемо и то да су многи честити синови овога округа, као први устаници из другога рата за слободу, добили *Таковске крстове*. Њихова се имена находе у 57 броју *Српских Новина* од 1865 године.

В. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Шетоње, село, на левој страни Млаве, под висом Јежевцем. Мало више села, под самим брдом, *Шетоњско* је *Врело*; у селу је црква и красна школа. Црква је грађена 1833, али на старом црквишту. Прича се да је Цар Лазар с Царицом Милицом ту често боравио, и да су се њих двоје туда *шетали*, па је од тога остало месту име *Шетоње*. Место је доиста дивно за гледање и за шетање, а је ли од тога постало ово име, тешко је и тврдити и одрицати.

[1] *Cunibert* I, стр. 265—269.

Мајур Кочетин, вис у хатару села Брзоода, с кога се сав Стиг види. Прича се да су два мајора, два брата, *Кудра* и *Удра*, хтели ту да граде град, па неки цар ударио на њих са западне стране с „Царибрда" и „Цареве Пољане," те их омео.

Прича додаје да је под тим висом ископана некаква црква, али каква и када, не зна се.

Ово нека је тек напомена старинарима.

Чаршија, од Петровца на запад 10 минута, где се сада држи вашар, зове се место *чаршија*. Ту се находе многе цигље и камење од зграда. Пре неколике године, ископали су ту неки Забрђани два силава од самога сребра, на сваком спреда находи се по 14 сребрних звезда, неколико сребрних дугачких игала, и један пиштољ коме је кундак сатрулео. Силави се данас налазе у неког трговца у Пожаревцу који их је купио за 15 дуката, али се ово све крије.

Сопот, коса источно од Пожаревца, на којој је 21 Јула, по нашем календару, 1718 године закључен на 24 године мир између Турске и Аустрије, по ком је ова последња овладала била већим делом *Краљевине* Србије с престоницом Београдом. Кроза Србију граница је, вели, била до брда *Хамоса* (?) и до реке Тимока[1].

На самом месту где је тај акат потписан, повише села Ћуприковца, стоји и сада земљана умка која је подигнута за спомен тога мира.

Мир који је овде закључен зове се *пожаревачки мир*.

За косу Сопот прича се: у време Цара Константина била је све једна варош од Дунава чак до Свилајинца косом Сопотом. И сад се, веле, познаје повијарцем те косе, друм Констадинов којим се ишло чак до Цариграда а да се веле нигде вода не прегази!!

Кличевац, село на Дунаву, више Рама, знатно је рођењем *Миленка Стојковића*, и још што је ту 10 Септембра 1789 неки *Капетан Марјан*, помажући Аустријанцима, страшно потукао Турке.

---

[1] *Die freiwilige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien, 1854, 247.

Рановац, село у Млави, 4 сата на југоисток од Пожаревца, заслужује да се помене због боја који су ту имали Срби с Турцима о Спасову дне 1815.

Пожаревачки Турци, године 1815, чујући шта се ради по Шумадији, изађу једном из Пожаревца с великом силом у Стиг, па ударе уз Млаву, да народ преплаше и умире, и да се, око Златова, сретну с ћупријским Турцима. Њих је водио неки Влах из Стамнице по имену *Јеремија Додолан.*[1] Срба је већ било доста на окупу у јаким четама по луговима моравским и млавским. Кад су Турци, изишав тако, доспели до села Рановца, изађу пред њих: Милосав Ресавац, Павле Цукић, и Стреља, лесковачки војвода за Карађорђева рата.

Срби ударе јуначки на Турке. Прво је јуришао Стреља; после Павле Цукић, засукавши руке с голом сабљом јурне усред Турака. Сељаци причају да је толико изгинуло и с једне и с друге стране да је река Витовница потекла крвава!

Турци су са свим разбијени, оставивши Србима све што су имали, и што су уз пут од народа наотимали, па чак и *три возионице, свака на своја кола натоварене, пуне — чега?... Кисела млека*[2].

Како су Турци били стигли у село, они су похватали неколике сељаке и повезали их за шљиве. Кад Срби ударе на њих, они потегну ножеве и поодсецају главе овим овако везаним јадницима.

Који је Турчин остао жив, стругнуо је у Пожаревац, а српска је војска одавде отишла у Ресаву, и на Миливи начинила шанац. Стреља пак и Рајица дошли су у *Пругово* да пазе на Пожаревац.

Ливадица, село у моравском срезу, 5 сата на југ од Пожаревца уз Мораву.

Бискуп *Вранчић* који је путовао из Беча у Цариград 1527 године, у свом путопису, прича да је ноћио у кући *Бакића*, у селу *Ливадици.*[3]

---

[1] Неки веле да му је било име *Паун.*

[2] *Милутиновић,* стр. 177.

[3] О *Бакићу* је нешто поменуто у крагујевачком округу (стр. 231). *Павла Бакића* помиње *Рајић* у својој *Историји* (IV, стр. 17, 19.

Пругово, село, по сата од Пожаревца к Морави. Делибаша *Јосип Анадолија*, дошавши из Видина у Пожаревац, наскоро после боја на Рановцу, изађе с 1500 Турака, и зајми сва говеда пруговска па потера у варош. *Стреља* и *Рајица* западну с људма у згодну бусију, те отму сва говеда, и још убију неколико Турака, а остали се врате празни у варош.[1]

Винци, село на Дунаву, 1 ½ сата више Голупца. О Васкрсу 1815 неки Турци Крџалије, ишли су из Видина у Пожаревац да поткрепе тамошњу војску. Турци су ови путовали уз Дунаво и сувим и на лађама. Они се прво сукобе са Србима на *усијанској ћуприји*.

Други сукоб буде на селу *Винцима*. Србе је предводио *Стеван Добрњац*, брат Петра Добрњца. Турци су изгубили 10 мртвих, а Срби 3; рањених је било више и на једној и на другој страни.

И ако су Срби одржали бојно поље, опет нису могли препречити да ови Турци не продру у Пожаревац.

Петка, село на Дунаву, 2 сата од Пожаревца. После пропасти на Каменици 1809, Турци су сишли десном страном Мораве чак до Дунава, и на Петци према аустријској ади били су разапели шаторе.

Једнога дана, причају старци, ходао је онамо обалом Острова с аустријским официрима Хајдук-Вељко и разговарао

— Видите ли, говорио је он: — оне турске шаторе? Чекајте до мало час шта ће од њих бити!

Иза тога се опрости с господом и седне у чамац, па се извезе код Кулича на леву обалу Мораве. Ту узме једну чету својих бећара, пређе Мораву испод Дубравице, и јурне у Турке као вихор, испресеца конопце од шатора и построваљује их, кога

21 и 23, бечко издање), а и *Хамер* у својој *Историји Османскога царства* (III, 189). Исто тако помиње Хамер и *Матију Бакића* (књ. III, стр. 433), који је бранио од Турака град *Крупу*, у Хрватској. За овог последњег вели: „Матија се показао достојан својих славних предака: Бакића Павла и Петра."

[1] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 183.

Турчина где стигне, тога ту и премлати, и док су се Турци од чуда разабрали, дотле их је доста мртвих лежало по пољани, а Вељко се с кикотом удаљавао преко Мораве к браћи својој.

То је било у лето 1809 године.

Дубока, село, у срезу звишком, на десној страни Пека, подаље к северу, знатно је са своје велике пећине која је на северозападној страни села. Пећина је та широка на устима око 30 аршина, а висока око 40, дубока је пак до 100 аршина, а даље је ужа и мрачнија. Прича се да је некад ту становала нека аждаја која је страшно *звиждала* кад изађе да се сунча, и за то веле да је *Звижд* прозван тим именом. Људи уверавају да се ова пећина пружа чак до Дунава, 4 сата кроз планину, и да код села Брњице има свој други отвор!

Прича се да се народ, у Кочин рат, крио у ту пећину и њоме допирао до Дунава, те бегао на ону страну (?).

Браничевац. Од оноликог великог старог Браничева задржало се то име данас само на једном парчету земље на десној страни Млаве, у великој равни између старог града Костоца (старе вароши) села Дрмна и Кличевца.

Г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

Варош је 1 у пожаревачком округу, варошице 3, села 179, општина 148, и глава пореских 32.796 (1870).

Пожаревац је окружна варош, у равни моравској, непун сат на исток од Мораве, а 2 сата јужно од Дунава, на западној страни косе *Сопота*.

Пожаревац је место новије, бар се не може мерити старином ни с једним од оних тамошњих места на којима стоје и данас остаци од старога доба и живота. У нашим споменицима ја сам до сада могао наћи да се само једном помиње име ове вароши, и то у запису на једној петохлебници у цркви *у Новоме*. Тај запис гласи овако: † **Сїа петхлебьница монастира Савинѥ храмь оуспенїє Прѣстїє Бцѣ; скова се оу Пожаревьцꙋ рꙋкома мᲂтора**

Нешка; и ѡ сємь трꙋдиль сє Євьгєнниє Ієромонахь † вь лѣто ꙁ҃ тисꙋщ и ри҃[1] (7108=1600).

Међу тим прича коју смо изложили у смедеревском округу, и у којој се казује како је *Змај-Деспот Вук* сатрьо турског јунака *Али-бега*, каже да је Али-бег био побегао од Вука у неки рит који је био код места где је данас Пожаревац. У том риту није му могао нико прићи. Вук запали рит, те с њим изгори и Али-бег. Од тога *пожара* добије и место име *Пожаревац*.[2]

Кад је пожаревачки мир закључен на Сопоту више ове вароши, 21 Јула 1718, онда се каже да је Пожаревац био село. Али свакојако где се могла „ковати сребрна петохлебница," то је место личило бар *некад* више на варош него на село.

Како је ишчезло име старога Браничева, и како се раширило ново име Пожаревца, ми за сад још не можемо да објаснимо.

У почетку овога века, баш кад је букнула буна против Дахија, Пожаревац је већ био главно место свему овом округу. То се потврђује правцем радње првих устаника у овом крају. *Миленко*, *Добрњац*, и *Момир*, дигнувши народ 1804, одмах су се упутили правце к томе месту као главноме у округу. У Пожаревцу је тада, по казивању *Милована Кукића*,[3] било око 1000 турских кућа, и до 1500 Турака под пушком.

Миленко је дигао: *рамску*, *печку*, и *звишку* кнежину, и настанио се био најпре на *Могили*, код села *Трњана*; Добрњац је кренуо *Горњу Млаву*, и цело *Хомоље*, а Момир *Мораву* и нешто *Стига*. Они су се приближавали сва тројица к Пожаревцу.

Миленко се за тим намести у луг код села *Ћириковца*, и ту буде први сукоб између Срба и Турака. У том је сукобу погинуо *Ибраим-ага* брат *Мула-Јусуфа* који је после предао Пожаревац Карађорђу.

После тога боја на Ћириковцу, Срби су стеснили Пожаревац са свију страна. Миленко је за једну ноћ начинио шанац на *Сопоту* више садашње цркве а Момиров је шанац био у *Горњој Мали*.

[1] Журнал Мин. Народ. Просвѣщ. за Април 1867, стр. 155.
[2] Околни сељаци зову Пожаревац просто „*Варош*" (као особна именица).
[3] *Гласник* III, стр. 171.

Турци се склоне да се предаду, али су тражили самога Карађорђа.[1] Миленко то јави на Врачар Карађорђу који одмах дође с Јаковом, Јанком, Кнезом Симом, Миланом и другим старешинама, и с нешто војске. Како дође, опали топ на варош. Пети дан, на име 12 Маја 1804,[2] Турци се Пожаревљани предаду на веру, давши Карађорђу 50 кеса новаца, неколико хатова, сребрних ножева, и осталих таких ствари.[3] Ово је све поделио Карађорђе свима старешинама. Миленку је припало 10.000 оваца које су остале бкле на храни које где у нахији. Он је себи задржао део, а друго је све разделио војсци. Турци су испраћени низ Дунаво у Видин, а неки су остали у Градишту, и после су Србе лепо послужили.

Од тога доба, Пожаревац је био чист од Турака до године 1809 када су га они, после несреће на Каменици, били опет заузели, и ако за врло кратко време.

Заузевши га на ново 1813, Турци су га утврдили боље него икад дотле.

Кад је пак букнуо у Шумадији други устанак 1815 године, онда *Тахир-ага*, старешина пожаревачки, домами *Кнеза Јована*, сина Милића Хомољца, из Лазнице, *Нешка из Лучице*, моравскога кнеза. Јован буде убијен а Нешко обрањен усред вароши. То је чињено да би се народ застрашио. Осем тога потрпају у тамницу прве грађане: *Стеву Јевтића*, званог *Брку*, *Павла Бојаџију*, *Илију Абаџију*, *Ђорђа Црнога*, фурунџију, *Тодора Дунђерина*, *Ђорђа Касапина*, и до стотину других.

После сукоба на *Виницима*, после пораза на *Рановцу*, и оне недаће на *Пругову*, Турци се опкопају и утврде у Пожаревцу, да се одупру и великој сили српској.

Али приспе и Кнез Милош. Три дана се превозила војска преко Мораве а Турци, због великих киша, нису то ни опазили. Тек четврти дан сине сунце, и војска се српска оспе по равни Пожаревцу на догледу.

[1] *Протини Мемоари*, стр. 92.
[2] *Записка земунског Проте Пејића, у Архиву Српског Ученог Друштва*, бр. 375.
[3] *Вук*, у *Даници* за 1828, стр. 189; *Мемоари Протини*, 93.

67*

Делибаша, као анадолски јунак, чим то види, скочи на хата, и излети с војском, те јуриши на Србе и сузбије их. Ту погине млади *Јован Вукомановић*, шурак Кнеза Милоша. Милош потрчи те своје устави и охрабри, па, заденув пиштољ за појас, исуче сабљу и полети право к Делибаши, говорећи: „Вала, Делибаша, ти имаш куд и на другу страну, а ја немам куд ни камо него туда; па или жив или мртав.“ За њим полете: *Пацтрмац*, *Добрача*, *Молер*, и *Цукић*, те Турке узбију и Србима врате храброст.

Турци су имали шест шанчева у вароши од којих је онај око турске џамије и око цркве био најтврђи.[1] Срби су те шанчеве отимали један по један, сваки после упорне и крваве борбе. Најпосле, оставши у последњем, ослабели и уморни, Турци понуде предају. Милош прими понуду, и по свом секретару Димитрију испрати Турке у Ћуприју, а сам похита Карановцу.[2]

То је морало бити у другој поли месеца Јуна 1815, јер једно писмо које је Кнез Милош писао *Кнезу Аксентију* у Чибутковицу, датирано је „*У путу ка Карановцу, 29 Јуна 1815.*“ И ту се каже да је Пожаревац узет, и да су Турци испраћени у Ћуприју.

Од тога доба, Пожаревац *не зна за Турке*, ни за њихову силу.

По што је стишана *Ђакова Буна*, 1825, Кнез Милош је изабрао Пожаревац за своју другу престоницу, као што му је дотле био само Крагујевац. Он је тамо начинио конак, и заповедио да му ту живи жена с децом. Сам пак он боравио је у Крагујевцу, па је често путовао из једне вароши у другу. У кући „чардаклији“ становао је ондашњи Савет, кад год се Кнез находио у Пожаревцу.

Године 1834, на Васкрс, Кнез Милош, с Кнегињом Љубицом, с браћом и доглавницима својим, био је у пожаревачкој цркви на служби. И тада је на литургији читао апостол млађи Кнежев синчић *Михаило*, „на обште удовольствіе“ вели кроника.[3]

---

[1] Наставници, познавајући децу са својим местом, нека најтачније разберу где је местимице који шанац био, где се који догађај извршио, па све то нека деци покажу на лицу места.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 289—302.

[3] *Србске Новине* 1834, бр. 17.

У Пожаревац је дошао барон *Петар Ивановић Рикман* с протестом против *Сретењског Устава*, и с упутом да се други устав састави.

Из Пожаревца се кренуо Кнез Милош пут Цариграда 19 Јула 1835, а вратио се отуда 11 Новембра те исте године.

У Пожаревцу је, доцније, становало и нешто редовне војске, за коју је подигнута касарна под самим брдом *Сопотом* до места где је пао 1815 *Јован Вукомановић*, брат Кнегиње Љубице[1].

Године 1837 отворена је ту прва војничка школа која је била први заметак данашњој нашој артилериској школи.

Кнез Милош је обично долазио да велике благе дне као што су: Крсно име, Божић, Васкрс, проведе у својој породици. Он је осем тога одлажења у Пожаревац и враћања у Крагујевац, често путовао и у Београд или боље рећи у манастир Раковицу да се разговори с пашом о разним пословима; у саму варош Београд није улазио до Јануара 1836.

Вредно је чути како је он путовао, а то прича човек[2] који је често бивао у пратњи кнежевој.

Кнез је обично путовао на коњу; само су једне врло лаке и од невелике цене каруце ишле за њим, у које би он седао тек кад пада киша. Пратиоци пак његови сви су јахали на коњма. С Кнезом су, осем његових доглавника, ишли још и његови секретари или писари. Они су имали уза се на особитом коњу смештену своју канцеларију: деловодни протокол, хартију, печат, дивит, пера, и т. д., што треба за писање.

Један или два татарина ишли су увек пред Кнезом. На путу, кад би му пало на памет да ком што пише, Кнез би, јашући, дозвао к себи секретара или писара и заповедио да то и то томе и томе напише. Секретар би уставио коња који носи канцеларију, извадио би хартију и писаће справе, па написао на леђима кога сагнутога момка, потписао, запечатио и предао татарину да писмо однесе

[1] И сад стоје два дрвета, *јаблан* и *дуд* која је оба посадила Кнегиња Љубица на оном месту где јој је брат погинуо од турске пушке.
[2] Г. *Јован Гавриловић*, саветник у пензији.

ком треба. Ако ли је писмо Кнезу био донео какав други писмоноша, онда се њему предавао и одговор на оно које је донео.

Како се путовало на коњма, тако се није ни могло ићи врло брзо. Кнез је коње особито чувао; и низ најмање брдо морало се одјахивати и ићи пешице а коње водити за собом.

Полазећи из Крагујевца, Кнез није рано него око 7—8 сата ујутру полазио. Идући из Крагујевца к Пожаревцу, Кнез би ручао у Баточини, где је имао и свој „конак“; после ручка, пошто би се коњи добро одморили, отишао би у Свилајинац на конак, обично у *Ресавчеву кућу;* други дан се ручало у ком селу између Свилајинца и Пожаревца, па се стизало порано у Пожаревац на конак.

У Пожаревцу је Кнез Милош имао конак за себе а Кнегиња с децом за себе. Млади Кнезови *Милан* и *Михаило* имали су један мали коначић где је сад телеграф. Ту су они ноћивали, учили, и ишли у школу која је била близу конака. Школа је била у државној кући где је главни наставник и боравио. До тога коначића младих Кнезова била је зграда за канцеларију и обитавање писарског персонала.

Сви чиновници који су се у Крагујевцу хранили у кнежеву конаку, имали су и у Пожаревцу у конаку храну и обиталиште. Кнегиња се особито бринула за канцеларијски персонал. Она је била заповедила подрумџији да даје писарима кадгод затраже вина, бермета, и другога пића; само скупоценог пића, као што је шампањско, токајско, и др., да им не даје.

Тако намештена у Пожаревцу кнежева канцеларија радила је своје послове. Ту су се писала писма: *Великом Везиру*, *Реиз-Ефендији*, и другима у Цариграду; *Кнезу Метернику*, у Беч; *Грофу Неселроду*, у Петербург; аустријским пограничним ђенерал-командама; а писало се и *Арону Десшинићу*, у Ковин, због трговачких послова; и други економни и приватни послови отправљани су из те канцеларије, и све се то грувало у један деловодни протокол, тако да се често у једној нумери садржи извештај о свињама које су ухватиле шап, а одмах у другој долази писмо Великог Везира о ком важном државном послу.

Пред зградом канцеларије били су обори где су се храниле свиње које су продаване у аустрйску страну.

Нека је слободно овде додати једну карактеристику Кнегиње Љубице, жене Милошеве.

Она је у својој кући радила готово све послове које су вршивале и друге домаћице. Једном је кувала пекмез од шљива у коначкој авлији. Она је све својом руком мешала лопатицом у котлу пекмез да не загори. У том је је одмењивала само њена ћи *Перка*, удата за *Тодора Бајића*, која се у то време находила у Пожаревцу. Један од чиновника[1] пролазећи туда, упита је, зашто она и ћерка њена мешају пекмез, кад има беспослених војника који не стражаре, па би они могли то чинити? На то му Кнегиња одговори: „Ово је мој посао који треба ја и да свршим; а војници имају свој посао који морају само они вршити. Пекмез би они могли мешати и код своје куће.“

Благодарећи опет човеку очевидцу, ми можемо дати овде опис једне вечере на Бадњи Дан 1833 у конаку Кнеза Милоша у Пожаревцу.

Као што се зна, на Бадњи Дан се не руча него само вечера, за то је тада вечера била готова између 4—5 сата после подне у трпезарији на доњем боју у конаку (који је разрушен 1844 јер је био саграђен од слабе грађе).

Сто је био подугачак; на њему је било постављено за 10 до 12 особа. На столу је био колач, и воштана свећа горела је усађена у њ. Испод чаршава и по патосу била је прострта слама.

Кнез Милош је седео у прочељу; иза њега су стојала два момка и једна девојка који су га служили. Кнез је имао на глави мали црвени вес, кратку аљину која допире до појаса, као што су носили хусари, од жутог сукна, с дугметима позлаћенима и окићенима бисером. Панталоне су му биле отворено плаве са златним широким ширитом са стране где је шав на ногавицама, озго на доле ушивеним.

До њега су седела његова два сина: Милан и Мијаило, један с десне а други с леве стране оца.

[1] Сам г. *Гавриловић*.

До младих Кнезова поређани су били чиновници: *Алекса Симић*, и други неки. Доле у застави, спрођу Кнеза, седела је *Кнегиња*: тако је она имала последње место за столом.

Г. Гавриловић је седео до Кнегиње, с леве стране.

Јела су момци доносили на сто на више места. Сваки је себи узимао јело из чиније: Кнез први, а Кнегиња последња.

За вечером је Алекса Симић причао како је г. Гавриловић читао у неким немачким новинама да је нека девојка месечарка, у једној вароши у Саксонији, ноћу, кад је био пун месец, устала из постеље, отишла на таван од куће, и с тавана на кров. Ноћни је стражари опазе, а после се и више света скупи: сви су је гледали како иде по крову високе куће, и бојали су се да се не стропошта доле; али она, онако исто како се попела, сађе на таван а с тавана у собу, и спусти се у постељу.

— Можда је било тек нешто, па новинар накитио и украсио да забави своје читаоце, рећи ће сам г. Гавриловић.

— Веруј да новинар није лагао, дода Кнез Милош. Кад сам ја био чобанин у Златибору, мој је један другар био месечњак. Он се дигне ноћу, отера своје овце на пашу, и после их опет све дотера. Кад га у јутру ми, другари његови, упитамо за то, он одговара да ништа не зна“.

Већ пред крај вечере, Кнез узе чашу вина и наздрави:

„Сутрашњи благи дан, Божић, да Бог да̀ да буде српском народу у помоћи, да га Срби у здрављу и весељу проведу; ми, браћо, заврши он: — овде у Србији прослављамо овај велики празник весело, али браћа наша, која стењу пода Турцима, не могу се веселити као ми.“ Ове последње речи изговорио је са сузама у очима.

Ове су речи потресле и све који су били с њим за столом.

Кнез Милош је, том приликом, још испричао како је он као дечко служио неког Турчина, заповедника у *шанцу Ћуприји*. Тај се Турчин окужи, и Милош му је, онако кужном, завијао руке и гледао га. „Онда, вели, нисам ни знао да је куга прилепљива болест“.

Књегиња Љубица је мало времена пре 1833 почела седати с Кнезом заједно да руча и да вечера; него га је она дворила док би он вечерао или ручао.

Сад је у оном конаку где је седела Књегиња Љубица окружни суд и начелништво пожаревачко, а у касарни су затвореници које судови осуде да трпе затвор.

Године 1862, пред јесен, због бомбардања Београда, била је цела београдска гимназија пресељена у Пожаревац, али је опет враћена чим је Кнез Михаило примио одлуке цариградске конференције, а у Пожаревцу је остала полугимназија која данас има 4 разреда и зове се *нижа гимназија*.

У њој раде 7 наставника, а уче се 95 ученика.

На плату наставника овога завода издато је 1874 рачунске године 14.150 динара (33.607 гр. пр.).

Године 1872[1] 10 Септембра отворена је у Пожаревцу и *земљоделско-шумарска школа*.

Школа је ова затворен завод онако исто као и учитељска школа у Крагујевцу.

Ученика је било у школској години 187²⁄₃ 32, у 187³⁄₄ 52.

На плату наставника (којих има 8 у том заводу) потрошено је за 1873 рачунску годину 15.952 динара а на издржавање питомаца и одржање целог завода 37.321 динар.

У основним мушким школама пожаревачким има 6 учитеља и 231 ученик; а у женским 3 учитељке и 123 ученице.

Зграда за полугимназију грађена је скоро, и може се похвалити као удобна за смештај завода.

Црква је грађена 1819 године.

Пожаревац је место у равни под косом Сопотом. За то је не само тако подводно да је тешко имати сув подрум, него је, кад су велики поводњи, у опасности да га чак Морава не оплави.

---

[1] По закону од 24 Октобра 1870, *Зборник* XXIII, стр. 147. Прва *земљоделска школа* у Србији отворена је била законом од 10 Јануара 1853 (*Збор*. VII, 2—12) у Топчидеру; а затворио је је кнежев местозаступник г. *Стевча Михаиловић* 9 Јануара 1859, №№ 15 (*Гласник* XXIV, стр. 49—52).

Пожаревац је средина доста живој извозној трговини. Запати су обични какве смо досад помињали у Србији.

Многи му житељи раде земљу и винограде, јер земља ту позлаћује руке које је преврћу својски и зналачки.

Љубичево. Кад је Кнез Милош, за прве своје владе, седео у Пожаревцу, онда је купио многу земљу у тако званој *Морави*, ½ сата пешачкога хода од вароши идући на запад или на југозапад. На тој земљи држао је Кнез своју стоку (којој је врховна станара била сама Кнегиња Љубица), своје коњице, и друго газдинство.

Доцније је нешто од оте земље прешло у приватне руке, а нешто било узето у државно имање. Године 1860 Кнез сву ту своју земљу уступи држави, и ту се смести *државна ергела.*[1]

Сад тамо има њива, ливада, шуме, башта, има лепих зграда за људе, и штала за ергелу и стоку.

Управо је сада то место Пожаревцу оно што је Београду Топчидер.

Оно се свакад звало *Морава.*

Године 1866, министар *К. Цукић*, у договору с покојним *Јевтом*, управником државне ергеле, предложи Кнезу Михаилу који усвоји и нареди да се место то прозове *Љубичево* у спомен *Кнегињи Љубици*. Тако му дође име којим се зове данас.

Од Пожаревца до Љубичева красан је насип, а тамо има удобна гостионица за путнике и госте из вароши. На колима се из Пожаревца стиже у Љубичево за 15—17 минута.

Љубичево је део пожаревачке општине.

Градиште, варошица на Дунаву, 6 сата на исток од Пожаревца, на развалинама неке старе римске вароши, на левој страни реке Пека. То је највећа варошица у овом округу после Пожаревца. Има телеграф, пошту, паробродску станицу, и скелу за превоз на аустроугарску страну.

Ту је столица старешини среза рамскога.

[1] *Писмо Кнеза Милоша* од 16 Априла 1860, и *захвалница Савета* од 18 Априла 1860, № 723. Онда се узимало да то добро вреди 6000 дуката.

Овде су некад била стоваришта за свилене бубе које се у целом овом округу марљиво хране.

Градиште је врло живо место извозном трговином; храна стрмна и кукуруз овде се укрцава за извоз. Овуда се извозе и производи из кучајнског рудника.

У Градишту је мушка основна школа са 4 разреда, 4 учитеља и 164 ученика; и женска с 2 учитељке, и 81 ученицом.

Има нова лепа црква, грађена 1852 године.

У блиској околини В. Градишта има много *живога песка* те се он осећа и у самој вароши кад дува кошава, која је ту особито силна.

Петровац, на Млави, у красном крају као рај, на шест сата југоисточно од Пожаревца. Место се ово звало *Свиње* до 1859, а тада га Кнез Милош прозове *Петровац*.

Још године 1842 начињена је ту кућа и пресељена власт среза млавскога. Године 1873, Петровац је проглашен за *варошицу*, а године 1874 одобрено је да се у њему држи вашар.

Сад у Петровцу има школа с 2 учитеља и 102 ученика.

Има красна нова црква, грађена 1869. Има пошта, телеграф, и столица млавскоме намеснику.

Срез млавски има своје готовине на 1200 дуката у фонду; тај је новац прибран за 4-ти разред који цео срез хоће да дигне у Петровцу. Не знамо за што се до сад не извршује та племенита намера?

У околини Петровца рађа све добро, али се кукуруз тамошњи и пшеница особито хвале и цене.

Жагубица, 16 сата на југоисток од Пожаревца, у врху Хомоља, на самом извору Млаве. Место је ово мала варошица, столица је власти среза хомољског, има пошту и телеграф, нову цркву, и школу мушку и женску. У првој је један учитељ и 45 ученика, а у другој, учитељка и 15 ученица.

Села су у пожаревачком округу већином збијена; нису велика бројем домова, али су куће близу једна до друге. Обично су села лепа, особито моравска, која изгледају као какве варошице.

Ево списка свију села у овом округу поименце:

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Пожаревац □ 1824	1570	—				

I Срез голубачки

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Голубац □ 1843	244	8	16	Бикотинци □ 1854	191	7
2	Брњица	61	10	17	Пониква	29	7
3	Добра □ 1847	171	13	18	Барич □ 1867	130	8
4	Винце	85	8	19	Бикиње	86	8
5	Усје	50	8	20	Миљевић	125	7
6	Кудреж	74	$7\frac{1}{2}$	21	Мрчковац	86	7
7	Житковица	44	$7\frac{1}{2}$	22	Клење □ 1868	115	6
8	Снеготин	75	8	23	Шувајић	75	7
9	Радошевац	69	8	24	Зеленике □ 1870	90	6
10	Сладинци	56	8	25	Душманић	34	6
11	Војилово	99	8	26	Вуковић	114	6
12	Малешево	64	8	27	Срнце	47	$6\frac{1}{4}$
13	Дворипте	83	$8\frac{1}{2}$	28	Лешница	69	$6\frac{1}{2}$
14	Кривача	76	9	29	Пожежена □ 1875	191	$6\frac{1}{2}$
15	Доња Крушевица	95	7		Свега	2.748	—

II Срез звишки

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Мустапић	274	6	8	Кучајна	145	$9\frac{1}{2}$
2	Мишљеновац □ 1874	163	6	9	Церовица	45	$9\frac{1}{4}$
3	Сена	53	$6\frac{1}{2}$	10	Буково	131	11
4	Турија	183	$7\frac{1}{4}$	11	Нересница □ 1865	367	10
5	Ракова Бара	169	$7\frac{3}{4}$	12	Дубока □ 1865	524	11
6	Каона	165	$7\frac{1}{2}$	13	Волуја □ 1874	217	$11\frac{1}{2}$
7	Г. Крушевица □ 1830	253	9		Свега	2.689	—

III Срез млавски

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Лесковац	110	7	6	Дубочка □ 1867	203	$5\frac{1}{2}$
2	Петровац[1] □ 1847	317	7	7	Рашанац □ 1865	318	5
3	Кнежица	199	7	8	Старчево	186	$5\frac{1}{2}$
4	Каменово □ 1865	214	$6\frac{1}{2}$	9	Црљенац	257	$4\frac{1}{2}$
5	Трновче □ 1870	189	6	10	Кула □ 1865	229	$4\frac{3}{4}$

[1] Пре се звало *Свиње* до 1859.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
11	Кобиље □ 1865	249	5	22	Шетоње □ 1837	247	9½
12	Аљудово	45	5½	23	Везичево	76	10½
13	Манастирица □ 1866	237	5½	24	Ћовдин	210	10
14	Рановац □ 1845	539	6	25	Златово □ 1870	90	11½
15	Кладурово □ 1868	171	6½	26	Бусур	193	11
16	Мељница □ 1872	683	8	27	Буровац	128	10
17	Витовница □ 1862	103	9	28	Табановац	172	9½
18	Стамница □ 1874	281	8¾	29	Крвије	124	8
19	Бистрица [1]	172	8¾	30	Велико Лаоле □ 1874	337	8
20	Ждрело	231	9½	31	Забрђе	137	7¾
21	Мало Лаоле	101	8½	32	Добрње □ 1844	132	7
					Свега	6.580	—

IV Срез моравски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Влашки До̂ □ 1865	352	2	14	Арнаут-Поповац □ 1865	226	6
2	Прњово □ 1865	388	2½	15	Кочетин	70	6
3	Ореовица □ 1843	213	3	16	Брзооди	233	6
4	Ракинац □ 1865	387	3½	17	Четереж □ 1846	136	6
5	Ливадица □ 1865	253	5	18	Сибница	141	5½
6	Жабари □ 1865	234	5½	19	Полатна	80	5
7	Породин □ 1865	596	6	20	Миријево	140	5
8	*Кушиљево* □ 1836	579	7	21	Ћићевац	86	4
9	Орешковица	180	7	22	Свињарево	49	4½
10	Вошановац	100	6½	23	Орљево	93	5
11	Лопушник	69	6½	24	Врбница	157	4
12	Бошњак	78	6	25	Велико Село □ 1845	241	3
13	Панково	87	6½				
					Свега	5.168	—

V Срез омољски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Жагубица □ 1845	454	16	10	Сиге □ 1866	139	12½
2	Лазница □ 1865	496	16	11	Магудица	67	13
3	Осаница □ 1867	107	13	12	Крупаја	54	13
4	Милатовац □ 1865	171	15	13	Близнак □ 1873	93	13
5	Вуковац □ 1865	119	14	14	Јасиково □ 1867	110	19
6	Јошаница □ 1866	162	14	15	*Лесково*	65	19
7	Суводол □ 1865	234	14½	16	*Влаоле*	108	20
8	Крепољин □ 1850	289	12	17	Рибари	101	13
9	Брезница	44	11	18	Изварица □ 1866	85	13½
					Свега	3.098	—

[1] Између Бистрице и Ждрела било је пре 40—50 година село *Новаци*, па га је Кнез Милош раселио у Стамницу, Ждрело, и у Бусур.

VI Срез пожаревачки

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	Забрега	48	3¼	18	Дубравица □ 1844	222	2
2	Шапино □ 1834	274	3	19	Батовац	154	2
3	Божевац □ 1842	474	3½	20	Брежани □ 1841	254	1¾
4	Смољинац □ 1804	434	3	21	Живица	112	1
5	Касидол	209	2¾	22	Драговац	181	¾
6	Баре □ 1871	247	2	23	Лучица □ 1840	353	½
7	Берање	95	2	24	Пругово	137	½
8	Набрђе	67	1	25	Шљивовац	39	2½
9	Братинац	98	1	26	Крављи До	59	2½
10	Бубушинац	118	1	27	Топоница	241	2½
11	Маљуревац	76	1	28	Пољана □ 1869	351	1
12	Брадарци □ 1834	141	1	29	Каљиште	128	2
13	Дрмно	118	1¼	30	Батуша □ 1864	144	1½
14	Костолац □ 1866	152	1¾	31	Мали Црнић	179	1½
15	Кленовник	122	1	32	Велики Црнић	140	1
16	Ћириковац	200	½	33	Салаковац □ 1843	147	1
17	Петка □ 1844	216	2	34	Трњане □ 1871	203	¾
					Свега	6.133	—

VII Срез рамски

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
1	В.Градиште □ 1840	618	6	17	Гарево	74	4½
2	Кумане	80	5	18	Љубиње	108	4½
3	Тополовник	256	4	19	Мало Градиште	104	4½
4	Поповац	51	3	20	Сираково	200	2½
5	Ђураково	72	3	21	Кусићи	142	6
6	Мајиловац	186	3	22	Триброда	121	6
7	Кисиљево □ 1846	182	4	23	Влашки До □ 1873	136	4½
8	Затоње □ 1872	120	4½	24	Печане	121	4
9	*Рам* □ 1838	74	4½	25	Мала Бресница	40	5¼
10	Чешљева Бара	170	4½	26	Велика Бресница	67	5¼
11	Камијево	86	4½	27	Десине □ 1848	195	4½
12	Средњево □ 1871	123	4½	28	Дољашница	128	5
13	Речица	129	4	29	Макце □ 1869	293	5
14	Кличевац □ 1806	333	4	30	Раброво □ 1850	229	6
15	Курјаче[1]	209	3	31	Острово	52	5
16	Бискупље	98	3½		**Свега**	4.810	—

[1] Школа је била у *Нимнику* 1851 и 1852 године, а у *Курјачу* од 1853—1862.

Примедба. Кад се имена у овом списку испореде с именима која је *Вук* 1822 године исписао из арачког тевтера (*Даница* за 1827 год. стр. 71) онда се види да имају сад нека нова села која 1822 године нису записана, и то: у срезу моравском, *Кушиљево*; у срезу хомољском: *Лесково* и *Влаоле*, а у срезу рамском *Рам*.

Ниже именована села, која *Вук* наводи, не налазе се у *Речнику* г. *Гавриловићевом*. Та су села: *Брес. Бурјан, Глоговац, Летњиковац, Маријане, Медвеђе, Нимник, Поповац, Претрже, Прибић, Радуловац, Раоница, Слано, Старичина, Ћурчијево* и *Церемошна*.

Имена неких села промењена су у неколико, тако на пр., село *Брзоводе* зове се данас *Брзооди*. *Арнаут-Поток* данас *Арнаут-Поповац*, *Буковски* сад *Буково*, *Босур* сад *Бусур*, *Свиње* сад *Петровац*, *Печаница* данас *Печани*. *Мајуревац* сад *Маљуревац*, и т. д. а имају још многе омање измене које могу бити и штампарске погрешке.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ПОЖАРЕВАЧКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ: Насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Вар. Пожаревац	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	6.909	1.570
2	Голубачки	—	—	29	29	3	1	4	7	1	8	11.616	2.748
3	Звишки	—	—	13	13	2	—	2	5	—	5	12.098	2.689
4	Млавски	—	1	31	32	6	1	7	17	—	17	28.703	6.580
5	Моравски	—	—	25	25	4	—	5	11	2	13	21.394	5.168
6	Хомољски	—	1	17	18	3	1	4	12	1	13	13.617	3.098
7	Пожаревачки . .	—	—	34	34	4	—	4	14	—	14	25.902	6.133
8	Рамски	—	1	30	31	6	—	6	10	1	11	20.551	4.810
	Свега . . .	1	3	179	183	29	3	32	77	6	83	140.790	32.796

Из овог прегледа видимо да округ пожаревачки има 183 насељена места, и кад овај број места упоредимо с бројем жи-

теља, онда дознајемо, да у средњу руку долази по 769 житеља на једно место. Од појединих срезова долази највише житеља на једно место у срезу звишком (931 ж.), за тим иде срез млавски (897 ж.), моравски (856 ж.), пожаревачки (762 ж.), хомољски (757 ж.) и рамски (663 ж). Најмање житеља долази на једно место у срезу рамском (401 ж). По попису људства од 1866 године, у целоме округу има места која броје

од	101— 200	житеља . .	7
„	201— 500	„ . . .	63
„	501—1000	„ . . .	71
„	1001—2000	„ . . .	33
„	2001—5000	„ . . .	8
	преко 5000	„ . . .	1

Од 140.000 житеља, колико је пописом у 1866 години у округу пожаревачком нађено, долази 72.974 на мушкарце и 67.816 на женскиње, има дакле на 100 мушких 92·93 женских. Највећу сразмеру између мушког и женског пола налазимо у срезу пожаревачком (100: 96·09), а најмању у срезу хомољском (100 : 92·38). У вароши Пожаревцу долази на 100 мушких само 77 женских!

Овај је округ занимљив у етнографском погледу, јер у њему живи доста Цигана. По попису од 1866 године на 100 житеља долазила су 3 Циганина. Од 1846 до 1866 године, дакле за двадесет година, растао је број Цигана у овом округу са 4·14 процента[1] а број житеља српских само са 1·59 процента. У овом округу има нешто и Румуна, и ови су у поменутом двадесетогодишњем времену имали годишњег вишка 1·46 процента.

Кад би ово годишње увећавање и у напредак остало стално, онда би се број житеља у округу пожаревачком удвојио за 42·6 године. Житељство српско удвојило би се за 43·7, румунско за 47·5, а циганско за 17 година.

По народној настави овај округ долази међу прве округе нашега отачаства, јер у њему има по једна основна школа на на 1696 житеља. Црквама међу тим он није тако богат, почем

[1] Множење Цигана долази од насељавања.

тек на 4400 житеља има једну богомољу. У појединим деловима пак долази

У срезу		једна школа на житеља	једна црква на житеља
хомољском	. . . . .	1.047	3.404
моравском	. . . . .	1.646	4.396
голубачком	. . . . .	1.452	2.904
пожаревачком	. . .	1.820	6.476
рамском	. . . . . .	1.868	3.425
млавском	. . . . .	1.688	4.686
звишком	. . . . .	2.420	6.049

Куће су у пожаревачком округу обично од дрвене грађе, чатмом оплетене, олепљене, а ћерамидом покривене. Граде их махом мајстори из Старе Србије. Дуж Дунава, куће су веома налик на куће оностраних Срба, откуда су обично и мајстори који их граде. Ближе Дунава има и набоја, а даље их у округу нисам опазио.

Влашке куће у Morави и Млави веома се приближују српскима, само што димњак увек стоји *уз* један дувар од куће, а никад на среди. У Хомољу пак њихове су куће већином даском покривене брвнарице, онако тескобне као обично што су те зграде у Влаха планинаца.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Моравци, Стижани, Млавци, Печани, и Речани раде највише земљу, премда пате и стоку, а Хомољци и Звиждани сточнији су, премда и они сеју жита и кукурузе.

Морава је на гласу са свога кукуруза; *Стиг*, *Пек*, *Река*, и *Горња Млава* — чувени су и са краснога жита и кукуруза. Најбоља је пшеница у овим селима: *Десини*, *Раброву*, *Божевцу*, и *Кули*, у Стигу; у *Петровцу*, у Млави; и у *Баричу*, у Реци; али је, и осем тих села, свуда врло добра, и врло обилно рађа.

С тога се тамо људи врло добро помажу кад год има храни извоза. Прича се да је само село Божевац, једне јесени, узело за храну 38 хиљада дуката!

Морава је била пала у велике дугове; многи су сељаци били пропали; многи су из својих красних кућа и тековина морали изаћи под грм са женом и децом својом: дотле их је довело лакомислепо задуживање. Али уверавају да су се сада тргли, и да се лече од оте болести.

Млава је у том много сретнија. У том срезу од 4000 пореских глава само је њих 14 било, 1874, који дугују управи фондова.

„Кад Стиг роди, веле Стижани, *стиже* да се захрани сва Србија.“ И јест то благословена земља за усеве. Милина је лети погледати је. Таласа се пшеница у Стигу као вода у непрегледноме мору.

Попис обрађевина за 1867 годину дао је за пожаревачки округ ове бројеве:

Кукуруза је било засејано	66.787	дана	орања
Пшенице	23.900	„	„
Јечма	7.887	„	„
Овса	2.903	„	„
Крупника . , ...	2.781	„	„
Ражи	2.120	„	„
Кромпира	1.608	„	„

Конопље је било засејано 3895, а лана 338 дана.

Виногради су особито добри на брду Сопоту изнад Пожаревца, па и уза све присоје моравско; има винограда и у Горњој Млави, а и у Пеку, али су они у моравском брду најбољи.

Хомоље и Звижд немају грожђа, мањ као реткост.[1]

Свега у округу било је 1866 године виноградâ на 55.323 мотике. А ливада на 85.538 коса.

Воћака питомих има: трешања, вишања, јабука, крушака, бресака, и нешто шљива, али веома огодно. С тога овај округ купује у Шумадији ракију за свој потрошак; данашња њихова ракија није довољна да људи подмире потребу преко целе године.

---

[1] У брду више Лазнице има један приличан виноградић, али, кажу, ретко може да сазре.

Од живе стоке попис за 1866 годину даје нам ове бројеве:

Коња	13.918	грла
Говеда	68.933	„
Свиња	123.876	„
Оваца	387.614	„
Коза	47.510	„

И кошница има доста, али стари људи жале што се већа брига не поклања тој врсти тековине, него се она тако брзо тамани. Године 1859 било их је 19,033, а попис од 1866 нашао јо само 9.512!..

Задруге се распадају и овде као и свуда. Ретко се где одрже до другобратучеда у заједници. Кривица за распадање задруга баца се на жене; ама ће томе бити какав даљи и јачи узрок који обично око не може да опази.

е. ОДЕЛО

Одело је у Пожаревљана сељака готово као и у других Шумадинаца, ама ипак има неке сталне одлике. Тако се на њима често виђају гуњеви од бела ооврањена сукна, с плавим гајтанима, и с мало харча.

Стижани који су ближе Дунаву примичу се оделом оностраним Србима; особито обућом и кожусима који су тамо већ сада постали опште зимње ношиво.

У Горњој Млави, у оно неколико херских села *(Бистрици, Ћовдину, Везичеву, Златову, Буровцу,* и *Крвијама)* виђају се на мушкима црвени ћемадани, везене јаке, и дугачке црне гуње, докле *шијаци* (у селима: *В. Лаолу, М. Лаолу, Шетоњу, Табановцу,* и *Петровцу)* носе беле ћемадане, кратке гуњиће, и чисте (невезене) јаке.

На глави носе сви весове врло црвене, и шубаре; нема у њих завијача око главе, као што се може да види у Ресаваца. Делови мушкога одела зову се: *гуња, чакшире, тозлуци, гуњче,*

јелек, *каниџе*, *чарапе*, *опанци*, *вес*; женскога одела делови зову се: *сукња* (вунена), *заптега* (конопљана), *рокља* (памучна), *јелек;* старије жене носе две кецеље, *предњу* и *стражњу;* ова се последња зове „*поднитна*" за то што је свуд унаоколо подрешена.

У Морави и у Горњој Млави жене носе коњге а девојке весове; а у Стигу, Пеку, Реци и Звижду жене носе *ћулу*, а то је котурић од врбове или липове коре који је чојом лепо опшивен и извезен, па стоји наврх главе. Њега носе и девојке, само што оне не придевају за њ мараму, па да је пусте низ леђа, као што то чине жене. У жена се то зове *ћула*, а у девојака *капа*.

У Хомољу жене (и Херкиње у Горњој Млави) носе *тревље*[1], као и Ресавке, о којима је већ била реч још у крушевачком округу.

Влахиње у Морави и у Млави почињу носити као и Српкиње, а у Хомољу и Звижду још задржавају ону своју ружну ношњу, особито на глави. То је она утроптана коњга (у коју се натрпа вуне место косе), с неком белом навезеном крпом која изгледа као каква назувица. Ту коњгу привежу још *преплетом* преко сред чела, те се још горе нагрде.

Ово су делови мушкога влашкога одела: *кошуља*, дугачка до подвезица, с везеним колиром и рукавима. Вез је најобичнији рудицом плавом, црном, и црвеном, па кошуљу извуку за једну пед из појаса, те се недра отобоље.

Гаће, опет везене по дну; *чакшире*, беле и црне; *гуњче*, тако исто; *јелек; дуга црна хаљина* од сукна; *појас* црвени; *велика власната шубара*, црна и бела — место веса, и *опанци*.

Жене носе кошуљу коју и оне извлаче из појаса за једну

---

[1] Главни превез у Херкиња овако се гради: направе се два сплета или *тревља* од вунених конаца који се набију вуном, и доплету природном косом, па се укотуре над ушима. Између та два котура дође од црвеног памука откана *цуца* на врх главе; *цуца* се веже црним гајтаном испод браде. За *цуцу* је настављен две педи дугачак и чеперак широк од платна, црвеним концем навезени *подак* који покрива потиљак, и спушта се низ леђа, и који је у богатијих унизан белим парама.

пед, а обе кецеље, стражњу и предњу, само задену под појас. Женска је кошуља до испод колена, много краћа него у Српкиња.

Зими носе хаљине до земље од белог сукна.

ж. ГОВОР

Особине које су примећене у Левчу, имају и овде своје место. Уз то ваља поменути још нешто. Седми падеж у многих именица је на *х*, место *ма*, на прилику: Иде по љу*дих*, место: по љу*дима*; скита по се*лах*, м. се*лима*; разлила се вода по лива*дах*, м. по лив*адама*, и т. д.

У неких је глагола треће лице једнине са старим обликом, па прилику: одобра*је*, м. одобра*ва*; подигра*је*, м. подигра*ва*, и т. д.

У Стигу се, на прилику, чује овако: *Хоће л' мо ист?* м. Хоћемо ли ћи? Би*ће си* ти учитељ? м. Да ли си ти учитељ? или: Биће, да си ти учитељ? Мо*же л' мо* стићи? м. Мо*жемо* ли стићи?

Јота испада у многим речима, на прилику: та̀ човек (м. та*ј*); она̀ грм (м. она*ј* грм); мо*а* ливада (м. мо*ј*а); на мо*у* штету (м. мо*ј*у), и т. д.

Гласоудар је са свим као у Левчу, малко само ако је блажи. Глас *е* изговара се некако веома отворено.

Падежи стоје сви.

У оно неколико села херских, у Горњој Млави, говор је јужни: лијепо, бијело, сијено; Ста̀нија, пшѐница, лѝвада и т. д. Само што су већ и те, тако назване Хере, примиле шести падеж на *ем:* путем, млијеком, плугем, сокакем, и т. д.

ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

У старијим народним песмама помиње се Пожаревац и Дубравица само у женидби *Тодора од Сталаћа.*[1]

У песми „*Секула се у змију претворио*“[2] каже се, како је

---

[1] Књига II, стр. 489—499.

[2] Књига II, стр.506.

Јанко, идући на Косово, ударио поред града *Кучева* и *Браничева* где

„Кучевкиње бело платно беле,
„Кучевкиње и Браничевкиње.
Беседи им војевода Јанко:
„Ој Бога вам Кучевкиње младе,
Кучевкиње и Браничевкиње!
Дајте мени три аршина платна,
Да окрпим белога шатора,
Даћу вама три дуката жута.“
Ал' беседе Кучевкиње младе,
Кучевкиње и Браничевкиње:
„Војевода, Сибињанин-Јанко!
Дај ти нама Секулу нећака
Даћемо ти три шатора платна.“
Беседи им војевода Јанко:
„Не дам вама Секуле нећака
За Кучево, ни за Браничево.“
Кад то рече војевода Јанко,
Расрде се Кучевкиње младе
Кучевкиње и Браничевкиње,
Па беседе војеводи Јанку:
„Кад нам не даш Секуле нећака,
Не дамо ти три аршина платна;
Већ га води на Косово равно,
Па га подај црним гаврановма.
Нек му они црне очи пију,
Очи пију, бело лице грде.“

Песме још казују нека имена као старешине неких крајева овога округа. Тако се на савету Лазареву о зидању Раванице находе: *Живко* од *Хомоља*; *Кучајнац Јово*; *Петар Браничевац*; па и сам *Мусић Стеван* мисли се да је био из *Мајдана* (?) у овој нахији.

О Цркви Везиљи о којој је раније била реч, има ова песма:

„Јелен ми плива мутну Мораву,
Најлеле леро, на Сарајево само везено.
На јелену су два рога златна,
Најлеле леро, на Сарајево само везено,[1]
На једном рогу Павле Златаре

[1] Ово се припева после сваког стиха.

На другом рогу Миља Везиља.
Али говори Павле Златаре:
„Учула си се, Миљо Везиљо!
Да танко предеш, да ситно везеш.
Да ти ја дадем мало повесмо,
Да ми опредеш куму кошуљу,
Куму кошуљу од сто лаката,
Што ти остане, нек ти пристане,
Преди дарове, хајде за мене!“
Али говори Миља Везиља:
„Тако ти Бога, Павле Златаре!
Да ти ја дадем ситну асприцу,
Да ми сакујеш троје обоце,
Троје обоце од сто трепељ'кâ;
Што ти остане, нек ти пристане,
Потковн коња, па води мене.“

Од *прича* је најзнатнија она која говори о постању цркава: *Заове*, *Рукомије*, и *Брадаче*. Да кажемо најпре песму, па ћемо после допунити причом. Песму целу исписујемо једно због њене карактерности, а друго што је „Друга књига“ народних песама веома ретка. Ево песме:

„Два су бора напоредо расла,
Међу њима танковрха јела.
То не била два бора зелена,
Ни међ' њима танковрха јела,
Већ то била два брата рођена:
Једно Павле а друго Радуле,
Међу њима сестрица Јелица.
Браћа сеју врло миловала,
Сваку су јој милост доносила
Најпослије ноже оковане,
Оковане сребром, позлаћене.
Кад то видла млада Павловица
Завидила својој заовици;
Па дозива љубу Радулову:
„Јетрвице, по Богу сестрице!
„Не знаш кака биља од омразе?
„Да омразим брата и сестрицу.“
Ал говори љуба Радулова:
„Ој Бога ми, моја јетрвице!

„Ја не знадем биља од омразе,
„А и да знам, не бих ти казала:
„И мене су браћа миловала
„И милост ми сваку доносила.“
Кад то зачу млада Павловица.
Она оде коњма на ливаду,
Те убоде вранца на ливади,
Па говори своме господару:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Убола ти вранца на ливади.“
Павле пита сестрицу Јелицу:
„За што сејо? да од Бога нађеш!
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
„Живота ми и мога и твога!“
То је братац сеји веровао.
Кад то виде млада Павловица
Она оде ноћу у градину
Те заклала сивога сокола,
Па говори своме господару:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Заклала ти сивога сокола.“
Павле пита сестрицу Јелицу:
„За што, сејо? да од Бога нађеш!
„Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
Живота ми и мога и твога.“
И то братац сеји веровао.
Кад то виде млада Павловица,
Она оде вече по вечери
Те украде ноже заовине;
Њима закла чедо у колевци.
Кад у јутру јутро освануло,
Она трчи своме господару
Кукајући и лице грдећи:
„На зло, Павле, сеју миловао,
„На горе јој милост доносио!
„Заклала ти чедо у колевци;
„Ако ли се мени не верујеш,

„Извади јој ноже од појаса“.
Скочи Павле, канда се помами,
Па он трчи на горње чардаке
Ал' још сестра у душеку спава,
Под главом јој злаћени ножеви;
Павле узе злаћене ножеве,
Па их вади из сребрних кора
Али ножи у крви огрезли;
Кад то виде Павле господару,
Трже сестру за бијелу руку:
„Сејо моја, да те Бог убије!
„Буд' ми закла коња на ливади,
„И сокола у зеленој башти,
„Зашт' ми закла чедо у колевци?
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога,
„Живота ми и мога и твога!
„Ако ли ми не верујеш клетви
„Изведи ме у поље широко,
„Па ме свежи коњма за репове
„Растргни ме на четири стране.“
Ал' то братац сеји не верова.
Већ је узе за бијелу руку,
Изведе је у поље широко,
Привеза је коњма за репове,
Па их одби низ поље широко.
Где је од ње капља крви пала,
Онде расте смиље и босиље:
Где је она сама собом пала,
Онде се је црква саградила.
Мало време за тим постојало,
Разболе се млада Павловица,
Боловала девет годин' дана,
Кроз кости јој трава проницала,
У трави се љуте змије легу:
Очи пију, у траву се крију.
Љуто тужи млада Павловица,
Па говори своме господару:
„Ој чујеш ли, Павле господару!
„Води мене заовиној цркви;
„Не би ли ме црква опростила.“

Кад то чуо Павле господару,
Поведе је заовиној цркви:
Кад су били близу беле цркве,
Ал' из цркве нешто проговара:
„Не ид' амо млада Павловице:
„Црква тебе опростити не ће!
Кад то зачу млада Павловица,
Она моли свога господара:
„Ој, Бога ти, Павле господару!
„Не води ме двору бијеломе,
„Већ ме свежи коњма за репове
„Па ме одби низ поље широко,
„Нек ме живу коњи растргају.
То је Павле љубу послушао;
Привеза је коњма за репове
Па је одби низ поље широко.
Где је од ње капља крви пала,
Онде расте трње и коприве;
Где је она сама собом пала,
Језеро се онде провалило,
По језеру вранац коњиц плива,
А за њиме злаћена колевка,
На кокевци соко тица сива,
У колевци оно мушко чедо,
Под грлом му рука материна
А у руци теткини ножеви"!..

Ето песме! Прича још додаје да су браћа Павле и Радуле живели у Београду а овде су имали своје летњиковце: да су коњи који су ову мученицу растргли, најурени с брда Сопота; да је црква *Заова* начињена онде где је собом пала ова *Заова-мученица*; црква *Рукомија* онде где је пала њена рука; црква *Брадача*[1] онде где је пала доња вилица и *брада*, а вода *Сестрољин* потекла је онде где су очи њене на земљу пале.

Језеро пак које се провалило где је пала проклета Павловица једни кажу да је оно у циганској мали у Пожаревцу, и да

[1] За *Брадачу* опет други причају да је задужбина *Вука Бранковића* па за то се, веле, и не може никако да оправи: због проклетства које је пало на истога Бранковића!

је до скора било дубоко, али се сада већ засуло; а други веле да је она баретина код саме цркве *Заове*.

Иза тога долази прича о *Сребрном Цару* који чува Мајдан Кучајну.

О том народном веровању овако прича чича *Јанко Ђурић* из села Кучајне:

„У Кучајни се, вели он, од памтивека копа руда: ко није владао овом земљом, тај није тражио блага у том руднику. Једном у старо време копало је руду у окнима кучајнским око 60 окнара. Копајући тако нађу у земљи на неку сатвар која је изгледала мртва а сијала се као јарко сунце; глава је у те сатвари била од самога сребра. Окнари навале да ту ствар извуку на поље, али им она проговори:

— Море људи! маните ме се; доста сам вам дао и сребра и злата; шта хоћете више од мене?

Ово је био *Сребрни Цар* чиј и јесте мајдан, али људи нису то знали.

Окнари, видећи тако скупоцену ствар, а не знајући ко је она и шта је, навале опет да је изнесу на поље. Опет им цар проговори:

— Море људи! маните ме се; доста сам вам дао и сребра и злата, шта хоћете више од мене?“

Окнарима не дадне добрина да се ману, него навале и по трећи пут.

Сребрни Цар, видећи се на невољи, позове околне реке: Млаву, Пек, и Мораву, и све омање потоке да га избаве од ових напасника. Ни једна му вода не дође у помоћ осем речица *Дагудин* који извире у хатару села Братинца а слива се у *Долове*,[1] а Долови иду у Млаву. Дагудин брзо пројури кроза земљу, и дође му у помоћ: сва окна залије, и окнаре све подави; по том изађе на поље и све окнарске куће потопи и однесе.

---

[1] *Долови* су велика једна удолина за коју се прича да је за Римљана била рибник. У те се Долове сливају многи потоци који извиру у Барама и Касидолу, те се гради велика бара, која је рибник селу Бубушинцу.

Близу тога Сребрног Цара, прича се даље, има још једна кућица, оловом покривена, а близу те кућице вучија пуна новаца, пола златних а пола сребрних. Те новце не може нико да нађе. У оној кућици је вода лековита, и Турци, кад су завладали овом замљом и почели копати руду у Кучајни, дођу такође до те кућице и почну се у њој купати. Сребрни Цар њих потопи, те рудник опусти.

Дагудин и данас верно чува Сребрног Цара. Чича Јанко то тврди тим што се вода већ јавља свуда у окнима, а то је знак да су близу дошли до Сребрног Цара. Пре неког времена пао је, вели, један наш радник из села Кучајне у окно близу Сребрног Цара и остао на месту мртав, а то је знак да је он ту.

Где је год више воде, ту је и руда богатија. Енглези су донели неке судове да извлаче воду, али чим приђу Сребрном Цару биће крви или какве друге несреће за њих, јер ће их Дагудин све подавити, чим на Цара наиђу."

Код села *Кравељег Дола* има брдо које се зове *Булино Брдо*. За то место има овака прича: Бездушни спахија Турчин, од силе и беса, заповеди сељацима да на врху те главице копају *јаругу за воденицу*. Народ је грдну муку подносио за тај агин бес.

Туркиња, жена му, сажали се на јадне људе, па им рекне да га упитају, као да се и он сети да је тај посао луд:

— А где ће ти стати помељари, ага!

Ага не умедне на то одговорити, али их нагна да му кажу ко их је научио да га то запитају.

Чувши ко је, затвори своју булу у буре, у које је с поља укуцао пуно јексера, па је пусти низ брдо те се, веле, с тога прозове то место *Булино Брдо*.

Игре колске у старије доба биле су: *орловка*; *поломка*; *лекетевка*; *грешка*; *ситна* (уз гајде); *тедена*; *дилита*; *шаранац*; *прешишора*; *остројанка*; *ђурђевка*; *четворка*; *кокошица*; *мачеанка*; *мушка*; *кетушка* (играле су је 2 девојке и један момак у среди), и *дунеранка*.

Сад се играју: *илинка*; *коритарка*; *ђурђевка*; *смедеревка*; *нова градиштанка*; *стижанка*; *ситнија моравка*; *крупнија*

моравка; голубица: ситно; циганчица; бачванка; оро; балканка; устај дико зора је; коконица; чичино дете; влахиња; дуна; ситна (у место); *усела Јула дората; криво куче; зајам; коиа зец руцу, с лисица ротквy; четворка; трумба лумба; и коконица Иван ван.*

Међу карактеристике може се узети и то, што има врло много врачара и гатара у овом округу.

Краљице или *Русалије* у Звижду, особито у селу Дубоки, у русалну недељу (о Тројицама), изашле су на глас. Тамо иду многи људи из далека само да виде како ће да „падају русалије", и како ће *карабаш* да их враћа у свест гласом својих *кораблица*.

Помињано је у окрузима који су у тимочкој долини да се тамо чешће јављају неки „пророци" неки „врачари", који казују што ће ком бити, и дају лекове и упуте у разним болестима и невољама.

Оваких појава има свуда у простом народу, али ми се чини да су у „Тимочкој Крајини" чешћи него другде.

Године 1845, баш у почетку, јавио се у селу Барама, у пожаревачком округу, један такав „пророк," али је и он био родом из Крајине, из села Поповице.

„Пророк" се овај звао *Милија Крајинац*, и, чврстином своје издржљивости учинио је то да је не само повукао светину за собом, него је дао посла и државним властима, па је, најпосле био предмет једнога пространога извештаја који је ондашњи министар ун. дела поднео владаоцу земаљском (под 15 Септ. 1845 С№ 1628).

Милија се обично заносио, и у том заносу остајао је по 5 до 6—8—12 и до 17 дана. За то време није ништа јео ни пио, нити икакве нужде телесне намиривао.

У министарству ун. дела (С№ 483 од 1845) пун је интереса извештај *дра А. Медовића* о стању тога Милије кад је у заносу, о знацима који су на њему за то време опажани, о мукама које су на њега ударане и које је он трпео, што оно веле, не трепћући оком. Донесен у таком једном заносу у начелништво, Милија је смештен у једну собу, на поњави, и ту је остао 6 дана. За то

време, подношени су му под нос најјачији мириси, али га нису разбудили; прилепљивана му је на листове слачица, он је остао непомичан; чупане су му велике длаке из коже, он није ни мрднуо; ударено му је 30 удараца по табанима, он се није ни промешкољио; стављан му је жив угљен на кожу, и он га је трпео док се није угасио, не макнувши ни кожом својом. Најпосле му је силом уливен у уста лек на бљување и чишћење, и кад је тај почео да га мучи заискао је воде. Вода је донета, али му није дата докле не каже истину. И он је тада казао да се увек само „*притварао*“ да измами коју пару од простог света. За глад и жеђ говорио је да се учио поступно трпети их, и да би најпосле могао 24—30 дана живети да ништа не окуси; исто тако и за столицу је био усвојио поступно уздржавање, док није свикао своју нарав на тако дуго трпљење; а за болове од угљена рекао је: „Можете сад одсецати живо месо од мене, ја не ћу тренути оком: толико могу да трпим бол.“

Ова диботна сила воље била је достојна какве друге ствари! С оволико власти над собом није чудо што се стече власт и над другима!

Кад је Милија испричао узроке свога заношења, и начине како га је одржавао, онда је пуштен кући, пошто је дао реч да се више не ће заносити.

Шта је после с њим било, не знам.

Коса веома плава, кожа бела, лице малко пегаво, слаба кожа на усницама, најобичније су црте мушкога типа у пожаревачком округу, премда има и лица смеђих и црномањастих.

II. УПРАВНА ПОДЕЛА

Народ зна ова имена за делове данашњега пожаревачкога округа:

Морава, сва дуж од Дунава десном страном реке Мораве до ћуприског округа и до водомеђе сопотске;

Стиг, од ушћа Млаве и Дунава до *Липоваче*, водомеђе Млави и Пеку, и до села Рашанца уз Млаву;

Горња Млава, од Рашанца до Ждрела;

Пек, десна и лева водопађа Пека, откако он изиђе из Клисуре испод Потајнице;

Река, сав крај од десне печке водомеђе па доле, што је сада голубачки срез;

Звижд, оно неколико села у падини печкој око Горње Крушевице до Волује; и

Хомоље, све око извора Млаве од Жагубице до Крепољина.

То су већи комади земље пожаревачког округа, и тако је тај округ и за управу био раздељен од 1804—1813.

До године 1859, находимо у овом округу пет срезова, и то: *млавски*, *моравски*, *хомољски*, *рамско-печки*, и *речко-звишки*.

Године 1859, 13 Јуна[1] и 9 Јула[2], цео је округ био подељен на шест срезова: *моравски*, са столицом у Пожаревцу; *млавски*, са столицом у Петровцу; *рамски*, са столицом у Градишту; *звишки* са столицом у Горњој Крушевици; *голубачки*, са столицом у Голупцу, и *хомољски*, у Жагубици.

Доцније је моравски срез раздељен на два: на *моравски*, са столицом у Жабарима, и на *пожаревачки*, у Пожаревцу.

За војну управу, стоји штаб *пожаревачке бригаде* у Пожаревцу.

За црквену управу, има *прота* у Пожаревцу, и намесници: у *Петровцу*, у *Кладурову*, у *Жагубици*, и у *Вел. Градишту*.

Ђумруци су и прелази у Аустроугарску на *Дубравици*, на *Раму*, на *Градишту*, и на *Винцима*. Осем последњега места и Рама, стају и пароброди на Дубравици и на Градишту.

У Љубичеву је управа државне ергеле, а у Пожаревцу се находи управа завода за затворенике и затворенице које судови осуде на ту казнигу.

Поште су у овоме округу у Пожаревцу, Петровцу, Крепољину, Жагубици; Мишљеновцу, Нересници, и Градишту, а телеграфи: у Пожаревцу, Петровцу, Жагубици, и у Градишту.

---

[1] *Зборник XII, 50.*
[2] *Зборник XII, 58.*

За Карађорђева времена, поште су биле: у Пожаревцу, у Петки, у Кличевцу, у Брњици, у Звижду (?) у Хомољу (?) и у Лаолу.[1]

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Нови путови начињени су:

Од Пожаревца до Мораве на скелу к Смедереву;

Од Пожаревца до Љубичева ради потребе тога завода;

Од Пожаревца уз Мораву к Свилајнцу. Стари је пут ишао, кажу, преко Сопота на уз Млаву, на Петровац, а сада насип иде долином моравском све кроза села поред самога брда;

Од Пожаревца до Дубравице на скелу дунавску;

Од Пожаревца преко Чачалице на Сопот, преко Могиле, и Млаве на Салаковац,[2] па десном страном Млаве на Петровац, кроз горњачку клисуру, где је дивно пробијена самотвора стена, поред Горњака к Жагубици, и даље преко Црног Врха у Бању Брестовачку;

Од Салаковца на Шапино, Раброво, Мишљеновац, преко Пека на Крушевицу у Мајданпек. И на овом је путу код Потајнице коритом Пека просечен станац камен те је пут проведен удобан и поуздан;

Од Пожаревца на исток преко Млаве и Стига у Градиште.

Од Градишта преко Пека до Голупца;

Од Градишта уз Пек до Мишљеновца;

Од Голупца преко Реке к Пеку;

Од Кушиљева до скеле ливадичке на Морави, у Орашје (смедеревско).

---

[1] *Гласник* IV, стр. 181

[2] Линију овога погрешно је обележио г. *Драгашевић* на својој карти (*Гласник* XXXVI) где стоји као да он прелази Млаву чак код Вел. Села. То је линија можда старога друма, а садашњи насип иде изнад цркве пожаревачке, па преко Сопота силази на *Могилу*, и одмах прелази и Млаву код села *Салаковца;* одатле иде на Црнић, над Батушу, Каљиште, све десном долином млавском на Петровац, па и тамо даље, и кроза Ждрело, до саме Жагубице не прелази нигде на леву обалу ове реке.

Сви су ти путови насути и удобни за путовање.

Од зграда су на првом месту:

Школе средње у Пожаревцу, општинска зграда у истој вароши; зграда за затворенике; зграде у Љубичеву; среске куће у Жабарима и у Жагубици; даље, школе: у Ливадици, Шетоњу, Брадарцима, у Барама, у Смољинцу, у Кули, Манастирици, Кладурову, Рановцу, Рашанцу, Мељници, Раброву, Влашком долу, Клењу, Дубокој.

Цркве нове: у Пожаревцу, Смољинцу, Петровцу, Шетоњу, Породину, Жагубици, Градишту, Добри, и Четережу.

II

Ћуприски округ

1 Границе и планине

Границе су ћуприском округу: на западу *Морава*, на северу округ пожаревачки, на истоку планински венац који у опште дели воде Тимоку и Морави, а на југу *јовановачка река*[1].

Већ се из ово неколико реда види да је западна пола овога округа питомо поморавље, а источна је сплет од планинских повијараца, коса, долина, и висова. За то све воде овога округа теку од истока к западу, и стачу се најпосле све у Мораву.

Планине које се протежу од Ртња к Дунаву, као главна водомеђа Морави и Тимоку, и о којима је већ говорено у окрузима црноречком и крајинском, највише су и за ћуприски округ. Планине те и ширином простора на ком су разбацане, и сплетом својих венаца и висова, заслуживале би да се који српски географ нарочито о њима позабави, те да да̂ српскоме свету и науци што пунији и што дробнији опис о том интересном делу наше отаџбине[2].

---

[1] Ова река и долина њена звала се *Шупељак* до 1859. Године 1719 *Гроф Дамњан Хуго од Вирмонта*, као посланик аустриског цара, са близу 300 душа пратње, пође султану. У великој једној ливади, коју просеца речица *Шупељак*, дочекао га је турски изасланик. Годину дана доцније исти су се гости растали на том истом месту. — Кад је оно прво посланство било у Ражњу (4 Јуна 1719 по стар. календару), онда се ту у два маха, између 8 и 9 сата пре по дне, осетно јак земљотрес.

[2] Један окушај учинио је г. *Драгашевић* својим лепо написаним чланком: *Хомоље*, у *Срп. Летопису* за 1874, у свесци 116, стр. 59—90. Чланак се тај сад прештампава у XLIII *Гласнику*, стр. 273.

И ако би такав опис био нама на радост а нашем спису на украс, ми га опет не можемо овде да дамо. Једино што учинити можемо јесте то, да поменемо највише висове, као што су:

Бељаница, јемачно највиши вис а и највећа као засебна планина; *Летовиште*, *Шиљати Врх*, и *Сисевац*, испод кога извире речица *Црница*. После ових, ваља поменути ниже висове који су ближе к Морави, као што су *Баба*, каменита готово већ оголела коса изнад села Лешја, на југоисток од Параћина.

Пасторак и *Maћија*, два виса, први на левој а други на десној страни реке Ресаве, и међу њима је манастир *Манасија*.

На запад од *Пасторка* а на југ од Свилајинца диже се вис *Хум*[1], који се, заједно с другим брдима око себе, примиче к самој Морави, те чини ону багрданску сутеску која је Морави већ последња до утока њеног у Дунаво.

Остала су брда мања, и готово сва могу се обрађивати.

Онај планински ланац који полази од Ртња к северу, и који, што ближе к Дунаву, бива све шири и гранатији, има према ћупријском округу само једну преседао којом сада иде пут из падине моравске у падину тимочку, а то је она злочувена *Честобродица* међу *Светом Петком* и *Кривим Виром*. Ту је та планинска коса најнижа, и, благодарећи извору *Кривовирскога Тимока*, најужа.

---

2 Воде

Вода највећа која кваси ћупријски округ јесте *Морава*, која му је граница од утока *јовановачке реке* чак до утока реке Ресаве.

Ресава има два извора: један јој је у планини *Бељаници*, а други у месту *Крајишту*. Овај се други зове *Ресавица*. Ресава и Ресавица састају се више села *Дворишта*. Ресава тече највише с истока на запад. До Манасије јој је падина уска и дубока, а испод Манасије је широка, плитка, и врло родна.

Ресава креће многе ваљарице и воденице с више витлова.

---

[1] Тамо се изговара просто *Ум*.

Дужина њенога тока може изнети 9—10 сата. У Мораву она пада испод Свилајинца[1].

Раваница, у песми *Раван*, тече од манастира *Раванице*, па се у вароши Ћуприји слива у Мораву. Дужина њенога корита једва ако износи 2½—3 сата.

Црница, река која тече кроз Параћин, па се ниже слива у Мораву. Црница има два извора: један је у *Честобродици*, у месту *Врелу*, ½ сата више Свете Петке. Тај се крак зове *Грза*. Други је извор под брдом *Сисевцем*, код неке старе црквине. И ово је права *Црница*. Грза се слива у Црницу код села Давидовца.

Држи се да је вода реке Црнице особито добра за испирање вуне, те се с тога на тој реци свакога лета силна вуна пере.

Брезовица, река у оној планинској греди међу окрузима ћупријским и црноречким. То је једно удољасто поље, доста простране и родно пашом. Средином тога поља тече река која на источном крају извире а на западном понире у вртачу. И та река и то поље зову се *Брезовица*. О том је била реч раније.

Немања, вода, која извире у пољу села Паљанâ, с леве стране пута кад се иде из Манасије к Раваници, из једне препукле стене која собом наткрива и само то врело.

Прича се да се неки Немањић, болестан, окупао у тој води и оздравио, па се и извор прозвао по његовом презимену *Немања*. Сваке младе петке и недеље *Немањи* долазе многи невољници те се купају лека ради[2].

Поток Немања слива се после у реку Раваницу на једно пô сата не дошавши до вароши Ћуприје.

Милутиновић, певајући бој на Иванковцу године 1805, овако узвикује овоме извору:

„О, Немањо, бродарицâ жрицо!
Круни' се зуквом и локвањма смјело,
Разљевај се у потомства позна,

[1] О *Ресавчини* је била реч раније.

[2] Има ту још један извор и за пиће, и он се зове *Петровац*.

Ка'но у Пек златоносне струје,
Славом српском . . . . .[1]"

Још се могу поменути реке: *моштаничка*, *војштанска*, и *гложанска*, које све утичу у Мораву, а све су врло кратког тока.

Минералне воде познате су само две:

Слана вода, у селу *Дражмировцу*, $2^1/_2$ сата од Ћуприје. Вода ова још није испитана.

Сртовац, у селу Миливи, на десној страни Ресаве, извор који пушта неке мехуриће као да је угљена киселина. Људи тамо држе да је та вода шкодљива[2].

---

3 Равни

Равнице су највеће дуж Мораве, од утока *јовановачке реке* до испод села *Глоговца.*[3]

Даље, *ресавска равница*, која се почиње да шири на десет минута испод манастира *Манасије*, па се пружа, где ужа где шира, чак до утока Ресаве у Мораву. Ту су они родни ресавски кључеви који обиљем ни мало не уступају моравским равницама.

Колајна, равница дуж реке Грзе, на подножју брда Бабе, и

Дворишка равница до села Стењевца која је такође веома родна.

Све су те равни добре за сваки усев, а расте у њима и добра трава.

---

4 Шуме

Шумом је богата источна пола ћупрйског округа, коме је највиши вис *Бељаница*, а западна пола има горе само по забранима.

[1] *Србијанка I*, стр. 96. — О овом извору има спомена и у мојим *„Путничким Писмима"*, стр. 205.

[2] О обе ове воде глед. *Дра Линденмајера: Опис минерал. вода*, стр. 95 и 104.

[3] У овој равници, код села Сикирице више Параћина, а и испод Параћина идући к Ћуприји, причају да је сејан пиринач у старије време. Кажу да се и сад познају вȃде којима је ишла вода по тим пиринчаним њивама.

На Бељаници и на другим вишим косама, има горе: јелове, борове, смрчеве, брезове, јаворове, тисове, букове, брестове, кленове, граничеве; доле у равницама је лужник, цер, граница, јасен, брест, клен, леска, граб, крушка, и други шиб.

Од зверака има: лисица, јазаваца, куница, вукова, по који медвед; даље: јелена, кошута, срна, зечева, и по која дивља свиња (у источном крају). Око Раванице има опасних скорпија.

Од тица има: орлова, јастребова, кобаца, чапаља, свраках, чавака, врана, гавранова, голубова, грлица, кукавица, сојака, пупаваца (пупуњака), славуја, косова, чворака, и т. д.

---

5 Рудно благо

Руднога блага, у колико се досад зна, има доста у ћуприском округу, и то:

Мркога угља, у *Стењу*, у атару села Сења, око 2 сата на југоисток од Ћуприје; у селу *Бигреници*, 3 сата од Ћуприје; у *Пањанима* 1½ сата на исток; у *Сисевцу*, код извора реке Црнице; у *Осојку*, у општини села *Бујана*, повише Параћина; у *Шалудовцу, Мутници, Извору*, и *Клачевици*, све у параћинском срезу. — Даље има га у срезу деспотовачком, 6 сата на исток од Ћуприје, у месту *Жидиљи* или *Џидиљи*, па и у општини *војничкој* 4, и општини *кованичкој* 2½ сата од окружне вароши.

Г. *Хофман*, рударски инџинир у министарству финанције, који је ове угљенике проучавао, каже да у њима може бити, у најмању руку, 27 милијарада метарских цената, и, према томе, кад би се на годину вадило по 54 милиона цената, опет би га било за читавих 500 година[1].

Угља лигнита има у селу *Војнику*, недалеко од Манасије; и у *Вел. Папраку*.

Гвоздене руде има у *Жидиљи*, коју смо поменули мало пре, и у општини села *Војника*, које је такође помињано.

---

[1] *Српске Новине*, бр. 160 од 1875.

Ови су рудници готово сви горе под планином, на 2—3—5 сата од Мораве, а од главнога насипа који води од Свилајинца к Ћуприји, и одатле к Параћину и Алексинцу, по 1—3 сата.

Кад се начини железница долином моравском, отвориће се продајне пијаце свим овим рудама а нарочито угљену дубоко на југ, у турским областима; али ће за сењске угљанике бити увек најглавнија потрошња на Дунаву и у подунавским земљама, кад се Морава регулише и кад се пловидба по њој уреди.

6 Остаци од старина

Маћија, брдо више Манасије, на североисток од манастира. На врху су развале од некаквог старог градића које су јако опале.

Пасторак, друго брдо до Манасије, на левој страни реке *Ресаве;* и на овом је вису био градић, од кога се сад тек познају зидови.

У околини има прича о некаквој маћији и пасторку од којих су ова два виса добила своја имена.

Златоуст, стари манастирић, на ¼ сата од села *Дворишта*, идући низ Реку. И ту су Турци, као што се прича, кад је једном био сабор код манастира, ударили с оног града на Пасторку, народ поробили, цркву опленили, и порушили. Највише се народа (од тога сабора), бежећи од Турака, подавило у неком *Црном Виру* који је и данас веома дубок.

Тројица, развалине од старе цркве, у селу Буковцу, ½ сата уз Ресаву, више Манасије. Прича се да је и то био манастирић, и да је постао пре Манасије. И смрт Деспота Стевана прича везује за ову богомољу.

Милива, село, на десној страни Ресаве, са̑т и по од села Медвеђе. Ту има стара црквина која се још доста добро држи. Црквина се та зове као и село, и у народу се верује да је њу градила *Милева*, ћи Цара Лазара.

Манасија, град и манастир, на десној обали реке Ресаве, међу брдима Маћијом и Пасторком, на 4—5 сата источно од Свилајинца.

Богомоља ова, са целим градом својим, овако дивна и величанствена, засија у дане врло мутне за српски народ.

Студеница и *Манасија* два су, чини ми се, најкарактернија споменика из старе српске историје.

Оба ктитора, оба Стевана, беху људи силни умом и духом; оба виђаху далеко, оба жељаху много, оба могаху много, а оба не учинише једнако од онога што који жељаше.

Свети Симеун имађаше пред собом народ млад, крепак, вољан на рад, а око себе или остареле, или удаљене суседе. С наследником својих жеља и намера, Светим Савом, Немања се могао смешити кад год би погледао на ону страну гроба свога. За то је и задужбина његова бела и ведра, сјајна мрамором, прозрачна куполом, онако исто као што беше ведро и весело срце у Цара Симеуна, у свега народа српскога!

Две ста година доцније, његов имењак, наследник заљуљанога престола, Деспот Стеван Високи, беше такође човек крепка ума, широка хтева, снажне воље, — али прилике беху другојачије....

С истока, место изнемогле Византије, дизаше се уређена освојачка поплава, а у земљи српској не беше једне мисли-водиље, не бејаше, да се тако изразимо, онога пламенога стуна који је некад водио Израиљце кроз пустињу....

Језекиљевим огњеним језиком говори песма злослутница:

„Сан уснила Царица Милица:
— — — — — — — —
Да се ведро небо проломило,
Да је месец на земљицу пао,
Да су звезде крају прибегнуле,
Да су њени двори изгорели,
Само један камен остануо;
И на њему кука кукавица."

Цар Лазар јој је добро протумачио сан; доиста је од царске куће Лазареве остао Србији једини Стеван, као какав огорео камен. Не треба ни помињати да је на том камену најприличније место и било за сињу кукавицу.

Кад народ изгуби мисао-водиљу, кад заборави оно што га чини једним живим организмом, кад заборави своју прошлост, а напусти будућност, онда у њему ничу странке ниске, бесцељне, себичне, као после кише печурке рудишњаче......

Нешто је на то налик било и у држави Стевановој....

К томе још он није ни порода имао. Колико је Деспот био државник, колико ли патриjот, види се и по оном што је умирући само изговорио: „По *Ђурђа!* по *Ђурђа!*“[1] А зна се и чиј је Ђурђе, и како се владао према ујаку своме.

Видећи дакле да сунце среће српске нагиње на заранке, знајући да ће наступити одвећ тешки дани народу српском, али ипак верујући да се у дубини народнога духа још таји довољна сила која ће некад — нечувеним трпљењем изазвана на рад — обелоданити нов живот Срба, Стеван је хтео да тврдим каменом и трајном успоменом учини годимет васкрсу тога новога живота српскога.

Тражећи осаму и тишину, где би за живота могао непомућено гранати мисли своје о земљи и народу своме, он је изабрао место у Ресави, крај реке тога имена, и 1407 године отпочео ту зидати дивотну цркву Светој Тројици, па је је оградио тврдим градом са дванаест кула, међу којима је она што се зове „Деспотова Кула“ и данас необично висока.

Црква је дугачка 16 хвата, 4 стопе, и 9 палаца, а широка 8 хвата, 5 стопа, и 6 палаца.

Главно кубе над амвоном држе изнутра четири висока ступа. Црква је била живописана тако лепо да се то причало као какво чудо у свој земљи српској.[2] Деспот је чак у грчке острве слао људе те куповао утвари и украсе за ову своју задужбину. Књигама, утварима, и свакојаким богаством Манасија је била претекла и највеће лавре у Светој Гори. У самој цркви, Деспот је био начинио гробницу за вечни санак праху своме.

---

[1] *Гласник* XLII, стр. 319.

[2] „Призрѣнске црькве патωсь, и деуанскаа црькка, и пекьскаа припрать, и банско ꙁлато, и ресавско писаніє неωбрѣтаєть се нигдѣже (*Шаф. Pamat.*, *Летопис*, стр. 61.

Кад је све било готово, Деспот зовне српског патријарха, *Кирила,* са целим сабором српских владика, игуманâ, и других часних људи̑, те на Св. Тројице освете богомољу.

После тога сабирао је тамо учене људе, пустињике, и духовнике, који су се бавили мишљу и послом. С њима је он највол̓ео разговарати се, и заједнички боравити. Ти су људи ту писали књиге за цркве, за манастире, и училнице народне онога доба. И сам се Стеван бавио тим радом, и с врло великим успехом.

И тако је она Манасија, која је Деспоту за живота била **мольчанїю селенїе**, по смрти његовој постала речити представник српске прошлости, и проповедник боље будућности.

Чујмо како говори биограф Стеванов о крају његова живота, и о његовом укопу у Манасији:

„**Стефань идѣаше кь Бѣльградоу, и бывъ на мѣстѣ нарицаемѣмь Главица, обѣдовавь изиде вь ѥже ловити и локештоу ѥште кьземь крагоуица на роуцѣ своѥи. Ѥгоже приѥмь не по подобїю ношаше, иже до здѣ вьса по подобию и оудивлѥниѥмь производен и творен, и на коюю же страноу прѣкланаше се сь коня пасти. Ѥгоже подьѥмьше сь обоихь страни водѣахоу до Стана. И вь шаторѣ бывь лежааше вьсѣмь оумилѥно видѣниѥ, тьчию ѥдинь глась испоустивь: „по Гюрьгя, по Гюрьгя, глаголѥ. И сице ничьтоже отвѣштаваааше даже до заоутра, ѥгда и доухь свои прѣдасть господеви.**

Прѣстави же се вь лѣто ѕцле, вь ѳї. дьнь, мѣсеца Їюлия вь соуботоу часъ .є. дьне. Ѥгда же сь коня несьбить бываѥть, бысть кь градоу громь таковь ѥдиною вьнезаапоу, ꙗковь же никогдаже намь слышати и страшьнь, оть ѥгоже часа и тьма бысть по вьсеи странѣ тои, ѥлико ношть мьнѣти быти иже вь захождении сльньца мало пакы просвѣтьлити се. Сия же ꙗко вь полоу дьне быше.

Снмь же сице бывьшимь и коѥ оумилѥниѥ гласы не слышати бѣше тогда! лицомь кь земли падания и крьвемь оть сихь пролития и нна ѥлика не ꙗко господина тьчию рыдаюштимь нь ꙗко отьца любоучьстьна. Таже оубо посилаѭть по Гюргья, сами же поѥмьше того несѣхоу кь гробьници (О ѥже вѣшти мно-

жаліє воієвода силамь оустраіаше!) юже самь сьзда вь Ресавѣ. О любоуьстнаго воиньства любоуьстьнаго господина! Не вьзрѣше тогда ни жены уеда ни страны своіє ни ино инуьтоже. Таже и сьбавзь тоу нѣгдѣ исмаилитьскоу воиньствоу соуштоу нь ни животь свои ни вь уьтоже вьмѣнише, вь ієже положити того вь мѣсте идѣже повелѣ. Тамо же бивьше кыіє жалостныіє іако гласы не слышати бѣше! Лиць сьдраниіа и власовь трьзаниіа и свѣтьла вьса оумети вьмѣниіаємаіа· вь мѣсто бо многосвѣтьлыіє одежде вь вретишта и сиіа аште гдѣ пометьноута иноуьскаіа не полоуьь вьзьмь на оуди расцѣпаіаше вь ієже страньно вьсако быти вь страньнѣмь измѣнієнии. Конієи же обрезаниіа и проуаіа. Оугрьскынмь же витезомь слоугамь ієго изоумительныіє гласы вьпиюштимь: кь комоу проуеіє нась посылаієши; уьто дрьжавѣ твоієи сьгрѣшихомь и сице нась вь незаапоу отьгоньши; гдѣ твоієго подобиіа славы же и красоты и многыхь даровании обрештемь; оть ныиіа сладости и красоты мира сего лишихомь се: оть ниніа сири и страньни обрѣтаємь се, ієлико и соуштимь вь иноуьсцѣмь образѣ растрьзаюштимь се и власы брадьныіє пометаюштимь. Многоуьстьныіє же и свѣтлыіє нхь жени ть даже до толѣ изредьнѣ поуиталаше и облобизааше, и нынь ино нѣуьто вѣшталаше подобьно горести. И вьса вь изоумлієниіє прихождаахоу ієлико аште бы вьзгласити свештеньникоу или дніаконоу: ієште молимь се о блаженѣи памети присьнопомьнимаго господина деспота Стефана. Нѣкьто оть славьныихь власы своіє брадьныіє трьзаіє вьзыкааше· ни иноуе никакоже смѣієши сиіа решти. И вьсѣмь коупьно изь глубины срьдьца іако львомь подобеште се рыкноувьшемь и сьтвориіше вь истиноу нови Исраилитѣне новомоу Исраилю плаuь велии. Ради же врѣменьнаго тьштаниіа спѣшьно окретавьше положише вь цркви о десьныихь вь храмь вьходеште. Вь градь коупьно вьсходеть, глаголюже Бѣльградь, и приходеть, странамь вьсѣмь вьзвѣштено бысть бывьшеіє, ієже вьсѣмь вь грады бѣжати и островы. [1]

По овоме, Стеван је одмах с места где је издахнуо донесен у Манасију, и ту сахрањен. Међу тим друга версија биографије

[1] *Гласник* XLII, стр. 319—320.

Стеванове изреком каже како су његови људи, одмах по што је он издануо, послали по Ђурђа, а **сами посемшие того несаху къ гробу, и погребоша чьстно вь цркви вь Бѣлградѣ.**[1]

Можда је овако било у први мах, па је он после неког времена пренесен у Манасију, у своју задужбину, да ту борави вечни санак?

Шта пак народ прича о смрти и о месту укопа Стеванова, ми смо поменули на стр. 237 ове књиге.[2]

Несрећа која је после Деспота Стевана грозила Србији није мимоишла ни задужбину његову.

Године 1456 помиње се да је изгорела Ресава.[3]

---

[1] *Гласник* XXVIII, стр. 427, што смо већ навели на страни 27 ове књиге.

[2] О месту где је издахнуо Деспот Стеван ми сад можемо, по добивеним подацима, нешто више да кажемо.

Године 1823, Јануара 28, издао је *митрополит Агатангел* попу *Василију Гашпаревићу* синђелију на парохију коју су састављала села: *Стојник*, *Марковац*, *Дервенглаве*, и *Копљари*. — Под 29 Јануара пак 1823 *Кнез Милош* о том истом пише:

„Кнезу и кметовима села Стойника, Марковца, *Дервенглава*, и Копляра — Мое поздравлѣ.

„Именованый Василіе Гашпаревићъ, рукоположеный од митрополита београдскогъ Агатангела во священика пошилѣ се к вама с препоруком моіом да имате реченог ереа Василія вашег признати, и нѣму сваку пристойну и падлежећу почесть отдавати како и прочa по досадашнѣм указу обична, за отправленіе службе нѣгове по закону нашем без противленія на свое време издавати му налаже се вам. Никакав священик у горе означена села у будуще ни наиманѣг участія да неима. № 144.“

Учитељ пак садашње стојничке школе, г. *Гавра Лазаревић*, каже да се данашњи заселак *Црквине*, где су црква и школа, пре звао *Дрвенглаве*, па се прозвао *Црквине* због развалина од старе цркве која је изгорела 1813 (на којима је подигнута садашња црква 1841). Кад је копан темељ за ову цркву, ископано је под једним кленом 12 људских глава без костурâ. Ово нека је допуна ономе што је говорено на стр. 236—238 ове књиге.

[3] *Гласник* X, стр. 273. — Ваља приметити да се манастир овај и град зове *Ресава;* име *Манасија* мора да је ново, јер се у *летописима* нигде не помиње.

Године 1458, Махмуд-Паша заузео је *Ресаву* (Манасију) заједно с *Вишесавом, Жрновом, Белом Стеном, и Голупцем.*[1]

За своје владе, Турци су држали Манасију као и сваки други град; ту је седео један старешина с неколико сејмена—војника.

Године 1815, кад је Кнез Милош, примивши се народног устанка у Такову, почео путем преговарања старати се да народу обезбеди правице које би се морале иначе само мачем задобити, онда се један од војвода — Павле Цукић — одупре таком поступању, одвоји се од Милоша, затвори у град Манасију, и науми да се непредаје ни турској војсци ни Милошевој, ако би и она пошла на њ.[2] То је трајало мало; разумна беседа војводе *Вујице Вулићевића* смирила је бујнога *П. Цукића,* и ствар се изравнала без икаквих жртава.

О Манасији је писано на много места. Дужност нам је поменути саставе који се находе: У *Српском Летопису* за 1863, II, стр. 51; у *Гласнику* XXI, стр. 87—90; у делу г. *Каница* „*Serbien*, стр. 23“ Г. *Ст. Тодоровић,* помоћу г. *Јевђенија,* сада владике неготинског, а пређашњег архимандрита манаси̃ског, издао је слику *Манасије.* Њу треба да има бар свака српска школа.

Испод Манасије, на једно четврт сата, како река Ресава изађе из теснаца, и како пред њом пукне долина, находе се на левој страни остаци од некаквог великог здања које се зове *Хан.* Прича се да су то биле касарне за војску. Најближе село ту што је зове се *Војник.* Из ког је доба све то, не може се још тачно да каже.

Качан или *Качер*, градић, на један пушкомет од села *Медвеђе* у Ресави. Сад се од тога града познају само темељи. Прича се да су га градили *Јелини.* Покрај града има и стари насип који долази однекуда од Мораве а упућује се онамо преко реке Ресаве. Кажу да је водио у кучајнске мајдане. Пут овај сада не ради, али је начињен тако да се оном који га је градио не може одрећи знање таквих послова.

У Качану се находе стари новци и друге старинске ствари.

---

[1] *Гласник* X, стр. 274.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 398—401.

Град Орловића Павла. На врху брда *Бабе*, више села Лешја, има стари градић који је већ скоро до темеља порушен. Прича вели да је њега градио Орловић Павле баш према граду Тодора од Сталаћа који смо ми поменули у крушевачком округу.

Раваница, 2 сата на исток од Ћуприје, крај воде Раванице или Равана, као што се зове у песми, задужбина *Цара Лазара* коју он подиже године 1381,[1] посветивши је *Спасову дану.*

Црква је дугачка 89 а широка 28 стопа.

За постање Раванице народна песма[2] даје велику заслугу Царици Милици, жени Лазаревој. С ђенијем предвиђења који је толико богодан женској природи, она, у обиљу свакога царскога блага, подсећа крунисанога мужа свога да помисли шта ода шта бива, да се сети шта ће њему бити до послетка. Она би рада била да он створи што трајно, што — ако се може — вечито у земљи својој. Она му ређа све оне светле тачке које су већ давно славиле имена многих Немањића дајући народу српском видело, поуку, и васпитање у духу јеванђеља. Рада би била да и он себи задужбину начини, јер у противном случају, вели, не ће им пристати благо

„Ни за здравље, ни за нашу душу,
А ни нама, ни коме нашему.“

Цар осети сву истину Миличина прекора, па рекне:

„Хоћу градит' цркву Раваницу
У Ресави крај воде Равана;
Имам блага колико ми драго,
Ударићу темељ од олова,
Па ћу цркви саградити платна,
Саградићу од сребра бијела,
Покрићу је жеженијем златом,
Поднизати дробнијем бисером
Попуњати драгијем камењем.“
Сва господа на ноге устала
И часно се Кнезу поклонила:
„Гради, Кнеже, биће ти за душу,
И за здравље Високом Стевану.“

[1] *Monumenta Serbica*, стр. 199—200.
[2] Књига II, стр. 198.

Милош, који је увек гледао најпре да нађе истину, да позна што је по себи добро, па да га похвали, не похита да изјави владаоцу своје одобравање.

Кнез опази Милошево ћутање, и позове га да и он каже шта мисли.

Милош се одзове тај час. Поменувши све несреће које су баш тада претиле Србији, и због којих није било путно расипати толико своје благо; напротив, верујући у већу трајашност камена и у вечитост идеје, светује Кнезу:

„Да копамо мермера камена,
Да градимо цркву од камена.
И Турци ће царство преузети,
И наше ће задужбине служит'
Од вијека до суда Божјега."

И ако је Милошев савет био Цару по вољи, опет је, по сведочанству летописца,[1] „црква Раваница сва била ишарана златом и обогаћена судима сребрним и позлаћеним". Царски ктитор њезин набавио јој је све што јој треба, искићено бисером и драгим камењем.

„Около је Раваница била ограђена градом и са седам кула утврђена."[2] Избројивши шта је још Цар начинио, летописац додаје да је за игумана поставио *Арсенија*, па завршује овако: „А създа и дроуги храмъ лежещь кь восточнѣй странѣ въ подгоріи мѣста того близь великие лаври (Раванице), и болницоу оустроивъ въ оупокоеніе болѣщимъ инокѡмъ и страннимъ и раслабліенимь."[3]

Где је местимице била ова друга црква, ја не могу казати. Не знам да није то била црква *Петруша* код села Буљана?...

---

[1] *Рукопис* у Народној библиотеци, у Београду, бр. 23. — *Гласник* XXI, стр. 90.

[2] Прича се да је једна од отих кула била необично висока и на њој се свако вече палио фењер кад се почиње вечерња богомоља у Раваници, па су на тај фењер гледали свештеници чак из Крушевца(?) те и тамо, у исти сат, почињали богомољу на коју је долазио *Цар Лазар*.

[3] *Гласник* XXI, стр. 90 и 91.

Прича се да је у Раваници рака испосника *Св. Ромила* који се ту испаштао, преминуо, и посветио. Он је био један од оних Синајаца које смо ми помињали у Светом Роману, у алексиначком округу.

Њему има написана служба[1] као год и Светом Цару Лазару.

Тело Св. Цара Лазара, кад је пренесено из Косова, положено је било у Раваници. Одатле су га пренели духовници 1683 у *Сент-Андреју* више Будима. Отуд су га вратили у Фрушку Гору, и ту су обновили стари манастир *Врдник*, назвали га *Новом Раваницом*, и у њему положили Цара-мученика[2] где почива и данас.

Раваница је горела 1398; а 1438 заузео ју је Цар Мурат кад и град *Борач*, у Гружи.

О Раваници се помиње у многим списима домаћим и страним: у *Pamat*, *Шафарика*, стр. 62, 72, 74 и 77; у *Monumenta Serbica*, стр. 196—200; — у Путешествію *Вујича*, стр. 85; — у *Serbien* г. *Каница*, стр. 30—34; *Србском Венцу* г. *Т. Влајића*, стр. 1—9; — у *Гласнику* XII, стр. 681; — *Гласнику* XXI, 90—93.

Света Петка, на југоисток од Параћина, крај реке Грзе, нов манастир на темељу старе црквине подигнут 1824 године.[3]

Миљков Манастир, на самој обали моравској, 2 сата на југ од Свилајнца. Богомоља веома незнатна. Кажу да се звала и *Буковица*, а градио је, веле, некакав *Миљко*, богат човек из села Гложана.[4] Над црквом је брдо *Градац*, а и сами је манастир подигнут, кажу, на неком старом црквишту.

Петруша. У атару села Буљана, онде где река Црница излази из планина у равницу, био је веле некад велики и чувени ма-

---

[1] *Гласник* XII, стр. 681.

[2] *Гласник* XII, стр. 682.

[3] Моја *Путничка Писма*, стр. 224. о обнављању ове богомоље.

[4] Међу тим, има друга прича која обухвата неколико остатака од старих богомоља. Тако се каже, да је било пет братâ: *Тута, Јаков, Тома, Златко, и Миљко. Тута* је градио богомољу на *Тутином брду*, у Малом Поповићу; *Јаков*, *Јаковиће* близу Мораве; *Тома*, *Томиће*; *Златко*, *Златенац*, у Радошину, а *Миљко Миљков Манастир*, у Гложанима.

настир, а река Црница која поред њега тече звала се *Белица*. Једном, причају, кад је ту био велики сабор, ударе Турци и поробе сву нејач, а људе исеку који год није могао измаћи у планину. *Белица*, веле, тада потече крвава, па се с тога прозове *Црница* ето до данас.

Град или *Чукар*, четврт сата од села Мутнице, код „Беле воде,“ стара градина за коју ништа више нисам могао дознати.

Стара црквина у месту *Облежи*, на реци *Зубрави*, између извора *Немање* и села *Бигренице*, од прилике на средокраћи. Ништа више нисам могао дознати о животу коме је та зидина данаске тако нêм сведок.

7 Становници

а. Њихове историске судбине

По званичним списковима данас има 92 села у целом ћупрском округу. Њихова имена наћи ће читаоци ниже на обичном месту. Од тих села око 30 њих помињу се у повељи Цара Лазара којом их је он 1381 године придао својој задужбини Раваници.

Ми не знамо какве су биле дужности ових села према цркви којој их је цар дао, али се свакојако може претпоставити да су становници њихови имали да сносе неке терете према тој царској задужбини коју је цар доиста начинио о „свом хлебу и о своме благу.“

При свем том, људи су ови сматрали Раваницу, задужбину оца, и Манасију, задужбину сина, као светле и врло миле тачке у своме крају.

„Гости“ који су, нарочито у старије време, долазили гомилама тим богомољама, и многобројни сабори који су се око њих сабирали најбоље посведочавају то народно расположење.

Становници ћупрског округа нису велики богомољци[1]; они

[1] У Ресави је до пре 10—15 година било 16 села без цркве. Власт је имала много муке док их је склонила да начине цркву у селу

на манастире Раваницу и Манасију не гледају као на средине чисто религиозне; него као на представнике некадашњег бољег доба, некадашње снаге, ума, и уметности српске.[1]

Песме су им очувале од заборава оно обиље у ком је био Цар Лазар (1381) кад је градио Раваницу, а приче су им опет казале с коликом је бригом Деспот Стеван Високи, пред буром над српском државом, тражећи *уједињенију селеније* дизао красну и тврду Манасију.

Храњени дакле песмама и причама, а гледајући очима овако дивне задужбине својих славних предака, они су очували и кроз најцрње дане свест о оном што су Срби били некад, и тврду веру у оно што они могу бити опет.

Таквим осећањима давале су добар заклон и планине бељаничке у које се Турчин није усуђивао шале да уђе. Сам Карађорђе, као што је помињано раније, ишао је често тамо на зимовник.

Кад је године 1804 букнуо у Шумадији отворен устанак на Турке, онда су Ресава и Млава устале у један мах као да су биле једна управна целина. Док се Миленко спуштао низ Дунаво, дотле је Добрњац корачао уз Мораву, јер су га чекали и прихватали јуначки Ресавци.

И тако се не само ова нахија одмах одметнула од Турака, него је на њеном селу *Иванковцу*, 1805, одржана победа која долази у ред најславнијих и најсрећнијих победа српских за оних 10 година борбе.

Параћинска нахија, као део садашње ћупријске, очишћена је од Турака у почетку 1806, кад је оно Добрњац освојио Параћин, Ражањ, и Алексинац.[2]

Медвеђи. И ако су им Манасија и Раваница далеко, људи су били задовољни да им и ређе оду, али бар да се тамо нагледају лепоте какву у свом селу немају и не могу да имају.

[1] Сељаци око Манасије изговарају ово име *Намасија* (нама сија), и с поносом тврде да оно долази отуд што та тако славна богомоља најближе *сија њима*, Ресавцима!

[2] *Писмо К. Јовановића*, капетана, од 7 Фебр. 1806, у *Архиву Срп. Учен. Друштва*, бр. 399.

И у другом устанку, 1815, Ресава, или права ћупријска нахија, отргла се од Турака одмах, а параћинска је устала на Турке на крају године 1832 кад оно крушевачки бези Френчевићи, отмицом двеју девојака Српкиња, већ последњи пут увредише рањаво срце народа српскога. Ствар је та испричана у округима крушевачком и алексиначком.

б. ЛИЧНОСТИ ЧИМ БИЛО ЗАСЛУЖНЕ

Стеван Синђелић

ВОЈВОДА РЕСАВСКИ

Докле год буде у људским грудима јуначких срдаца, докле се год буде поштовала преданост и пожртвовање за узвишене идеје, докле год, најпосле, презирање смрти буде искључно право само великих душа: дотле ће име и Стевана Синђелића бити дика и понос не само Ресави него и свој земљи српској.

Стеван Синђелић родио се у селу Грабовцу, у срезу ресавском, 7 сата на североисток од Ћуприје.

Синђелић је најпре био момак у ресавскога оборкнеза *Петра* кога су Дахије посекле у почетку 1804.

После смрти тога кнеза, власт је у Ресави некако пресла на Стевана, и он је је употребио да се Ресава што снажније придружи устанку 1804.

Прво јуначко дело учинио је Синђелић на месту *Јасењару*, поред садашњег насипа који води од Свилајинца к Ћуприји, 3 сата од села Медвеђе. Турци су ишли из Ћуприје, а Стеван с Ресавцима, и с неким *Кривокућом*, одабраним јунаком из смедеревског села Марковца, заседне ту те их дочека, многе потуче, а оне што остану натера да се врате у Ћуприју.

У овом боју пао је јунак *Кривокућа*, и прича се да га је убила пушка од српске стране, само се не зна: је ли то било нехотице или навалице из какве освете.

Србима је било врло жао овога јунака; за то узме сваки по камен у руку, и бацивши на једно место, сваки рекне: „Проклет био ко уби Кривокућу!“

На Иванковцу 1805 Стеван се находио такође заједно са Добрњцем и Миленком, а од 1806 био је највише на Делиграду.

Кад је године 1809 српска војска, по заповести Милојевој, оставила Делиград па пришла ближе к Нишу, и заузела село Каменицу, онда је Стеван начинио шанац на месту *Чагару*, најближе к Нишу.

Како је што бивало на том шанцу до славне смрти Синђелићеве дај да послушамо самога *Милутиновића* који овако виче:[1]

„Право 'мате лијепе Ресавке
Не женит' се ни удават' муж'ма
Који ране показат' нејмаду
И јунаштва и заслуге опште
Као ваши први и последњи
Јунак-момци, вам и српству дика!
Каменице окршај знатан је,
Срб се разби, ал' при части оста,
И Варвари познаше оружје,
Нит' ће умрет' док живота игде,
И у коме поднебесног света,
А војвода *Ресавац Стеване*,
Англеством се обесмрће самим. —
По несретној мучно л' заборавној
Овда расприи двојице презрених,
Глупљи оста а отиде ја — ја. . . .
Су шест стотин' Гургусовцу правце,
„Бранит' Вељка?" Та да није амо,
Ђе и треба и збиљост се иште;
Па и тамо кад не било боја,
Паче ли га сам не хтевши наћи,
У Делиград!..? сан боравит' пош'о!
Кад глас војне и бакице креће . . . .
Ово ли је завичајца дело,
Срдити се к'о балавче мало,
Што му с' не да колико му зјаје;
И мемељук упорност ће јавит,
Ал' је Хришћан дужан повињењем
Вишим судбам, та врлости путма

[1] *Србијанка* III, стр. 170—174.

Онај оста, него да не поста!
Како зглед'о многољудство турско
Напанувше Ресавчева шанца
У сред' поља и најближ' им бивша
Постављена с две тисуће браће,
Ал' све српка какве игда роди.....
Да шчекају на плотуне Турке,
На топове и на срца чврста:
Пак с' окола из једанаест шанчев'
Удрит' прочи на плећа душману,
Тим га смести, узбит', и разбити.
По разреду да се поступило
Слава б' чиста победу венчала,
Ал' с Милојем ко б' зборно после.
С' тог' истоме дух ишчезе бречње,
Како смотри насртаје турства,
Сам не смједне, ни позволи коме
Већ' неколик' још својијех смлати
Да не трче помагат Ресавцим',
Борећим се, и близ доспјевавшим
Тек' од огња изгорјети силна;
Још проклетник!....?
Младенова свећа и рукосад
На свог хата, па што игда тутањ!
Не-устави с' чак до Делиграда,
Не он да град, већ град њег да чува;
Ал' од правде и узајма свога
Нема с' куда, најзад под мач шију,
Кад год било, и ђегод му драго;
Судија нам посред груди сједи,
А судбина невиђено срета
Док и Цербер налане нас грдни.
Само Пауљ и су мало друштва
Што с' усуди те удари с двора
Слабо, позно.... попадали храбри,
И сав опкоп већ испуњен Турц'ма
Мртвим', живим, па преко њих здрави;
Сам седми се Стеван затворио
У џебану, откле јоште брани;
А кад виђе да и над њу исту
Успеше се наврвели Турци,

Рече својим, на вољу им даје
Од два гора једно да загрле:
Ил' с' њим скапат' ил на јуриш поћи,
Отворно, раде поиспушт'о
С јединијем јатаганма бритким,
Тер петко их што изадр'о цигли,
И он јадник сав у ранам тешким,
Нит мимош'о ко га не кључио;
Донекле се једва одмакнувши
Запјенио од муке и жеђи
Чак у шуми негде неког Срба
Пристигао, суставша ли наш'о
Уставио г' Богом побратив' га
Да причека расказат' му случај,
Пак на рукам' издахнут' му одмах
Вратив душу велерадо врутку . . .
„Стеван нам је војвода остао
Сам у Турц'ма, наске испустивши,
Тко б' изаш'о да за њега каже,
Нек' му стара не нада се мајка,
Верна љуба за бољег удаје;
А он ништољ у џебану здими,
Дигну себе но и Турак' мноштво,
Што их год се ту десило близу,
Све у лагум, у небеса л' живе,
Нек причају Азрети-Алији
Срб једини шта их потрпјебља;
Себ' прегорјев, највише се може.
Сами Турци признавали после
Много хиљад' на број да их мање
Чак побједе већ клонили с' такве
И ако су кулу сазидали
Од српскијех сву тобоже глава . . . .
Нег' видјевши да је число мало,
И побједи да придаду вида
К врху исту својим надзидају
Ал' памети с' не изглади случај.“

По оној белешци на књизи у београдској цркви коју смо ми раније помињали, Стеван је ово славно дело извршио 19 Маја 1809 године.

Благо њему; он ће живети до века! . . . .

Стеван Живковић

Стеван Живковић родио се у селу *Прњавору*[1] код Св. Романа, на десној страни источне Мораве, око 9—10 сата западно од Ниша. Старо му је презиме *Крстић*, а оцу му је било име *Илија* који је имао брата *Живка*, врло богата човека. Овај Живко оправио је манастир Светога Романа[2]. Стеван се прозове не по деду, ни по оцу, него по овом стрицу — *Живковић*. Кажу да је отац његов Илија био узео једном од брата свога Живка „харачку књигу“ (признаницу о плаћеном харачу — 3 гр. и 12 пара) и показао се с њоме као Живко а не као Илија. Од тога веле да је и сину му Стевану остало презиме Живковић. Али може томе бити и други узрок и постање.

Живко је био човек богат а Илија сиромах.[3] У Живка је било шест синова а у Илије јединац-Стеван. И Илија прода свога јединца сина неком *Константину Ћурчији*, из Београда за 100 гроша.[4] Тако је Стеван дошао у Београд. Ту се изучио у трговини, и доцније врло обогатио.

У време Дахија, пребегне он у Земун од турске силе.

---

[1] Село је то припадало онда кнежини ражањској а ова је била део параћинске нахије. Сад тога села нема: пре неколико година због плављења воде која се слива с брда, раселили су се одатле Прњаворци и населили на другој страни брда *Градишта*, до села *Праскоче*. То ново село припада општини праскочкој а име му је *Манастирско*.

[2] *Гласник* XXI, стр. 12.

[3] Као дете, Стеван је кажу сваку ноћ страшно плакао. У то дођу у село неки ећими (лекари) који су онда путовали по народу и давали лекове болесницима. Чувши Стеванов плач, они рекну: „Ово је дете *ноћљиво*,“ т. ј. има болест да ноћу много плаче. Они му даду некакав запис да га заварче од плача. Запис је коштао 1 грош; али нигде ни у кога није било гроша! Весела му мајка једва нађе 1 грош у неке комшике те плати детету лек, а после је кóпи за тај грош ткала платно равна 4 дана!..

[4] Доцније, у највећем свом благовању, Стеван није трпео да му отац изиђе на очи, него га је одгонио с речма:
— Ти си мене продао за 100 гроша! Одлази! одлази!“ а слао му је редовно новаца, и хране, и одела.

Кад букне устанак 1804, Живковић је први почео набављати и слати Србима џебану и све друго што је требало за војну. Године 1805 слан је као народни депутат у Цариград, и шта је тамо и после тога израдио, казује се под *Иванковцем*.

По што Срби узму Београд, он се врати из Земуна натраг у Београд. Он је тада већ био тако богат човек да је некад давао Совету по десет хиљада дуката на зајам, а и појединима је људма много добра чинио. При свем том није могао доћи до власти у Србији, једно што је био варошанин, како вели Вук,[1] а друго што је на њега мрзио Младен а и он на Младена.

Ипак се зна да је њега као паметна човека слао Совет Вељку да се находи уз овога, и памећу својом умерава прекомерно јунаштво Вељково.

Кад су оно Миленко и Добрњац показали своје незадовољство према Карађорђу и Младену, Живковић је био с њима, и показивао је више енергије и одважности од обојице њих. За то буде окован и затворен у београдском граду.[2]

После неког времена тамновања, позове га Карађорђе у Тополу, и опрости му све; али он узме пасош и сам оде у Каравлашку.

Живковић се два пута женио, или боље рећи имао је две жене. Прва његова жена била је из села Остружнице, тетка Кнеза *Максе Ранковића*. С овом женом родио је четворо мушке деце. По несрећи, жена му се ова страшно пропије и проневаљали тако да је он, најпосле, остави и узме жену Дахије Аганлије која се била покрстила и добила име *Љубица*. Суд онога времена пресуди да Живковић да̀ својој жени на свако дете што је родила с њиме по једну кесу (свега 2000 гроша). Живковић од своје воље да јој 5 кеса што му је родила четворо деце, и две кесе што му је била жена — свега 7 кеса.

Најпосле се ова његова жена тако проневаљали да је због пића и блуда по наредби Карађорђевој бачена у Дунаво и удављена[3].

---

[1] Правительствующій Совѣтъ, стр. 22.

[2] У оковима (на једној нози и на једној руци) кажу да је, докле је год тамновао, по цео дан ударао у тамбуру и певао.

[3] Кад би он отишао на војску, та његова жена, оставши с дететом

Кад се Живковић, године 1835, вратио из Русије овамо, Кнез Милош му је одредио 300 талира годишње пензије.[1] Он је тада мало времена овде остао. Имао је на дугу многе новце у сељака око Београда. За то их једном дозове све, упита се са свима, и почне једнога по једнога призивати и питати: колико је који дужан. Како му који призна дуг и замоли за почек, он нађе његову облигацију, покаже му је, и подере на његове очи. Подеравши све, он им изјави: да му више нису ништа дужни, и тако се опрости с њима!...

Одавде се он врати опет у Русију и, као што сам разабрао преминуо је у Полтави. Жена пак његова *Љубица*, некадашња Аганлиница, дошла је после амо и овде је и умрла.

Живковић је био мален порастом, црномањаст, а под старост сед као овца, у лицу пак био је румен као ружица.

Најпосле, нека се зна и то да је било два Стевана Живковића у Карађорђево време. Један је овај кога живот сад испричасмо, а други је онај кога је Прота Ненадовић дозвао из Беча где је учио права. Овај други је превео *Телемака*.

Кнез Петар

из Гложана

Кнез Петар из села Гложана био је важан човек у Ресави. И од њега су се бојале Дахије као и од осталих првих људи у народу. За то га, по оном плану који су смислили били за умирење Србије, ухвате у Ћуприји, кад је био однео данак, па погубе у почетку 1804.

Песма је и овога Петра уврстила[2] у венац мученичких имена, који се оплео пред што ће се уздрмати „бутун Шумадија.“

на списи, зарезила би дете само у соби те би јадниче свискавало од плача, а она би сву драгу ноћ ђускала и играла с момцима певајући:

„А где ћемо село селит'?
„Међу очи девојачке“....

[1] *Српске Новине* 1835, бр. 10.

[2] *Песме* књ. IV, стр. 144.

Кнез Милисав
из медвеђе

Милисав Кнез из Медвеђе био је, као и Петар, човек уважен, те су и њега Турци хтели погубити, али је он у онај мах измакао. Доцније је и Кнез Милисав оставио своју главу на Каменици 1809, када и толики други ресавски јунаци.

Милија Здравковић
кнез ресавски

Милија Здравковић, из села Ломнице, саветник ресавски. Он је изабран у Совет по што је Карађорђе онако кратком пресудом отерао из Совета *Ђурицу,* ресавскога саветника.[1] Кад се 1813 тај Милија и син му Милосав предаду Вел. Везиру, он овога последњега поклони *Попу Дини Нишлији*, који је наскоро иза тога постао београдски Митрополит, те му Милисав буде као неки писар.

За време Хаџи-Продановe буне, Турци притегну и старога Кнеза Милију, и у мало га не посеку, да га не измоли речени Митрополит *Дионисије*.

Кад, али једно вече, преко тога везирова опроштаја, пошље Ћаја-паша људе, те Кнеза Милију узму из митрополитова конака, одведу у град и погубе, па му главу набију на колац.[2]

Тако је и овај Ресавац свршио свој живот као мученик за народну ствар.

Милосав Здравковић—Ресавац

Милосав Здравковић—Ресавац, син тога Милије, кад види шта му би с оцем, он се с митрополитовим знањем измакне из Београда, под изговором да купи владици димницу, и оде у Ресаву где га затече устанак таковски 1815, после ког њега одмах видимо с војском на Рановцу, где с Павлом Цукићем и другима разбија пожаревачке Турке, а после је имао с њима и други бој на Миливи, али је тај несрећно испао за Србе.

[1] *Прота Ненадовић*, *Мемоари*, стр. 196. и 197. — Само га Прота назива *Велисав*, а *Милутиновић* (стр. 179) и сви други веле да се звао *Милија*.

[2] *Милутиновић*, *Историја*, стр. 180.

Милосав је, потад, остао старешина у Ресави све до 1839, када је постао државни саветник, и прешао у Београд.

Милосав Ресавац стекао је велико имање, тако, да се некад бројао после Кнеза Милоша у најбогатије људе у Србији. За њега се прича да је на повојницу пок. *Кнезу Милану*, првом сину Кнеза Милоша, послао колевку од чистога сребра! Даље се прича да је он, кад је носио у Крагујевац данак који је купио од народа, на неколико места уз пут устављао се, одвађивао новаца и остављао у шупље грмове — „да нас, говорио је сам: — не би карао Господар што смо оволико узели од народа.“ А кад тамо, Кнез прими и оно као врло много, па прегршју одвоји Ресавцу, те му да за труд!...

Милосав је био умешан у буну Милетину, и у буну Вучићеву 1842 године.

Умрьо је и укопан у Свилајинцу.[1]

Илија Барјактаровић

ВОЈВОДА

По што је Афис-Паша разбијен на Иванковцу Карађорђе је, вели покојни Јокић, поставио *Илију Барјактаровића*, трговца из Извора, за војводу.

Овај је Илија после био један од одабранијих војвода на том крају, и највише се бавио на Делиграду. Године 1812, у *Карађорђеву Протоколу*, само је њему писано 73 писма, и он се зове *„Господар и војвода.“*

Не знамо за крај његовог живота. *Јокић* каже само то да је умрьо, али где, и када, нисам могао дознати.

Још се помињу из онога старијега доба:

Станоје Росић, буљубаша у Ћуприји. И он је умрьо;

Ђура Н. из Војске, такође буљубаша;

Поп Станиша, из манастира Црквенца (?) „храбра једна

---

[1] Син покојнога Ресавца давно нам је обрекао послати податке бар о последњим данима оца свога, па ево ни до овога часа не посла!!..

јуначина, вели *Јокић*, који је био Стевану (Синђелићу) и војник и саветник.“ И он је умрьо код своје куће.

Кад је Карађорђе поставио Илију Барјактаровића за војводу, онда је и неког *Вељка из Параћина* одредио за *кнеза*, а неког *Шунду за буљубашу*.

Стојан Јовановић—Лешјанин

Стојан Јовановић родио се 1796, у селу *Кушиљеву*, испод Свилајинца у путу, кад му се отац враћао из фрајкора кући својој у Лешје.

Стојану није било више од 15—16 година, а већ је на Делиграду у логору замењивао оца свога.

Кад му је било 20 година изабере га село, и преко његове воље, за сеоскога кнеза. Својим мушким држањем према турским власницима, својом природном правичношћу и добротом, он наскоро постане чувен у свој својој околини и тако на вилаетској скупштини у Параћину буде изабран за *вилаетског кнеза*. То је било на кратко време пре 1832 године, када ће параћинска нахија устати да се сједини са Србијом.

Кад су Турци већ опазили знаке народнога кретања, они дозову Стојана у Параћин, и ту су га држали 15 дана као таоца за мир у нахији. Али Стојан, чим се из њихових руку искобеља, разашље људе на све стране: да се народ диже, и тако је он био један од главних радника у присаједињењу нахије параћинске, алексиначке, и крушевачке к осталој Србији.

По исељењу Турака, постави га Кнез Милош за судију најпре у Параћину, а после у Ражњу. Кад се суд из Ражња премести у Алексиначку Бању, онда Стојан дође у Крагујевац у народни суд, где је провео 2 године, па је одатле отишао за председника суда у Крушевцу.

Године 1842 дође за судију у апелацију, а скоро за тим за члана Савета земаљскога, у ком је остао до 1860, када је стављен у пензију.

Скоро три године провео је овда онда заступајући разне ми-

нистре у дужностима њиховим, а на крају 1858 привремена влада поставила га је била за министра унутрашњих дела.

Човек овај одликовао се великом благошћу срца, чистотом свога карактера, и свагдашњом жудњом за науком. Сам се под старост научио читати и писати, а децу своју, своје синовце и рођаке, школовао је тако, да је често кунаторио у својим средствима, само да њих не остави без науке.

Преминуо је од колере у Београду 17. Августа 1866.

Бог да га прости!

Рајко Ј. Лешјанин

министар правде

Рајко се родио у селу Лешју, под брдом Бабом, 17 Јануара, 1826.

Године детињства провео је у месту рођења свога. Он је рођени синовац Стојана Лешјанина, и с одласком овога из Лешја, ишао је и он те се учио у варошима у којима му је стриц бивао у служби. Том добром стрицу своме има Рајко да захвали и што је могао доспети на далеке универзитете да слуша правне науке. Најпре се учио у Параћину, па Ћуприји, Крушевцу, Крагујевцу, Београду, и најпосле, у Хајделбергу, и у Паризу.

Био је професор права у српском београдском лицеју, за тим секретар у државном Савету, па онда министар правде.

Као секретар Савета, довршио је и штампао дело које је почео још као професор: *„Инштитуције Јустинијановог римског права*, у Београду, 1857, л. 2 стр. VI, 553, на 8-ни.

Министром правде постао у јесен 1861 године, и остао је у том звању до смрти Кнеза Михаила. А после несрећног дана 29. Маја 1868 био је један од она три намесника који су вршили кнежевску власт до 20 Јуна 1868.

Од тога доба, Рајко је живео као „министар на расположењу“ док се 1872 није тешко разболео.

Да би му лека нашао, одвео га је брат *Милојко* у Беч, где је и преминуо 19 Октобра, 1872 године.

Рајко Лешјанин био је човек омален, снћушан, лепа лица, пријатног опхођења, и веома доступан свакоме ко је год имао потребу да говори с њиме. Није био човек речит, али је имао велику срећу да му у разговору падају на памет аргументи баш какви требају за ствар коју брани.

У опште се може казати да је био човек врло вредан на послу, у праву се разумевао врло добро, и тежио је и законима и управом својом да оснажи правну свест међу грађанима.

Историја нашега правосудства јамачно ће дати једно од најодличнијих места Кнез-Михаиловом седмогодишњем министру правде *Рајку Ј. Лешјанину.*

Бог да га прости!

Милоје Лешјанин

Милоје Лешјанин родио се такође у селу Лешју, у ћупријском округу, 16 Новембра 1830, од оца *Стојана* и матере *Маре.*

Милоје је пошао у школу у Ћуприји, куд му је отац, као кнез нахиски, прешао био из Лешја.

Из Ћуприје је дошао у Београд, где је свршио гимназију и лицеј, а године 1849 отишао је у Хајделберг да настави своје студије.

У Немачкој је провео три године слушајући државне науке у Хајделбергу и у Берлину. Иза тога оде у Париз, где је остао две године и по. Из Париза је прелазио и у Енглеску, па се отуда вратио у отаџбину.

Неко време служио је у министарству унутрашњих послова, па је онда послан у Цариград за секретара, одакле је дошао на крају 1858 за секретара министарства спољних послова. Одмах за тим постао је начелник кнежеве канцеларије, где је био уз Кнеза Милоша све до смрти седога владаоца (14 Септ. 1860).

У почетку Новембра 1860, он пређе за начелника спољнога одељења, и у том је чину остао до своје смрти која га однесе с овога света 13 Априла 1867.

Прво, што смо читали јавно из Милојева пера, била је рецензија на знаменито Ткалчево дело *„Државно право Србије“.* Та

је рецензија штампана у „*Срб. Дневнику*“ за 1858 годину без потписа и без икаква знака.

Он је много саставио и написао у области административне политике, а од свега је штампао само књижицу: „*Државна служба и државне слуге*, у Бечу 1859“. И на тој се књижици он није хтео потписати а њу је ондашња српска штампа похвалила више ваљда него и коју књигу дотле.

Милоје је био човек стасит, леп, смеђе косе и бркова који су били танки, и увек уљудно увијени.

Сва физиономија његова уливала је неко поверење, казивала је душу ведру, чисту, отворену, пуну доброте.

За то га је свак волео и уважавао не само из броја једномишљеника него и из кола људи који би му били противни у мишљењу.

Да је Милоје имао дужега века, могао је Србији бити од велике користи нарочито у пословима са страним државама. Он је и овако у два маха слан у Црну Гору, а после бомбардања Београда извршио је једну мисију у Паризу и још у неких од гараната Србије.

На неко време пред смрт гађајући нишан, повредио је зеницу и тако је, после тешких болова, остао без деснога ока.

Јамачно су те страшне муке наудиле, најпосле, и свему иначе здраву телу Лешјанинову; он падне у тешку болест од које се није ни дигао.

Он је сарањен код палилулске цркве, с јужне стране оне умке на којој је 1830 године прочитан султански хатишериф.

На гробу му је подигнут красни споменик, на ком нема ништа више до ово:

Милоје Лешјанин
рођ. 1830 † 1867.

А повише тога, у једној увијеној траци, изрезана је једна француска пословаца коју је он имао обичај врло често говорити, и која гласи:

Fait que doit, advienne que pourrait.

Најпосле, у време устанка 1815, одликовали су се неки честити синови овога округа, и њихова имена налазе се у 57 бр. *Срп. Новина* од 27 Маја 1865 године.

в. МЕСТА ЧИМ БИЛО ЗНАТНА

Иванковац, данас мало сеоце (1870 имало је 48 пореске главе) 1 сат на исток од Ћуприје, било је пре седамдесет година позорница једне од највећих победа коју су одржали Срби над Турцима од 1804—1813 године.

У оном дугачком низу сукоба, бојева, и победа има три крвава боја, три славне победе, које надмашују све друге; то су: *победа на Иванковцу 1805; победа на Мишару 1806;* и *победа на Малајници 1807.*

Победа на Иванковцу особито је важна, не толико што је њу одржала шака Срба над 30—40 хиљада Турака, колико с тога што су се шумадински устаници на Иванковцу први пут сударили с правом султанском војском и, поразивши је, ступили у непосредну борбу с турском царевином.

За то ћемо ми проговорити коју реч више о боју и победи на Иванковцу.

У пролеће[1] године 1805 скупе се српски главари на скупштину у село *Остружницу*[2] да се договоре шта ће да раде. Ту, између других послова, одаберу они и пошљу посланике у Цариград да, у име народа, траже од султана:

1 да Срби турском двору плаћају одсеком за све дације а у земљи сами да суде и да управљају;

2 да би им то било тврђе и сталније, да им се допусти *да се у све градове у београдском пашалуку метне српска војска, да их она у напредак чува.*

Посланици који су ове захтеве однели у Цариград били су: *Стеван Живковић*, из Београда; *Алекса Лазаревић*, прота из

[1] Прота шопићски, *Алекса Лазаревић*, каже да је то било 17 Априла 1805.

[2] Местимице то је било у засеоку *Пећанима* као што вели сам посланик *Прота Лазаревић. Голубица* V, стр. 285.

Шопића; и *Јован Протић*, из Пожаревца. (Овај је после остао у Букурешту, а место њега отишао је *Петар Новаковић - Чардаклија).*

Живковић је на скупштини говорио да Турци ово не ће дати ни пошто, али други главари рекну да се другојачије не може нико ослонити на Турке.

Кад посланици у Цариграду покажу шта народ захтева, Турци се упрепасте и повичу:

— Шта ће раји градови?! Та ово није раја; ово су хајдуци!

Сву тројицу српских посланика метну одмах под стражу, а цар постави *Афис-Пашу*, из Ниша, за београдског везира, и заповеди му да одмах купи војску и да иде да умири Србију.

Сад Стеван Живковић, који је добро знао и грчки и турски, стане говорити турској господи:

— Ето цар шаље Афис-Пашу у Србију, а народ, не имајући од нас никаква гласа, не ће знати ни веровати да је то царска заповест, па ће се побити с њиме, и биће на ново веће невоље. Него пустите ви мене да идем у Србију, да кажем народу да је то царска воља, и да се не противе већ да приме Афис-Пашу у Београд.

Турци то приме и пусте га.

Живковић препоручи своје другове *(Проту Алексу* и *Чардаклију)* неком пријатељу да их тај, чим чује да се Афис-Паша прикучио Србији, одмах изведе како год ноћу и да их сакрије где било[1]. Удесивши ствар тако, Живковић потрчи брже боље у Србију. На Ниш није смео ударати, јер би га тамо познали Турци, него пође уз Дунаво. Око Поречa ухвате га Реџепови Турци и хтедну га посећи, али се он ипак, премда с великом муком, одговори и измоли те га пусте.

Кад наступи на побуњену Србију, стану га људи питати: како је, јесу ли што свршили? а он им почне овако казивати:

[1] И доиста их је тај пријатељ извео и сакрио на неку лађу те су избегли у Одесу. Одатле, преко Кијева, стигну 13 Октобра 1805 у Петроград, па су се тек отуда вратили у Србију (*Голубица* V, стр. 286).

— Добро, браћо; никад боље, хвала Богу: цар нам даде све што смо хтели и желели, и одреди нам Афис-Пашу с три ста људи у Београд, колико да се зна да је земља царска; него после дођоше гласови да је Афис-Паша накупио којекаквих својих рођака, момака, и беспосличара на неколико хиљада људи, и тако, место три ста људи, дигао читаву војску. За то из Цариграда послаше мене напред да вам кажем, и да гледамо: ако Афис-Паша дође с три ста људи, да га примимо у Београд, ако ли поведе више, да се бијемо с њим, јер и он не слуша цара како се не влада по његовој заповести."

Те гласове расеје Живковић по народу куд год пређе, а Карађорђу и другим старешинама каже управо онако како је.

На таке гласове Срби почну свуда купити војску, и *Миленко Стојковић* и *Петар Добрњац* с пожаревачком нахијом похитају ближе к Ћуприји и укопају се у Иванковцу.

Карађорђе пак кретао је нахије: београдску, смедеревску, крагујевачку, и јагодинску.

А Афис се збиља спремао не само да угуши устанак, него да затре и помисао о таком чему у напредак. За то је не само водио силну војску (30—40 хиљада људи), него је још носио мноштво личина да веша српске поглавице, и гонио неколико кола капа *абенача* и малих *кеба* (бритвица) да капе Србима натуче место весова и шалова, а кебе да им преда место оружја.

Ни то није сва опасност. У граду Београду стојао је Гушанац-Алија са својим крџалијама са сумњивом лојалношћу према Султану а с таким истим пријатељством према Србима. Ваљало је и њега учинити безопасним. Тај посао узме опет Живковић на се. Пређе, дакле, у земунски контуманац на састанак Гушанцу, па на питање његово:

— Шта свршисте у Цариграду? каже му ово:

— Искасмо тебе за везира, и изнајпре нам обрекоше да ће тебе поставити; али Афис-пашини пријатељи подвалише новце и поставише Афис-Пашу. И ето га он сад иде у Београд, а ми не знамо шта ћемо? Шта нам велиш ти, Алил-Ага?

—Бите се, и никако га не пуштајте к Београду, одговори Гушанац.

Вештом овом маневром Живковић обезбеди српска села од стране Београда, те су све војводе могле поћи да уставе силнога Афиса.

Последњих дана месеца Јула 1805, Афис-Паша стигне у Параћин, и, на Госпођине Покладе (31 Јула), његови коњици већ допру до српских шанчева на Иванковцу.[1]

Из Параћина Афис-Паша пошље *Смаил-агу* бањског и још неколико Турака да се разговоре с Миленком и Добрњцем, који су се с две хиљаде пет стотина људи и једним гвозденим топом били улогорили на Иванковцу. Афис је поручивао Србима ово: Паша хоће да иде у Београд десном страном Мораве, него да му гледају да нареде конаке, и народ да да оружје па да буде раја као што је и био. Срби му на то одговоре:

— Лепо! ми смо чули да везир иде у Београд, и наредили смо му конаке али не преко нахије пожаревачке, него на Јагодину и на Хасан-Пашину Паланку, царским путем, куда су и до сад ишли везири; а ове нахије преко Мораве похаране су, попаљене, и готово опустеле: људи немају ни сами шта да једу а камо ли војсци конаке да дају. За оружје пак, кад дође у Београд, гледаће о како ћемо; а ми смо царева раја и онако.

Афис-Паша као да је знао да га Срби маме у шуме и гудуре кроз које ваља проћи док се из Јагодине дође до Гроцке, па не пристане, него опет пошље своје људе на разговор. Миленку и другим главарима обећа, ако се уклоне и покоре, царске берате, а ако се успротиве, загрози страшном казнигом.

Миленко, подбочивши се на ашов којим је копао шанац, одговори овако:

— Што смо одговорили честитом везиру, оно је; његов ми берат не треба ништа; а што прети, не ће нас уплашити. Нека

[1] *Вук* вели да је Афис-Паша дошао у Параћин првих дана Августа, а *Јован Станишић*, из Иванковца, као очевидац каже да је стигао на „Госпођине покладе“ (31 Јула). *Гласник* IV, стр. 158.

удари слободно са свом својом војском. Рђа оно ко му се измакао. Него опет велимо нека он иде царским друмом, на Јагодину.

На то Афис-Паша срдито рекне:

— Знам ја и сам где је Београд, нити требам хајдука да ми казују и заповедају којим ћу путем ићи.

Дигне дакле војску из Параћина и удари на српске шанчеве у Иванковцу да их онако узгред очисти, да му не остају за леђима. Али се зачуди отпору на који ту наиђе. Од јутра до мрака трајао је крвав бој. Турци истина освоје мали шанац у ком је био топ, али се у великом одупру Срби јуначки. Они пак који нису били ни у једном шанцу, отму у шуми турску џебану. У овом боју, нарочито у јуришима, изгине Турака тако много да се сам Афис-Паша уплаши и почне о Србима са свим другојачије мислити[1].

Други дан Турци се повуку на траг у Параћин. Пред вече пак стигне Карађорђе, а с њим и Младен, Кнез Сима, Вуле, и Главаш.

Срби своје погинуле укопају, а Турцима поизодсецају главе и понабијају на коље око шанца. Србима се у овом боју распрснуо онај гвоздени топ од препуњивања.[2]

Карађорђа је још на левој страни Мораве срео глас о овој славној победи, и војску његову веома овеселио.

Прешавши преко Мораве, Вожд се одмах састане с Миленком те чује све шта је било. Иза тога, кажу, оде у село Извор *Илији Барјактаровићу* и упита га:

— Шта мисли параћинска нахија?

— Једва чека да ти дођеш па да се диже и она, одговори Илија.

— Па лепо, коекуде! ти скупи људе с мотикама и секирама јер знам да оружја немате.

— Хоћу драге воље! одговори Илија

Одатле се Карађорђе врати у Иванковац, па онда сву војску примакне к Параћину. Дошавши до близу вароши, заузме висове

---

[1] О појединим Србима који су овде показали чудо од јунаштва вреди загледати у *Гласник* III. стр. 158 до 170.

[2] Бој на Иванковцу описивали су и два официра у бр. 142, 154 и 145 *Србије*, за 1870 годину.

где су параћински виногради, и почне копати шанчеве. Било је већ вече, и месец се час показивао на шаровитом небу а час залазио за облаке.

После дужег копања, Карађорђе седне на један топ и рекне:

— Ала, коекуде, да је једна чаша ракије.

— Има, Господару, одговори сеиз, и одмах му донесе чутурицу и једну погачу.

Карађорђе (све ово прича *Петар Јокић*) напије се па пружи нама редом да се и ми напијемо. Узевши погачу, он стане крижати кришчицу по кришчицу те давати нама, а и он је сам мезетио.

Параћин пак, доле у равни, рекао би човек да гори у ватри. У њему беше све живо узаврело. Светли се онај конак у ком је био Афис-Паша; свирају свирале: бију бубњи, и чини се неко необично весеље.

Док ето ти к нама *Стеве Писара* који се беше прилично накитио. Хода поводећи се и нешто загледа око топова, па ће тек рећи:

— Чујеш, Господару, да избацим и ја један топ на Турке.

— Остави се спрдње, Бога ти! рече Карађорђе.

— Молим ти се, Господару, само да погодим у онај конак.

— Зар да убијеш пашу? настави Карађорђе.

— Па да га убијем ја, прихвати Стева.

— Ха, ха, ха; немој, болан, остаће му деца сироте: нема им ко купити патица, па ће их похватати грозница од босотиње.

— Баш ако ће, рече неодступни Стева; него ми допусти то, кад те молим!

— Е па удри, што ти драго, кад си навалио.

Стева скочи, наврте оне шајтове онако весео као што беше, па тек повика: *или!*

Кумбара пуче. Ђуле излете као светлица кроз ваздух, и паде баш у ону кућу која се највише светлела.

На један мах, све се утиша; свеће се погасише; свирке престаше; врева се утиша.

— Видите ли да ја убих пашу, рече поносито Стева.

— Куда ће његове сироте? рече Карађорђе шалећи се.

Ноћ прође мирно.

Како заплави зора, Карађорђе повика:

— Коњици на поље из шанца!

Изишав из опкопа, коњици се поставе у бојни ред.

Ето и Турака; нападоше, вели Јокић, као гладни вуци. Ми их одбисмо а они јурнуше на Миленка; ама их и он дочека јуначки. Већ припече сунце да узаври мозак у глави. Око по дне Турци се повукоше на одморак. А кад би 4—5 сата ударише опет ама много слабије. Они не прелазе Црницу к нама а и ми не идемо онамо к њима.

У један мах опазисмо ми да они узмичу, и видесмо онамо иза Параћина на *Црвеном Брегу* да измичу: пешаци напред а коњици за њима — сви беже!...

У тај исти мах указаше се седам људи Параћинаца, 3 Србина и 4 Турчина, иду овамо к нама. Од она три Србина један беше кнез *Велко*, отац Јована Вељковића. Међу Турцима беше један с белом брадом који је говорио за њих све. Кад дођоше упиташе се и Карађорђе им рече да седну па их онда запита:

— Коекуде, а камо вам Турци?

Онда онај седе браде Турчин скочи, клече на колена, и поче овако говорити:

— Бег-Ђорђије! писи толико јунак, нити се хвали јунаштвом, али ти је дао Бог.

— Вала нека је Богу, рече Карађорђе својим обичним танким гласом.

— Ето кад дође из Ниша Афис-Паша с оноликом и онаком војском, продужаваше Турчин: — ми смо у Параћину мислили да нема цара који ће га уставити, а камо ли спромах Миленко да може што учинити. Он прође и удари на *Иванковац*. Мало постаја док тек почеше доносити мртваце и рањенике све више и више па се најпосле врати и он сам: Миленко са шаком људи разбио Афис-Пашу и онаку његову војску!

У то се чу, продужава Турчин, да си стигао и ти. Паша нас све скупи синоћ око себе на диван и почне говорити:

— Нас Миленко осрамоти; али нека, ево је дошао и онај црни нас, за то сутра да ударимо, и само по једну кубуру да избацимо па за сабље."

Сви му доглавници одобрише то. У тај мах пуче онај твој топ, ђуле паде усред нас и распрште се. Сви се ми устурисмо куд који и повикасмо: *медет!* Али кад се донесе свећа имамо шта и видети: комад од ђулета пребио паши ногу на двоје. Јутрос се Турци нису ни били; паша јауче, а војска виде да теби Бог помаже.

Кад одолеше муке, паша уви ногу па у зобницу у вруће мекиње, и оде. Бог сам зна докле ће.[1] Ми остасмо сада о Богу и о теби, Бег-Ђорђије! Ми смо твоји; даваћемо све што иштеш само нам немојте у рз дирати.

— Коекуде, рече Карађорђе:— ја и не ћу да војујем на Параћин; то је лесковачки пашалук; али је Афис прешао био границу, за то сам га и одбио. Сад ја своју војску враћам.[2]

И доиста је за онда врати, да се године 1806 с већом може јавити чак према Нишу!

Ето шта се догодило на маленом селу *Иванковцу* и на Параћину, где је довршена иванковачка победа.

Милутиновић о овом боју и овој победи има песму у којој између осталога каже овако:

„*У* Ресави Иванковац дич' се
Разбитијем Афис-пашинијем
Спремившијем лико и бритвице
Да опаше и дарива Србе
Нападнув' их с тридесет хиљада
Мало спремне, слабо оружане
Ал' разјарне и познате бојце
Та *Миленка* тврдостална друга
Милована л' победоносного
И *Добрњца* значећега доста.[3]

---

[1] Он је од оте ране умрьо недошав до Ниша.

[2] И доиста није дао ни једном војнику да уђе у варош него је поручио по оним Параћинцима те су трговци изнели у поље ван вароши: кремења, барута, и опанака, и војници су ту куповали шта је који хтео.

[3] *Србијанка* I, стр. 96.

Краљево Поље и

Везирово брдо на југоисток од Ћуприје на десној страни реке Раванице зове се једно поље *Краљево Поље*, а на левој је страни те реке *Везирово Брдо*.

Прича се да је некад ту био велики бој између војске некога краља и војске везирове, али се заборавила имена и краља и везира.

Да ли ово није био онај бој који је имао године 1443, на десној страни Мораве, три дана од Ниша, краљ *Владислав Јагелонски* с Турцима?

И године 1689 у Августу, помиње *Маркграф Баденски* да му се логор находи *на Краљеву Пољу, код Јагодинске Ћуприје*[1].

Миливо, село у деспотовачком срезу, 1 сат на северозапад од Манасије, осем своје старе црквине, ваља да се помене и за то што је у том селу 1815 године начињен шанац против ћуприских Турака да они не би прошли Пожаревцу у помоћ. Први пут су Срби ту били разбијени,[2] а други пут славно су Турке разбили и вратили их у Ћуприју.

г. ВАРОШИ, СЕЛА, КУЋЕ

У ћуприском округу има 1 варош, 2 варошице, 92 села, 70 општина, и 12.523 пореске главе (1870).

Ћуприја је окружна варош и ако је бројем душа мања од обе варошице. Она се налази на десној обали Мораве, баш на утоку Раванице у Мораву. Далеко је од Параћина 1 сат хода на север, а од Свилајинца 8 сата идући на југ.

У Ћуприји је био стари римски град који мајор *Грамберг* назива *Трајан*. Сад се од њега познају само темељи.

После победе на Иванковцу, Ћуприја је остала у српским рукама. Ту је начињен јак шанац против силе која би долазила од Параћина.

---

[1] *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen, Wien 1854.

[2] *Милутиновић Историја*, стр. 178.

После пропасти на Каменици, 1809, Карађорђе је мислио да се у Ћуприји одржи, и послао Јокића да шанац још боље утврди; али Младен рекне да се тај шанац поруши, и да се пређе на леву страну Мораве. Јокић и учини тако. За што је Младен то наредио не зна се; а кад стигне Карађорђе, одмах упита

— Ко поруши шанац у Ћуприји?

— Ја, одговори Јокић; рекао ми је Господар Младен.

Карађорђе потегне из пиштоља те Јокића тешко рани, а Младен побегне.

Пошто се, у јесен 1809, опет ослободила од Турака, Ћуприја је остала српска до 1813.

За новога, Кнез-Милошевог устанка 1815, Ћуприја се често помиње.

Марашли-Али-Паша с војском својом уставио се у Ћуприји, и ту водио дуго преговоре са српским старешинама које су имале стан на Белици. Најпосле, пошто је Милош посвршивао важне послове с Турцима у унутрашњости Србије, стигао је и он, и, на позив Марашли-Али-Паше, дошао му у Ћуприју, на договор.

Ту је Милош, да би се прекратио рат, и отворио пут преговорима од којих се, за онда, више надао него од рата, углавио с Марашли-Али-Пашом ово:

1: Да Срби пропусте Ћехају Марашли-Али-пашина с неко седам осам хиљада Турака на Врачар, и да им, како путем, тако и на Врачару, дају храну (и људима и коњма), и дрва;

2. Српски посланици, с препорукама и пратиоцима Марашлиним, да иду у Цариград, а Марашли-Али-Паша с осталом војском турском да седи у Ћуприји, док се ови посланици не врате из Цариграда, и не донесу ферман: да цар Србима опрашта, и прима их у милост своју;

3. Српска војска међу тим да стоји, како стоји;

4. Марашли-Али-Паша да пише на Дрину Бошњацима, да не ударају више на Србе.

Срби су, по том, пропустили Ћехају Марашли-Али-пашина на Врачар, по уговору; а *Кнеза Милоја Тодоровића*, и *Калу-*

ђера Неофита из манастира *Николье* пошљу у Цариград с препорукама Марашлиним.

Не прође месец дана, а посланици се врате и донесу повољан ферман, те Марашлија остави Ћуприју и крене се за Београд; али је Ћуприја била све једнако у турским рукама.

Имамо једно писмо које је писао Кнезу Милошу *Барјам-Ага*, бимбаша ћуприски, 1821; вреди да га свега изложимо. Оно гласи:

„Високоблагородному Господару и моему досту Милошу любезно поздравлѣ.

„И Ваше смо писмо примили, и разумели што нам пишете. И ми смо пратили Мемет-агу тамо к вама. Он ви є казао усмено што смо ми наручили. Друго, ако питаш за овамо, фала Богу здраво смо и све є мирно, нема никакво зло, фала Богу за царево здравље, и за Ваше здравље, нема никакво зло. Друго, мало смо скорбни и брижни што нама Везир умрьо,[1] али молимо Бога за царево здравље и за ваше: елбет туна и нама не ће лоше бити. Ми смо се трудили што смо год могли и за Везира и за Вас и за сву сиротињу, што смо год кадри толико смо учинили, и Ваш дослук несмо заборавили. Опет на Вас надежду наслањамо: немойте нас из руке испустити. И Капиџибаша ми є казао, што сте ви нѣму по Мемет-аге наручили, да се он стеже, и да ћете му свршити посла. И я милуем, и рад сам, и њему кажем: Не бой се! не ли Милош-Бег то ради. биће ти свршено. Он каже: хоћу потрошити стотину кеса, после куд да се денем? я му велим, не бой се! Бег нек је жив, све ће то изнћи.

Друго. Има један Алиш-бег из Лесковца; био пошао са стотину душа, да иде у Београд, па како чуо да є везир умрьо, он оставио войску у параћинску, а он само дође овде те ноћи єдну ноћ. А ми смо га вратили натраг; казали смо: иди натраг; нема каиија овамо, фала Богу све є мирно; и он отиде натраг. То вама являмо да и ви знате.

С тим остаєм твой добри дост, и свако добро желим, *Барјамага, бимбаша ћуприски* 1821. године. (М. П.)"

Турци су се иселили из Ћуприје тек првих дана месеца Јула 1834[2], а шанац у Ћуприји порушен је још 23 и 24 Де-

[1] Марашли-Али-Паша.

[2] *Србске Новине* од 1834, бр. 27.

кембра 1833. Што је било топова и муниције то је све донето у Београд. Од стране српске при том рушењу био је члан народнога суда *Милосав Ресавац*, а од београдског Везира *Ахмет-Ага*, гаваз-баша.[1]

На Ћуприји су грађена два моста преко Мораве: један старији који је из доба турскога, а други новији који је градила српска влада. Од првога стоје још тумбаси у Морави, а од другога само главе на обе обале Моравине: све је друго вода однела.[2]

Од отих мостова, који се турски зову *ћуприје*, и варош је *Ћуприја* добила данашње своје име.

Ћуприја је одавно главно место овоме округу; само неко време, док је тим округом управљао Милосав Ресавац, због њега, била је средина све те нахије у Свилајнцу.

У Ћуприји је сада столица *дивизијара*, суд и начелништво окружно; ту је окружна бригадна команда и управа понтонерских чета за сву Србију; пошта и телеграф; ту су и градионице скела и понтона.

Ту има овновна школа мушка с 3 наставника и 115 ученика, и женска с 1 учитељком и 45 ученица. Пореских глава у Ћуприји било је 1870 године 592.

Трговина је мала, а и заната мало; него се већина ћупричана бави земљорадњом.

Параћин, на речици Црници, 1 сат од Ћуприје на југ, а толико је или мало даље од Мораве на исток.

У Параћину је особито жива трговина земаљским производима: вуном, храном, стоком, и др. И чаршија је већа, и заната је више у њему него у Ћуприји.

Параћин смо помињали кад је била реч о Иванковцу; али он, за онај мах, није узет од Турака.

---

[1] *Србске Новине* од 1834, бр. 1, стр. 27.

[2] Овај други мост грађен је за прве владе Кнеза Мијаила. И како је народ морао многу грађу привлачити за ту грађевину, противници су кнежеви, 1842, узимали и то као један повод да распале незадовољство у народу.

Овај је мост оборила вода ноћу између 2—3 Фебруара 1848 (*Срб. Новине* од 6 Фебруара 1848, стр. 11).

У почетку 1806,[1] Параћин је опколио и почео тући *Добрњац*, те се он преда, као и Ражањ, и Алексинац, и Бања. Турци су испраћени куда су желели, а вароши су остале у српским рукама.

Године 1832, кад се већ дотужало трпети Турке власнике преко свечаних међународних уговора, онда је букнуо устанак у параћинској, алексиначкој, и крушевачкој нахији, те Турци буду истерани, а ови крајеви придружени к својој природној средини — Србији.

У Параћину је 1870 било 1006 пореских глава.

Сад у Параћину има основна школа мушка са 5 наставника и 232 ученика, и женска са 3 учитељке и 117 ученица.

Ту је канцеларија среза параћинског; пошта; телеграфска станица, и намесник за параћински срез.

Свилајинац[2], варошица на десној обали Ресаве, 1 сат на исток од Мораве, у лепој равни. Место ово живи највише од земљорадње. Не бих рекао да је ово варош старинска. Биће да је она нарасла и оживела за оно време када је због старешине *Ресавца* била ту средина свему ћупријском округу.

У Свилајинцу је 1870, било 804 пореске главе.

Ту је школа мушка и женска. У мушкој раде 5 учитеља, а има 203 ђака; а у женској 2 учитељке, са 90 ученица.

У Свилајинцу је сарањен *Милосав Здравковић Ресавац*.

У Свилајинцу је канцеларија ресавског среза, пошта, и телеграфска станица.

Села у ћупријском округу средње су величине, али су збијена; баш и мала да су, збијенија су од шумадинских.

Многе сеоске ствари, које се тичу усева, стоке, и у опште

---

[1] *Писмо Косте Јовановића капетана (Архив Срп. Уч. Друштва*, бр. 399).

[2] Добро би било већ једном знати чисто како је име овоме месту. Истина *Вук* је једном записао *Свилајница*, па се по њему поводе и неки новији писци; али живе душе нема тамо која би тако звала ову варош. Тамошњи је људи изговарају *Свилајнац*, а то је управо: *Свилајинац*, као што га ми и пишемо.

економије, боље су им уређене него у села шумадинских, где је више остало да тегли сваки појединац.

Ево свих села ћупрйских:

Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број порес-ких глава	Приближна даљина од окружног места
1	Варош Ћуприја ☐ 1833	592	—				

I Срез деспотовачки

1	Вирине	120	2	18	Војник ☐ 1867 [1]	121	4
2	Исаков	199	2	19	Бељајка ☐ 1872	171	$3^1/_2$
3	Рајкинац	89	$4^1/_2$	20	Буковац	100	5
4	Дубока	133	4	21	Ломница	113	6
5	Мали Поповић	56	$3^1/_2$	22	Кованица	63	$2^1/_2$
6	Глоговац ☐ 1850	157	$3^1/_2$	23	Језеро	88	3
7	Богава	69	4	24	*Поповњак*	50	$3^1/_2$
8	Брестово	69	4	25	Пањевац	59	6
9	Медвеђа ☐ 1840	171	5	26	Липовица	54	$6^1/_2$
10	Велики Поповић	165	4	27	Стењевац	65	5
11	Балајинац	69	$3^1/_2$	28	Двориште ☐ 1868	62	$4^1/_2$
12	Грабовица	139	5	29	Ресавица	69	4
13	Плажани	179	$5^1/_2$	30	Сладаја	66	$6^1/_2$
14	Милива	104	5	31	Стрмостен	85	6
15	Трућевац	67	$3^1/_2$	32	Јеловац	49	6
16	Дражмировац	51	$2^1/_2$	33	Жидиље	97	6
17	Витанци	128	4		**Свега**	3.277	—

II Срез параћински

1	Параћин ☐ 1833	1006	1	13	Лешје	45	4
2	Шавац	63	$2^1/_2$	14	Плана ☐ 1871	208	4
3	*Стрижа*	83	$2^3/_4$	15	Лебина	58	3
4	Чепури	77	3	16	Давидовац	41	$2^3/_4$
5	Горње Видово	76	$3^1/_2$	17	Мириловац	96	3
6	Доње Видово	165	4	18	Текија	38	$2^1/_4$
7	Сикирица ☐ 1851	92	4	19	Главица	67	3
8	Ратари	55	$3^1/_2$	20	Клачевица	66	4
9	Дреновац	158	$4^1/_2$	21	Доња Мутница ☐ 1852	148	$3^1/_2$
10	Крежбинац	57	4	22	Извор	86	4
11	Голубовац	26	4	23	Шалудовац	48	$3^1/_2$
12	Бусиловац	76	4	24	Горња Мутница	114	$3^1/_2$

[1] Од 1851 до 1869 била је у Манасији.

Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места	Редни број	Имена села	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места
25	Буљани	163	3	32	Влашка	80	1½
26	Забрега	80	3	33	Крушар	162	2
27	Бошњани	76	2	34	Паљани	90	1½
28	Поповац	55	2½	35	Иванковац	43	1
29	Стубица	141	2	36	Супска	108	1
30	Сење □ 1851	177	2	37	Батинац	126	1
31	Бигреница □ 1871	283	3		**Свега** .	4.533	—

III Срез ресавски

1	Свилајинац □ 1843	894	8	13	Купиновац	82	7
2	Црквенац □ 1870	209	8	14	Седлари	108	6½
3	Гложани	233	7	15	Суботица	147	5½
4	Дубље	216	7¼	16	Роанда	120	6
5	Грабовац	194	7	17	Бресје	59	6
6	Луковица	100	7½	18	Радошин	86	6½
7	Бобова □ 1867	336	8½	19	Војска □ 1868	190	5
8	Витежево	211	9	20	*Мачевац*	64	5
9	Дубница □ 1871	118	9	21	Гладна	70	4½
10	*Ђуринац*	71	7	22	Тропоње □ 1868	224	6
11	*Роћевац*	89	7	23	Јасеново	203	5½
12	Проштинац	52	7½	24	Врлан	45	6
					Свега .	4.112	—

Примедба. Кад се имена села у овом списку испореде с именима која је *Вук Ст. Караџић* 1822 године исписао из арачког тевтера[1], онда се види да у нахији ћупрйској нису у оно време била ова села: *Поповњак* у срезу деспотовачком, *Ђуринац*, *Роћевац*, и *Мачевац*[2] у срезу ресавском, а у срезу параћинском ова села, која су у нашем списку од броја 1 до 28 забележена. У *Даници* за 1828 годину *Вук* је између осталог пobројао и села нахије *параћинске*, а кад та села поредимо с нашим списком, онда налазимо да данас нема само села *Кошева*, за које г. *К. Јовановић* у свом *Речнику* вели да је престало. јер је са *Сикирицом* спојено. У нахији параћинској налази се код *Вука* записано и село Батинац, а исто је и у нахији ћупрйској записано било; да ли је ово погрешка, или су доиста два села под овим именом постојала, не може се извесно знати.

---

[1] Види *Даницу* за 1827 год., стр. 70.

[2] Ова три села налазе се у *Речнику Србије* г. *Јов. Гавриловића.*

У нахији ћупријској била су 1822 године нека села која се данас у другим окрузима налазе, а неких је и са свим нестало. Тако припадају данас округу јагодинском села : *Јовац* и *Сињи Вир*. Ова села не налазе се у *Речнику* г. *К. Јовановића: Бусари, Жировница, Златенац, Врпчани. Рамново*[1], *Ћириковац*, и *Мућава*.

Осем тога налазе се у именима неких села разлике које могу код једних бити само штампарске погрешке, али код других промена је стварна у току времена учињена. Тако село *Брестје*, данас се зове *Бресје*, *Белајка*, данас *Бељајка*, и т. д.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ЋУПРИСКОГ

Редни број	Срезови	БРОЈ насељених места: Вароши	Варошица	Села и зас.	Свега	Цркава: Мирских	Манастира	Свега	Основних школа: Мушких	Женских	Свега	Житеља (1866 г.)	Пореских глава (1870 г.)
1	Вар. Ћуприја	1	—	—	1	1	—	1	1	1	2	2.439	592
2	Деспотовачки . .	—	—	33	33	2	1	3	5	—	5	14.617	3 277
3	Параћински . . .	—	1	36	37	2	2	4	6	1	7	20.491	4.533
4	Ресавски	—	1	23	24	4	1	5	6	1	7	18.341	4.112
	Свега . .	1	2	92	95	9	4	13	18	3	21	55.885	12.514

По овом прегледу има дакле у округу ћуприском 95 насељених места. Кад имена наших села упоредимо с пописом људства од 1866 године, онда налазимо у овом 96 насељених места, јер је онда још постојало село *Кошево*, које је доцније додато селу *Сикирици*. За време поменутог пописа, округ ћуприски имао је само два среза, и то : *параћински* и *ресавски*, а данас има три : *деспотовачки*, *параћински*, и *ресавски*.

[1] И ово село по *Речнику* г. *Гавриловића*, налази се у срезу темнићском, округа јагодинског.

Највеће село у округу ћупрском (по попису од 1866 год.) јесте *Бигреница* (1.324 житеља), а најмање *Голубовац* (113 житеља), оба села у срезу су параћинском.

По насељености деле се сва места у округу ћупрском на пет категорија, те тако има места која броје

од	101 — 200	житеља . . .	4
„	201 — 500	„ . . .	52
„	501—1000	„ . . .	32
„	1001—2000	„ . . .	4
„	2001—5000	„ . . .	3

у ред последњих спадају: варош *Ћуприја* и варошице: *Свилајинац* и *Параћин*.

У средњу руку долази у целоме округу на једно насељено место по 588 житеља; у срезовима долази на једно насељено место и то:

у ресавском по	764	житеља
„ параћинском по . . .	554	„
„ деспотовачком по . . .	443	„

У округу ћупрском било је 1866 године 55.888 житеља, и то: 28.589 мушких, а 27.299 женских; долази дакле на 100 мушких 95·49 женских. Од ове средње сразмере показује срез параћински мању (100 : 96·32), а срез ресавски већу (100 : 96·64), а највећа је разлика у житељству по полу у вароши Ћуприји, јер тамо долази на сваких 100 мушких само 91·15 женских.

Овај округ занимљив је и с тога што у њему поред Срба живи и нешто *Влаха* а има и *Цигана*. Од ових народности нађено је пописом у години

	1846	1866
Срба . . .	35.573	45.393
Влаха . . .	7.348	9.827
Цигана . .	620	668
Свега	43.531	55.888

Од 1846—1866 године множило се житељство

српско са	1.21	процента
влашко са	1·44	„
циганско са	0·40	„

а у опште множило се житељство округа ћупријског са 1·26 процента годишње. Према томе требало би за *удвојење* житељство:

српско	57·5	година
влашко	47·0	„
циганско	173·6	„
у опште	55	„

По броју школа и цркава овај округ заузима средње место, тако долази једна школа на 2661, а једна црква на 4.299 житеља. За тим долази једна

у срезу:	школа	црква
	на житеља	
ресавском	2.620	3.668
деспотовачком	2.923	4.872
параћинском	2.927	5.123

Срез ресавски показује дакле најповољнију сразмеру.

Куће су највише од чатме, па олепљене, и покривене махом ћерамидом. Има по негде и зиданих кућа, а има и кровињара, али је оних првих највише.

Распоред је унутрашњи као и у окрузима пожаревачком и алексиначком.

Д. ЗАНИМАЊЕ, СТАЊЕ

Као што је већ казано, ћупријски се округ западном својом страном пружа низ Мораву, а источном удара у планине које су водомеђа Морави и Тимоку. Осем тога, њега преко северне поле пресеца река Ресава које је долина врло родна и за обрађивање веома удесна.

С тога и јесте у западној поли округа, у поморављу, и у Ресави, земљорадња већа, а у селима која су на источној поли, ближе планинама, сточарство развијеније.

Попис обрађевина од 1867 даје ове бројеве за ћупријски округ:

Кукуруза је било засејано	26.842	дана орања
Пшенице	8.846	„ „
Јечма	3.247	„ „
Овса	1.839	„ „
Крупнпка	844	„ „
Ражи	372	„ „
Кромпира	598	„ „
Конопље	1.268	„ „
Лана само	148	„ „

Винограда је било на 31.328 мотика; а ливада на 36.174 косе.

Кад је пак 1866 године пописивана стока у Србији, нађено је у ћупрйском округу:

Коња	3.198	грла
Говеда	26.468	„
Свиња	52.933	„
Оваца	197.390	„
Коза	24.369	„
Кошница	6.161,	а године 1859

било их 7730!

Од воћака има: шљива, крушака[1], јабука, трешања, вишања, дудова, бресака, ораха, и т. д.

Стање се може узети да је у опште добро, особито се не чују многе тужбе на презадуженост, као на неким другим местима. Задруге се и овде брзо распадају.

е. ОДЕЛО

Мушко одело у ћупрйском округу налик је на одело Пожаревљана и Ражањаца. Само што Ресавци често носе пешкире завијене око главе.

Под планину неки носе све одело од белога сукна, онако као што је у Црноречана, а носе и оне велике шубаре (барле) од овче нестрижене коже.

[1] Приметно је доста крушака *Сланопађа* које се не виђају чим се пређе овамо на леву обалу Мораве.

Жене носе на глави *тревељ*, као што смо описали у крушевачком округу. Поједини делови одела и накита на женскињу зову се: *кошуља*, *чарапе*, *назуваче* (назувице), *бели појас*, *опрегач* (сукња), *каниџе* (шарени појас), *антерија* (јелек), *опанци* (или ципеле), *скутача* (кецеља), *манистра* (на руци), и *обоћићи* (минђуше).

Ж. ГОВОР

Ресавски говор који се чује у целом овом округу биће понајпунији представник источнога говора. Нарочито пада у очи што се овде редовно чује *несам* м. *нисам*; а и све оно што смо помињали у окрузима пожаревачком и јагодинском.

Гласоудар је: Илӣја, ико̀на, Мора̏ва, четӣри, шестӣна; Ми̏лâн, Jо̀вâн, Сто̀jâн; Ста̀нӣмир, Вѐлӣмир; трговац путује по селах, м. по сел*ама*; купио сво*је* жен*е* мараму, а сна*ге* ништа, па готова свађа. Задужио се у механ*е* 100 гроша за ништа.

Прокај реке м. *покрај* реке; *гадље* свирају, м. гајде; *ге* си био, м. где (де) си био? *ге* ћеш ручат? *гарван*, м. гавран; моа, м. моја, твоу, м. твоју кућу, и т. д.

Ж. ПЕСМЕ, ПРИЧЕ, ИГРЕ, И ДРУГЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Гусле се још чују у Ресави и ако ређе него у другим окрузима који су више на запад. Има једна песма о Млави и Ресави која се не пева уз гусле него *на глас*, а ипак се може уврстити међу оне које се певају уз гусле. Ево је:

„Развијај се, ружо, у градине!
Да развијем барјак у планине:
Да саберем Млаву и Ресаву,
Да изберем по избор јунаке:
Који може стићи и утећи,
И на страшну месту постојати,
И за оштро гвожђе уватити —
Од Стамбола друме затворити,
И отети цареве хараче
У Стамболу цара упитати:
„Султан-царе! по што ти је царство?“

Игре колске ове су: *поломка; остројанка; четворка; дурбинка; чачак; влахиња; препишора; ситниш; мачванка; кнежево коро; алексинчанка; бујанка; моравка.*

А пре 30—40 година играле су се још: *осам пута у место; на-хоро; тедено; ликад, и бимнез* (?)"

Од прича, можемо поменути оно што се приповеда о Деспоту Стевану Високом.

— Деспот је, прича се особито у околини Манасије, много путовао по својој држави. Кад се пак где дуже задржавао то је бивало или у Руднику или у Манасији. Турци су били већ притеснили Србију и вребали су сваку згоду да је како год освоје. Стеван се довијао од сваке руке да их отера, али бадава. Једном је био претерао Турке чак преко мора, и, бацивши за њима у море свој буздован, рекао:

— Кад овај буздован изашао из мора, онда се Турци вратили амо; а буздован одмах сам изађе на брег; и у том му се јави анђео Божији, говорећи:

— Стеване, Стеване! И ти можеш и коњ ти може, али ти не да Бог.

У таком мучном стању, Деспот науми да оде са овог света а да нико у народу не зна за то, него да се свуд мисли да он путује као што је често и чинио.

По што је смислио да прекрати свој мучни живот, да заповест градској стражи у Манасији да, без оклевања, убије свакога ко би се по заходу сунца приближио градској капији а не би умео казати уговореног *одзива*.

С једним само слугом изјаше он низ Ресаву до поља *Царичине*. Ту заповеди слузи те прекује коње, обрнувши им плоче наопако, па се онда врате на више и дођу цркви *Светој Тројици*.

Ту Стеван, у ноћној тишини, уз ромор Ресавине воде, и шушкор лишћа, сврши своју последњу молитву, па онда заповеди слузи да — —

— Шта мислите?

— Да га прободе, и ту на месту да га закопа, а по том да иде брже у град, не казујући о томе ником ни речи. Слуга, веле, изврши ову страшну заповест. Дошавши до града, чује да стража виче: Стој! и тражи одзив, он не умедне одговорити, те отровна стрела и њега састави са земљом. И тако Стеванова смрт остане без гласника.

Друга опет прича вели да је Стеван, у тешкој бризи, излазио често под ноћ из Манасије, и ишао уз Ресаву к цркви Светој Тројици, те би се ту у самоћи дуже молио Богу. Отуда се по некад враћао у град врло доцкан. А како се догађало да и који непријатељ дотле допре, то је он био већ раније заповедио стражама на кулама: да, пошто сунце зађе, убију сваког ко се хтедне приближити граду а одзива не каже.

Једно вече кад се он, тако доцно, удубљен у мисли јамачно о тешком стању Србије, враћао ка граду, стража упита:

— Ко иде?

Стеван то и не дочује; толико се био замислио. У густој помрчини, стражар га не позна него пусти стрелу и доброга Деспота погоди у само срце.

Ово се овако прича у околини Манасије, што ми бележимо као доказ да је смрт Стеванова много занимала народ. А историски је потврђено да је он преминуо на месту где је данас *Стојничка Црква*, у *Црквинама* (пређе: *Дервенглавама)*, као што је раније већ испричано.

— — —

И у овом округу има нешто Влаха, али су се они и оделом и говором још више примакли Србима.

Пада у очи обичај који се најчешће срета у параћинској: да се имена и мушка и женска дају она која изражавају неку милошту у породици. Тако су, на прилику, најчешћа имена: Милоје, Милојко, Милосав, Милисав, Милан, Милован, Миливоје, Миладин, Милета, Милија, Радоје, Радован, Радивоје, Радојко; — Милена, Милана, Милица, Миља, Рада, Радојка, Миљана, и т. д.

и. УПРАВНА ПОДЕЛА

Подела овога округа за управу, док су владали Турци, била је различита од данашње.

Параћин и његова нахија, у коју је улазила и кнежина ражањска припадао је *Лесковцу*, а права *ћупријска нахија*, која се звала *Ресава*, као да је била подељена на две поле. Једној поли средина је била у Ћуприји, а другој, на сву прилику, град *Манасија* или село *Војник*; јер се *Свилајнац* и 1822 године помиње као и сва друга села у Ресави.

После 1832, округ је тај раздељен на два среза: на *ресавски* и *параћински*. Првоме је столица *Свилајнац*, а другоме *Параћин*.

Окружна пак власт находила се у Ћуприји.

Године 1871, ресавски је срез раздељен на два нова среза: на *ресавски* и *деспотовачки*. Први је обухватио села у Доњој Ресави ближе к Морави, а други хвата Горњу Ресаву и планине. Првом је столица *Свилајнац*, а другоме село *Војник*, 1 сат испод Манасије. Параћинском је срезу и сад столица у Параћину.

У Ћуприји су: штаб источно-моравске дивизије; окружни суд; начелништво; окружни бригадни штаб; команда понтоњерске чете, и многе радионице.

Само окружни прота овде чини изузетак: он седи у селу Медвеђи далеко од окружне вароши.

Ћуприски је округ део београдске јепархије.

ј. НОВЕ ТЕКОВИНЕ

Од нових тековина била би на првом месту ћуприја преко Мораве, али је њу однела вода, те и ако је у новије време била стечена она је на скоро и растечена. Остаје друго јавно добро у ком прво место заузимају путови, и то:

Пут од Ћуприје на Параћин к Алексинцу;

Пут од Ћуприје преко Везирова Брда на Свету Петку и Честобродицу к Зајечару;

Пут од Ћуприје к Раваници;

Пут од села Медвеђе к Манасији.

Сви су ови путови правилно просечени и насути, само на злогласној Честобродици још није ни линија добра нађена а камо ли да је што друго урађено. Тај пут, докле држи та Честобродица, још је пут за коње и пешаке, а за кола је пролаз тек по невољи.

Од *зграда* нових заслужују помена

Окружна кућа у Ћуприји за суд и за начелништво;

Среска кућа у Свилајинцу.

За тим долазе школске зграде: у Глоговцу, у Медвеђи, у Сењу, у Сикирици, у Мутници, у Плавни, у Свилајинцу, у Бобови, у Дворишту, и у Бигреници.

Цркве нове су: у Ћуприји, Свилајинцу, Медвеђи, и Плавни, а и Света Петка нова је богомоља на старим темељима.

У Параћину је била озидана велика нова црква. Да се одржала, била би једна од највећих богомоља у Србији, али је несрећом, или боље рећи, невештином мајстора, изашла таква да се сурвала пре довршења — и сад дремље обрушена на поуку и општинама и предузимачима:

Знање ствара,
Незнање обара;
Знање је моћ,
Незнање одмоћ.

Још нам ваља поменути дрвени мост на Морави код Ћуприје којим иде велики београдско-алексиначки пут.

На другим прелазима моравским, на Свилајинцу, Војсци, Глоговцу, и Сињем Виру, возе обичне скеле.

ЗАВРШЕТАК

Још само неколико речи да кажемо па смо са свим готови. Ради смо овде да приберемо на једно место оне статистичке податке који су досад већ изложени, а и неке нове.

Тако нам најпре долази овај преглед:

ОБЛАСТ	ПОВРШИНА □		БРОЈ ЖИТЕЉА ПО ПОПИСУ У ГОДИНИ		НАСЕЉЕНОСТ НА 1 □			
					МИЉУ		КИЛОМЕТАР	
	МИЉА	КИЛОМЕТАРА	1866	1875[1]	1866	1875	1866	1875
Шумадија . . .	174·55	9.611	331.745	373.528	1901	2140	35	40
Мачва	124·32	6.846	205.932	219.657	1656	1767	31	32
Рујно, Стари Влах, и Рашка	225·91	12.439	229.990	255.525	1018	1131	18	21
Тимочка Крајина	156·66	8.626	226.823	253.719	1448	1620	26	29
Браничево . . .	109·56	6.033	196.678	222.488	1795	2031	34	37
Варош Београд .	—	—	25.178	27.605	—	—	—	—
Србија	791·00	43.555	1,216 346	1,352.522	1538	1710	28	31

Као што се види из овога прегледа, *Шумадија* је насељена најгушће, а *Рујно, Стари Влах*, и *Рашка* најређе. На једном □ километру највише се душа умножило у *Шумадији*, а најмање у *Мачви*.

Од целе површине Кнежевине Србије, највећи део заузимају *Рујно, Стари Влах*, и *Рашка*, а најмањи *Браничево*. Од жи-

[1] Попис је овај почет у Новембру 1874.

тељства пак, по попису од 1866, највећи део долази на *Шумадију*, а најмањи на *Браничево*; а године 1875 највећи део долази опет на *Шумадију*, а најмањи на *Мачву*.

На сваких 100 душа нађених пописом године 1866, има 1875

У Браничеву	113·12	годишње је множење	1·64 %
„ Шумадији	112·59	„ „ „	1·57 %
„ Тимочкој Крајини . .	111·86	„ „ „	1·48 %
„ Рујну, Ст. Влаху, Рашкој	111·10	„ „ „	1·39 %
„ Мачви	106·67	„ „ „	0·84 %
„ Београду	109·64	„ „ „	1·21 %
У Србији . . .	111·20	„ „ „	1·40 %

Сад да видимо како по попису од 1866 године стоје бројеви мушкиња према бројевима женскиња:

ОБЛАСТ	БРОЈ ЖИТЕЉА			НА 1000 МУШКИХ ИМА ЖЕНСКИХ
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА	
Шумадија	170.980	160.765	331.745	940
Мачва	105.478	100.454	205.932	952
Рујно, Стари Влах, и Рашка . . .	117.489	112.501	229.990	958
Тимочка Крајина	116.389	110.434	226.823	948
Браничево	101.563	95.115	196.678	937
Варош Београд	14.992	10.186	25.178	679
Србија	626.891	589.455	1,216.346	940

По вери становника, у Србији има (по попису од 1866)

Православних	1,206.045	душа или	99·15 %
Мухамедоваца	4.979	„ „	0·41 %
Католика	3.405	„ „	0·28 %
Јевреја	1.560	„ „	0·13 %
Протестаната	357	„ „	0·03 %

Колико је било (1866) у Србији сељака а колико варошана, види се из овог прегледа:

ОБЛАСТИ	БРОЈ			ПРОЦЕНАТ ВАРОШАНА
	ВАРОШАНА	СЕЉАКА	СВИЈУ	
	СТАНОВНИКА			
Шумадија	21.845	309.900	331.745	6·58
Мачва	17.673	188.259	205.932	8·58
Рујно, Стари Влах, и Рашка . . .	13.651	116.339	229.990	5·94
Тимочка Крајина	23.458	203.365	226.823	10·34
Браничево	23.620	173.058	196.678	12·09
Варош Београд	25.178	—	25.178	100·00
Србија . .	125.425	990.921	1,216.346	10·31

Највише дакле варошана има у *Браничеву*, а најмање у *Рујну, Старом Влаху,* и у *Рашкој*.

Насеоност места види се из овог прегледа који је састављен из података III свеске *Државописа Србије*:

ОБЛАСТИ	БРОЈ МЕСТА КОЈА БРОЈЕ								СВЕГА НАСЕЉЕНИХ МЕСТА
	до 100	101 до 200	201 до 500	501 до 1000	1001 до 2000	2001 до 5000	5001 до 10000	преко 10000	
	СТАНОВНИКА								
Шумадија	10	89	277	174	47	9	2	—	608[1]
Мачва	6	46	191	125	22	4	1	—	395[1]
Рујно, Стари Влах, и Рашка	22	72	298	136	16	2	—	—	546[1]
Тимочка Крајина .	6	50	136	102	48	10	—	—	352[1]
Браничево. . . .	—	11	115	103	37	11	1	—	278
Варош Београд . .	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Србија	44	268	1017	640	170	36	4	1	2180

Колико је било кућа, и по колико душа долази на једну кућу, види се из овога прегледа:

---

[1] Ови се бројеви не слажу с бројевима села̂ која' смо за сваки округ на свом месту изложили, а то је за то што у званичном пописивању (1866) нису сви засеоци вођени за се, већ скупа са селима с којима чине једну општину.

Области	БРОЈ КУЋА			У ЈЕДНОЈ КУЋИ		
	ПО ВАРОШИМА	ПО СЕЛИМА	СВЕГА	ВАРОШКОЈ	СЕОСКОЈ	У ОПШТЕ
				ИМА СТАНОВНИКА		
Шумадија	4.990	50.921	55.911	4·38	6.09	5·93
Мачва	3.155	24.783	27.938	5·60	7·59	7·37
Рујно, Стари Влах, и Рашка .	3.545	33.122	36.667	3·85	6·53	6·27
Тимочка Крајина	5.235	33.205	38.440	4·48	6·12	5·90
Браничево	4.944	33.678	38.622	4·78	5·14	5·09
Варош Београд	3.449	—	3 449	7·30	—	7·30
Србија .	25.318	175.709	201.027	4·95	6·21	6·05

Број становника једне куће варошке и једне куће сеоске јесте као 100:125, а у појединим областима то је овако:

У Рујну, Старом Влаху, и Рашкој, као 100 : 170
„ Шумадији . . . . „ 100 : 139
„ Тимочкој Крајини . . . . „ 100 : 137
„ Мачви . . . . „ 100 : 136
„ Браничеву . . . . „ 100 : 108

Ово најбоље показује где су се најбоље одржале задруге.

Прелазимо сад на *покрет житељства*, а то је рашћење и опадање популације. У том су главне чиниље: венчање, рађање, и умирање.

Из података које имамо при руци саставили смо преглед о покрету житељства с годишњим срединама за период од 1862—1873 године.

Области	од 1862 – 1873 год. годишњи број					
	ВЕНЧАЊА	РОЂЕНИХ	УМРЛИХ	ВЕНЧАЊА	РОЂЕНИХ	УМРЛИХ
				НА 1000 ЖИТЕЉА[1]		
Шумадија	4.133	15.854	10.915	12·49	47·89	32·97
Мачва	2.733	9.846	8.268	13·37	48·16	40·41
Рујно, Стари Влах, и Рашка .	2.532	9.304	6.203	11·02	40·49	26 99
Тимочка Крајина	2.535	9.587	6.428	11·29	42 68	28·62
Браничево	2.220	8.883	5.389	11·30	45·20	27·42
Варош Београд	297	774	1.182	11·80	30·74	46·94
Србија .	14.450	54.248	38.385	11·93	44·77	31·68

[1] У овом рачуну изостављени су житељи вере мухамедовске који су по народности Цигани, те тако има без Мухамедоваца по попису од 1866 године:

У Србији има годишње на 1000 душа по 12 венчања, или по једно на 84 душе. У појединим областима пак има годишње једно венчање и то:

У Мачви	на	75	житеља
„ Шумадији	„	80	„
„ Тимочкој Крајини	„	89	„
„ Браничеву	„	89	„
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	„	91	„
а у вароши Београду	„	85	„

На годину долази на 1000 житеља 45 рођења, или на сваке 22 душе по једно рођење, а у области:

Рујну, Старом Влаху и Рашкој .	на	25	житеља
Тимочкој Крајини	„	23	.
Браничеву	„	22	„
Шумадији и Мачви	„	21	„
А у вароши Београду	„	33	„

Сразмера између броја деце брачне и броја деце ванбрачне, у неколико је мерило морала у народу. У нас од 1000 рођења тек су 3·77 ванбрачна, а најгори је у томе Београд, где на 1000 рођења долази 46·51 ванбрачно. У појединим областима то је овако:

у Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	на	1000	6·88
„ Мачви	„	1000	3·96
„ Шумадији	„	1000	2·50
„ Браничеву	„	1000	1·13
„ Тимочкој Крајини	„	1000	1·04

На 1000 душа има у Србији годишње 32 смртна случаја

у Шумадији	331 032	глава
„ Мачви	204 448	„
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	229.785	„
„ Тимочкој Крајини . . . . , .	224.619	„
„ Браничеву	196 540	„
„ вароши Београду	25 178	„
Свега	1,211 602	„

или један смртни случај на 32 душе. Најјачи помор влада у Мачви, јер тамо долази једна смрт већ . . . на 24 житеља

У Шумадији . . . . „ 30 „
„ Тимочкој Крајини . . . . . „ 35 „
„ Браничеву . . . . „ 36 „
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој „ 37 „
а у вароши Београду чак и . . „ 21 душу.

Према свему томе годишњи вишак рођења износи 1·309 процената; тако би се број душа удвојио у Србији за 53 године.

Колико је школа и цркава према броју житеља, види се из овог прегледа. Бројеви цркава и школа вреде за 1874 годину.

Области	Број цркава			Број основних школа			На једну	
	мирских	манастира	свега	мушких	женских	свега	цркву	школу
							долази житеља	
Шумадија	119	14	133	162	7	169	2 494	1.963
Мачва	68	5	73	76	6	82	2.820	2.510
Рујно, Стари Влах, и Рашка	71	8	79	58	7	65	2.910	3.538
Тимочка Крајина	70	7	77	96	10	106	2.946	2.140
Браничево	38	7	45	91	9	100	4.371	1.967
Варош Београд	10	—	10	7	8	15	2.518	1.678
Србија .	376	41	417	490	47	537	2.917	2.265

Код овако малог броја школа не може се ни знање много ширити у народу. Из података који су прибрани пописом 1866 године, види се колико је било писмених лица у Србији, а колико је у појединим областима, види се из овог прегледа:

Области	у 1866 години било је писмених			у средњу руку долази једно писмено лице у		
	варошана	сељака	свега	варошима	селима	опште
				на житеља		
Шумадија . .	6.298	7.003	13.301	3·47	44·25	24·94
Мачва	2.951	3.556	6.507	5·99	52 94	31·65
Рујно, Старн Влах, и Рашка	3.679	2.776	6.455	3·71	77·93	35·63
Тимоч. Крајина	4.581	2.685	7.266	5·12	75·36	31·22
Браничево . .	4.350	2.687	7.037	5·43	62·54	27·95
Вар. Београд ..	10.327	—	10.327	2·44	—	2·44
Србија .	32.186	18.707	50.893	3·90	58·32	23·90

Кад апсолутне бројеве писмених лица поредимо једне с другима, онда излази да је на сваку стотину писмених варошана било само 58 сељака. У појединим областима пак била је овака размера:

У Мачви	као	100:120
„ Шумадији	„	100:112
„ Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	„	100: 76
„ Браничеву	„	100: 62
„ Тимочкој Крајини	„	100: 59

Србија је земља тежачка, јер од свега становништва долази 90 % на тежаке. Колико је било обрађене површине у Србији 1867 године, види се из овог прегледа:

Области	пшеница	раж	јечам	кукуруз	крупник	овас	просо и ељда	сва жита	кромпир	купус	дуван	лан	конопља	башта за зелен	вотњаци	ливада	винограда
	Дана орања од 1000 □ хвати															коса	мотика
Шумадија . .	87.755	6.891	13.904	134.071	3.168	21.323	214	270.326	5.525	6.947	939	422	11.942	6.313	56.700	189.229	129.951
Мачва . . .	58.049	358	13.548	70.719	387	1.837	233	145.131	2.439	1.847	937	2.838	4.547	2.439	29.630	101.904	30.431
Рујно, Стари Влах и Рашка	15.717	7.907	4.619	39.944	5.289	7.620	2.182	83.278	1.520	2.203	454	21	4.179	2.795	25.571	100.190	36.203
Тим. Крајина	54.169	12.815	15.261	106.968	11.332	11.887	31	212.463	1.129	2.509	904	105	5.836	5.026	14.629	120.553	125.948
Браничево . .	32.747	2.494	11.130	93.630	3.627	4.743	38	148.409	2.207	2.083	565	986	5.163	2.000	13.460	121.712	86.652
Вар. Београд	496	5	247	488	4	207	7	1.454	18	1	89	—	—	95	39	218	1.506
Србија .	248.933	30.470	58.709	445.820	23.807	50.617	2.705	861.061	12.838	15.590	3.888	24.37	31.667	18.668	140.029	636.806	410.691

Највећи простор земље био је засејан кукурузом и пшеницом, а најмањи ељдом и просом. Овај преглед показује колико у опште има земље орнице у Србији. Простори су исказани хектарима:

Области	Земља под плугом	Воћњаци	Ливаде	Винограде	Свега обрађено	од 100 хектара целе површине обрађено
	Х	Е	К Т	А	Р	А
Шумадија	110 381·11	20.695·50	41.251·92	7.537·16	179.865·69	18·75
Мачва	58.464·97	10.814·95	22.869·07	1.765·00	93.913·99	13·72
Рујно, Стари Влах, и Рашка	34.474·25	9.333·42	21.841·42	2.099 77	67.748·86	5·45
Тимочка Крајина .	83.209·78	5.339·58	26.280·55	7.304·98	122.134·89	14·15
Браничево . . .	58.915·74	4.912·90	26.533·22	5.025·81	95.387·67	15·82
Варош Београд .	604·81	14·24	47·33	87·35	753·93	44·35
Србија .	346.050·66	51.110·59	138.823·71	23.820·07	559.805·03	12·85

Колико простора остаје под шумом, а колико је непроизводне земље под каменом, планинама, рекама, и барама, не може се казати докле се год Србија не премери.

Колико се чега производи у нас не можемо да кажемо, али се може узети да је производња доста јака, јер се доста знатне количине жита извозе.

Извоз најглавнијих житних производа био је овај:

у години:	пшенице	кукуруза	ражи	јечма	овса
	у товарима по 100 килограма.				
1868	587.267	28.840	12.901	35.046	8.885
1869	109.841	36.520	9.067	53.521	2.254
1870	138.000	22.000	3.450	5.650	8.300
1171	98.950	1.200	8.250	1.000	700
1872	39.900	5.300	2.450	3.200	400

Кад је 1866 године пописана стока, увидело се да особито оваца и свиња доста има. Колико од кога реда стоке има у којим областима види се из овог прегледа:

Области	У 1867 ГОДИНИ БИЛО ЈЕ						Број кошница
	Коња	Говеда	Свиња	Оваца	Коза	Свега стоке	
	К	О	М	А	Д	А	
Шумадија . .	26.896	202.679	483.694	769.068	45.065	1,527.402	41.506
Мачва . . .	32.240	143.665	369.047	340.250	23.420	908.622	26.500
Рујно, Стари Влах, и Рашка	24.732	154.381	137 875	387.788	104.489	809.265	14.310
Тим. Крајина	21.338	144.488	123.283	593.416	206.363	1,088.888	10.820
Браничево . .	17.116	95.401	176.809	585.004	71.879	946.209	15.673
Вар. Београд	663	811	456	1.784	3	3.717	343
Србија .	122.985	741.425	1,291.164	2,677.310	451.219	5,281.103	109.152

Од 10.000 комада све стоке, има

Оваца	5.067	комада
Свиња	2.443	„
Говеда	1.403	„
Коза	854	„
Коња	233	„

Од целог броја стоке, има на

у областима:	1000 житеља	једној □ миљи
	комада	комада
Браничеву	4.811	8.637
Тимочкој Крајини	4.801	6.951
Шумадији	4.634	8.771
Мачви . . , ...	4.412	7.309
Рујну, Старом Влаху, и Рашкој	3.519	3.582
У вароши Београду	148	—
У Србији	4.344	6.680

Поред разног жита, стока је за сад наш главни производ за који се уноси у земљу новац са стране. Колико је стоке извежено за шест година (т. ј. од 1867 год. кад је стока последњи пут пребројана па до 1872 године), види се из овог прегледа:

Године	ИЗВЕЖЕНО ЈЕ ИЗ ЗЕМЉЕ				
	ГОВЕДА	СВИЊА	ОВАЦА	КОЗА	СВЕГА
	КОМАДА				
1867	28.222	209.015	59.925	15.469	312.631
68	34.143	433.935	92.202	27.749	588.029
69	21.269	442.796	33.384	16.919	514.368
70	20.098	386.784	29.991	16.737	453.610
71	27.263	369.085	41.251		437.599
72	42.534	472.703	73.782		589.019

Овако велики извоз стоке ком се придружује још и извоз разних спровина, као: кожа, лоја, и т. д., не може бити користан по нашу земљу у опште, јер колико год добијамо за живу стоку и спровине, толико опет морамо да дајемо за прерађену робу коју за своју потребу уносимо са стране у земљу.

О томе се најбоље можемо уверити из трговачког биланса за неколико година који у овом прегледу износимо:

Године	ВРЕДНОСТ		УВОЗ ЈЕ БИО ОД ИЗВОЗА	
	ИЗВОЗА	УВОЗА	ВЕЋИ	МАЊИ
	ДИНАРА			
1866	18,798.115	21,676.655	2,878.540	—
67	24,812.154	26,450.745	1,638.591	—
68	37,824.151	29,962.695	—	7,861.456
69	33,863.709	26,659.546	—	7,204.163
70	30,595.420	27,937.238	—	2,658.182
Свега	145,893.549	132,686.879	4,517.131	17,723.801
Годишње	29,178.710	26,537.356	—	2,641.354

КРАЈ

РЕГИСТАР

В

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Ц

Ч

Џ

Ш

ДОПУНЕ И ИСПРАВЦИ

1, *Мустај-Паша*, београдски везир, уморен је 16 Фебруара 1801 *Гласник* XXV, стр. 82.

2, Бројеви душа су од 1866, а бројеви порескиx глава од 1870, а не од 1872, као што је негде погрешно штампано.

3, *Миљко Радоњић*, професор велике школе у Београду за Карађорђева времена, мисли се да је писао „Сербіе плачевное пакипорабощеніе. *Ст. Новаковића, Библиографија*, стр. 102.

4, *Село Пауне*, које је (стр. 408) стављено у срез ваљевски, прибројано је срезу колубарском ваљевског округа 21 Дек. 1873.

5, *Мрчки* је заселак од Царине, иза Пећске ка Ваљеву. Ту има и шанац, изнад Гуњака. Ово је од Рожња 3 сата на североистоку.

6, *Суд народни* расписао је 9 Фебруара 1834 № 336 нахијским судовима да се нахија *пожешка* унапредак зове чачанска, пошто јој је и суд у Чачку, а *новопазарска* да се зове *студеничком*, пошто јој је и суд у Студеници. (*Срб. Новине* бр. 7, од године 1834).

Ово се додаје ономе што је казано на стр. 644.

7, *Бела Црква*, у Карану, стара грађевина. На северној поли припратнога зида измолован је основалац цркве, с три женске поред себе. Спрам главе му је запис из кога се може прочитати ово: **Жоупана Брајана съ подървжіемъ** (тако) **и съ соусѣдьми своими.**“

Ово ми је имао доброту саопштити г. *Валтеровић*.

8, На страни 773, где су бројеви цркава и школа, треба над првим бројевима да стоји *школа*, а над другима *црква*, јер овако је сада са свим наопако.

9, „*Црква Јања у Старом Влаху*,“ под Мучњем; сад се и то зове *Бела Црква*, и иду јој села: *Катићи*, *Брезова* и *Маће*.

„Црква Јања у Староме Влаху“ помиње се у књизи II, стр. 199 *Народних Песама*.

10, У Г. Милановцу има једна школа на 429 житеља, а не на 858 као што је погрешено на страни 353.

11, У срезу моравском (рудн.) има једна школа на 3964, а не на 2964 стр. 353.

12, Срез драгачевски има 7 цркава, а не 8 као што је означено у таблици на стр. 690.

13, Црноречки округ има 43 села, а не 44, а крајински 74, а не 73; а насељених места свега 80, а не 79; у Тимочкој Крајини има свега 359 насељених места, а не 358. Исправка к страни 770.

14, У срезу алексиначко-ражањском долази једна црква и једна школа на 2868 душа, а не на 2535 стр. 813.

15, У срезу заглавском има једна школа на 3826 душа, а не на 3816 стр. 847.

16, Године 1844 у Ћупрйском округу је било 14 школа, а не 4, као што је погрешно штампано на стр. 1017.

17, У срезу моравском (пож.) има 4 цркве, а не 5, као што стоји на страни 1071.

18, У срезу моравском долази једна школа на 5349 душа, а не на 4396, а

19, У срезу млавском једна школа на 4100, а не на 4686 као што је записано на стр. 1073.

20, Године 1815, Јуна 10, Кнез Милош „у име свію старешина“, поставља *Јована Ђорђевића, Козељца*, за капетана качерског, и означује му 22 села којима ће заповедати. На том је писмену печат Миланов. У среди је лав с мачем, око њега су бојни знаци, а около натпис: „Миланъ Обреновичъ“. Документ је у г. *Павла Козељца*, унука Јованова. Ово је допуна оном што је говорено на стр. 322—324 ове књиге.

Даље:

На страни	ред	стоји:	а треба:
„ 21	19	барош	варош
„ 29	33	Гушанца	од Гушанца
„ 36	30	волео	волео је
„ 38	25	вероваље	веровање
„ 42	3	Обреновића	Обреновић
„ 43	25	шволе	школе
„ 46	12	предаже	предлаже
„ 65	30	југојсточној	југоисточној
„ 68	10	долази	долазе
„ 68	(у другој примедби)	друго и	и друго
„ 171	(у првој примедби)	У Кусачапи	И Кусачапи
„ 206	10	Милешево	Малешево
„ 258	(у примедби)	Пна етров	на Петров
„ 329	11	д	да
„ 344	10	пак.	пак,
„ —	—	нобије	новије
„ 347	17	Прета	Прота

На страни	ред	стоји:	а треба:
„ 376	34	2 (нотица)	1 (нотица)
„ 414	20	необичног	необичној
„ 416	4	изгара	игара
„ 416	8	Болканска	Балканска
„ 462	11	свршеп	свршен
„ 492	22	18 Априла	12 Априла
„ 500	16	С бију	Србију
„ 501	12	Грбобић	Грбовић
„ 5 3	1	пречагу	прегачу
„ 568	12	разглегаше	разлегаше
„ 572	3	*Шабачкој Ади*	*Шепачкој Ади*
„ 577	3	117.840	117.489
„ 588	23	клуа	кула
„ 642	15	на	ни
„ 761	17	6.055	4.541
„ 695	16	О дагино љубо	Ордагина љубо
„ 711	5	*Лачнојевићима*	*Лазнојевићима*
„ 712	30	кртање	кретање
„ 746	2	вароши	варош
„ 769	15	алексиначко	алексиначком
„ 768	15	**кршшац соли**	**кршьц соли**
„ 841	25	прошлога до века	до прошлога века
„ 865	15	Мачвачка	Мачванка
„ 868	28	Округ	Округ
„ 875	(у примедби)	Сервононовац	Серватовац
„ 882	1	Кривоварскога	Кривовирскога
„ —	5	*Моровштице*	*Мировштице*
„ 889	1	штета	штете
„ 933	4	Дититар	Димитар
„ 953	2	Ђердап	Ђердап
„ 970	25	гроољу	гробљу
„ 982	5	*Іљаваш*	*Главаш*
„ 983	4 (у примед.)	да ж	да живи
„ 1016	18	по 85·65 женских	по 95·65 женских
„ 1016	23	1·783	1·81
„ 1025	8	да	се
„ 1031	53 (у примед.)	Себоји	Србији
„ 1114	14	Милисав	Милосав

На 1 □ километру живи становника
до_20
21_25
26_30
31_36
37_44
Шабац
Подриње
Ваљево
Београд
Смедерево
Пожаревац
Крајина
Рудник
Крагујевац
Ћуприја
Црнарека
Јагодина
Ужице
Чачак
Алексинац
Књажевац
Крушевац

На 10.000 становника има рођена
350_380
380_410
410_450
450_500
преко 500
Шабац
Подриње
Ваљево
Београд
Смедерево
Пожаревац
Крајина
Рудник
Крагујевац
Ћуприја
Црнарека
Јагодина
Ужице
Чачак
Алексинац
Књажевац
Крушевац

КАРТЕ СРБИЈЕ

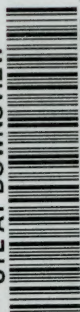
UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 01 25 05 014 7